

Регистрационный № 4188-Ж
Основан в 1997 году

№ 4, 2017 г.
Выходит 4 раза в год

Ғылыми журнал

І. Жансүгіров атындағы
Жетісу мемлекеттік университетінің

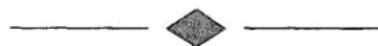
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

Жетысуского государственного университета
им. И. Жансугурова

Научный журнал

Бас редакторы – главный редактор
К.М. Баймырзаев
ректор, доктор географических наук, профессор,
почетный академик Национальной академии Наук
Республики Казахстан

Редакция алқасы – Редакционная коллегия:

главный редактор – ректор, доктор географических наук, профессор,
академик Национальной академии Наук

Республики Казахстан

К.М. Баймырзаев

зам. главного редактора – доктор философии (PhD), к.ю.н., ассоциированный
профессор М.А. Төлеген

ответственный секретарь – к.б.н., доцент А.С. Бахтаулова

Члены редколлегии:

М.Ж. Мальтекбасов – д.п.н., профессор

Л.К. Еркинбаева – д.ю.н., профессор

М.Т. Кантуреев – д.э.н., профессор

Б.Р. Таубаев – доктор PhD

Е.С. Андасбаев – д.т.н., профессор

И.Ж. Есенгабылов – к.п.н., доцент

А.Г. Толамисов – к.и.н.

Е.К. Утегенов – к.п.н.

Х.Т. Наубаева – д.п.с.н., профессор

С.И. Мурыгина – магистр образования

**Регистрационное свидетельство издания № 4188-Ж выдано
Министерством информации и общественного согласия
Республики Казахстан от 12 сентября 2003 г.**

**Международный центр ISSN в Париже зарегистрировал
журнал «Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік
университетінің хабаршысы» под номером
ISSN 1813-1123**

ҚҰҚЫҚТАНУ
ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

ӘОЖ 349.3

МҮГЕДЕКТЕРДІ ӘЛЕУМЕТТІК ҚОЛДАУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Амирова Б.К., Дарибаев Ғ.С.

*І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
bota_1981@mail.ru, galimzhan_2016@mail.ru*

Бұл мақалада Қазақстан Республикасында мүгедектердің құқықтарын қорғау мәселелері қарастырылған. Елбасының жыл сайынғы Жолдауларына негізделі отыра бірқатар заңнамалық актілерге талдау жасалып және мүгедектердің құқықтарын қорғау саласындағы ҚР заңнамаларын жетілдіруге қатысты ұсыныстар берілді.

Кілттік сөздер: конституция, жолдау, мүгедек, құқығы, заң, қорғау, қолдау

*«Мүмкіндігі шектеулі азаматтарымызға көбірек көңіл бөлу керек.
Олар үшін Қазақстан кедергісіз аймаққа айналуға тиіс.
Ондай адамдарға қамқорлық көрсетілуге тиіс».*

Н.Ә.Назарбаев

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың 2017 жылы 31 қаңтарда жарияланған «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты жолдауының төртінші басымдығы – адами капитал сапасын жақсартуға арналған. Бұл бағыт бойынша Қазақстан халқының білім деңгейі мен денсаулық сақтау және әлеуметтік қамсыздандыру жүйесін жетілдіруге байланысты арнайы жұмыс жоспарлары жүргізілу көзделген [1]. Себебі білім беру жүйесі мен денсаулық сақтау және әлеуметтік қамтамасыз ету жүйесі мемлекет дамуының басты кепілі болып саналады. Сондықтан біз аталған мақаламызда еліміздің әлеуметтік қорғау жүйесінде маңызды орын алатын мүмкіндігі шектеулі жандардың мәселесін саралай отырып, оларды әлеуметтік қолдауға байланысты негізгі бағыттарды қарастырдық. Енді біріншіден, мүгедектіктің анықтамасына тоқталайық. Мүгедектік – бұл науқастану, жарақат, апатқа ұшырау, кемтар болып туу салдарынан адамның мүлдем не уақытша еңбек ету қабілетінен айырылуы болып табылады. Ал мүгедек деп тіршілік-тынысының шектелуіне және оны әлеуметтік қорғау қажеттігіне әкеп соқтыратын аурулардан, жарақаттардан, олардың салдарынан, кемістіктерден ағза қызметі тұрақты бұзылып, денсаулығы бұзылған адамды айтады. Жалпы, мүгедектік адамның еңбекке жарамсыздығына, сырқатының деңгейіне байланысты 3 топқа бөлінеді. **I-топқа** мүлдем немесе ұзақ уақыт еңбекке жарамсыз, үнемі басқа адамдардың күтімін не бақылауын қажет ететін адамдар жатады. Ал **II-топқа** басқа адамдардың көмегін қажет етпейтін, жұмыстың кейбір түрлерін атқара алатын адамдар жатады. Соңғы **III-топқа** еңбек ету қабілеті төмен болғанымен, жеңіл-желпі жұмыстарды істей алатын, бірақ денсаулығына байланысты жұмыс жағдайын оңтайлы өзгертуді қажет ететін адамдар жатады [2].

Жалпы алғанда, елімізде мүгедектерді әлеуметтік қорғауға байланысты қабылданған көптеген нормативтік-құқықтық актілер бар. Олардың қатарында ең негізгісі – «Қазақстан Республикасында мүгедектерді әлеуметтік қорғау туралы» ҚР-ның 2005 жылғы 13 сәуірдегі №39 Заңы. Бұл заңға өзгерістер мен толықтырулар алғашқысы 2007 жылы 12 қаңтарда, одан кейін 2011 жылы 5 шілдеде және соңғысы 2015 жылы 3 желтоқсанда енгізілген. Аталған заң Қазақстан Республикасында мүгедектерді әлеуметтік қорғау саласындағы қоғамдық қатынастарды реттейді және мүгедектерді әлеуметтік қорғауды қамтамасыз етудің, олардың тіршілік-тынысы мен қоғаммен етене араласуы үшін тең мүмкіндіктер жасаудың құқықтық, экономикалық және ұйымдастырушылық шарттарын айқындайды. Сондай-ақ, ҚР-ның мүгедектерді әлеуметтік қорғау туралы

заңнамасы 2006 жылы 13 желтоқсанда Нью-Йорк қаласында Біріккен Ұлттар Ұйымының Бас Ассамблеясы қабылдаған және 2008 жылы 11 желтоқсанда Қазақстан Республикасының атынан қол қойылған «Мүгедектердің құқықтары туралы конвенцияға» және ҚР-ның Конституциясына негізделеді, сондай-ақ, осы Заң мен ҚР-ның өзге де нормативтік-құқықтық актілерінен тұрады. Ал ҚР-ның мүгедектерді әлеуметтік қорғау саласындағы мемлекеттік саясаты **біріншіден**, мүгедектіктің алдын-алуға; **екіншіден**, мүгедектерді әлеуметтік қорғауға, соның ішінде оңалтуға; **үшіншіден**, мүгедектердің қоғаммен етене араласуына бағытталған. Сонымен қатар, еліміздің мүгедектерді әлеуметтік қорғау саласындағы мемлекеттік саясаты мынадай принциптер негізінде жүргізіледі: 1) заңдылық, ізгілік, адам құқықтарының сақталуы; 2) әлеуметтік қорғауға кепілдік берілу, медициналық, әлеуметтік және кәсіптік оңалтуға қолжетімділікті қамтамасыз ету; 3) мүгедектердің денсаулық сақтауға, білім алуға және қызмет түрін, соның ішінде еңбек қызметі түрін еркін таңдауға басқа азаматтармен қатар қол жеткізуі мен тең құқылы болуы; 4) мемлекеттік органдардың мүгедектердің құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау жөніндегі функцияларды жүзеге асыратын қоғамдық бірлестіктермен және өзге де ұйымдармен өзара іс-қимыл жасауы; 5) мүгедектік белгісі бойынша кемсітуге тыйым салу. Енді осы заңнамада қарастырылған мүгедектердің негізгі құқықтары мен оларды әлеуметтік қорғауға қатысты арнайы баптарға тоқталып өтейік. Аталған Заңның 14-бабына сәйкес мүгедектер:

- әлеуметтік қорғауға, соның ішінде оңалтуға, қоғамға етене араласуға;
- әлеуметтік инфрақұрылым объектілеріне кіріп-шығуын қамтамасыз етуге;
- ақпаратқа қол жеткізуін қамтамасыз етуге;
- білім алуға, қызмет түрін, соның ішінде еңбек қызметі түрін еркін таңдауға;
- ҚР-ның заңнамасында белгіленген тәртіппен тегін медициналық көмектің кепілдік берілген көлемін алуға;
- кәсіптік даярлыққа және қайта даялыққа, еңбек қабілетін қалпына келтіруге және жұмысқа орналасуға;
- ҚР-ның тұрғын үй заңнамасына сәйкес тұрғын үйге;
- мемлекеттік және өзге ұйымдарда, соның ішінде денсаулық сақтау, мәдениет, байланыс, көлік, қызмет көрсету саласындағы ұйымдарда бірінші кезекте қызмет көрсетілуге;
- мүгедектердің шығармашылық қабілеттерін қолдауға арналған құқықтарын қоса алғанда, ҚР-ның Конституциясымен, ҚР-ның басқа да заңнамалық актілерімен бекітілген әлеуметтік-экономикалық және жеке басының құқықтары мен бостандықтарына толығымен ие болады [3].

Қазіргі таңда елімізде мүгедек жандарға әлеуметтік, медициналық, құқықтық тұрғыда көмектер көрсетіліп жатыр. Оған дәлел ретінде Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың 2014 жылғы 17 қаңтарда Қазақстан халқына арнаған «Қазақстан жолы-2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты жолдауын, «Нұрлы жол – болашаққа бастар жол» атты жолдауын және 2015 жылғы «Қазақстан жаңа жаһандық нақты ахуалда: өсім, реформалар, даму» атты жолдауын, сонымен қатар 5 институционалдық реформаны жүзеге асыруға бағытталған «100 нақты қадам – Ұлт жоспарын» және де соңғы 2017 жылдың 31 қаңтарында жариялаған «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты жолдауы мен осы жылдың 12 сәуірінде жарық көрген «Рухани жаңғыру: болашаққа бағдар» атты мақаласын айтуға болады. Бұл аталған жолдаулардың негізгі мақсаты ел экономикасын дамыта отырып, халықтың әлеуметтік потенциалын арттыруды, соның ішінде мүмкіндігі шектеулі жандарды, зейнеткерлерді әлеуметтік қорғауды көздейді. Қазіргі таңда осы жолдауларда жүктелген міндеттерді жүзеге асыру мақсатында көптеген жұмыстар жүргізілуде. Олардың қатарында 2015 жылы жарияланған «Қазақстан жаңа жаһандық нақты ахуалда: өсім, реформалар, даму» атты жолдауға сәйкес 2016 жылдың 1 қаңтарынан бастап, мүгедектерге берілетін жәрдемақы

мөлшері 25 %-ға көтерілді[4]. Сонымен қатар, 2017 жылдың 31 қаңтарында жарияланған «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты жолдаудың негізінде 2018 жылдың 1 қаңтарынан бастап мүгедектерге және асыраушасынан айырылған отбасыларға арналған жәрдемақы, мүгедек бала тәрбиелеп отырғандарға берілетін атаулы көмек пен жәрдемақы көлемін 3 миллион адам үшін өсіруге мүмкіндік туып отыр[5]. Сондай-ақ, мүгедектерді жұмыспен қамту мәселесі де басты назарға алынып отыр. Жалпы, мүгедектерді жұмыспен қамту «Қазақстан Республикасында мүгедектерді әлеуметтік қорғау туралы» Заңының 31-бабына сәйкес жүзеге асырылады. Аталған бапқа сәйкес, жергілікті атқарушы органдар мүгедектерді жұмыспен қамтуды:

1) жұмыс орындарының жалпы санының 3%-ы мөлшерінде мүгедектер үшін жұмыс орындарының квотасын белгілеу;

2) жеке кәсіпкерлікті, шағын және орта бизнесті дамыту арқылы мүгедектер үшін қосымша жұмыс орындарын құру;

3) мүгедектерді ҚР-ның заңнамасына сәйкес жұмысқа орналастыру үшін арнаулы, сондай-ақ, әлеуметтік жұмыс орындарын құру;

4) мүгедектерге кәсіптік оқуды ұйымдастыру арқылы қамтамасыз етеді.

Бүгінгі күні 2016 жылғы жүргізілген статистикалық мәліметтерге жүгінер болсақ, бір Алматы облысы бойынша **61,7 мыңнан** астам мүмкіндігі шектеулі азамат тіркелген. Солардың ішінде еңбекке қабілетті жастағы мүмкіндігі шектеулі азаматтардың саны **43692**, жұмысқа жарамдылардың саны **18175** адамды құрайды. Жұмысқа жарамдылардың ішінде **8775** адам нақты жұмыс істейтіндердің қатарында.

Сондай-ақ, 2016 жылдың 1 шілдесінде қалалық (аудандық) жұмыспен қамту органдарына **564** мүмкіндігі шектеулі азамат өтінішпен жүгінген, оның ішінде **263** мүмкіндіктері шектеулі азаматтар тұрақты жұмысқа орналастырылды, кәсіптік даярлауға **36** адам жіберілді. Сондай-ақ, жастар практикасына **17** адам, қоғамдық жұмыс орындарына **183** адам, әлеуметтік жұмыс орнына **54** адам жіберілді және «Жұмыспен қамту 2020 жол картасы» бағдарламасының екінші бағыты бойынша өз ісін ашу үшін **11** адам микронесие алған[6]. Бұл жүргізіліп отырған жұмыстарды жоғарыда атап өткен Елбасы жолдауларының практикалық тұрғыда іске асуының көрінісі деп есептеуіміз қажет.

Ал енді мүгедектердің еңбек қатынастары саласындағы құқықтарын қарастырып өтейік. Жалпы, мүгедектердің бұл құқықтары «Қазақстан Республикасында мүгедектерді әлеуметтік қорғау туралы» Заңының 32-бабына сәйкес жүзеге асырылады. Аталған бапқа сәйкес:

1) I және II топтағы мүгедектер үшін ұзақтығы аптасына 36 сағаттан аспайтын қысқартылған жұмыс уақыты белгіленеді, жыл сайын ұзақтығы 15 жұмыс күнге дейін ақы төленетін қосымша демалыс беріледі.

2) Түнгі уақыттағы жұмысқа мүгедектің келісімімен және егер оның мұндай жұмыс істеуіне денсаулық жағдайы бойынша тыйым салынбаған болса, рұқсат етіледі.

3) Мүгедектікті сылтау етіп еңбек шартын жасасудан не қызметін жоғарылатудан бас тартуға, мүгедекті жұмыс берушінің бастамасымен жұмыстан босатуға, өзінің келісімінсіз басқа жұмысқа ауыстыруға жол берілмейді, бұған халықты әлеуметтік қорғау саласындағы уәкілетті органның аумақтық бөлімшесінің қорытындысы бойынша оның денсаулық жағдайы кәсіптік міндеттерін атқаруға кедергі келтіретін не басқа адамдардың денсаулығына және еңбек қауіпсіздігіне қатер төндіретін жағдайлар кірмейді.

Сонымен қатар, жоғарыда аталған заңнаманың 29-бабына сәйкес мүгедектердің білім алуы мен мектепке дейінгі тәрбие алуы үшін жағдайлар қамтамасыз етілген. Аталған бапқа сәйкес:

1) Мүгедектерге тегін бастауыш, негізгі орта, жалпы орта білім алуға кепілдік беріледі.

2) I және II топтағы мүгедектер мен мүгедек балалар үшін орта кәсіптік және жоғары кәсіптік білім беру ұйымдарына оқуға түсу кезінде ҚР-ның Үкіметі белгілейтін мөлшерде қабылдау квотасы көзделеді.

3) Мемлекеттік білім беру гранттары мен несиелерін бюджеттік қаржыландыру арқылы тегін мемлекеттік білім алу конкурсына қатысқан кезде көрсеткіштер бірдей болған жағдайда, медициналық-әлеуметтік сараптаманың қорытындысы бойынша тиісті білім беру ұйымдарында оқуына болатын бірінші және екінші топтардағы мүгедектердің, бала кезінен мүгедектердің, мүгедек балалардың басым құқығы болады.

4) Мемлекеттік тапсырыс немесе грант бойынша техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі және жоғары білім берудің кәсіптік оқу бағдарламаларын іске асыратын білім беру ұйымдарында оқитын мүгедектерге шәкіртақымен қамтамасыз ету жөніндегі жеңілдіктер Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес беріледі.

5) Жалпы үлгідегі мектепке дейінгі ұйымдарда және жалпы орта білім ұйымдарында болуына денсаулық жағдайы мүмкіндік бермейтін мүгедек балалар үшін ҚР-ның заңнамасында белгіленген тәртіппен балалар бақшалары мен басқа да арнаулы түзеу ұйымдары құрылады.

6) Мүгедек балаларды жалпы немесе арнаулы мектепке дейінгі ұйымдарда және басқа оқу орындарында тәрбиелеу мен оқыту мүмкін болмаған жағдайда, оларды тәрбиелеу мен оқыту ата-анасының немесе заңды өкілдерінің тілегі ескеріле отырып, ҚР-ның заңнамасында белгіленген тәртіппен үйде жүргізіледі.

7) Мемлекет мүгедектердің, бала кезінен мүгедектердің және мүгедек балалардың білім алуы кезеңінде оларды күтіп-бағуға жұмсалған шығыстарды ҚР-ның заңнамасында белгіленген тәртіппен толық немесе ішінара көтереді.

Қазіргі таңда елімізде мектепке дейінгі білім беру мекемелерінде, жалпы орта білім беретін мектептерде, сондай-ақ, жоғары оқу орындарында мүгедек жандар білім алуда. Бұл дегеніміз мүгедектердің сыртқы ортадағы адамдармен еркін түрде қарым-қатынасқа түсуіне, елде болып жатқан оқиғалардан хабардар болуына, шығармашылық қабілеттерін дамытуға үлкен жағдай туғызады.

Сонымен, қорыта айтқанда, елімізде мүгедектерді әлеуметтік тұрғыда қорғаудың нақты құқықтық негіздемесі жасалған. Тәуелсіздік алған жылдардан бері Қазақстан мүмкіндігі шектеулі жандарды әлеуметтік қорғау мәселесін басты назарда ұстап келеді. Қазіргі таңда еліміздің әр түкпірінде мүгедектерді әлеуметтік қорғауға байланысты мәселелерді шешу мақсатында қоғамдық бірлестіктер жұмыс атқарады. Сондай-ақ жыл сайын елімізде жұмыс істеуге қабілеті бар мүгедек жандар «Жұмыспен қамту – 2020» бағдарламасының шеңберінде жұмысқа орналасып, қоғамға өздерінің пайдасын тигізуде. Сонымен қатар жоғарыда атап өткен Елбасымыздың жолдауларының негізінде әр жыл сайын мүгедектерге берілетін әлеуметтік жәрдемақының көлемі де артып отырғандығын көрдік. Мұндай игі бастамалар мүмкіндігі шектеулі жандардың өздерін қоғамның бір мүшесі ретінде сезіне білуіне және өмірге деген құштарлықтарының артуына септігін тигізеді. Ең бастысы сөз соңында айтарымыз, Қазақстан Елбасымыз айтқандай, мүмкіндігі шектеулі жандар үшін кедергісіз аймаққа айналуда тиіс. Мүмкіндігі шектеулі жандарға қамқорлық көрсетіп, оларды әлеуметтік тұрғыда қолдау – бүгінгі қоғам алдында тұрған басты міндет болып саналады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» жолдауы www.akorda.kz/.../memleket-basshysy-nnazarbaevty-n-kazak...

2. Мүгедектік <https://kk.wikipedia.org/wiki/>.

3. Жампейісов Д. Ә., Жампейісов Д. Ә. Еңбек құқығы және әлеуметтік қамсыздандыру құқығы: *Оқулық*. – Астана: Фолиант, 2007. – 627-647 бет.

4. «Қазақстан жаңа жаһандық нақты ахуалда: өсім, реформалар, даму» жолдауы. www.akorda.kz/.../memleket-basshysy-nnazarbaevtyn-kazak..

5. Мүгедектерді жұмыспен қамту туралы 2016 жылдың 1 шілдесіне ақпарат. www.almoblsobes.kz/.../344-m-gedekterdi-zh-myspen-amtu...

Амирова Б. К., Дарибаев Ғ. С.

Правовая основа социальной поддержки инвалидов

В данной статье рассматривается проблемы правовой защиты прав инвалидов в Республике Казахстан. Сделано анализ некоторых законодательных актов Республики Казахстан на основе ежегодным Посланием Президента и предлагается некоторые предложения по усовершенствованию законодательств РК в сфере защите прав инвалидов.

Ключевые слова: конституция, послание, право, закон, поддержка, защита

B.K. Amirova, G.C. Daribayev

Legal basis for social support for disabled people

This article examines the problems of legal protection of the rights of disabled people in the Republic of Kazakhstan. An analysis of some legislative acts of the Republic of Kazakhstan is made on the basis of the annual Message of the President and some proposals are proposed for improving the legislation of the Republic of Kazakhstan in the field of protecting the rights of persons with disabilities

Key words: constitution, message, law, support, protection

УДК 343.12

ЭКСТРЕМИЗМ: СУЩНОСТЬ И ВИДЫ

Ашимова Д.И., Ерубеков С.

*Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова, г. Талдыкорган,
dinastie_galiktdk@mail.ru*

В данной научной статье рассмотрены актуальные проблемы борьбы с религиозным экстремизмом в современном Казахстане.

Ключевые слова: Религиозный экстремизм, борьба, общество.

Термин «экстремизм» обозначает приверженность крайним взглядам и радикальным мерам, а также реализацию этих мер. Как правило, экстремизм проявляется в отрицании существующих политических и правовых норм, ценностей, процедур, основополагающих принципов организации политических систем, стремлении к подрыву политической стабильности, низвержению существующей власти и действующих порядков. Несмотря на то, что приверженцы крайних взглядов и соответствующих мер существовали на всем протяжении истории человечества, широкое распространение данный термин получил лишь в первой половине XX века. Впервые экстремистами стали именовать сторонников партии Индийский национальный конгресс, выступавших за полную независимость Индии [1].

Экстремизм на религиозной основе тесно связан с политикой и национализмом, представляя единое целое, поэтому часто в научной литературе используется термин «религиозно-политический экстремизм».

Экстремизм определяется как социальное, негативное явление, которое имеет свои особенности, особенностью данного явления составляет его проявление в совокупности

общественно опасных уголовно наказуемых деяний, которые совершаются в соответствии с определенной системой взглядов и воззрений, убеждений, возведенных в культ, с целью достижения определенного результата, предусмотренного этой системой взглядов, в какой-либо области общественных отношений, существующий порядок в которой отрицается экстремистами.

Если дать дословное понимание этому определению, как экстремизм, то это крайнее проявление чего – либо, каких-либо действий, высказываний и взглядов и т.д. На основании данного определения можно сделать выводы, что экстремизм может быть, как политический, религиозный, экономический и социальный, так же может быть проявление и бытового экстремизма. Таким образом, можно сделать выводы, о политическом экстремизме - это осуществление политики крайними методами.

Сегодня экстремизм выступает, как объект исследования различных социально-гуманитарных наук, таких как философия, социология, политология, педагогика, психология и юриспруденция.

В зависимости от деятельности экстремистов в той или иной сфере, можно выделить два вида экстремизма.

Таким образом, сделаем выводы, внутриполитический экстремизм, его особенностью является определение, осуществление экстремистской деятельности в области проведения внутренней политики, Внешнеполитический экстремизм – второй вид экстремизма, или международный экстремизм, определяет осуществление экстремистской деятельности в области проведения внешней политики.

Политический экстремизм отличается от других форм экстремизма (национального и религиозного) тем, что его основными составляющими элементами выступают субъекты политической деятельности, сама политическая деятельность, целеориентированная на достижение публичной власти, а также предметное конфликтное основание, предполагающее конкуренцию политических интересов различных этнонациональных и социокультурных групп. При этом способы достижения поставленных целей как средство разрешения конфликтов могут иметь и насильственный характер [2].

В узком смысле под политическим экстремизмом обычно понимают незаконную деятельность политических движений и партий, а также должностных лиц и рядовых граждан, направленную на насильственное изменение существующего государственного строя и на разжигание национальной и социальной розни. Для политического экстремизма в таком понимании характерны три основных момента: нелегитимная политическая деятельность, прежде всего незаконное насилие; крайние формы национализма, расизма или социально-классового антагонизма; простота и общедоступность идеологии.

Нужно четко различать политический экстремизм, радикализм, сепаратизм и терроризм.

Радикализм зачастую употребляется как синоним политического экстремизма для характеристики политических интересов отдельных субъектов протестной и оппозиционной деятельности. Однако их различие очевидно и касается демократических и конституционно-нормативных средств разрешения политических конфликтов.

Сепаратизм как вид политической преступности представляет собой наиболее радикальную форму этнонационализма, разрушающую единую государственность требованием суверенной этнократической и государственно оформленной территориальной целостности, базирующейся на принципе самоопределения.

Насильственные действия экстремистов по отношению к инакомыслящим нередко называют терроризмом или политическим терроризмом, который во многих случаях выступает неизбежным спутником политического экстремизма. Экстремизм и терроризм, как правило, неразрывно связаны и неотделимы друг от друга.

Термин «терроризм» происходит от латинского «terror», обозначающего страх, ужас. И действительно, необходимым элементом, присутствующим в любой

террористической акции, является устрашение политического противника либо тех людей, которые выступают в роли непосредственных жертв террористов. Однако грубое подавление психики не является самоцелью терроризма. Нагнетание страха выполняет роль вспомогательного средства для достижения определенной цели: получить материальные или политические выгоды, заставить представителей власти или правоохранительные органы выполнить требования террористов, изменить политический курс и т.д. При этом субъекты террористической деятельности, как правило, не ограничиваются только угрозами. Зачастую они не останавливаются и перед применением насилия в самых жестоких формах.

Терроризм - это устрашающее насилие. Он во времени и в пространстве носит продолжаемый и публичный характер, что и придает ему специфическую общественную опасность.

Анализ террористических акций в зарубежных странах и в Республике Казахстан свидетельствует о том, что требования, выдвигаемые террористами, представляют самый широкий спектр устремлений, начиная с попыток получения определенной денежной суммы или освобождения находящихся в заключении единомышленников и заканчивая посягательствами на изменение существующего строя, нарушение государственной целостности или суверенитет страны. Однако в любом случае в качестве объекта насильственных и, как правило, противоправных действий террористов выступают не только непосредственные жертвы террористических акций - представители органов власти или случайные, не имеющие никакого отношения к политике люди, но и отдельные элементы конституционного строя: порядок управления, политическое устройство, общественные институты, экономическая и военная мощь государства и другие.

Американские специалисты дают следующее определение терроризма - это «угроза применения или применение насилия в политических целях отдельными лицами или группами лиц, действующими за или против существующего в данной стране правительства, когда такие действия направлены на то, чтобы нанести удар или запугать более многочисленную группу, чем непосредственная жертва, в отношении которой применяется насилие», которое должно было отражать все формы терроризма, существующие в различных регионах мира.

Исходя из того, что активизация политического экстремизма и терроризма в настоящее время представляет серьезную опасность для казахстанского общества, они должны быть глубоко и всесторонне изучены. Политический экстремизм и терроризм требует общественного, правового, административно-управленческого и социокультурного противодействия.

На сегодняшний день контроль над политическим терроризмом - одна из важнейших государственных задач, от эффективности решения которой зависит национальная безопасность, стабильность в обществе, доверие граждан к органам государственной власти и управления.

В целях стабилизации общественно-политической ситуации в стране, предупреждения угроз безопасности и территориальной целостности Казахстана со стороны терроризма необходимо разработать и осуществить комплексную программу борьбы с терроризмом с включением политических, экономических, социальных, правоохранительных и военно-стратегических аспектов, принять меры для создания согласованной стратегии, отвечающей требованиям времени.

Настало время рассматривать терроризм не как сугубо криминальное явление, а как многогранный социально-политический феномен, борьба с которым требует многофункционального подхода.

В современной научной литературе предлагается термин «борьба с терроризмом» заменить на термин «контроль над терроризмом» (по аналогии с терминологией ООН,

избранной для обозначения общей формы противодействия наркоугрозе, - контроль над наркотиками), считая, что под этим термином понимается комплекс мероприятий, направленных на выявление и пресечение актов терроризма, наказание виновных в таких действиях, защиту прав лиц, вовлеченных в контртеррористическую деятельность государства, предупреждение терроризма, включая определение и устранение факторов, способствующих возникновению и развитию терроризма.. Как представляется, такая формировка более адекватна сложной социально-политической и криминологической природе терроризма, чем, например, такой термин, как «борьба с терроризмом».

Научный анализ объектов и методов терроризма, проведенный за последние годы, убедительно свидетельствует о тесной взаимосвязи различных насильственных посягательств на конституционный строй, использующих в своей тактике террористические методы. Таким образом, актуально рассматривать политический терроризм, в контексте проявлений политического экстремизма, который посягая: на различные стороны внутренней и внешней безопасности страны, в первую очередь угрожает национальной безопасности и целостности Казахстана.

Признавая приоритетное направление в контроле над терроризмом в устранении социально-экономических и политических противоречий; надо одновременно признать, что ликвидация неравенства и противоречий не гарантия окончательного исчезновения терроризма. В обществе всегда найдутся носители экстремистских идей, а идеи, как известно, «пушками не разрушаются». «К тому же надо учитывать, что для совершения самых чудовищных насильственных акций лучшие исполнители - это фанатики. Фанатизм же чаще всего развивается как раз в среде экстремистских течений. Давая свободно распространяться таким течениям, государство рубит сук, на котором сидит. И в один прекрасный момент мы окажемся посреди моря террора, когда обычные полицейские средства окажутся уже бессильными». Поэтому одной из основополагающих задач по предотвращению терроризма является борьба с экстремизмом, как ведущей идейной базой терроризма.

Экстремистские и террористические акты - знамение времени, и наиболее заметные из них связаны с национально-этническими либо религиозными конфликтами. В последние десятилетия они стали суровой реальностью и для нашей страны. Хотя Казахстан всегда была многонациональным государством, где бок о бок мирно существовали многие нации и народности, сообщения о резко обострившихся ксенофобических и националистических настроениях даже русскоязычного населения заставляют прийти к печальному выводу, что решение национального вопроса, почти столетие назад провозглашенное одним из важнейших достижений советской власти, было не более чем иллюзией [3].

Все это вызывает значительный социальный резонанс и рождает массу публикаций, в том числе научных. Анализ прессы, проделанный нами, а также рядом других авторов, заставляет еще раз убедиться в том, что толерантность и беспристрастность в этом вопросе труднодостижимы. Большинство материалов массовой прессы написано в классической обвинительной традиции - с большой эмоциональностью и ради безнадёжной цели найти ответ на вопрос, кто виноват - властные структуры различных уровней, представители неразвитых национальных меньшинств и т.д.

В несколько более сдержанных научных комментариях, которые дают преимущественно социологи, политологи или юристы, в качестве причин терроризма, экстремизма и ксенофобии чаще всего называются такие явления как социально-экономические потрясения, конфликт цивилизаций и охвативший планету процесс глобализации.

Действительно, трудно не согласиться с тем, что современная социально-экономическая ситуация во всем мире характеризуется быстрой изменчивостью и нестабильностью, приводящей к необходимости миграции широких масс населения, что вызывает смешение культур и традиций. Оно редко протекает безболезненно и создает проблемы для всех участников процесса интеграции, независимо от того, являются они

проводниками новых течений или хранителями сложившихся устоев. Однако вряд ли можно согласиться с тем, что экстремизм, терроризм и ксенофобия - порождение сегодняшней действительности.

С нашей точки зрения, терроризм, экстремизм и ксенофобия имеют сходную психологическую природу и представляют собой разные точки одного континуума. Начальной точкой можно считать ксенофобию, которая является основой для экстремизма и терроризма. Российский энциклопедический словарь издания 2001 г. трактует понятие «ксенофобия» так: «ненависть, нетерпимость к кому-либо или чему-либо чужому, незнакомому, непривычному», но в настоящее время оно все чаще употребляется в более узком и специфическом значении - как неприятие людей иной национальности и (или) иной культуры. Если ксенофобия существует на уровне чувств и переживаний, которые присутствуют во внутреннем мире человека, но могут и не высказываться вслух, то экстремизм по определению предполагает внешнее выражение чувств неприятия и ненависти. Его можно обозначить как вторую точку континуума - «озвученную» ксенофобию. Экстремизм, если опираться на его юридическую квалификацию, заключается в «действиях, направленных на возбуждение ненависти либо вражды, а также на унижение достоинства человека либо группы лиц по признакам пола, расы, национальности, языка, происхождения, отношения к религии, а равно принадлежности к какой-либо социальной группе, совершенных публично или с использованием средств массовой коммуникации». Терроризм завершает этот континуум - его можно рассматривать как попытку перейти от пропаганды к действию.

Начать психологический анализ этих явлений можно с анализа первой точки шкалы - ксенофобии. Если попытаться выяснить, какие же чувства переживает ксенофобическая личность при контакте с лицами других национальностей, проявится целый спектр отрицательных эмоций: чувства собственного превосходства, агрессии, зависти и страха. Объяснения ксенофобов, что вызывает подобные эмоции, обычно неубедительны. Приводятся примеры неблагоприятного поведения и отрицательных характерологических черт людей другой национальности, хотя объясняющий подчас сам понимает, что подобные описания с таким же успехом могут быть отнесены и к представителям его собственной нации. Иногда объяснений как таковых вообще не бывает, а говорится о том, что не нравятся особенности внешнего вида - цвет кожи, волос, черты лица людей другой нации.

Первая отличительная особенность этих описаний - резкое противопоставление себя и другого. Человек другой национальности воспринимается как отличающийся по поведению, чувствам, личностным характеристикам, жизненным ценностям, внешнему виду, даже если объективные факты свидетельствуют об обратном. Второй особенностью является то, что различия оцениваются как отрицательная характеристика: все непохожее вызывает подозрение и воспринимается как таящая угрозу. Таким образом, базовые переживания при ксенофобии - страх или тревога. Можно сделать вывод, что при ксенофобии существуют низкая устойчивость к неопределенности и низкий порог возникновения тревоги, то есть ксенофобам свойственна высокая тревожность.

Противоположным ксенофобии качеством является толерантность - терпимость или устойчивость к особенностям других людей. В этом случае отличие не воспринимается как таящая угрозу, напротив, наличие чего-то неизвестного даже вызывает интерес. Для толерантности характерным оказывается высокий порог возникновения тревоги.

Высокая тревожность или низкая устойчивость к неопределенности ксенофобов будет порождать связанные с ней специфические качества. Как ограничители неопределенности выступают правила, следование им снижает тревожность, так как делает ситуацию более предсказуемой. Поэтому можно предположить, что для ксенофобов, например, будут характерны стремление следовать правилам и жесткая внутренняя система оценок, то есть ригидность. В когнитивной сфере этому соответствует полярность в мышлении. Так как правила психологически тесно связаны с авторитетами - фактически авторитеты являются

человеческим «воплощением» правил, можно предположить, что отношение к авторитетам у ксенофобов должно быть крайне аффективно заряженным: либо резко положительным, либо столь же резко отрицательным. Такое отношение согласуется с наличием уже упоминавшийся полярности в мышлении. Полярность будет распространяться также на аффективную сферу в целом: положительное отношение превращается в восхищение, фанатизм и не рассуждающую преданность, вплоть до готовности пожертвовать своей жизнью, отрицательное - в ненависть и агрессию, вплоть до готовности лишить жизни другого.

Очевидно также, что низкая устойчивость к неопределенности станет проявляться не только по отношению к людям, но и по отношению к жизненным ситуациям или миру в целом. Если продолжить сравнение ксенофобии и толерантности, можно описать их как два разных способа восприятия мира: в первом случае он воспринимается как неизвестный и потому угрожающий, во втором - как неизвестный и потому интересный. Таким образом, ксенофобию можно рассматривать как частное проявление более общего отношения человека к окружающему миру как к угрожающему. Данное отношение в глубинной психологии обозначается как параноидное.

Следует подчеркнуть, что используемый в обыденном языке термин «параноидный» не полностью совпадает по своему значению с соответствующим понятием глубинной психологии. В обыденном языке слово «параноидный» используется для описания человека, которому кажется, что он подвергается преследованию и недоброжелательному отношению со стороны других людей. В психоанализе этот термин используется для обозначения такой структуры личности, при которой преобладающими психологическими защитами являются проекция и отрицание [4].

В психоаналитическом подходе именно психологические защиты считаются тем стержнем, вокруг которого выстраиваются личностные характеристики индивида. Они задают внутреннее единство и логику устройства личности в эмоциональной, когнитивной и поведенческой сфере.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Михайленко А.Н., Келехсаев В.И. Противодействие терроризму: международный опыт. - М.: Фонд им. М.Ю. Лермонтова, 2008. - 284 с.
2. Каратаева Л. Р. Становление системы противодействия терроризму в Центральной Азии: Автореф. дисс. на соиск. уч. степ д-ра истор. н. - Алматы, 2010. - 43 с.
3. Закон Республики Казахстан от 31 мая 1996 года № 3-І «Об общественных объединениях» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 09.04.2016 г.)
4. http://www.akorda.kz/ru/official_documents/strategies_and_programs

Ашимова Д.И., Ерубеков С.

Экстремизм: мәні мен түрлері

Бұл ғылыми мақалада қазіргі Қазақстандағы діни экстремизммен күресудің өзекті мәселелері қарастырылған.

Кілттік сөздер: діни экстремизм, күрес, қоғам.

D.I. Ashimova, S. Yerubekov

Extremism: essence and kinds

In the given scientific article actual problems of struggle with religious extremism in modern Kazakhstan.

Key words: Religious extremism, struggle, society.

УДК 342.4

СОВРЕМЕННЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ПРАВОВОГО РАЗВИТИЯ АССАМБЛЕИ НАРОДА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Байжуманова А. М.

*Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова, г. Талдыкорган,
Nurai310707@mail.ru*

В данной статье рассмотрены роль Ассамблеи народа Казахстана в развитии общества, а также правовые основы и сделан правовой анализ к проекту Закона Республики Казахстан О внесении изменений и дополнений в Закон Республики Казахстан «Об Ассамблее народа Казахстана».

Ключевые слова: *Ассамблея, Ассамблея народа Казахстана, политика, общество, общественное объединение.*

Ассамблея народа Казахстана внесла значительный вклад в укрепление общественного мира и политической стабильности в стране, быстрое экономическое развитие народа республики, позитивное решение сложных социальных проблем, демократическое решение казахстанского патриотизма и других важных вопросов политической и социальной жизни государства. В результате проведенных реформ в Казахстане в области гражданского мира и международной гармонии Ассамблея народа Казахстана был признан единственным и неимеющим аналогов в мировом сообществе организации, и мы гордимся этим.

Базовыми принципами государственной национальной политики являются равные права для представителей всех национальных и конфессиональных групп и создание благоприятных условий для деятельности всех конфессий. Благодаря этому в Казахстане на протяжении более восемнадцати лет не произошло ни одного политического массового столкновения на этнической или религиозной почве.

Можно без преувеличения сказать, что первые законодательные акты независимого Казахстана создали правовую базу, в основе которой лежит гражданская и политическая общность всех граждан, обеспечивающая равенство прав и свобод всех, независимо от этнической или религиозной принадлежности. Опыт межэтнической политики, осуществляемой Казахстаном, получил высокие оценки со стороны мирового сообщества и вызвал интерес стран со схожим полиэтническим составом населения [1].

В международном сообществе Казахстан признан как страна, ведущая последовательную внутреннюю политику, направленную на обеспечение толерантности, межконфессионального и межкультурного согласия представителей всех национальностей, проживающих в Казахстане и представляющих единый народ Казахстана - народ, который активно строит современное и конкурентоспособное светское государство. Казахстан заинтересован в расширении и углублении так называемого диалога цивилизаций, всегда поддерживал и сам выражал готовность выступить с международными инициативами, направленными на сближение понимания между Востоком и Западом по ключевым проблемам современного мироустройства.

В первые годы независимости республики в стране происходили весьма сложные процессы, связанные с духовной жизнью общества, его социальным самочувствием, возрождением национального самосознания. И именно тогда, в начале 90-х годов прошлого века, переосмыслив многое заново в нашей истории, во имя сохранения главного нашего достояния - дружбы народов - на 1-м форуме народов Казахстана в 1992 г. Президентом Республики Казахстан Н.А. Назарбаевым была высказана идея о необходимости перевода этого форума на постоянную основу. А 1 марта 1995 г. на

общественно-политической арене республики появился новый институт в области национальной политики - Ассамблея народов Казахстана [2].

Казахстан стал первой страной среди стран-участниц СНГ, в которой был создан уникальный институт – Ассамблея народа Казахстана. Этот институт во многом способствовал становлению и утверждению казахстанской модели полиэтнического общества, деятельность которого направлена на укрепление межэтнического и межконфессионального согласия. Ассамблея народа Казахстана с момента своего образования играла большую роль в укреплении мира и согласия между народами, проживающими в Казахстане. Но в последние годы ее роль в обществе стала особенно заметной.

Конечно, это нам далось не так легко как кажется. В первые годы независимости, общественный институт который решает проблему межэтнического согласия и единства в Казахстане - с момента подписания договора предполагает создание Ассамблеи народа, из сегодняшней многонациональной политической стабильности и национальной гармонии, религии и убеждений, путем обеспечения равных прав и возможностей для всех граждан страны. Под руководством председателя Ассамблеи народа Казахстана Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева мы добились успеха.

Как нам известно, в 1992-1995 годах существовала базовая правовая основа, регулирующая политику страны. На основании Конституции 1 марта 1995 года Президент учредил Ассамблею народа Казахстана в качестве консультативного органа при Президенте.

Таким образом, Ассамблея была создана не просто как общественное объединение, но была официально признана и одобрена высшим официальным документом.

Президент Республики Казахстан был признан Председателем Ассамблеи. Со дня своего основания Ассамблея инициировала два общественных референдума в Казахстане, демонстрируя свою приверженность общественной жизни [3].

В результате референдума Конституция определила принципы межнационального согласия государства. В частности, в статье 7 говорится, что государство заботится о создании условий для изучения и развития языков этносов Казахстана. В других главах каждый человек имеет право использовать свой родной язык и языковую культуру и свободно выбирать язык общения, образования, обучения и искусства. Аналогичным образом запрещается пропаганда или агитация за расовое, национальное, религиозное, классовое или племенное превосходство и дискриминацию по признаку расы, национальности, религии или убеждений. То есть основные принципы деятельности Ассамблеи определены в нашей Конституции.

С момента создания Ассамблеи этнокультурные объединения возобновили работу культурных фестивалей и национальные праздники разных этносов были продвинуты на республиканском уровне. С помощью Ассамблеи этнокультурные объединения восстановили связи со своей исторической родиной.

Ассамблея не только организовала работу но также включила практику юридической регистрации вопросов, обсуждавшихся на ее сессиях.

Указом Президента Республики Казахстан в 2000 году были увеличены основные направления деятельности Ассамблеи, поручено осуществлять публичную правовую экспертизу межведомственной координации деятельности по развитию и укреплению межэтнических отношений, вопросам национальной политики. То есть законы, принятые в стране, подпадают под юрисдикцию Ассамблеи для соблюдения интересов всех этнических групп. Следует отметить, что в то время ни один из государственных учреждений не имел правового статуса рассмотрения законопроектов.

В результате этого успеха рабочий орган Ассамблеи - Исполнительный секретариат Ассамблеи, был включен в состав Администрацию Президента.

Новый этап в законных изменениях в процессе формирования Ассамблеи начинается в 2002 году. В этом году Указом Президента были утверждены новые правила Ассамблеи народа Казахстана и определена стратегия развития. То есть программа повседневных действий была утверждена в качестве официального нормативного акта [4].

В ходе сессий Ассамблеи был создан Совет Ассамблеи, и был определен ее правовой статус.

В 2005 году в результате изменений в нормативном уровне был изменен Указ «Об укреплении института Ассамблеи народов Казахстана», расширены цели Ассамблеи, направления деятельности, права и обязанности ее членов в целом.

Глава государства поручил Правительству создать исследовательский центр межэтнических отношений. Эта мера также реализована в республике, направленной на систематическое изучение межэтнических и межконфессиональных отношений, мониторинг исследований, дальнейшее развитие и укрепление их деятельности.

В традиционном Послании Главы государства народу Казахстана в 2007 году было отмечено, что Ассамблея народа Казахстана должна расширить практическую функцию, его ответственность и повысить свою репутацию, особенно на законодательном уровне. В контексте этого послания конституционные реформы, проведенные в нашей стране, напрямую повлияли на правовой статус Ассамблеи народа Казахстана [5].

В соответствии с поправками, внесенными в Конституцию, Ассамблея стала конституционным органом. Для того, чтобы представлять интересы народа Республики Казахстан в уполномоченном органе, в Мажилис Парламента были избраны 9 депутатов Мажилиса, а также внесены изменения в Конституционный закон «О выборах в Республике Казахстан», и был установлен порядок проведения заседания Ассамблеи по выборам депутатов Мажилиса.

До сих пор все решения Ассамблеи были лишь рекомендацией, и была установлена как норма, которая предусматривала избрание депутатов Мажилиса.

В соответствии с президентским указом в положения Ассамблеи были внесены поправки в ряд новых изменений, заменив слово «народы» словом «люди». Причина в том, что все этнические группы, проживающие в Казахстане, составляют одну нацию.

На основании конституционной поправки Ассамблея народа Казахстана была создана как некоммерческая организация при Президенте Республики Казахстан, а Малые Ассамблеи - региональные представительства.

Таким образом, Ассамблея народа Казахстана превратилась из консультативного органа, созданного в соответствии с законопроектом, в преуспевающий и конституционный орган, и 20 октября 2008 году был принят Закон Республики Казахстан «Об Ассамблее народа Казахстана». В котором определяется статус, порядок формирования и организация работы Ассамблеи народа Казахстана, направленных на реализацию государственной национальной политики, обеспечение общественно-политической стабильности в Республике Казахстан и повышение эффективности взаимодействия государственных и гражданских институтов общества в сфере межэтнических отношений.

Теперь Ассамблея стала еще одним новым этапом в дальнейшем развитии правовой системы государственного учреждения, и настало время принять закон, определяющий правовой статус самого важного регулятора по связям с общественностью. Наконец, проект закона призван поддержать действия Ассамблеи, Секретариата Ассамблеи, Министерства юстиции, Министерства культуры и спорта [6].

Законопроект следует тщательно рассмотреть. Самое главное, похоже, что в Конституции есть время, когда Ассамблея будет иметь отдельный статус от других консультативных органов, и теперь настало время решить вопрос организационно-правовой формы юридического лица.

Необходимо определить легитимность решений, принятых Ассамблеей по своему усмотрению.

Позиция Ассамблеи по языковому вопросу, которая является одним из неотложных вопросов после обретения независимости, была создана в соответствии со статьей 7 Конституции Республики Казахстан, и желательно указать ее основные цели.

Кроме того, законопроект должен целиком и полностью отражать основные направления, цели и задачи Ассамблеи народа Казахстана. Должны быть тщательно рассмотрены положения, регулирующие полномочия Ассамблеи и определяющие ее отношения с государственными органами и общественными организациями. Это связано с тем, что проблемы, возникающие в связи с общественными отношениями, должны решаться путем применения их в этих стандартах, и должны быть правила, определяющие средства, необходимые для полного функционирования Ассамблеи.

Предложенные дополнения и изменения в проект закона Республики Казахстан «Об Ассамблее народа Казахстана» поддерживаю в полном объеме так, как статья 8 (1,2) дает понятие и определяют статус этнокультурных объединений Ассамблеи народа Казахстана. Основные задачи, цели и направление деятельности этнокультурных объединений являющиеся неотъемлемым звеном реализации государственной политики, по обеспечению общественного согласия и общенационального единства, укрепления стабильности и повышения эффективности взаимодействия государственных и общественных институтов в сфере межэтнических отношений.

Статья 8-3 проекта закона «Об Ассамблее народа Казахстана» определяет необходимость государственной финансовой поддержки для осуществления вышеназванных задач.

Настоящий Закон определяет статус, порядок формирования и организацию работы Ассамблеи народа Казахстана, направленной на реализацию государственной политики в сфере общественного согласия и общенационального единства, общенациональной патриотической идеи «Мәңгілік Ел», обеспечение общественно-политической стабильности и повышение эффективности взаимодействия государственных и гражданских институтов общества в сфере межэтнических отношений.

В целом, этот закон должен быть обеспечен достаточными средствами для решения проблем, стоящих перед Ассамблеей.

Еще один акцент на законодательстве заключается в необходимости создания роли и обязанностей Ассамблеи в поддержку наших соотечественников за рубежом.

Еще один вопрос, который следует рассмотреть, - это гармонизация законопроекта «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам религиозной свободы и религиозных объединений» по инициативе ряда депутатов в момент подготовки статуса Ассамблеи [7].

В действующем законе «Об Ассамблее народа Казахстана» Республики Казахстан от 20.10. 2008 года в статье 3, определена цель Ассамблеи «Целью Ассамблеи является обеспечение межэтнического согласия в Республике Казахстан в процессе формирования казахстанской гражданской идентичности и конкурентоспособной нации, объединенной общенациональной патриотической идеей «Мәңгілік Ел», на основе казахстанского патриотизма, гражданской и духовно-культурной общности народа Казахстана при консолидирующей роли казахского народа», а в законопроекте предлагается «Целью Ассамблеи является обеспечение общественного согласия в Республике Казахстан на основе казахстанского патриотизма, гражданской и духовно-культурной общности всех этносов Казахстана при консолидирующей роли казахского народа» [8].

Термин «общественное согласие» корреспондирует со статьей 1 Конституции, закрепляющей общественное согласие в качестве основополагающего принципа деятельности Республики.

Формулировка «всех этносов Казахстана» устраняет двойственность, возникающую в сочетании терминов «народ Казахстана» и «казахский народ» в одном предложении.

Текст нормативно-правового акта не должен содержать положения декларативного характера не несущее смысловой и правовой нагрузки.

В статье 14 данного закона определяются структура Ассамблеи областей (города республиканского значения, столицы). Поэтому, рабочим органом ассамблеи области (города республиканского значения, столицы) является аппарат (секретариат), входящий в структуру аппарата акима.

Заведующий аппаратом (секретариатом) по своему статусу является заместителем председателя ассамблеи области (города республиканского значения, столицы), назначается и освобождается от должности соответствующим акимом.

В тоже время в законопроекте содержится следующая формулировка:

«Рабочим органом ассамблеи области (города республиканского значения, столицы) является аппарат (секретариат), входящий в состав аппарата акима как самостоятельное структурное подразделение.

Аппарат (секретариат) ассамблеи области (города республиканского значения, столицы) возглавляет заведующий. Заведующий аппаратом (секретариатом) ассамблеи области (города республиканского значения, столицы) назначается и освобождается от должности соответствующим акимом по согласованию с Аппаратом (Секретариатом)» [9].

На мой взгляд, в целях усиления координации работы структур Ассамблеи, местных исполнительных органов, данную статью следует дополнить текстом следующего содержания: Заведующий аппаратом (секретариатом) области (города республиканского значения, столицы) по своему статусу является заместителем руководителя аппарата акима области - председателя ассамблеи области (города республиканского значения, столицы).

И теперь, я считаю, что если этот законопроект будет введен в Мажилис в установленном порядке, не только депутаты, избранные Ассамблеей, но и все мы, должны активно участвовать в его всестороннем рассмотрении интересов нашего многонационального народа.

Наша страна находится на подъеме, мы уверены в себе и в наших силах. Принимая во внимание наши растущие возможности, мы привержены новым целям и задачам. Мы не должны допускать, чтобы этноконфессиональные разногласия становились основой будущих конфликтов. Это особенно важно для нас и для нашего региона. Дальнейшая модернизация страны, развитие подлинно гражданского общества, направление укрепления прав и свобод всех граждан и этнических групп - это путь к процветанию и процветанию Казахстана как путь к нашему будущему.

Ассамблея характеризует свою деятельность следующими категориями: мир, единство, согласие, стабильность, выносливость, терпимость. На этой огромной территории Казахстана будет вечен- только мир, единство и счастье! Я хочу, чтобы Казахстан процветал изо дня в день.

Таким образом, Ассамблея народа Казахстана — это результат уникального политического новаторства Казахстана. Сегодня опыт ее работы становится привлекательным и полезным для многих стран мира. Сегодня Конституция и Ассамблея народа Казахстана не просто ровесники. Это две великие ценности, ставшие фундаментом стабильности, модернизации и процветания. Доверие, традиции, транспарентность, толерантность, — это именно те принципы, которые легли в основу нашего многонационального процветающего государства. В основу политики государства в межэтнической сфере положен принцип «Единство в многообразии».

ЛИТЕРАТУРА:

1. Базарбаев А. Сила страны — в единстве // Заң және заман. -2017. № 132. 23 окт.
2. Выступление Президента Республики Казахстан Н. А. Назарбаева на XVIII сессии Ассамблеи народа Казахстана // Казахстанская правда. -2009. № 253. -27 окт.
3. Нурадил Г.Н. Строительство новой модели управления для создания прочного мира // Казахстан-Спектр. -2016. -№ 2 (36). -С.39-43.
4. Тугжанов Е. Модель народной дипломатии // Современный Казахстан. -2017. № 48-49. –С.85.
5. Послание Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева народу «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность» // Информационная система «Параграф».
6. Выступление Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева на XVI сессии Ассамблеи народа Казахстана // Казахстанская правда. -2010. -№ 278. -21 окт.
7. Проект для обсуждения «Доктрина национального единства Казахстана»// Казахстанская правда. -2009. -№ 261-262. -6 нояб.
8. Закон Республики Казахстан «Об Ассамблее народа Казахстана» от 20 октября 2008 г. // Информационная система «Параграф».
9. Совет Ассамблеи народа Казахстана // assembly.kz/novosti-assamblei/item/1741.html

Байжуманова А.М.

Қазақстан Республикасындағы халықтар ассамблеясының қазіргі құқықтық даму бағыттары.

Бұл мақалада қоғамның дамуында өзіндік орны бар Қазақстан халық ассамблеясының рөлі, сондай-ақ «Қазақстан халық Ассамблеясы туралы» заңның жобасына енгізілген згерістер мен толықтырулардың құқықтық негіздеріне талдау жасалған.

Кілттік сөздер: Ассамблея, Қазақстан халқы Ассамблеясы, саясат, қоғам, қоғамдық бірлестік.

A.M. Bayzhumanova

Contemporary directions of legal development of the assembly of the people in the Republic of Kazakhstan

In this article, the role of the Assembly of the people of Kazakhstan in the development of society and a legal analysis has been made to the draft Law of the Republic of Kazakhstan on Introduction of Amendments and Additions to the Law of the Republic of Kazakhstan "On the Assembly of the People of Kazakhstan".

Key words: Assembly, Assembly of the people of Kazakhstan, policy, society, public association.

ӘОЖ 342.4

РЕСПУБЛИКАЛЫҚ РЕФЕРЕНДУМ ҰЙЫМДАСТЫРУ МЕН ӨТКІЗУ КЕЗІНДЕ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ЗАҢДЫЛЫҚТЫ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Байжуманова А. М.

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
Nurai310707@mail.ru*

Мақалада автор Қазақстан Республикасындағы Республикалық Референдумды ұйымдастыру және өткізу кезіндегі конституциялық заңдылықты қамтамасыз ету мәселелерін қарастырған.

Кілттік сөздер: Конституция, Референдум, Республикалық Референдум, заңдылық, Президент, Орталық сайлау комиссиясы.

Республикалық референдумды ұйымдастыру мен өткізудің конституциялық заңдылығын қамтамасыз ету жоғарғы өкілді тұлғадан бастап бірқатар мемлекеттік органдардың құзыретіне жатады. Оған соттар, прокуратура, Конституциялық Кеңес және референдум комиссиялары жатады.

Республика Президенті республикалық референдум комиссиясының республикалық референдумға дайындық және оның қорытындысы жөнінде ақпаратты тыңдау арқылы бүкілхалықтық дауыс беруді ұйымдастыру мен өткізуге жалпы бақылауды жүзеге асырады. Президенттің конституциялық құзыреттілігі оның мемлекеттік биліктің және халық бірлігінің, Конституцияның жоғарғы күшке ие болуының, адам және азаматтың құқықтары мен бостандықтарының кепілі және символы деген конституциялық нормадан бастау алады. Президент референдум ұйымдастыру барысында Конституцияның және заңдардың ережелерінің бұзылмауын бақылауы тиіс, егер заң бұзушылықтар болғаны анық болса, ондай бұзушылықтардың анықтап, бүкілхалықтық дауыс беруді ұйымдастыру мен өткізу кезіндегі құқықтық қатынастың барлық субъектілерін анықтап, конституциялық нормалардың жүзеге асырылуын қамтамасыз етіп, азаматтардың республикалық референдумға қатысу арқылы бұзылған құқықтарын қалпына келтіру мақсатында шаралар қолдануы тиіс.

Осы мақсатта Президент республикалық референдумды ұйымдастыру мен өткізуге қатысты мәселені анықтау үшін Конституциялық Кеңеске жүгінуге құқылы.

Қазақстан Республикасының Президентінен басқа республикалық референдумды ұйымдастыру мен өткізу барысында заңдылықтың сақталуына қатысты басқа да субъектілер жүгінуге құқылы. Осы мәселе Қазақстан Республикасы Конституциясының 72-73 баптарында төмендегідей редакцияда көрсетілген:

Конституциялық Кеңес Қазақстан Республикасы Президентінің, Сенат Төрағасының, Мәжіліс Төрағасының, Парламент депутаттары жалпы санының кемінде бестен бір бөлігінің, Премьер-Министрдің өтініші бойынша:

1) дау туған жағдайда Республика Президентінің, Парламент депутаттарының сайлауын өткізудің дұрыстығы және республикалық референдум өткізу туралы мәселені шешеді; Конституциялық Кеңеске Конституцияның 72-бабының 1-тармағының 1)-тармақшасында көрсетілген мәселелер бойынша өтініш жасалған ретте, Президенттің қызметіне кірісуі, Парламенттің сайланған депутаттарын тіркеу не республикалық референдумның нәтижелерін шығару тоқтатыла тұрады [1].

Керіп отырғанымыздай, егер жоғарыда аталған субъектілер Конституциялық Кеңеске жүгінген болса республикалық референдум қорытындысын шығару тоқтатыла тұрады.

Конституциялық Кеңес өзінің шешімін бір ай мерзім ішінде шығаруы тиіс. Егер, Президенттің қарауына қарай оны дереу шығару қажет деп танылса, Конституциялық Кеңес өзінің шешімін он күн мерзім ішінде шығаруы керек.

Президент Конституцияның кепілі ретінде он күн мерзім ішінде Конституциялық Кеңестің шешіміне толығымен немесе ішінара қарсылық білдіруге құқылы, ол қарсылыққа Конституциялық Кеңес мүшелерінің жалпы санының үштен екісі қарсы дауыс берген жағдайдан қарсылық қабылданбайды. Егер де ондай дауыс жиналмаған болса, Конституциялық Кеңес шешімі қабылданбаған болып есептелінеді. Осылайша, Конституциялық Кеңес мүшелері референдум өткізу мен ұйымдастыруға қатысты заңнаманың сақталу және сақталмауына қатысты шешім қабылдаған кезде олар бұл шешімге қатысты абсолютті түрде сенімді болуы тиіс.

Конституцияның және 29 желтоқсан 1995 жылғы «Конституциялық Кеңес туралы» конституциялық заңның нормаларын саралай келе, Конституциялық Кеңес бұл мәселені қарастыра отырып референдум қорытындысы шығарылғанға дейін өзінің шешімі арқылы заңи күш бере алатынына құқылы екенін көреміз. Бұл оның 1992-1995 жылдары арасында әрекет еткен Конституциялық соттан ерекшелендіретін белгісі болып табылады. 5 шілде 1992 жылғы заңға, одан кейін 1993 жылғы өзгертулер мен толықтырулар бойынша, Конституциялық сот Қазақстан Республикасы заңдарының және өзге нормативтік құқықтық актілердің конституцияға сәйкестігін, сонымен қатар, азаматтардың конституциялық құқықтарына қатысты тәжірбиенің конституциялылығына байланысты істерді қарастырды.

Референдум мен сайлаудың заңдылығы туралы мәселе заңда тікелей көрсетілмегенімен, Конституциялық сот оларды азаматтардың референдумға қатысу арқылы бұзылған конституциялық құқықтарын қорғау үшін Конституциялық сотқа жүгінген жағдайда қарастыруға құқылы болды. Бірақ, 1995 жылы Конституциялық сот бұндай істерді қарастырған жоқ.

Егер азаматша Т.Г. Квятковская конституциялық сайлау құқығының бұзылуына қатысты арызы бойынша қозғалған ісіне баға беретін болсақ, ол 6 наурыз 1995 жылғы Конституциялық Сот қаулысына сәйкес Жоғарғы Кеңес депутаттарының сайлауы заңсыз деп танылып, депутаттардың құзыреті мерзімінен бұрын тоқтатылуына әкеп соқты [75].

Осыдан кейін, Конституциялық Кеңес шешіміне қоғамда әр түрлі баға берілді. Атап айтқанда, ол саясатты айналдыру құқығы болды деп түсіндірілді. Менің ойымша, Конституциялық соттың қаулысына баға беру менің жұмысымның мақсатына кірмейді.

Мен үшін маңыздысы, 1993 жылғы және 1995 жылғы мемлекеттік өкілетті органдардың конституциялық моделдерін салыстырып, конституциялық заңдылықты қамтамасыз ету мүмкіндіктерін қарастыру болды.

Конституциялық Соттың құзыреттілігі кеңірек болғанымен, ол азаматтардың конституциялық құқықтарының бұзылуына қатысты істерді қарастыруы тиіс болды. Бұл оның жұмысын күрделендірді. Себебі, Конституциялық Сотқа оның құзыретіне кірмейтін істер жөніндегі арыздар көптеп түсті. Осы тұрғыдан алғанда, Конституциялық Кеңес моделі тиімдірек болды. Азаматтар, егер де олардың референдумға қатысу арқылы конституциялық құқықбұзушылық фактісі орын алды деп есептейтін болса осы органға жүгінуге құқылы. Бұл мәселелерді қарастыру соттың құзыретіне жатады. Кеңеске жүгінуге құқылы субъектілердің шеңбері шектелген. Оның үстіне, Конституциялық Кеңестің қорытынды шешімдері заңи күш иеленген республикалық референдумның нәтижелерін заңсыз деп тану туралы салдарға әкеп соқтыруы мүмкін. Осылайша, Конституциялық Кеңестің негізгі мақсаты - құқыққа қарсы заңи салдар туғызбастан бұрын, бұзылған конституциялық нормаларды қалпына келтіру. Жалпы құқықтық нигилизм орын алып отырған уақытта, осындай қадам жасау неғұрлым мақсатқа сай деп таныған дұрыс [93,10].

Сонымен қатар, 1995 жылғы 2 қараша мен 29 желтоқсандағы конституциялық заңи күшке ие Президент Жарлықтары және Конституциялық Кеңес регламенті де

Конституциялық Кеңеске жүгіну туралы нормаларды қарастырмайды. Конституцияның 73-бабының 1 тармағындағы конституциялық норманың мағынасы бойынша ол Орталық референдум комиссиясы республикалық референдумның соңғы қорытындысын шығарған уақытқа дейін субъектілер жүгінуі тиіс. Заңнамада сонымен қатар, Орталық референдум комиссиясы қандай мерзім ішінде шешім шығаратыны жөнінде мерзім қарастырылмаған. Бірақ, Конституциялық Кеңеске жүгінуге құқылы сәйкесті субъектілердің құқықбұзушылық фактісі орын алғандығын бірден емес, тіпті бірнеше күннен кейін емес, тек тиісті қоғамдық ұйымдарға көптеген арыз шағымдар білдіру арқылы ғана сот тәртібімен қорғалуы қиынға түседі. Сондықтан менің ойымша, осы мәселе бойынша Конституциялық Кеңеске жүгіну кемінде 14 күн мерзім ішінде орын алуы тиіс деп нормативтік деңгейде көрсеткен дұрыс. Әлбетте, Орталық референдум комиссиясы дауыс берудің нәтижесі жөніндегі ақпараттарды көрсетілген мерзімнен бұрын азаматтардың арыз шағымы болмаған жағдайда ғана бұқаралық ақпарат құралдарына беруі тиіс.

Сонымен қатар, менің ойымша, заңнамалық деңгейде республикалық референдум қорытындысы заң күшке ие болған сәттен бастап Конституциялық Кеңесте бұл мәселені қозғауға тыйым салынуы керек деп ойлаймын.

Францияда Конституциялық Кеңес референдум ұйымдастыру мен өткізу барысын бақылап, оның нәтижесін хабарлайды. Бұл ретте Конституциялық Кеңес дауыс беру мен дайындық жүргізу кезінде Үкіметке кеңес береді. Конституциялық Кеңес референдум өткізу барысындағы әртүрлі құқықбұзушылықтарға қатысты наразылықты талқылайды. Ол дауыстардың жалпы санағын бақылайды және дауыс берудің қорытындысын хабарлайды.

Молдавада Конституциялық Соты республикалық референдум қорытындысын бекітеді.

Қазақстанда кейбір ұқсас өкілеттіліктер референдумның Орталық комиссиясына берілген. Республиканың Конституциялық Кеңесі төрелік жүргізу функцияларынан айырылған. Ол референдум жүргізудің дұрыстығы фактісін, яғни Конституцияға және заңдарға сәйкестігін анықтауға құқылы. Өз табиғатында ол өз мүшелерінің қандай да болмасын қызығушылығы мен саяси көзқарастарынан шықпауға тиіс.

Референдумда қойылған сұрақтардың конституцияға сәйкестігіне тексеру жүргізуге құқылы ма? «Референдум өткізудің дұрыстығы» формуласы жеткілікті анықталмағандықтан және кең болғандықтан, тексеру жүргізуге құқылы деп ойлаймын. Даулы мәселелер дауыс беруді ұйымдастыру кезінде ғана емес, оның қорытындысын шығарып, өткізу барысында да орын алуы мүмкін. 2 қараша 1995 жылғы «Республикалық референдум туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық Заңының 3-бабына сәйкес, төмендегі мәселелер референдум талқысы бола алмайды:

1) адамның және азаматтың конституциялық құқығы мен бостандығының бұзылуына әкеліп соғатын;

2) мемлекеттің біртұтастығы мен аумақтық тұтастығын, Республиканы басқару нысанын өзгерту;

3) Республиканың әкімшілік-аумақтық құрылысы мен шекараларының;

4) Сот әділдігі, қорғаныс, ұлттық қауіпсіздік және қоғамдық тәртіпті қорғау;

5) Бюджет пен салық саясаты;

6) Рақымшылық пен кешірім жасау;

7) Республика Президентінің, Парламент Палаталары мен Үкіметтің қарауына жататын адамдарды лауазымға тағайындау және сайлау, лауазымынан босату;

8) Республиканың халықаралық шарттарынан туындайтын міндеттемелерін орындау мәселелері референдум талқысына қойылатын мәселелер бола алмайды.

1993 жылы Ресей Федерациясының Конституциялық сотында Татарстанда өткен референдумның конституциялылығы жөнінде және 25 сәуір 1993 жылғы жалпы Ресейлік референдумға қатысты істер қарастырылды. А.А. Белкин 29 сәуір 1993 жылғы референдумға қатысты Конституциялық Сот шешіміне түсініктеме бере келе, бұл шешімге көңілі

толмайтындығын айтады. Сот референдумға шығарылған (Президентке сенім білдіру және оның әлеуметтік-экономикалық курсы) бірінші және екінші мәселенің консультативтік сипатқа ие екендігін ескермеді. Бұл шешімнің құқықтық салдары бомағанымен отандық конституционализм үшін маңызы бар еді. Конституциялық Сот шешімі бойынша кейбір мәселелер референдум пәні бола алмайды деп танылды [94,876].

Республикалық референдумды ұйымдастыру, өткізу және оның соңғы қорытындысын жасау кезінде конституциялық заңдылықты қамтамасыз ету үшін соттар мен прокуратура органдарының маңызы ерекше. Конституциялық Кеңес азаматтардан арыздарды қабылдамайды және референдумға қатысты даулардың дұрыстығы туралы мәселені тек қана заңнамада бекітілген тәртіпте мемлекеттік органдардың және лауазымды адамдардың жүгінуі негізінде ғана істерді қарастырады. Сот және прокуратура органдарына жүгінетін субъектілердің шеңбері шектелмеген. Өзінің қадағалау қызметін жүзеге асыра отырып, прокурор өз бастамашылығымен конституциялық, заңдардың және өзге де нормативтік құқықтық актілердің талаптарын бұзу фактісін анықтап, оларды жою мақсатында шаралар қолдануға құқылы. Прокуратураның Конституцияны және өзге де заңдардың сақталуын қамтамасыз етуде мәртебесін анықтайтын негізгі нормативтік құжат 21 желтоқсан 1995 жылғы «Қазақстан Республикасының Прокуратурасы туралы» Заңы болып табылады. Прокуратура органдарын анықтау - Президенттің азаматтардың конституциялық құқықтары мен заңды мүдделерін сақтау кепілі ретіндегі құзыреттілігін жүзеге асыру құралы болып табылады. 2 қараша 1995 жылғы «Республикалық референдум туралы» Конституциялық Заңы референдум ұйымдастыру мен өткізу барысында конституциялық заңдылықты қамтамасыз етудегі прокуратура органдары мен соттардың мәртебесі анықталмаған. «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 25 қыркүйектегі Конституциялық заңының 49-бабына сәйкес, соттар мен прокуратура органдары сайлау комиссиялары мүшелерінің, азаматтардың, заңда белгіленген тәртіппен тіркелген қоғамдық бірлестіктер өкілдерінің дауыс беруді өткізуге қатысты, сондай-ақ сайлау туралы заңдардың бұзылуы жөніндегі сайлауды әзірлеу мен өткізу кезеңінде келіп түскен арыздарын қарап, оларды бес күн мерзімде, ал дауыс беру алдындағы бес күнге жетпейтін уақыт ішінде және дауыс беру күні келіп түскендерін дереу қарауға міндетті.

Осы іспеттес сотта орталық сайлау комиссиясының шешіміне шағым беру тәртібімен мерзімі 12 желтоқсан 1993 жылғы Ресей Федерациясының Конституциясының жобасы бойынша бүкілхалықтық дауыс беру Ережесінде көрініс тапқан. Бұл нормативтік акт 15 қазан 1993 жылғы Ресей Федерациясының Жарлығымен бекітілген.

Тәжірибе көрсетіп отырғандай, соңғы жылдардағы сайлау өткізу мен республикалық референдум өткізу кезіндегі азаматтардың конституциялық құқықтарын қорғауды жедел түрде шеше алмай келеді, ал кейбір кездерде тіпті негізсіз түрде талап арызды қабылдаудан бас тартады. Азаматтардың конституциялық құқықтары мен заңды мүдделерін қорғайтын тәртіптің құқықтық механизмі бірқатар жетілдіруді талап етеді. Бұл жерде мәселе тек қана мерзімде емес. Азаматтардың осындай жүгінуін соттың бірінші инстанциясында түпкілікті болуы керек. Әсіресе, атқарушы биліктің тарапынан қысымның болмағанын қамтамасыз етуіміз керек.

Осындай істерді сот тәжірибесінде қарастырудың санын кеңейтіп сәйкесінше түсініктеме енгізу керек деген пікірмен келіскен жөн.

Менің ойымша, 2 қараша 1995 жылғы Қазақстан Республикасы Президентінің «Республикалық референдум туралы» Конституциялық Заңының 36-бабына қосымша ретінде, республикалық референдумды өткізу мен ұйымдастыру мәселесі жөнінде мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғаларды заңсыз әрекетіне сотқа және прокуратураға шағым жасау және оны қарастыру мерзімін бекіткен жөн. Санымен қатар, сайлау заңнамасымен бекітілген мерзімдерді де қысқартқан жөн. Бұндай қысқарту екі түрлі мақсатты көздейді:

Біріншіден, референдум туралы заңнаманың бұзылғандығы жөнінде сотқа, және прокуратура органдарына шағым беру жария түрде барлық азаматтарға, қоғамдық бірлестіктер өкілдеріне, аумақтық және учаскелік референдум комиссияларына, шетелдік бақылаушыларға мәлім ету.

Екіншіден, мерзімдерді бекіту арқылы республикалық референдумның қорытындысын шығаруға және дауды қозғап оның дұрыстығы жөнінде Конституциялық Кеңесте қарауға мүмкіндік береді.

Бүкілхалықтық дауыс беруді өткізу мен ұйымдастыру кезінде Конституцияның және заңдардың сақталуын қадағалауға референдум комиссияларының өздері тартылған.

1993 жылғы Қазақстан Республикасының Конституциясының 74-бабында көрсетілген референдум туралы заң Жоғарғы Кеңес қабылдамады, Президенттің 1993 жылы 25 наурызда «Республикалық референдум туралы» Конституциялық Заңды қабылдауы толыққанды негізді болып табылады. Бұл нормативтік құжат референдум пәніне келесілерді жатқызады: 1) Конституцияны, конституциялық заңдарды, және заңдарды қабылдау мен өзгерту; 2) Қазақстан Республикасы мемлекеттік өмірінің аса маңызды мәселелерін шешу. Оның үстіне бұл нормативтік құқықтық актіде референдум пәні бола алайтын мәселелердің тізімі де көрсетілген. Осылайша, 1995 жыл 29 сәуірде өткізілген референдумның конституциялық емес деп айтылған пікірлері негізсіз болып табылады.

Оның үстіне, сол кезеңдегі әлеуметтік-экономикалық және елдегі саяси жағдайды ескеретін болсақ, мемлекет басшысының осындай қадам жасаудағы әрекетін дұрыс деп бағалауға негіз бар.

Әлбетте, референдум- соңғы жылдардағы демократиялық процестің нәтижесі деп бағалауға болады.

Бірақ, академик С. Зимановтың айтуынша, референдум мемлекеттік басқарудың тұрақты әдісі болмауы керек. Осылайша, 29 сәуір мен 30 тамыз 1955 жылғы референдумдар ерекше жағдайдағы аса қажет шаралар ретінде түсінген жөн [97, 228 б.].

Мақаламызды қорытындылай келе, орталық сайлау комиссиясы - сайлау мен референдумды өткізуді қамтамасыз ететін басты орган ретінде, оған қосымша құзыреттіліктер берген жөн. Атап айтқанда, Президентті, Парламент депутаттарының сайлауының, және республикалық референдумның өткізілуінің заңға сәйкестігі жөнінде Конституциялық Кеңеске жүгіну құқығы. Осындай өзгеріс енгізу бүкілхалықтық дауыс беруді ұйымдастырушы негізгі звено - Орталық сайлау комиссиясының құқықтық мәртебесін айқындауға негіз болатыны сөзсіз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылы 30 тамызда қабылданған // «Параграф» ақпараттық жүйесі
2. Н.Ә. Назарбаев «Ұлт жоспары – қазақстандық арманға бастайтын жол» // Егеменді Қазақстан газеті, 2016ж. 5 қаңтар.
3. Судьбу решает каждый (О первом референдуме СССР) [Сборник]- Известия, 1991.-500с.
4. Boyer P. The People.s Mandate Referendums and More Democratic. -Canada, Toronto, 1992 year 169 p.
5. Крутоголов М.А. Президент Французской Республики. Правовое положение .-М., 2010.- 430 с.
6. Амбарнов С.Ю. Законодательство о референдумах (Сравнительный анализ) // Государство и право .2012. С.-10-15.
7. Оспанов Р.О. Конституция и Парламент Республики Казахстан. – 352 с.
8. Большая Советская энциклопедия Гл.Ред А.М. Прохоров Том 22. М.,1975 -861 с.
9. Черняков А.А. Конституционное право Республики Казахстан: Проблемы теории и практики. Теоретические и дидактические материалы. Алматы, 2007. -138 с.

10. Сапарғалиев Ғ.С. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы. Академиялық курс. –Алматы: «Жеті Жарғы», 2014 ж. -544 б.
11. Қожахметова А.Е. Референдум и воля // Фемида. 2014. №3.
12. 1995 жылы 2 қарашадағы «Республикалық референдум туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заңы // «Параграф» ақпараттық жүйесі.
13. Страшун Б.А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран . т. 2 Учебник .Общая часть. – М, «Бек». -1996.-756 с.
14. Михалова А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Учебное пособие, -М.,1997 -285 с.
15. Референдум –основа политической системы// Вестник Европы, 2003 г. 8 апреля.

Байжуманова А. М.

Вопросы организации конституционного законодательства при проведении Республиканского Референдума в Республике Казахстан.

В данной статье автор рассматривает проблемы обеспечения организации конституционного законодательства при проведении Республиканского Референдума в Республике Казахстан.

Ключевые слова: Конституция, референдум, республиканский референдум, легитимность, президент, Центральная избирательная комиссия.

A.M. Bayzhumanova

Controversies of the organization of constitutional legislation in the conduct of the Republican Referendum in the Republic of Kazakhstan.

In this article, the author considers the problems of ensuring the organization of constitutional legislation in the conduct of the Republican Referendum in the Republic of Kazakhstan.

Key words: Constitution, referendum, republican referendum, legitimacy, president, Central Election Commission.

ӘОЖ 340

МЕМЛЕКЕТ МҰҚТАЖДЫҚТАРЫ ҮШІН ЖЕРДІ АЛЫП ҚОЮ

Жумагулов Т.Б., Бабатай А.С.

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
zhmagulov.timur@mail.ru., a.babatay@mail.ru*

Берілген мақалада Қазақстан Республикасындағы мемлекет мұқтаждықтары үшін жерді алып қою мәселелері қарастырылған. Бұл мәселелердің теориялық және тәжірибелік бағыттары пайдалана отырып, құқықтық тетіктері зерделенді.

Кілттік сөздер: Қазақстан Республикасының жер кодексі, жерге мемлекеттік меншік құқығы, жер учаскесі, жер учаскесінің меншік иесі.

«Әр адам өзіне тиесілі бөлінген жер көлемі үшін жауапты болуы тиіс. Жерді тәжірибесі бар, ауыл шаруашылығын игерген, білімі жоғары адамға беру керек. Қазіргі таңда елімізде бұл салаға мүлде қатысы жоқ адамдар да жерді иемденіп, өзіне және көршілеріне шығын әкелуде. Сондықтан да бүгінде мемлекетке жерді қайтару мәселесі кеңінен қарастырылуда» [1].

Қазақстанда жерді алып қою институты кеңес заманында қалыптаса бастады, және, ең алдымен, жерді халық шаруашылығы салаларының арасында қайта бөлукұралы деп есептелді. Оның негізгі мазмұнын ауыл шаруашылық емес мұқтаждар үшін жерді алып қою шарттары мен тәртібінің нормалары құрады. Айрықша мемлекеттік жеке меншік жағдайында жерді алып қою институты жерді рационалды қолдану ұстанымдарын жүзеге асыру, ауыл шаруашылық емес мұқтаждықтар үшін жерді алып қоюды, ең алдымен, ауыл шаруашылығы үшін пайдасыз жерлер, нашар сапалы ауыл шаруашылық алқаптар, жол, электр беретін құрылыстар бойындағы жерлерді алып қою қажеттілігін қарастыра келе, ауыл шаруашылық жерді пайдалану құқығының басымдылығы және ауыл шаруашылығы өндірісінің шығындарын өтеу үшін ерекше маңызға ие еді.

Заманауи жағдайда алып қою өндірістік күштерді рационалды орналастыру үшін жерді қайта бөлу бойынша таза ұйымдастырушылық-техникалық іс-шара болуын тоқтатты. Сол себепті, қазіргі кездегі теориялық әдебиетте де кездесетін, алып қоюды субъекттердің нақты жер учаскелеріне құқықтарының тоқтатылуы әдісі болып табылатын заңды әрекет деп анықтаумен келісуге болмайды. Берілген институт мемлекетің жерге жеке меншікті қорғау мен қол сұғылмаушылығына кепілімен байланысқан. Оның нормалары «заңмен бекітілген тәртіппен, меншік иесінің мүдделерін есепке ала отырып сатып алу арқылы» алып қоюды қамтамасыз етуді мақсат етеді. «Алып қою» мен «сатып алу» түсініктерінің қатынасын талдау жасай отырып, ол бұл ұғымдарды сәйкестендіру алынатын жердің азамат-иеленушілері туралы сөз болған кезде құқыққа сай деп санайды. Қалған жағдайларда жерді пайдаланушыға келген шығындарды қайтарумен бірге жүретін алып қою туралы сөз болуы керек [2, 100 б.]. Сонымен бірге, жерді алып қою институты басымдылықты бұқаралық мүдделерге беретінін ескеру қажет. Бұл мемлекеттік мұқтаждар үшін және жер заңнамасын бұзғаны үшін жерді мәжбүрлі алып қою мүмкіндігінің болуымен расталады. Мемлекеттік мұқтаждар үшін жер учаскелерін алып қою кезде жеке меншік құқығын тоқтату рәсімі тек билік ұстанымдарына негізделген. Меншік иесі алып қою мүмкіндігінің өзін емес, тек қана алып қою кезінде өкілетті орган жасаған құқыққа сай емес әрекеттерге қарсы бола алады.

Сонымен бірге, мемлекет мұқтаждықтары және жер заңнамасын бұзғаны үшін жерді алып қоюдың қазіргі нормалары жер құқықтарын заңды кепілдіктердің кеңейтілген жүйесін қамтиды. Бұл алып қою институтының жаңа сападағы қызметтік мақсатын растайды. Жерді алып қою институты аясында жер құқықтарын қорғау мен жүзеге асырудың жаңа деңгейі Конституцияның мемлекеттік және жеке меншікті тану мен бірдей қорғау туралы, азаматтың мүліктік және басқа құқықтарының шектеу тек заңмен және тек мемлекеттік және қоғамдық мүдделерді сақтау мақсатына қажетті шамада ғана шектелуі мүмкіндігі туралы, заңмен көзделген ерекше жағдайларда ғана мемлекет мұқтажы үшін мүліктен күштеп айыру оның құны тең бағамен өтелген кезде жүргізілуі мүмкіндігі туралы негізгі ережелеріне сүйенеді [3, 413 б.]. Сонымен бірге, қазіргі жер заңнамасы, бір жағынан, жердің меншік иелерінің өз еркі бойынша жер құқықтарын тоқтатылу үшін негіздерді едәуір кеңейтті, басқа жағынан, меншік құқықтарын, жерді пайдалану құқықтарын және титулдық иелерінің еркінен тыс басқа да заттық құқықтарының тоқтатылуы оқиғаларын біраз шектеді.

Осылайша, заңнама жер учаскесін сатып алу және жерді пайдалану құқығын қосқанда, титулды иелерінің келісімінсіз алып қоюға тек жеке алынған меншік иесі немесе жерді пайдаланушы мүддесі мен бұқаралық мүддесінің қарама-қайшылығы жағдайында ғана жол береді. Бұл ретте, қазіргі жер заңнамасында жер учаскелерін мемлекеттік мұқтаждықтар және жер заңнамасын бұзғаны үшін алып қоюды жол берілген ескісімен салыстырғанда, мемлекеттік мұқтаждар үшін жерді алып қою үшін негіздердің толық тізімі көрсетілген және жер заңнамасының талаптарын бұзғаны үшін жерді алып қою тәртібін күрделендірді [4, 21 б.].

ҚР ЖК 84 бабына сәйкес жер учаскесі мемлекет мұқтажы үшін ерекше жағдайларда, бұл мұқтажды өзге де тәсілмен қанағаттандыру мүмкін болмаған және мүлікті меншік иесінің немесе мемлекеттік емес жер пайдаланушының келісімімен тең құны өтелген кезде не сот шешімі бойынша мәжбүрлеп иеліктен шығарылуы мүмкін.

Жер учаскесін мемлекет мұқтажы үшін мәжбүрлеп иеліктен шығару үшін мыналар:

- 1) халықаралық міндеттемелер;
- 2) қорғаныс және ұлттық қауіпсіздік мұқтаждары, ерекше қорғалатын табиғи аумақтар, сауықтыру, рекреациялық және тарихи-мәдени мақсаттар үшін жер беру;
- 3) пайдалы қазба кен орындарының табылуы және оларды қазу;
- 4) жолдар, электр тарату желілері, байланыс желілері, магистральдық құбырлардың, елді мекендердің ортақ пайдалануындағы инженерлік-коммуникациялық желілердің және тағы басқа да мемлекеттік маңызы бар объектілердің құрылысы;
- 5) опырылу (кұлау) қаупі бар ескі және апаттық тұрғын үйлерді бұзу;
- 6) елді мекендердің бас жоспарларын осы бапта белгіленген ерекше жағдайлардың тізбесіне жатқызылатын объектілерді салу бөлігінде орындау, сондай-ақ мемлекеттік және аймақтық бағдарламалармен, мемлекеттік мүдделерді және қоғамдық маңызды мақсаттарға жетуді қамтамасыз ететін инвестициялық жобалармен көзделген объектілерді салу ерекше жағдайлар болып табылады [5]. Сонымен бірге, қазіргі заңнаманың келтірілген ережелері қанша әлеуметтік маңызды болғанмен, мемлекеттік емес заңды тұлғалардың және азаматтардың жеке меншігінде немесе пайдалануындағы жерді мемлекеттік мұқтаждар үшін иеліктен мәжбүрлі шығару туралы жерді алып қою институтының нормаларын жүзеге асырудың толыққанды ұйымдастырушылық-құқықтық механизмін құру мәселесін шешпейді. Жерді алып қою институтын жүзеге асыру механизмі, қарама-қайшылықты болғанмен, оны пайдалану аясының тарылуын көздеуі тиіс. Бұл сот шешімі бойынша мемлекеттік мұқтаждар үшін, осы мұқтаждарды өзге жолмен қанағаттандырудың басқа жолы болмаған кезде және мүлік шығынын бірдей құнмен өтеу шартымен жерді мәжбүрлі алып қоюға жол беретін бабынан шығады.

Жер кодексінің сот шешімі бойынша мемлекеттік мұқтаждар үшін (ерекше жағдайларда), осы мұқтаждарды басқа жолмен қанағаттандыру мүмкін болмаған жағдайда және мүлік құнын бірдей өтеу шартымен жерді мәжбүрлі алып қоюға жол беру туралы талаптарын жүзеге асыру үшін қажетті нормативті жағдай құру, оған қоса, мемлекеттік мұқтаждардың өздерін және мемлекеттік мұқтаждар үшін жерді мәжбүрлі алып қоюды ерекше жағдайларын кеңейтіп түсіндірудің заңнамалық тосқауылдарын құруды қажет етеді. Заң әдебиеттерінде заңнаманы келесі негізгі тұстар бойынша түзету қажеттілігі белгіленген:

- мемлекеттік мұқтаждар тізімі толық және бұл тізімді жаңа заң актілерін қабылдау немесе бар заң актілерін өзгерту арқылы кеңейту мүмкіндігінсіз болуы тиіс;
- жер учаскесі мәжбүрлі түрде иеліктен шығарылуға себеп болған халықаралық міндеттемелердің сипатын нақтылау қажет;
- заңнама «апаттық жағдайдағы тұрғын үй», «ескі үй» түсініктерін қарастырады;
- елді мекендердің генералды жоспарларын өзгерту мерзімдері мен тәртібін, және де мемлекеттік мүдделер мен қоғамдық маңызды мақсаттарға жетуді қамтамасыз ететін мемлекеттік, аймақтық бағдарламалар мен инвестициялық жобалардың сипаты мен мазмұнын қатаңдату мен қайта қарау қажет;
- ары қарай құрылыс мақсаттарына беру үшін жер учаскесін алып қою туралы шешімді қабылдайтын мемлекеттік органды біржола анықтап алу қажет ;
- жер учаскесінің орналасуына, көлеміне, құнарлылығына, нысаналы мақсатына, қозғалмайтын мүлік объектілеріне қатынасы мен өзара байланысын, инфрақұрылымның болуы және функционалды-мақсаттық маңызын, нарықтық құнын анықтайтын басқа да параметрлеріне талаптарын қамтитын «бірдей жер учаскесі» түсінігінің заңды анықтамасын заңнамалық түрде бекіту қажет;
- меншік иесін мемлекеттік мұқтаждың болуын және бұқаралық мүддені қамтамасыз ету әдісі ретінде алып қоюдың шарасыздығының дәлелдерін талап ету құқығын беріп, оны алып қою қатынастарын анықтайтын негізгі субъект ретіндегі құқықтық статусын заңнамалық түрде бекіту қажет;

• өтемақының әділетсіздігі, меншік иесінің оның мөлшерімен келіспеуді алып қоюды тоқтату үшін негіз ретінде заңнамалық түрде бекіту керек;

• меншік иесінің ерік білдіруін алып қою механизмін бастаудың негізгі шарты ету керек [6, 80 б].

Қорыта келе мемлекет мұқтаждықтары үшін жерді алып қою (сатып алу) институты қазіргі таңда өзекті мәселелердің бірі екендігін айта кеткен жөн. Тәжірибе барысында барлық теорияда қарастырылған мәселелердің заңды түрде жүзеге асуы аса маңызды болып табылады. Осы мақалада бүгінгі таңдағы мемлекет мұқтаждықтары үшін жерді алып қою институтының жүзеге асуы, басты қағидалары мен заңдылық негіздері қарастырылған. Мемлекет пен меншік иесі арасындағы байланыс. Жерді алып қою институты аясында жер құқықтарын қамтамасыз ету шаралары жүйесінде меншік иелері мен жерді пайдаланушыларға келтірілген шығындарды өтеуге ерекше көңіл бөлу керек. Шығындарды өтеу нормаларының болмысы олардың субъекттердің жер құқықтарына қол сұғатындардың құқықтық емес әрекеттерін алдын алуға және компенсациялық-қалпына келтірушілік функцияларын жүзеге асыруға бағытталғандығын анықтайды. Аталмыш бағытта бүгінде заң жүзінде жана толықтырулар мен өзгерістер де енгізілуде. Ол заңдар мен ережелерді меншік иелері толық білуі тиіс. Өз кезегінде мемлекет жерді алып қою барысында аталған ережелер мен заңдар қатарын міндетті түрде дұрыс іске асырғаны абзал.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Н.Ә. Назарбаевтың жерді алып қою жайлы юмформбюро порталынан алынған сұхбаты [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://informburo.kz/novosti/nazarbaev-ob-izyatii-uchastkov-zemly-.html>

2. Земельное право. М.: Былина, 2000. - 257 с.

3. Крассов О.И. Земельное право. - М: Юрист, 2000. - 624 с.

4. Сулейменов М.К. Понятие и виды вещных прав в Республике Казахстан- Алматы, 1997. -412 с.

5. Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 20 маусымдағы «Жер кодексі туралы» N 442 Заңы // «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік-құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі.

6. А.С. Дошанов Правовое обеспечение предоставление земельных участков для жилищного строительства: автореф.юрид.наук. - Аданы, 2009.-93 с.

Жумагулов Т.Б., Бабатай А.С.

Изъятие земельных участков для государственных надобностей

В данной статье рассматриваются недостаточно разработанные вопросы теории и практики института изъятие земельных участков для государственных надобностей в Республике Казахстан.

Ключевые слова: *Земельный кодекс Республики Казахстан, право государственной собственности на землю, земельный участок, собственник земельного участка.*

T.B. Zhumagulov, A.S. Babatay

The withdrawal of land for state needs

This article considers the insufficiently developed in the theory and practice of the Institute of land seizure for public needs in the Republic of Kazakhstan.

Key words: *The Land code of the Republic of Kazakhstan, the right of state ownership of land, land plot, the land owner.*

ӘОЖ 340

ҚҰҚЫҚ ТУРАЛЫ ҰҒЫМНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫ

Нұрмағанбет Е.Т., Асқарбекұлы Ж.

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
zhgu.edu.kz*

Бұл мақалада адам құқықтары мен бостандықтары туралы түсінік беріліп, адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау механизмінің қалыптасуы мен дамуы туралы баяндалған.

Кілттік сөздер: *құқық, құқық туралы ойлар, құқықтың белгісі, құқықтар мен бостандықтар*

Адам құқықтары – бұл адамның өмір сүруін қамтамасыз етуге бағытталған табиғи мүмкіндіктері, адамға қоғамдық өмірдің барлық салаларында қызмет ету еркіндігі мен қадыр-қасиеттеріжәне әлеуметтік игіліктерді беруге кепілдік беретін саяси қатынастардың жүйесін бекітетін нормалардың жиынтығы .

Қазақстан Республикасының Конституциясының 12-бабында көрсетілгендей,

1. Қазақстан Республикасында Конституцияға сәйкес адам құқықтары мен бостандықтары танылады және оларға кепілдік беріледі.

2. Адам құқықтары мен бостандықтары әркімге тумысынан жазылған, олар абсолютті деп танылады, олардан ешкім айыра алмайды, заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілердің мазмұны мен қолданылуы осыған қарай анықталады.

3. Республиканың азаматы өзінің азаматтығына орай құқықтарға ие болып, міндеттер атқарады.

4. Конституцияда, заңдарда және халықаралық шарттарда өзгеше көзделмесе, шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдар Республикада азаматтар үшін белгіленген құқықтар мен бостандықтарды пайдаланады, сондай-ақ міндеттер атқарады.

5. Адамның және азаматтың өз құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыруы басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын бұзбауға, конституциялық құрылыс пен қоғамдық имандылыққа нұқсан келтірмеуге тиіс [1].

Құқық:

1. Адамзат құқығы адамзат нәсіліне жататандардың барлығын қамтиды;

2. Адам құқығы жай құқықтардан анағұрлым жоғары тұрады. (мысалы, өмір сүру құқығы, жерді пайдалануды алатын болсақ). Абсолюттік құқық ретінде қабылданады.

3. Адам құқығы көріністерінің аумағы азаматтық құқықтардан гөрі шектеулі болуы мүмкін.

4. Өмір сүру барысында біреудің біреуге қарсы болу құқығы бар: бұл заңдылықты мойындап, құрмет тұтуымыз қажет, - деп түсіндіреді [2].

Адам құқықтарына мынандай белгілер тән болады:

1) бұл құқықтар адамның табиғи және әлеуметтік мәнінің қоғам болмысы жағдайларында үнемі өзгеріп отыратындығын ескеру арқылы туындап өрі қарай дамып отырады;

2) объективті түрде қалыптасып барып пайда болады және мемлекеттің тануына байланысты болмайды (яғни мемлекет тарабының тануына тәуелді емес);

3) жеке адамға тумысынан тән болады;

4) ажырамайтын, тартып алынбайтын сипатта болады, табиғи ретінде (ауа, су және т.б. сияқтылар ретінде) танылады;

5) тікелей күші бар болып келеді;

6) ең жоғары әлеуметтік құндылық деп танылады;

7) құқықтың қажетті бөлігі ретінде, оның белгілі бір мәнін білдіретін (яғни бейнелейтін) нысаны түрінде көрінеді;

8) жеке адамға өз білігінше әрекет етуге немесе белгілі бір игіліктерді алып пайдалануға мүмкіндік жасайды және оны қамтамасыз етеді сөйтіп барып адамдар мен мемлекет арасында болатын өзара қатынастарды реттейтін қағидаттар мен нормалар болып қалыптасады;

9) Бұларды тану, бұлжытпай орындау, сақтау және қорғау – мемлекеттің міндеті болып табылады [3].

Адам құқықтары табиғи құқықтардан туындайды және барлық адам баласына туа біткен қасиет ретінде танылады. Олар өмір сүру, бостандық, езгіге қарсы тұру. Ж.Д. Бусурмановтың ойынша, «азамат құқығы» деген ұғым бар. «Азамат» сөзі адамның арнайы бір мемлекетпен құқық пен міндет арқылы тікелей байланыста екендігін аңғартады. Кейбір мемлекеттердің Конституциялары табиғи құқықтан туындайтын адам құқықтарының барлық талаптарын мойындамауы мүмкін. Оның ойынша, адам құқықтары, ең алдымен саяси мәселе. Сондықтан адам құқықтары мәселесінде объективті, генетикалық тұрғыда саяси мазмұн болады. Жалпы адам құқықтары деген жоқ нәрсе, тек тек адам құқықтары туралы әлеуметтік- субъективтік ұғымдар, көзқарастар, теориялар, сонымен қатар, талдау объектісі ретіндегі қолда бар әлеуметтік мүмкіндіктер, міндеттемелермен бірге оларға негізделген саяси, құқықтық, моральдық, әлеуметтік және т.б. нормалар бар [4].

Р.Дж. Винсеттің пікірінше, бүгінде адамдар өзінің құқығына ие деген идея-қазіргі дүнмежүзілік саясаттың басты жемісі. Бұл идеяны дүниежүзілік, не аймақтық конвенциялар қабылдаған көптеген құқық декларациялары да дәлелдеп отыр. Және мұны мемлекет атынан сөйлейтін адамдар да айтады. Онымен қоймай әртүрлі топтар мен партиялар, ұжымдық құрылымдар да ел ішінде өздерін әлдебір саяси күш екенін таныту үшін немесе тұтас бір мемлекетке айналып қалыптасуға бастайтын тура жол ретінде басшылыққа алады. Баспасөз қызметкерлері болсын, мектептегі шәкірттер де оқулық та бұл қағиданы жан-жақты түсініп, өздерінің сан-салалы өмірлерінде қолданады.

Бірақ Р.Дж. Винсет бұл пікірдің барлығымен келісе бермейді. Моральдық тұрғыдан қарағанда, адам баласының міндеттері құқықтық қағидадан қарағанда айқынырақ көрінуі мүмкін, әрі оның бұрынырақ қалыптасқаны анық [5].

Денис Ллойдтың пікірін алатын болсақ, табиғи құқыққа қарағанда заңды мағынадағы құқық (объективтік және субъективтік құқық) позитивтік құқық ретінде көрініс табады, яғни олар заңдар мен басқа қайнар көздерде бекітіліген.

Позитивтік құқықтың негізгі сипаттары:

1. құқықты адамдар, болмаса қоғамдық құрылымдар – заң шығарушылар, соттар, құқық субъектілері қалыптастырып, дамытады, яғни олардың мақсатты, ерікті қызметінің нәтижесі болып табылады;

2. Олар заңдар, түрінде көрінеді, жай құр идея немесе қиял түрінде болмайды.

3. Алғаш рет адам құқықтары жөніндегі түсінік ұлы ойшылдар Мао-Цзы,

Аристотель т.б. теория шегінде қалыптасып, дамыды. Олардың идеялары адамдардың тұмысынан теңдігі және адамға тән құқықтардың бәріне ортақ екендігі жайлы ойлардан тұрады.

Сонымен бірге осы идеялардың жақтаушылары нақты бір мемлекеттегі адамдардың тең құқылығын бекіте алмауы да мүмкін заңдылық талаптардың өзгермелілігін ескергендіктен еді. Сондықтан нәтижесінде олар мемлекеттің келісімдік сипатына үміт артты. Орта ғасырларда жақтаушылары адам құқықтарының мемлекеттен тыс пайда болуын жоққа шығаратын заңдық-позитивистік ағым пайда болды. Олар мемлекеттің рационалдық табиғатын, оның өзгермейтіндігін және әлеуметтік-экономикалық жағдайлардан тәуелсіздігін негізге алды, адам құқықтары мен мемлекет

заңдарын айырып қарастырмады, ал адам құқықтарының мемлекет құқықтарының алдында ешқандай басымдығын көре алмады.

Олардың пікірінше, адам құқықтары мемлекеттің қажеттіліктеріне және мақсаттылығына қарай өзгеріске ұшырап отыруы тиіс болды. Либералдық теорияның негізін қалаушылар пікірінше, адамның табиғи, қасиетті құқықтары мемлекеттен тыс өмір сүреді. Сонымен қатар, олардың ойынша, билік институты әлеуметтік қасиеттер мен адам құқықтарына қауіп төндіреді. Олар негізгілер ретінде әлеуметтік-экономикалық мүмкіндіктерді ескерместен жеке тұлғаның саяси және азаматтық құқықтарын қарастырды. Бірақ, либералдар өзінің басты мақсаты ретінде жеке тұлғаны мемлекет тарапынан болатын шабуылдан қорғауды көре отырып, формальді теңдік әлеуметтік жағынан аз қорғалған халық топтарын оның мүмкіндіктерін пайдаланудан ада қылатындығын ескерместен адамды қоғам мен мемлекеттен бөліп тастады.

Адам құқықтары мен бостандықтарының қазіргі теориялары олардың бөлінбейтін және әмбебап сипатын орнықтырады. Алайда, тұлға мен мемлекеттің қатынастарындағы қайшылықтарды мойындағанына қарамастан оларда құқықтар мен бостандықтардың өзгеретіндігіне жол беріледі. Әйткенмен де мемлекет кейбір құқықтарды шектегенімен адамның барлық құқықтарын тартып ала алмайды. Сондықтан қазіргі саясаткерлер құқықтардың «жоғарғы жақта» көп жинақталуын сондай-ақ адамға берілетін құқықтар мен бостандықтардың сипаты мен көлемін айқындаудағы билеуші элитаның рөлінің үлкендігін мысал ретінде келтіреді. Бірақ, олар адам мен мемлекеттің өзара жауапкершілігіне, құқықтардың кепілдендірілуі мен пайдаланылуына назар аударады [6].

Бірақ та адам құқығы туралы айтқан кезде, мемлекеттің адам құқығына қатысты қызметін айтпай кетуге болмайды, мемлекеттің негізгі Заңына сүйене отырып, азаматтардың құқығын кеңейтуге мүмкіндіктер берген.

Конституцияға сай, азаматтарға өзінің ұлтын көрсетуге, не көрсетпеуге, өзінің ана тілін қолдануға, кез келген меншікке құқығын бекітуге еркіндік берген.

Ал, әлеуметтік-экономикалық құқығына келетін болсақ, денсаулығын сақтау, медициналық көмек алуға, жасы келгенде зейнетақы алуға, денсаулығына қарай мүгедектік жәрдемін алуға, асыраушысын жоғалтқанда жәрдемақы алуға, тұрғын үйге құқығын бекітуге, білім алуға мүмкіндік алғаны белгілі.

Ал жеке басының құқықтарына келетін болсақ, адамдардың жеке басының құқығын қорғау мүмкіндіктерін айта кету керек. Адамның жеке басына қолсұғылмаушылық құқығы қағидасының сақталуымен қатар, адам құқықтары мен бостандықтарына деген құрмет, жеке басына тиіспеу, қоғамдағы діни, құқықтық көзқарастарына қол сұқпау мүмкіндіктері де айтылады [7].

Мемлекеттің заңымен кепілдік берілген адам құқықтары мен бостандықтары:

Өзіне берілген мүмкіндіктерін пайдалана отырып, құқықтарын пайдалану;

Қойылған міндеттерді орындау, заңға бағыну;

Өзіне қарсы жақтан өзінің бұзылған құқықтарын қалпына келтіруді талап ету [8].

Ежелгі грек философтары барлық адамдар дүниеге келгенде тең болып туады. Сондықтан олардың бәрінің де тең табиғи құқығы бар деген ойды өрістетті. Аристотель болса саяси құқықты табиғи және шартты құқық етіп екіге бөлді. Ол табиғи құқықты мемлекет орнатқан құқықтан жоғары қойды. Табиғи құқық шартты құқыққа үлгі болуға тиіс деп санады. Себебі, шартты құқық жиірек өзгеріп отырады және олар үкімет жұмысы мен адамдар арасындағы келісімнің нәтижесінде пайда болады.

Бірақ феодализм дәуірінде адам құқығы жөнінде мүлдем басқаша ұғым пайда болды. Адам туғанынан тең деп үйрететін табиғи құқық жоққа шығарылды. Ал құқықтың өзін хан, патшалардың қол астындағы адамдарға жасап отырған рақымы деп түсіндірілді. Әр сословиенің өзіне тән құқығы болды.

Қазақ қоғамында да адам құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың өзіндік көрінісі болды.

Мысалы, Тәуке хан «Қасым ханның қасқа жолын», «Есім ханның ескі жолын» өз дәуіріне сай етіп, сондағы ережелердің жеті түріне күрделі өзгеріс енгізгендіктен, ол өзгерістер «Тәуке ханның Жеті жарғысы» («Жеті жарлығы») аталып кеткен.

1-жарғы. Көтеріліс жасап, бүлік шығарған кісілерге өлім жазасы бұйырылсын.

2-жарғы. Халық мүддесін сатып, елге опасыздық еткендер өлім жазасына бұйырылсын.

3-жарғы. Мемлекет ішінде жазықсыз кісі өлтіргендер өлім жазасына бұйырылсын.

4-жарғы. Өзге біреудің әйелімен зинақорлық жасап, ақ некені бұзушыларға өлім жазасына бұйырылсын.

5-жарғы. Өреде тұрған, тұсаулы жүрген сәйгүлік атты ұрлаған кісіге өлім жазасы бұйырылсын.

6-жарғы. Төбелесте мертігудің түріне қарай төмендегіше мүліктей құн төленсін: а) біреудің көзін шығарған кісі айыпқа қызын береді, ал қызы жоқ болса қыздың қалың малын береді. ә) төрт мүшенің бірін мертіктірген кісі айыпқа ат береді.

7-жарғы. Ұрланған жылқы, өзге де құнды мүлік үшін он есе артық айып төленсін,- деп көрсетілген [9].

Қай заманның болса да, әр кезеңдегі адам құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың қалыптасқан жүйесі сол кезеңдегі билікпен астарласып жүзеге асты және сол қоғамның мүддесіне сай қызмет етті. Қалай болғанда да адам және оның құқығы қай кезең болса да, сол қоғамдағы аса маңызды мәселенің бірі болып қала беретіні белгілі.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы // 1 «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі.

2. Тинистановна С.С., Егінбаева Қ.Қ. Адам және азаматтың құқықтары мен бостандықтары туралы идеялар мен оның бағыттары // ЖМУ Хабаршысы, Талдықорған, 2016.- 152-155бб.

3. Кемали, М. Адам құқықтары және оларды қорғаудың тетіктері.- Алматы: Нұр-Пресс, 2013.- 1 электр. опт. Диск.

4. Бусурманов Ж.Д., Сактаганова И.С. Адам құқықтарының Еуразиялық концепциясы.- Алматы: Эверо, 2014.-198 б.

5. Р.Дж. Винсет Адам құқықтары және халықаралық қатынастар. Ауд. Р.Н: Жексембиева. – Алматы, 1998.-256 б.

6. Д. Ллойд Идея права / перевод с англ. М.А. Юмашева.- М.: Югона, 2002.- 150 с.

7. Д. В. Татаринов Обеспечение прав и свобод человека как основа развития социального общества // ҚазҰУ хабаршысы. Заң сериясы. № 4 (56). 2010.- С. 15-20.

8. Ж. Б. Идрышева Институт прав и свобод человека и гражданина: некоторые теоретические аспекты // ҚазҰУ хабаршысы. Заң сериясы. № 4 (56). 2010.- С. 25-29.

9. Өз Тәукенің «Жеті жарғысы» – Ұлы дала заңдарының алтын арқауы.- <http://almaty.sud.kz/>

Нурмаганбет Е.Т., Аскарбекович Ж.А.

Формирование и развитие понятие права

В данной статье рассмотрено понятие прав и свобод человека, а также формирование и развитие механизмов защиты прав и свобод человека

Ключевые слова: право, право, права, права и свободы

E.T. Nurmaganbet, Zh. Askarbekovich

Formation and development of the law

This paper considers the concept of human rights and freedoms, as well as the formation and development of mechanisms for the protection of human rights and freedoms

Key words: *law, law, rights, rights and freedoms*

ӘОЖ 340

ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІЛІГІНІҢ ӘДЕТТІК ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ КЕЗЕҢДЕРІ

Нұрмағанбет Е.Т., Жолдоғұтов Қ.А.

*I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
zhgu.edu.kz*

Бұл мақалада қазақ мемлекеттілігінің әдет құқық негіздерінің қалыптасу уақытына түсінік беріліп, даму кезеңдері туралы қарастырылған.

Кілттік сөздер: *құқықтық әдет, соттық прецедент, шарият нормалары, отбасылық – некелік құқық*

Қазақтардың құқықтық жүйесін әдет – ғұрып құқығы құрайды. Бұл жүйені «адат» деп атады. Бұл нормалар қазақ қоғамының барлық жақтарын реттеп отырады. «Адат» араб тілінде әдет – ғұрып деген ұғымды білдіреді. «Адат» өте ерте кезден басталып, көптеген өзгерістермен және толықтырулармен қазақ қоғамындағы негізгі реттеуші нормалар ретінде 1917 жылға дейін созылды. Дегенмен «адаттың» құқықтық институттары ғасырлар барысында үлкен өзгерістерге ұшырамады.

Қазақтардың әдет – ғұрып құқығы мынадай ерекше белгілерімен сипатталады :

1. Рулық, патриаралдық әдет – ғұрыптардың ұзақ сақталуын көрінетін консерватизмі. Мұндай ерекшеліктердің сақталуы заңды нәрсе. Ру қазақ қоғамының негізі болды. Бұл ерекшеліктердің бәрі де көшпелі экономикалық қатынастардың бейнелері болып табылады.

2. Қазақ әдет – ғұрып құқығы «барымта», «қанға-қан», «жанға-жан», «әңгімерлік» секілді өтпелі институттардың сақталуын қамтамасыз етті. Бұл институттар қазақ қоғамында және оның құқықтық жүйесінде ерекше орын алды.

3. Әдет-ғұрып құқығы бойынша қылмыстық істер мен азаматтық істердің арасындағы айырмашылықтарға ерекше мән бере бермейді

4. Жерге жеке меншік құқығының болмауы қоғам мүшелерінің құқықтық жағынан теңдігі қазақ аристократиясының (сұлтандар, билер, қожалар) артықшылығымен ұштастырылады. Қазақ ақсүйектерінің, әсіресе сұлтандар мен қожалардың артықшылығы ресмидастырылады. Ал ел билеу ісі тек сұлтандардың үлесі ретінде рәсімделеді. Мұндай тәртіпті қоғамдық пікір де мойындады.

5. Жазаның түрлері салыстырмалы түрде гуманистік сипатта болды.

6. Құқықтық жүйе мен оның нормалары демократиялық және компромистік сипатта болды [1].

Қазақ елі тарихының тамаша бір тармағы – қазақтың ата жолы, қазіргі құқық деп аталатын ұғымға толы сәйкес келетін әдет – ғұрыптары мен салт-дәстүрлері және қоғамдық өмірдегі қатынастары. Бұл қастерлі қазынамызды баға жетпес байлық ретіне зерек көңілмен зерделейтін әр еңбек – халқымыздың рухани мұрасын молайтатын жүйелі жұмыс нәтижесі.

Қазақ құқығының әлемдік өркениетте алатын орны жайлы академик С.З.Зиманов: «Қазақ құқығы – қазақ халқының және барлық көшпелі өркениеттің мәдени байлығы. Ол мыңжылдық тарихтың ерекшелігі мен өміршеңдігімен, адам еркіндігін жақтаған сипаттарымен әлем назарына ілінді. Ұлы далада, көшпелі өркениеттің негізін құраған, қыпшақтар даңқының үстемдігінің ерте құлдырауы, тиісінше қақтың құқықтық мәдениеттің беделі мен рөлінің құлдырауына соқтырмағандығы таң қаларлық жағдай. Бұл қайшылықты Қазақ ата заңының аумағы кең даланың еркіндік қабілетінің сақталуымен, оқшау орналасуымен түсіндіруге болады», - деп атап өтті [2].

Жүздеген жылдар бойында Қазақстан жерінде әдеттегі құқық үстем болып келді. Әдеттегі құқық заңдық, яғни заңды күші бар әдеттің жинағы, ол мемлекеттік өкімет тарапынан санкцияланған және кепелдік алған, қалыптасқан қоғамдық қатынастарды күш арқылы сақтау үшін қоданылатын.

Қазақтың әдеттегі құқығы «әдет» немесе «заң» терминдерімен анықталған. Ұзақ жылдар бойы көшпелі қоғамның әлеуметтік - экономикалық және саяси өмірімен біте қайнасқан және мынадай белгілерімен сипатталады:

1. қылмысты істер мен азаматтық талаптарға шектеу қойылмайтын;
2. жазалау жүйесі біршама гуманды болатын;
3. үлктік жауапкершілік пен отбасылық – некелік қатынастардың нормалық тұрғыда жете зерттелгендігі және әбден реттелуі;
4. жазба заңдардың әсерінің соншалықты болмауы;
5. ішкі қауымдық және қауымаралық міндеттер жүйесінің болуы, оның құқық нормасының сипатына айналуы.

XV– XVIII ғ.ғ. қазақтардың әдеттегі құқығының көздері:

1. құқықтық әдет немесе заң;
2. соттық прецедент, яғни бидің билігі;
3. билер съезінің ережесі;
4. шарифат нормалары.

Ауызша әдет – ғұрыптар ең көне заманнан, рулық қауымның қалыптасуынан бастау алады. Таптық қатынастардың күшейіп, әлеуметтік жіктелудің артуына орай ауызша әдет – ғұрыптар құқықтық сипат алып билеуші топтардың мүддесіне қызмет ете бастады. Құқықтық бұл түрі қазақ қоғамының талаптары мен ерекшеліктеріне сай келді. Көшпелі қоғам жағдайында ұзақ уақыт сақталып қалған рулық қатынастар, патриархалдық отбасы, көшпелі мал шаруашылығы тағы басқа қатынастарды реттеудің бірден – бір тиімді жолы әдет – ғұрып болып табылады [3].

Қазақтар өзін мұсылманмын деп санағанымен шарифат құқық жүйесінде елеулі рөл атқарған жоқ. Қазақтар суннизмнің халифаттық бөлігінде болған. Мұнда әлеуметтік және экономикалық қатынастар шарифат нормасына сай келмейтін.

Құқықтық әдет. Әдет, қоғамдық қатынастарды реттеуші есебінде, нормативтік мінез-құлықтың ең ертедегі кешені болып саналады. Көшпенділердің экономикалық базисіне сай келді.

Мемлекеттік өкімет билігі санкциялаған әдет, құқықтық әдетке айналды да, ол қазақтарда әдет немесе заң деп аталды. Бұдан басқа жора, жарғы, жол терминдері де қолданылады. Қазақ хандары кезінде әдеттегі құқықты кодификациялауға шаралар қоданған. Мысалы, XVI ғ. «Қасым ханның қасқа жолы» атты кодекс болған.

Өкінішке орай оның тексті бізге жеткен жоқ, бірақ ғалымдар оны бес бөлімнен тұрған деп айтады:

1. Меншік құқығын реттеу.
2. Қылмысты істер құқығының нормасы.
3. Әскери жұмысқа байланысты құқық нормасы .
4. Халықаралық құқық нормасы және елшілік этикасы.
5. Қауым ішіндегі және қауымаралық міндеттер қатынасының нормасы.

Қасым ханнан соң шамамен жүз жылдан кейін әдет – ғұрып құқықтары Есім ханның тұсында қайта жөнделді. Қалмақтармен соғыстардың күшеюіне байланысты Есім хан әскери міндеткерлікті күшейтіп, әскери тәртіпті бұзғаны үшін жазаларды қатайтты. Есім хан негізінен бұрынғы Қасым хан тұсындағы құқықтық ережелерді қайталады.

XVII ғ. басында “Есім ханның ескі жолы” атты жаңа кодекс дайындалған. XVII ғ. қазақ қоғамындағы өзгерістер мұнда әрине әңгіме болғаны сөзсіз.

Қазақ халқының бірлігін, тұтастығын бас саясат қылып ұстаған Тәуке ханның қазаққа жасаған көп игілігінің бірі – ескіден келе жатқан әдет – ғұрып нормаларын қайтадан жүйелеп, өз заманы талабына сай «Жеті Жарғыны» қабылдауы. XVII ғ. аяғында Тәуке хан тұсында «Жеті жарғы» деп аталатын жаңа кодекс өмірге келген. «Жеті жарғының» негізін Төле би мен Майқы бидің үлгілері, «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы» секілді ескі заңдар қалаған. Бірақ бұл заңның алдыңғылардан ерекшелігі – қатал кесім, қанды ауыз өлімге тыйым салғандығы. Бізге оның толық емес, кейбір фрагменттері ғана жеткен, XIX ғ. бірінші жартысында оны Г.Спасский мен А.Левшин жазып алған. Ол мынандай жеті бөлімнен тұрады :

1. Жер дауы (жайылым мен суатты құқықтық реттеу)
2. Жесір дауы (жесірлердің мүліктік және жеке басының құқықтық ережелерін реттеу)
3. Отбасылық – некелік құқық
4. Мемлекетті басқаруға және әскери іске байланысты құқық нормалары
5. Сот процесін реттейтін нормалар
6. Айып, яғни штраф төлеу, әйтпесе қылмсты істер құқығы
7. Құн, яғни штрафтың екенші түрі оның құқықтық нормалары [4].

«Жеті жарғы» – көшпелі қазақ халқының Ата заңы. Ол «Қасым салған қасқа жол», «Есім салған ескі жол» сияқты дала заңдарының заман талабына сай өңделі, дамытылып, толықтырылған билік, үкім нұсқауларының жинағы.

«Жеті жарғыны» жасаудағы мақсаттың бірі өкімет пен феодалдар қазақтың әдет – ғұрыптық құқығы жүйесінен халық бұқарасының мүдделерін қорғайтын нормаларды алып тастау, хан және атақты билердің беделдерін қорғайтын ашық феодалдық сипаттағы нормаларды бекіту.

Әдет – ғұрыптардың бұл жинағын жазуға бастамашы болған байлар – батырлар тобы болды. Олар ерекше экономикалық және саяси мақсаттарын заңдастыруды ойлады. Бай – батырлар тобы хандық билікті шектеуді заңдастырды, сонымен қатар олар жүзаралық және руаралық қатынастарға құқықтық реттеушілік рөл беруге тырысты. “Жеті жарғы” нормалары рубасы – билердің еңбекшілердің үстінен жүргізетін бүкіл сот билігін бекітті деп бағаланады. «Жеті жарғыға» қатысты мұндай пікірді белгілі ғалым жазушы М.Мағауин де қолдайды. «Өз Тәуке ежелгі дәстүрді бұзды. Билікті ыге берді. Нәтижесінде ру көлемімен шығын ұлыс көлеміне жеткен, үлкен саяси күшке айналған билер уақыт оза келе өз ортасынан шыққан рудың, ұлыстың мүддесін көбірек құнттайтын болды, хан жарлығын жүре тындайтын болды», - деп көрсетті [5].

Әдет – ғұрып құқығының ережелері, соның ішінде «Жеті Жарғының» қағидалары ды билер сотының практикасымен байытылып отырды. Қазақта қаншама ауыр дауларды оңай шешкен билер болды. Әсіресе мұндай шешімдер Майқы би, Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би тағы басқа билердің тәжірибесінен көбірек кездестіруге болады. Қазақтың басқа билері оларға еліктеді, олардың практикасын басшылыққа алып, ұқсас істерді шешіп отырды. Тіпті атақты билердің биліктері ұқсас істерді қарағанда міндетті басшылыққа алынатын кездер де болған. Билер соты практикасының мұндай сот прецеденті әдет – ғұрып құқығының бастауларының біріне айналды.

Қазақ билері құқықтық шығармашылықпен де терең айналысты. Олардың құқықтық шығармашылығының айқын көріністерінің бірі билер съездерінің ережелері болып табылады. «Жеті жарғының» өзі де билер съездерінің және құқықтық шығармашылығының жемісі.

Билер съездері әдет – ғұрып құқығының негізгі қағидаларын заман талабына қарай өзгеріп, байытып отырды.

Әсіресе Қазақстанның Ресейге қосылу кезеңіндегі билер съездерінің ережелері бізге көбірек жетті. Олардың біршамасы «қазақ әдет – ғұрып құқығының материалдары» атты жинақта берілген.

Билер съездерінің ережелері өмір талабына сай жылдам қайта қаралып отырған. Құқықтық нормада айтылған ережелерге сай келмейтін қылмыс болғанда, оны билердің өзі шешетін. Билер сөзі – көптеген фольклорлық шығармаларда кездеседі.

Ережелердің шығу тегіне байланысты ғалымдар арасында олардың қазақ қоғамына ежелден – ақ тән және көшпелілердің құқықтық жүйесінің ресми нысандарында айрықша орын алатыны туралы көзқарас қалыптасқан. Мысалы, Т.М.Күлтелеев былай жазады: «Ереже – біз ойлағандай, ХІХ ғвсырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың бас кезеңіндегі құқықтық қайнар көзі ғана емес, ол сонымен бірге біршама ерте кезеңдердегі құқықтың қайнар көзі ғана емес, ол сонымен бірге біршама ерте кезеңдердегі құқықтың қайнар көздерінің бірі болды. Ереженің құрастырылуы Тәуке хан тұрғысында да қолданылған». Уақыттың өтуімен билер соттарының қызметтерінде мойындалған ережелер тұрақты күшке ие болатын заңдарға да айналып отырған [6].

Қорыта келгенде, әдет-ғұрып нормалары адамгершілік, гумандық, ізгілік де қорғады. Қоғамның бірлігі мен топтасуын сақтау адаттың басты міндеттерінің бірі болды. Үлкенді, лауазым иесін, отбасы басшысын, ата-ананы сыйлау да әдет-ғұрып нормаларынан орын алды. Мұның өзі қоғамдағы тәртіпсіздік пен құқық бұзушылықтың жолын кесті. Сондықтан да, әдет-ғұрып нормаларының қазақ халқының құқық жүйесінің қалыптасуында маңызы өте жоғары болып табылады және ол қазіргі қазақстандық құқықтың негізі болып саналады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қосжанов А.С., Қабжанов А.Т., Мұқатаев М.М., Айдарова Л.Т., Есенов Д.К., Жүнісов Л.М. Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық теориясы. Қарағанды 2008ж. 48-49 бб.
2. Зиманов С. Қазақтың ата заңдары және оның бастаулары/ Қазақстан ата заңдары.- Алматы: «Жеті жарғы», 2001.- 15 – 16 б.б.
3. Зиманов С.З., Өсеров А. Қазақ әдет – ғұрып заңдарына шариаттың әсері.– Алматы,1997.- 64-65 бб.
4. Әлдибеков Ж.С. Қазақстан Республикасы мемлекет және құқық тарихы : Дәрістер жинағы / Ж.С. Әлдибеков.- Алматы: Жеті жарғы, 2012.- 200б.
5. Өз Тәукенің «Жеті жарғысы» – Ұлы дала заңдарының алтын арқауы.-
6. <http://almaty.sud.kz/>
7. Кутьтелеев Т.М. Уголовное обычное право казахов. Алматы, 1995 .- 95 с.

Нурмаганбет Е.Т., Жолдоғұтов К.А.

Стадии формирования традиционно-правовой основы казахской государственности.

В данной статье рассмотрены понятие и правовые обычаи казахского государства и их адаптация в соответствии времени

Ключевые слова: *правовые обычаи, судебный прецедент, нормы шаригата, семейное право.*

E.T Nurmaganbet, K.A. Zholdugutov

Stages of formation of the traditional legal basis of the Kazakh statehood.

This article discusses the concept and legal customs of the Kazakh state and their adaptation in accordance of time

Key words: *legal traditions, judicial precedent, regulations of sharigata, family law*

ӘОЖ 340

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ АТҚАРУШЫ БИЛІКТІҢ ЖҮЗЕГЕ АСЫРЫЛУЫ МЕН ҚАЗІРГІ РЕФОРМАЛАР

Нұрмағанбет Е.Т., Сураншы Д.Д.

*I.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
zhgu.edu.kz*

Бұл мақалада Қазақстан Республикасындағы атқарушы биліктің жүзеге асырылуы, оның қызметінің ұйымдастырылуы мен қазіргі кезеңдегі осы саладағы реформалардың негізгі бағыттары туралы мәселелер қарастырылған.

Кілттік сөздер: атқарушы билік, билік тармақтары, үкімет, ерекиеліктері, парламент, реформа.

Атқару органдары мемлекеттік органның неғұрлым көпті әртүрлі тармақты жүйесі. Оған орталық жергілікті органдар, президент, Үкімет, премьер-министр, басқа да министрлер тағайындаған лауазымды адамдар жатады. Солардың ішінде ортақ құзырлау органдарында және арнайы құзыры бар көптеген салалы органдар мамандандырылған мекемелер де бар. Көптеген конституцияға сәйкес атқару билігі Президент пен бірге Үкіметке де тән. Өйткені Үкімет билікті президент секілді алып жүреді. Көбінесе Үкімет ресми түрде министрлер кеңесі немесе кабинеті деп аталады. Мысалы, Швецияда ол мемлекеттік кеңес, Швейцарияда федералдық кеңес, Ресейде ресми түрде Үкімет, Қазақстанда министрлер кабинеті деп аталады. Оның төрағасы көбінесе Премьер-министр. Италияда ресми түрде министр кеңесінің төрағасы, Германияда канцлер, Норвегияда мемлекеттік министр, кейбір мұсылман елдерінде уәзір деп аталады. Бұл лауазым жоқ президенттік республикада (АҚШ) министрлік кеңесі болмайды. Төрағаның өкілеттілігін заң бойынша президент атқарады. Үкімет әртүрлі тәсілмен құрылады. Барлық елдерде жаңа Үкімет парламент пен президент сайлауынан соң тағайындалады. Президентті жаңа мерзімге қайта сайлаған кезде және парламент сайлауында сол партияның өзі жеңіп шыққан жағдайда бұрынғы Үкімет ішінара сақталғанымен, заң жүзінде жаңа Үкімет болады: бұрынғысы өз өкілеттілігін тоқтатады. Қазақстанда да дәл осындай түрмен дамиды. Парламент сайлауының нәтижесіне қарай, оған өз міндетін жаңа Үкімет құрылғанға дейін атқара беруге өкілеттілік береді [1].

Атқарушы билік - заң күшіндегі реттеу өкілеттілігін, сыртқы саяси өкілдіктің өкілеттілігін, әртүрлі бақылау түрлерін жүзеге асыру бойынша өкілеттіліктерді қоса алғандағы мемлекеттік істерді басқару бойынша өкілеттіліктердің жиынтығын білдіреді.

Атқарушы биліктің белгілері:

- 1) Жан – жақтылығы (адамдар ұжымының қызмет ететін жерлердің барлығында және үздіксіз болуы);
- 2) мәжбүрлеушілігі (күшке сүйенуі – ықпал ету шараларын жеке, дербес жүзеге асыру мүмкіндігі);
- 3) құралдылығы (құқықтық, ақпараттық, техникалық, ұйымдық қорларының (ресурстарының) болуы);
- 4) ұйымдастырушылық сипатта болуы.

Атқарушы билік органы – мемлекеттік аппараттың бөлігі болып табылатын, өз құрылымы, құзырылығы бар, заңнамаға сәйкес құрылған, мемлекеттік тапсырмасы бойынша қатысуға құқық берілген, шаруашылық, әлеуметтік – мәдени, әкімшілік – саяси сфераларға күнделікті жетекшілікті атқарушы және бұйырушы қызмет тәртібінде жүзеге асыруға арналған, сала аралық басқарумен шұғылданатын ұйым [2].

Атқарушы билік органдарына тән белгілер:

- 1) атқарушы – бұйырушы қызметті жүзеге асыруы;

- 2) шаруашылық дербестілік берілген;
- 3) ереже бойынша, тұрақты штаттары бар;
- 4) жоғарғы органдармен құрылады;
- 5) атқарушы билік органдарына есеп береді және бақылауында болады.

ҚР атқарушы билік органдарының жүйесі мына схема бойынша құрылады: Үкімет - Үкіметтің құрамына кіретін Қазақстан Республикасының атқарушы билігінің орталық органдары: министрліктер, агенттіктер, комитеттер - Үкіметтің құрамына кірмейтін атқарушы биліктің орталық органдары-Атқарушы биліктің жергілікті органдары: облыстардың, қалалардың, аудандардың, ауылдық жерлердің әкімшіліктері.

Атқарушы билік органдары билікті жүзеге асыруға қатысуға бағытталған саяси мекеме ретінде түсінуге болады.

Кез келген мемлекеттік басқару органы атқарушы билік органы болып табылады, ал атқарушы билік органы үнемі мемлекеттік басқару органы болады.

Қазіргі кездегі атқарушы билік органының құқықтық мәртебесінің негізі толығымен жалпы көзқараспен мінезделуі мүмкін. Атқарушы билік органдары өздеріне жүктеген қызметті жүзеге асыру үшін мемлекеттік биліктік өкілеттіктермен бөлінген. Атқарушы билік органның атқарушылық билікті жүзеге асыруға арналған мұндай өкілеттілігі басқа да мұндай өкілеттілік берілген органдардан ерекшеленеді.

Атқарушы билік органдарын мемлекет бюджеттен қаржыландырады. Атқарушы билік органдарының құқықтары Қазақстан Республикасының Конституциясымен, субъектілерінің жарғыларымен және мәртебесін бекітетін басқа да нормативтік құқықтық актілермен айқындалған.

Қазақстан Республикасының Үкіметі — мемлекеттік биліктің ерекше тармағы ретінде министрліктерден, агенттіктерден, комитеттерден тұратын орталық атқарушы органдар, облыстық, аудандық және қалалық әкімшіліктерден тұратын жергілікті атқарушы органдар жүйесін басқарады және олардың қызметіне басшылық жасайды. Оның құқықтық мәртебесінің негіздері Қазақстан Республикасының Конституциясында бекітілген [3]. Үкіметтің құзыреті, ұйымдастырылуы мен қызметінің тәртібі Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес, 1995 ж. 18 желтоқсанда қабылданған «Қазақстан Республикасының Үкіметі туралы» Қазақстан Республикасының конституциялық Заңымен белгіленген. Үкімет Қазақстан Республикасының Конституциясының, аталған конституциялық заңның, Қазақстан Республикасының заңдары мен өзге де нормативтік актілерінің негізінде және оларды орындау үшін іс-қимыл жасайды.

Атқарушы органның жоғарғы органы ретінде Үкіметке Қазақстан Республикасының Конституциясымен және «Қазақстан Республикасының Үкіметі туралы» Конституциялық Заңда кең өкілеттіктер берілген.

Экономика саласында Үкімет мемлекеттің экономикалық саясатының негізгі бағыттарын, экономикалық бағдарламаларды, Парламентке республикалық бюджетті және оның атқарылуы туралы есепті ұсынады, бюджеттің атқарылуын қамтамасыз ету шараларын жүзеге асырады.

Әлеуметтік салада Үкімет мемлекеттік саясаттың, мемлекеттік бағдарламаның негізгі бағыттарын әзірлейді; еңбекке ақы төлеудің жүйесі мен шартын, азаматтардың әлеуметтік қорғалуын, мемлекеттік тұрғыдан әлеуметтік қамтамасыз етілуі мен әлеуметтік қамсыздандырылуын белгілейді; аймақтарды әлеуметтік дамыту мәселелерін шешуді қамтамасыз етеді.

Ғылым, техника, білім мен мәдениет саласында Үкімет ғылыми-техникалық даму жоспарын әзірлейді және жүзеге асырады; Ғылым мен техниканы, мәдениет пен білімді дамыту, жаңа технологияны енгізу жөніндегі мемлекеттік саясатты әзірлеп, жүзеге асырады [4].

Әкімшілік-саяси басқару саласында Үкімет консультативті-кеңесші органдарды құрып, таратады, Үкіметтің құрамына кірмейтін министрліктердің, мемлекеттік

комитеттердің, орталық атқарушы органдардың қызметін басқарады, олардың Президент пен Үкіметтің актілерін орындауын бақылайды; министрліктердің орынбасарларын қызметке тағайындап, қызметтен босатады; Жергілікті атқарушы органдардың мемлекеттік басқару мәселелері жөніндегі қызметін басқарады, олардың заңдарды орындауын бақылайды.

Зандылық пен құқық тәртібін нығайту саласында Үкімет құқықтық реформаның жүзеге асырылуын қамтамасыз етеді; азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын сақтау мен қорғау, заңдылық пен құқық тәртібін, республиканың қауіпсіздігі мен қорғаныс қабілетін, мемлекеттік шекараның аумақтық тұтастығы мен қорғалуын қамтамасыз ету жөнінде шаралар әзірлеп, жүзеге асырады.

Сыртқы саясат саласында Үкімет келіссөз жүргізіп, Үкіметаралық келісімдерге қол қою туралы шешімдер қабылдайды; республиканың шет мемлекеттермен, халықаралық және аймақтық ұйымдармен өзара қарым-қатынасын дамытуды қамтамасыз етеді; сыртқы экономикалық саясатты жүзеге асыру жөнінде шаралар әзірлейді; сыртқы сауданы дамыту жөнінде шаралар қолданады; халықаралық қаржы ұйымдармен өзара ынтымақты қарым-қатынас орнатады.

Қазақстан Республикасы Үкіметі, біріншіден, Парламент депутаттары мен Президент жүзеге асыратын заң шығару процессіне қатысады; екіншіден, өз құзыреті шеңберінде норма шығарушылықты жүзеге асырады; Үшіншіден, министрліктер мен ведомстволардың норма шығарушылық қызметін бақылайды; төртіншіден, атқарушы биліктің жергілікті органдарының норма шығарушылық қызметін бақылайды.

Үкіметтің заң шығару бастамасы құқығы болады. Ол өз құзыретіне кіретін барлық мәселелер бойынша заң жобаларын әзірлеп, оны Мәжілістің қарауына енгізуге құқылы.

Қазақстан Республикасының Үкіметі өз құзыретінің мәселелері бойынша Республиканың бүкіл аумағында міндетті кҮші барқаулылар шығарады.

Республиканың Премьер-Министрі Республиканың бүкіл аумағында міндетті күші бар өкімдер шығарады [5].

Атқарушы билік органының ұғымы белгілі бір шамада «ұйым» деген ұғымнан туындайды, ол тар мағынада қандай да бір бірлескен қызметті жүзеге асыру үшін құрылатын және осы мақсат үшін аз дәрежеде болса да ресімделген адамдар ұжымының жекелеген бөлігін білдіреді. Мысалы, өндірістік ұжым – тар мағынадағы ұйым, ал өндірістің саласы – кең мағынадағы ұйым. Сонымен ұйым дегеніміз – белгілі бір қызметті атқаратын адамдардың ұжымы. Бұл – ұйымды белгілі бір құрылым ретінде түсіну.

Ұйымдардың мемлекеттік және мемлекеттік емес сипаты бар түрлері ажыратылады. Біріншілерін мемлекет ресми түрде құрады. Екіншілері олардың мүшелерінің еркімен құрылады (мысалы, партия).

Мемлекеттік ұйымдардың тобына мемлекеттік кәсіпорындар, мемлекеттік мекемелер және мемлекеттік органдар жатады [6].

2017 жылы 10 наурыздағы Қазақстанерістерге сәйкес, 57-баптың 6-тармағына: «Есепті тыңдау қорытындылары бойынша Үкімет мүшесі Республика заңдарын орындамаған жағдайда Палата депутаттары жалпы санының кемінде үштен екі көпшілік даусымен оны қызметтен босату туралы Республика Президентіне өтініш жасауға хақылы. Мұндай жағдайда Республика Президенті Үкімет мүшесін қызметтен босатады», - деп өзгертілді;

61-баптың 2-тармағында қарастырылды: «заң жобалары бірінші кезектегі тәртіппен екі ай ішінде қабылдануға тиіс екенін білдіреді (1 ай ішінде деген уақыты мен Президенттің заң күші бар Жарлық шығару құқығы алынды)»;

Ү-бөлімнің 64-бабы 2-тармағында: «өзінің қызметінде Үкімет Республика Президентінің және Парламенттің алдында жауапты», - деп өзгерді;

66-баптың 2-тармағына Үкімет «Республика Президентінің келісімімен мемлекеттік бағдарламаларды бекітеді, сондай-ақ олардың орындалуын қамтамасыз етеді», - деп қосылды;

66-баптың 8-тармағынан «Үкімет құрамына кірмейтін орталық атқарушы органдардың басшыларын қызметке тағайындайды және қызметтен босатады», - деген Үкіметтің өкілеттілігі алынып тасталды;

66-баптың 9-1 тармағы: Үкіметіне «Республика Президентінің келісімімен мемлекеттік бюджет есебінен қаржыландырылатын барлық органдар үшін қаржыландырудың және қызметкерлердің еңбегіне ақы төлеудің бірыңғай жүйесін бекітеді», - деп өкілеттілік берілді;

67-баптың 4-тармағына «Үкімет қызметінің негізгі бағыттары жөнінде Президентке және Парламентке баяндап отырады», - деп қосылды;

70-баптың 1-тармағына «Үкімет жаңадан сайланған Республика Мәжілісінің алдында өкілеттілігін тектатады» [7]. - деп өзгерістер енгізілген.

Атқарушы биліктің мақсаты:

1) Азаматтардың, қоғамның, мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз ету;

2) Азаматтардың, қоғамның және мемлекеттің қалыпты өмір сүруіне ықпал ететін жағдайларды туғызу;

3) Азаматтардың және ұйымдардың құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыру үшін, қоғам ерікті, саяси, экономикалық, әлеуметтік және рухани өмірлері үшін жағдай туғызу;

Осы тұрғыдан Е. Баяновтың пікірі бойынша: «Атқарушы билік органы – мемлекеттік биліктің атқарушы билік тармағын жүзеге асыратын негізгі субъект. Онсыз мемлекеттік – басқарушылық қызметті жүзеге асыру, әкімшілік-құқықтық қатынастардың пайда болуы мүмкін емес. Бұл сияқты құқықтық қатынастардың өзге қатысушыларының әкімшілік-құқықтық мәртебесі көбінесе атқарушы билік органдарының қызметінің аясында шындыққа айналады. Сондықтан олардың әкімшілік-құқықтық мәртебесін жан-жақты қарауды қажет етеді» [8].

Қазіргі жүзеге асырылып жатқан реформалар болашақта Үкімет пен Парламенттің қызметін әлдеқайда күшейтеді және екі бағытта жүзеге асырылатын реформалар, біріншіден, заңмен көзделген Президенттің әлеуметтік-экономикалық процестерді реттейтін құзыреті Үкімет пен атқарушы органдарға өтті. Яғни оған енді үкімет пен әкімдіктер жауапты болады.

Екіншіден, конституциялық деңгейде билік тармақтары арасында үйлесімді қарым-қатынас орнайды. Бұл өзгеріс өз реітінде Үкіметті қалыптастырудағы заң шығарушы органның рөлін күшейтіп, депутаттық корпус алдындағы министрлер кабинетінің жауаптылығын арттырады. Бұдан былай Үкімет бұрынғыдай Президенттің алдында емес, жаңадан сайланған Мәжіліс алдында өз өкілеттілігін тапсырады. Сонымен қатар, Парламент палаталары тарапынан Үкімет мүшелеріне сенімсіздік таныту тәртібін жеңілдету жоспарланған.

Барлық жүзеге асырылатын реформалар мен өзгерістер болашақта Қазақстан Республикасының маңызды билік саласының бірі – атқарушы биліктің қызметін жандандырып, мемлекеттік гүлденуі мен халықтың әл-ауқатының жақсаруына, құқықтық қамтамасыз етілуіне, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының қорғалуына қызмет етеді деген сенімдеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Сапарғалиев Ғ.С. Конституциялық құқық. - Алматы, 2014. -480 б.
2. Тинистановна С.С. Құқық негіздері. Оқу құралы. –Талдықорған, 2012. -240 б.
3. Жарболова А. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы. Оқу құралы. – Алматы, 2012. -458 б.
4. Қазақстан Республикасының «Үкіметі туралы» Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 18 желтоқсандағы N 2688 Конституциялық заңы. // «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі.
5. Байжұманова А.М. Қазақстан Республикасының Конституциялық құқығы. -Талдықорған, 2017.- Электронды оқу құралы

6. Амаңдықова С.К. Мемлекет және құқық негіздері. Оқу құралы. –Алматы: Жеті Жарғы, 2009. -356 б.

7. Қазақстан Республикасының Конституциясы // «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі.

8. Баянов Е. Қазақстан Республикасының мемлекеті мен құқығының негіздері, 1-ші кітап. – Алматы, 2014. – 380-381 бб.

Нурмаганбет Е.Т., Сураншы Д.Д.

Реализация и реформирование исполнительной власти в Республике Казахстан.

В данной статье рассмотрены проблемы реализации и организации исполнительной власти в Республике Казахстан, а также основные направления реформирования на современном этапе развития.

Ключевые слова: исполнительная власть, ветви власти, правительство, особенности, парламент, реформа.

E.T. Nurmaganbet, D.D. Suranchchi

Realization and reforming of the executive power in the Republic of Kazakhstan.

This article considered the problems of realization and organization of executive power in the Republic of Kazakhstan and main direction of modernization on modern stage of development.

Key words: executive power, branches of power, government, peculiarities, parliament, reform.

ӘОЖ 349.6

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚТА ЖЕР КАДАСТРЫ ҚҰҚЫҚ НОРМАЛАРЫНЫҢ АЛАТЫН ОРНЫ МЕН АТҚАРАТЫН ҚЫЗМЕТІ

Озенбаева А.Т., Қайыркенов Ж.Қ.

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
oaikoshat@mail.ru*

Бұл мақалада экологиялық құқықта жер кадастры құқық нормаларының алатын орны мен атқаратын қызметі қарастырылған. Осы саладағы ұлттық заңнамаларға және оны тәжірибеде анализ жасау және Қазақстан Республикасының жер кадастрын реттейтін экологиялық және жер заңнамаларды жетілдіру мақсатында ұсыныстар жасалған.

Кілттік сөздер: экологиялық құқық, қоршаған табиғи орта, жер кадастры, табиғи ресурстар, құқық жүйесі.

Жер кадастры туралы нормалар орнын анықтау қазіргі құқық жүйесінде маңызды мәні бар, себебі бұл кадастрлық қатынасты реттеудегі олардың ролін айқындау үшін, шаруашылықты ұйымдастыру мен жүргізу үшін, табиғи ресурстарды пайдалану мен қорғау үшін керек. бірақ бұл орынды анықтаудан бұрын құқық жүйесі дегеннің не екенін айқындап алайық.

Н.Б. Мұхитдинов өзінің «Тау құқығының негіздері» деген іргелі еңбегінде осы мәселені қозғай отырып, В.К. Григорьева, В.П. Свиредский, Н.Ф. Овчинникова сияқты ғалымдардың еңбектерін талдады, философия мәселелерін қарастырды [1, 11-12].

Жүйе дегеніміз - өзара бір-бірімен байланысты элементтердің мазмұны жақынан біріктірілген, тұтастық, ол басқа жүйелерге қатысты тұтас бір нәрсе бола алатын

тұтастық. Кейде жүйе деп элементтердің жиынтығын да атайды. Ол да белгілі бір қасиеттері мен байланыстарына қарай салыстырмалы түрде тұтастық сияқтанады да, қоршаған ортада тіршілік ете алады [1, 11-12].

Ал жүйеде бірнеше (әлде көптеген) элементтер болады. Екі түрлі бөлшектен тұрмаса, ол жүйе болмайды. Оның элементтері іштей тұтаспаған кездейсоқ жиынтық емес. Олар белгілі бір түрде өзара әсерлеседі. Тек барлық әрекеттеуі жүйені тудыра бермейді. Ол үшін екі түрлі сәйкестік қажет: бір жақты әсерлесетін элементтер сәйкестігі, олар міндетті түрде қатысу керек, жеке элементтің қалғандарымен сәйкестігі [1, 11-12].

Жүйе сипаттамасында ең бастысы – ондағы элементтер саны емес, жүйенің ұйымдасқандық деңгейінің қалыптасуы. Көптеген элементтері бар бір объект жүйе болмауы мүмкін, ал басқа бір екі-үш элементтен ғана тұратын объект сапалы жүйе бола алады. Бұл элементтер байланысының сипатына тәуелді, бір элементтің өзгерісі басқасының да өзгеруіне әкелетін тығыз байланыс болады. Дәл осындай әр түрлі бөлшектің тығыз әрекеттесуі сыртқы ортаға қатысты алғанда тұтас бір нәрсе ретінде көрінеді. Осыдан келіп жүйе үшін ең негізгісі – оның белгілі бір тәртіппен орналасуы, яғни сапалық жақы. Сондықтан да элементтер бүтінге сай келе ме, ол бүтіннің басқа бөлшектермен тұтаса ала ма, - соны анықтамай, жүйені құру мүмкін емес. Элементтердің өзара әсері мен өзара байланысын танудың әр алуан тәсілдері бар. Сондай тәсілдің бірі – зерттеуші объектінің құрамын ашу, яғни оның ішкі құрылымын анықтау – элементтердің өзара байланысының сипаты мен тәсілін анықтау [1, 12].

Біздің зерттеуіміз бойынша, құқық жүйесін танып-білу үшін бізге оның құрылымын анықтау қажет – оның салаларға бөлінуін, ал салалардың институттарға бөлінуін білу керек.

Жүйе ұғымын дұрыс қолдану, құқық мәселесін тануға жүйелі көзқарас өте қажет, өйткені бұл құқықтың ішкі бірлігін ашуға, оның бөлшектерінің үйлесімді өзара әсерін, органикалық өзара байланысын ашуға мүмкіндік береді.

Сонымен, қазіргі экологиялық құқық жүйесі – іштей өзара байланысты элементтердің объективті тұтастықы: жалпы қабылданған принциптер, экологиялық құқық нормалары, экологиялық мекемелер шешімдері, экология саласындағы басқару органдарының шешімдері, құқық институттарының шешімдері т.б.

Экологиялық құқықты қарастырып көрейік, оның бастапқы негізін құқықтық норма құрайды – бұл жалпы ереже, мұны кімдер, ғанша уақытқа құрады, - ешкім білмейді. Реттеліп отыратын қоғамдық қатынастарға қарай экологиялық-құқықтық нормалар институтқа, ал олар өз кезегінде құқық саласына бірігеді [2, 362].

И.Ф. Казьминский, В.М. Сырыхтың пікірлерін қарағанда, құқық институты - өзара байланысты нормалар жүйесі, ол қоғамдық қатынастардың относителді өзіндік жиынтығын реттеп отырады [3, 180].

Құқықтық институттың табиғаты мен ерекшеліктерін «бұл – нормалардың жалпы жиынтығы, ол өз кезегінде келесі сатылық-құқық саласының – элементі» деп түсінгенде ғана дұрыс болады. Осы тұрғыдан келгенде, құқықтық институт құқық саласының негізі, «бастапқы, өзіндік құрылымдық құқық саласы, саланың қалыптасуындағы бастапқы және неқұрлым маңызды баспалдағы, мұнда құқықтық нормалар заңдық мазмұнына қарай топтасады...» [3, 109].

С.С. Алексеев «Құқықтық институттар қоғамдық қатынастардың белгілі бір бөлшегін регламенттеуге бағытталған», - деп жазды [4, 119]. А.Ф. Черданцев еңбегіне сілтеме жасап, ол «Қоғамдық қатынастардың бір элементі тұтас бір құқық нормаларының жиынтығымен реттелген, ол тіпті жеке құқық институты құруы мүмкін», - деп, үзінді келтіреді [4, 119]. С.Б. Байсалов советтік құқық жүйесіндегі су құқығының орнын анықтай келіп, Д.А. Керимов пікірін талдайды. Ол құқықтық институт дегенді «Құқықтық нормалар жиынтығы, ол қажетті қатынасты егжей-тегжейлі реттейді» деген болатын. Сөйтіп оның «құқықтық институт - өзіндік ерекшелігі бар құқық саласы болумен қатар, құқықтың жалпы белгілері де бар саласы» деген тұжырымымен келіседі [5, 142].

Құқықтық институттың басты қызметі - әлдебір түр не тек бойынша қоғамдық қатынастардың өз участогы аясында относительно тұтас реттілікті қамтамасыз ету. Бұл – құқықтық институттың нормалардың толық жиынтығына ие болуы керек деген сөз, бұл – соның көмегімен сол участкадағы реттіліктің бар кезеңін қамту дегенді білдіреді [4, 120].

Біздің зерттеуімізге қатысты айтсақ, бүгінгі күні табиғи ресурстар кадастрының нормалары экологиялық заңымызда құқықтық институт ретінде тиісті орнын таппай отырғанын өкінішпен айтар едік. Экологиялық кодексте табиғи ресурстардың саны мен сапасын анықтау мақсатында оның қазіргі ахуалы, пайдаланылуы мен қорқалуы туралы мағлұматтардың жиынтығы болып табылатын табиғи ресурстардың мемлекеттік есебі мен мемлекеттік кадастры жүргізіліп жатқаны туралы айтылады [6]. Ал 3 бөлімнің 8-бабында сирек және жойылу қаупі төніп тұрған жануарлар мен өсімдік әлемнің мемлекеттік кадастры жүргізіліп, Қызыл кітапқа енгізу құқығы қоршаған ортаны қорғау, саласының орталық атқару органының құзіретіне кіретіні туралы айтылған [6]. Қоршаған ортаны қорғаудың қазіргі және келешек ұрпақ мүддесі үшін экологиялық қызметтің табиғи экологиялық жүйеге зиянды әсерінің алдын алып, биологиялық әр алуандықты сақтап, табиғатты үнемді пайдалануды қамтамасыз етіп отыратын табиғи ресурстар кадастры туралы Заңда осыншама сараң ескертпелер ғана айтылуы әділдік емес. Табиғи ресурстарының мақсаты мен принциптері, түрлері, ахуалының толық құқықтық реттелуі үшін біз арнайы Заң қабылдануын ұсынамыз. Сонда ғана табиғи ресурстар кадастры құқықтық және ғылыми мәртебеге ие болды, бұл мәселенің маңыздылығына сәйкес келеді. Әрине, жер, орман, су кадастрларының туралы Қаулы, Ереженің болуы кадастрдың жүргізіліп отырғанын көрсетеді, бірақ Заң қабылдануы мұны айнымайтын жүйеге айналдырып, оның I бөлімінде жалпы ережелер: міндеті, принциптері, объектілері, субъектілері, кадастр түрлері т.б. атап айтылған болар еді. Екінші жақынан, көптеген заңгерлер үшін біртұтас табиғи кадастр жүргізу, даулы мәселе болып отыр. Мысалы, Д.Л.Байгельдинов «табиғи объектілердің физикалық қасиетін, шаруашылық қызметін, міндетін ескермей есеп жүргізу дәл қазір мүмкін емес, әрі керегі де жоқ», - деп ойлайды [7, 98].

С.Б. Байсаловтың ойынша, ҚазССР су құқықтары проблемасына арналған өз еңбегінде советтік құқықтар жүйесіндегі су құқықтарының орнын анықтай келіп, «құқықтық өзіндік саласын құру үшін, оның объективті және субъективті шарттары болуға тиіс: қоғамдық қатынастардың өзіндік кешені (объективті фактор) және мемлекеттің объективті шартты мүдделігі (субъективті фактор) [5, 134]. Ол проф. Дембоның еңбегіне сүйенеді». Құқық саласының алғы шарттары : а) қоғамдық қатынастың сай болуы; б) осы қоғамдық қатынас кешенінде белгілі бір бірліктің болуы; в) осы қоғамдық қатынастар кешеніндегі өкімет басында тұрған таптың мүдделі болуы [5, 134]. «Мемлекет пен құқық теориясында» «құқық арқылы реттелетін қоғамдық қатынастар ғана құқықтың барлық нормаларын жеке салалар бойынша бөліп отырудың негізі бола алады, сонда ғана қоғамдық қатынастың ғылыми негізделген құқық жүйесін құруға болады», - деп жазылған [5, 134].

С.С. Алексеевтің пікірінше, құқықтық институттың құрылымына тән [4, 124]:

1. «Тең дәрежелі» нормативті ереженің болуы: Ассоциациялық нормалардан өзгеше (нақтылы ережелері бар басты бір норма) бұл институтқа бірнеше біржақты нормативті ережелер кіреді;

2. Ереженің заңдық әр алуандығы. Бұлар қоғамдық қатынастың сол аумақтағы жан-жақты әсерін қамтамасыз етеді;

3. Жалпы ережелерден көрінетін тұрақты байланыстардың барлық нормаларын біріктіру.

Соңғы көрсетілген белгі шешуші болып табылады.

Құқықтық институт құрылымы белгілі бір нормативті материалдың дифференциалдығымен ғана сипатталмайды, интегралдығымен де, элементтер

байланысының өз заңымен, элементтердің айнымас композициясымен де ерекшеленеді [4, 124].

Табиғи ресурстар кадастрының барлық тиісті элементтері құқықтық институт құрылымында бар. Бірінші пункт бойынша, «тең құқықты» нормативті ережелердің комплексі ҚР Үкіметінің мемлекеттік су кадастрын, мемлекеттік жер кадастрын, мемлекеттік орман кадастрын, мемлекеттік пайдалы қазбалар кадастрын, мемлекеттік жануарлар мен өсімдіктер әлемі кадастрын жүргізу Ережесін бекіту туралы Қаулысын білдіреді. Олар тең құқықты, ҚР табиғи ресурстарының табиғи және шаруашылық жағдайы туралы мағлұматтарды білдіреді. Сөйтіп, табиғи ресурстар кадастры институтына бірнеше біржақты нормативті ережелер енеді.

Сол сияқты заңдық ережелердің заңдық әр алуандығы да бақыланады. Мысалы, мемлекеттік жер кадастарындағы міндетті нормалар – есеп жүргізу, кадастр құжаттамасын сақтау, деректерді уақтылы жаңалау т.б. және басқару нормалары – мемлекеттік жер кадастрын жер ресурстары басқарудың аумақтық органдары жүргізуді, ол тыйым салу, жалпы және қорғау ережелерінің бір комплекске жататын себебі – бұлар кадастр қатынасына әр түрлі әсер етуді қамтамасыз етеді.

Нормативтік ережелердің заңдық бірлігі табиғи ресурстар Ережесіндегі жалпы нормалардың болуынан көрінеді. Мысалы, мемлекеттік жер кадастры Ережесінің 2-бөліміндегі (28 – кадастр жүргізу тәртібі, жалпы нормаларды басшылыққа алады (ол жер кадастр құжаттарын жүргізу ережесін реттейді), және бұл нормалар осы бөлімнің ережелеріне ғана таралады.

Дегенмен табиғи ресурстар кадастры туралы нормалар экологиялық құқық институты емес. Нормалардың бұл жиынтығы заң бойынша тіркелсе де, ол экология саласын жалпы басқару мақсатының орындалуына бақынышты.

М.Е. Есжанов өзінің диссертациялық еңбегінде экологиялық құқық аппараты ұғымының даулы мәселелерін талдайды. Экологиялық экспертиза, экологиялық бақылау, табиғи ресурстар кадастры, қоршаған ортаның сапасын нормалау туралы құқықтық нормалар құқықтық институттарға біріктірілген, олар қоршаған ортаны қорғау механизмінің экологиялық-құқықтық құрамына енеді. Осы механизмге жеке экологиялық құқық институты мәртебесі де беріледі. Бұл трактовка бойынша «институт ішіндегі институт» пайда болады [8, 36]. Осы анализ негізінде мынадай қорытынды шығаруға болады: «Экология саласындағы мемлекеттік басқару» институты – экологиялық құқық институтының кешенді, күрделі институты, оның құрамына ерекше құқықтық нормалар топтары кіреді, олардың жеке заңдық тіркелуі, жеке мақсаттары мен міндеттері болады, бірақ өзара логикалық байланыста болады және экологиялық басқарудың жалпы орындалуына бақынышты және экологиялық құқықтың жалпы бөлімінің сызбасын келтіреді, онда экологиялық құқық, табиғат объектілеріне жеке меншік құқығы, табиғатты пайдалану құқығы, экологиялық заң бұзушылық және экологияны басқарудың мемлекеттік басқару кешенді құқықтық институттар ретінде келтірілген.

Кешенді құқықтық институттар құрамына, сызба бойынша мынадай институттар: экологиялық мониторинг, табиғи ресурстар кадастры, экология саласындағы басқарудың мемлекеттік органдар жүйесі, қоршаған орта саласын нормалау, экологиялық экспертиза, экологиялық бақылау, экологияны басқарудағы мемлекеттік емес кәсіпорындар мен ұйымдар, қоғамдық экологиялық ұйымдар кіреді [8, 43].

Біз қазақстандық зерттеушінің пікірімен толық келісеміз.

Жеке салынған құқықтық норма қажетті деңгейде қоғамдық қатынастарды толық, жан-жақты жүргізе алмайды (басқа құқықтық нормаларды ескермей). Өзара белгілі бір жүйелі бүтінге тұтасқан бұл нормалардың қосындысы құқықтық институтты құрайды.

Сонымен, табиғи ресурстар кадастры туралы нормалар экологиялық құқық институты дегенді білдіреді, ол кадастр қызметіндегі қоғамдық қатынастарды реттейді, сөйтіп мемлекеттік басқару саласындағы кешенді институт құрамына енеді.

Бұл факт ҚР табиғи ресурстар кадастры туралы Заңның жобасын жасаудың қажеттілігін көрсетеді, бұл мемлекеттік басқару жүйесіне көп көмегін тигізер еді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Мұхитдинов Н.Б. Основы горного права.- Алма-Ата, 1983ж. – 248 б.
2. Гучков В.В. Экологическое право. - М., 2000. – С. 78.
3. Теория права /Под ред. А.С. Пегокина. – М., 1996. – С. 180.
4. Алексеев С.С. Структура советского права. –М.: Юрид. лит., 1975. – С. 119.
5. Байсалов С.Б. Водное право КазССР. – Алма – Ата: Наука, 1966. – с.264.
6. Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі 2007 жылғы 9 қаңтардағы N 212 // Параграф ақпараттық құқықтық жүйесі.-2017.
7. Байделдинов Д.Л. Правовой механизм государственного управления в экологии. – Алматы: Қазақ Университеті, 1998.-С. 65-66.
8. Есжанов М.Е. Проблемы правового регулирования экологического мониторинга в РК. – Алматы, 1999. -128 с.

Озенбаева А.Т., Қайырқенов Ж.К.

Место и роль правовых норм о земельном кадастре в экологическом праве

В данной статье рассматриваются место и роль правовых норм о земельном кадастре в экологическом праве Республики Казахстан. В статье рассматривается внесение изменений и дополнений в отраслевое законодательство, касающееся земельного кадастра.

Ключевые слова: экологическое право, окружающая среда, земельный кадастр, природные ресурсы, правовая система.

A.T. Ozenbaeva, Zh.K. Kaiyrkenov

The place and role of legal norms on land cadastre in environmental law

This article examines the place and role of legal norms on land cadastre in the environmental law of the Republic of Kazakhstan. The article considers amendments and additions to the sectoral legislation concerning the land cadastre.

Key words: environmental law, environment, land cadastre, natural resources, legal system.

ӘОЖ 349.6

АТМОСФЕРАЛЫҚ АУАНЫ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚОРҒАУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Озенбаева А.Т., Тойболдинов Р.А.

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
oaikoshat@mail.ru*

Бұл мақалада атмосфералық ауаны экологиялық-құқықтық қорғаудың ерекшеліктері қарастырылған. Атмосфера ластануының алдын алу және оның себептерін жою, сондай-ақ атмосфералық ауаның жайын жақсарту жөніндегі шаралар экономикалық және әлеуметтік, құқықтық дамудың мемлекеттік тетігі анықталған.

Кілттік сөздер. атмосфералық ауа, экология, қоршаған табиғи орта, экологиялық құқық.

Қазақстан Республикасының Экологиялық Кодексінің 1-бабында белгіленген: «қоршаған орта – атмосфералық ауаны, жердің озон қабатын, жер бетіндегі және жер астындағы суларды, жерді, жер қойнауын, жануарлар мен өсімдіктер дүниесін, сондай-ақ осылардың өзара әрекетінен туындайтын климатты қоса алғанда, табиғи және жасанды объектілердің жиынтығы» деген түсіндірмеден туатындай атмосфералық ауа құқықтық қорғаудың объектісі болып табылады [1].

Экологиялық Кодекстің 3-бабына сәйкес Қазақстан Республикасы аумағының шегінде табиғи ресурстарды пайдалану мен қоршаған ортаға әсер етуге байланысты шаруашылық және өзге де қызметті жүзеге асыру кезінде қоршаған ортаны қорғау, қалпына келтіру және сақтау, табиғи ресурстарды пайдалану мен молықтыру саласындағы қатынастарды реттейді [1].

Өзінің физикалық сипаттарына байланысты атмосфералық ауа жекелене алмайды, оған меншік иесіне тән дәстүрлі құқықтар таңылмайды. Демек, сәйкесінше ол жекеменшік құқықтың объектісі бола алмайды. Алайда, ол өз қасиеттерінің арқасында басқа табиғи объектілерге қарағанда адамдардың өмірлік мүдделерімен тікелей байланысты. Онсыз Жерде адамдар да, жануарлар мен өсімдіктер де тіршілік ете алмас еді.

Былайша айтқанда, Атмосфералық ауа жердегі тіршіліктің негізі деуге болады. Адам ауасыз небәрі бірнеше минут қана өмір сүре алады. Атмосфералық ауаны қорғауды құқықтық реттеу – барлық елдер, әсіресе өндірісі дамыған мемлекеттер үшін түйткіл мәселелердің бірі.

Қоршаған орта мен адам арасындағы қатынасты зерттейтін экология ғылымы - бүгінде көп салалы, әрі жан-жақты зерттеуді қажет ететін жалпы ғылымның іргелі салаларының бірі болып отыр. Ал экологиялық ахуалды құқықтық тұрғыдан зерттеу, оның негіздерін қалыптастыру және жетілдіру бүгінгі заман талабы, әрі көп аспектілі күрделі мәселе.

Солардың бірі - радиоэкологиялық ахуал, яғни қоршаған ортаның радиациялық жай күйін құқықтық тұрғыдан зерттеу. Радиациялық қауіпсіздік мәселесі тікелей қоршаған орта мен адам денсаулығына зиян әсер ететін қоршаған ортаны радиациялық ластанудан құқықтық қорғаудың түсінігі мен тұспа-тұс келеді. Себебі, радиациялық қауіпсіздік категориясы радиациялық ластанудың салдарынан туындаған мемлекеттік құқықтық қамтамасыз ету шарасы болып табылады.

Ал қоршаған ортаны радиациялық ластанудан құқықтық қорғау бұл ғылыми еңбектерде зерттелген, немесе жалпы негізге қарастырылып өткен. Дегенмен де, радиоэкология жалпы экологияның бір саласы болғандықтан бұлардың құқықтық тұрғыдағы ториялық критерилері ұқсас әрі сабақтас болып келеді.

Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексінде 1-бабында қоршаған орта атмосфералық ауаны, Жердің озон қабатын, жер бетіндегі және жер астындағы суларды, жерді, жер қойнауын, жануарлар мен өсімдіктер дүниесін, сондай-ақ осылардың өзара әрекетінен туындайтын климатты қоса алғанда, табиғи және жасанды объектілердің жиынтығы деп көрсетеді [1].

Жалпы көптеген ғалымдар өздерінің еңбектерінде қоршаған ортаға әр түрлі анықтамалар бергенімен, олардың төпкілікті мазмұны, ұғымының бірі болып келеді. Сондықтан да заңда берілген анықтама толыққанды деп есептейміз.

Бірақ, бұл жерде айта кететін мәселе жоғарыдағы көрсетілген атауды, яғни «Қоршаған ортаны» әр жерде, әр түрлі келтіреді. Мәселен, бір еңбектерде ол «Қоршаған табиғи орта», деп келтірсе, бір еңбектерде «Табиғи» деп те келтірген.

Бұл мәселеге байланысты бірқатар ғалымдар өз еңбектерінде ортақ тұжырымдар жасаған [2] және соған байланысты бұл атаулардың мазмұны бір болып айтылады немесе қабылданады.

С.А. Боголюбовтың пікірінше «Қоршаған табиғи ортада» түсінігі табиғат және адамды қоршаған ортадан тұрады. Табиғи адамдар санасынан тыс табиғи экологиялық

жүйеден тұратын және иматериалдық дүниенің эволюциялық дамуының нәтижесінде пайда болған табиғи орта, объективтік шындық. Табиғи орта адамның өндірістік қызметінің әсерінен өзгермеген табиғи жаратылыс [3,98].

Ал «Адамды қоршаған орта» деп табиғи ортаның бір бөлігі болып табылатын адамның антропогендік әсерінің негізінде қайта құрылған органикалық бірлікке тұратын табиғи, модификациялық, трансформациялық экологиялық жүйе танылады [3,98].

«Қоршаған табиғи орта», «қоршаған орта», «сырытқы орта» терминдері қоршаған ортаны қорғау туралы келсім құжаттарында синоним сөздері ретінде қолданады [4].

Өртүрлі мемлекеттердің тиісті салаладағы заңдарының атауларының өзі әр түрлі болып келеді. Олар: «қоршаған орта», «қоршаған табиғи орта», және «орта»

Ю.С. Шемшученко «қоршаған орта» терминіне сын айта келіп, бұл анықтамада бірнеше жүйелердің астасып жатқандығын – яғни табиғи орта, жасанды орта, әлеуметтік орта екендігін айтады [5].

Д.Л. Байдельдинов, Ю.С Шемшученконың пікірімен бөлісе келе, жасанды, әлеуметтік немесе өндірістік ортада пайда болатын қатынастар құқықтың басқа салаларымен (еңбек, денсаулықты сақтау. Т.б) реттелуі керек дейді [6, 40].

Сонымен біршама авторлардың пікірінше «қоршаған орта» терминінде міндетті түрде «табиғи» деген сөз болуы тиіс.

Біздің ойымызша, жоғарыда келтірілгендей жасанды, әлеуметтік немесе өндірістік орталардың өзі табиғи ортада пайда болады, әрі онымен тығыз байланыста болады. Ондағы қоғамдық қатынастар пәнін жеке бөліп, құқықтық режимін қалыптастыру мүмкін емес. Сонымен қатар «қоршаған орта» ұғымы, «қоршаған табиғи орта» ұғымынан әлдеқайда кең. Бұған қосымша бүгіндегі барлық табиғатты қорғауға байланысты ұлттық және халықаралық заң актілерінде, тиісті жасанды, әлеуметтік немесе өндірістік ортада пайда болатын қатынастарды реттейтін нормалар бар. Барлық жасанды орта табиғи ортада болғандықтан, олар қоршаған ортаның кең түсінігіне енеді.

Қоршаған ортаны қорғау туралы заңда, қоршаған ортаның түсінігінде және қоршаған ортаны қорғау объектілерінің түсінігінде әлеуметтік, өндірістік ортаны өндірісмен, заңдағы келесі баптарында сол өндірістік, әлеуметтік ортадағы қатынастарға құқықтық тұрғыдан шектеулер, талаптар, нұсқаулар және қоршаған орта ұғымының қоршаған табиғи орта ұғымынан кең екендігін қайталап көрсетеді.

Сондықтан да «қоршаған орта» атауы, яғни негізгі заңның «қоршаған ортаны қорғау туралы» деп аталуы дұрыс деп есептейміз.

Қазақстан Республикасының экологиялық заңнамасы Қазақстан Республикасының Конституциясына негізделеді және Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексіне және өзге де нормативтік құқықтық актілерінен тұрады.

Қоршаған табиғи орта – адамның өміріне, тіршілік ету жағдайына және денсаулығына әсер ететін табиғи компоненттердің жиынтығы. Қоршаған табиғи ортаның компоненттеріне атмосфералық ауа, сулар, топырақ, жер асты байлықтары, хайуанаттар және өсімдіктер әлемі жатады.

Қоршаған ортаны ластау – адамның шаруашылық қызметінің нәтижесінде - қатты, сұйық және газ тәріздес қалдықтарды табиғи ортаға: атмосфераға, гидросфераға, топыраққа шығару; қоршаған ортада қажет емес физикалық факторлардың: шудың, жылудың, сәуле шығаратын радиацияның, ультрадыбысты толқындардың, вибрациялардың және т.б. пайда болуы нәтижесінде қоршаған ортаның физикалық-химиялық қасиеттерінің өзгеруі. Қоршаған ортаның ластануы санитарлық-гигиеналық нормативтердің асып түсу деңгейімен сипатталады. Елдегі экологиялық жағдаяттың нашарлауы да алаңдаушылық туғызады.

Қазақстан Республикасының қоршаған ортаны қорғау туралы заңында көрсетілгендей, қоршаған орта – табиғи объектілердің оның ішінде өзара қарым-қатынастағы атмосфералық ауаны, суды, топырақты, жер қойнауын, жануарлар мен

өсімдіктер дүниесін, сондай-ақ климатты қоса алғанда, табиғи ресурстардың жаңды әрі жансыз жиынтығы [7].

Сонымен нақты бір тоқтамға келген нақты теориялық тұжырымның және айтарлықтай айырмашылықтың болмауына байланысты «қоршаған орта», «қоршаған табиғи орта», «айналадағы табиғи орта» және «табиғат» деген сөздердің негізгі мәндік ұғымын бір қабылдағанымыз дұрыс.

Осындай анықтамалардың мәндерінің дұрыс қолданылуы, оның мазмұндық шеңберінің айқындалуы-соған байланысты қатынастарды реттейтін заңдардың тиімділігін арттырады. Сондықтан да соңғы кездерде Қазастанда, басқа да мемлекеттерде заң шығару жұмысы барысында көптеген атаулардың анықтамалары сол заңда нақты айқындалып кетеді. Бұл соңғы кездегі заң шығару жұмысындағы жетістіктердің бірі.

Сонымен «қоршаған ортаның» мәнін ашып алып, енді «қоршаған ортаны қорғау» деген ұғымды қарастырайық.

Жоғарыда айтып өткеніміздей, бұл ұғым да әр түрлі атау яғни «табиғатты қорғау», «қоршаған ортаны қорғау», «айналадағы ортаны қорғау», деп келтіре отырып, көптеген ғалымдар ол туралы өздерінің пікірлерін қалдырған.

Табиғатты қорғау-табиғаттың өзіндік болмысын сақтау немесе оны қалпына келтіру арқылы табиғи ресурстарды ысырапсыз пайдалану үшін құрылған мемлекеттік жүйедегі қоғамдық шара. Ол әр түрлі тәсілдермен жүзеге асырылады. Соның бірі-айналадағы табиғи ортаны құқықтық қорғау [8].

Қоршаған табиғи ортаны қорғау-мемлекеттің экологиялық қызметінің бір түрі [3, 48] және ол бірнеше жаратылыстану, экономикалық, санитарлық-гигиеналық, ұйымдық басқару, мәдени тәрбиелеу әдістері арқылы жүзеге асырылады деп көрсетеді [3, 46].

Әсіресе А.Е.Еренов көптеген ғалымдардың пікірлерін зерттей келе, оларды жүйелеп, талдап, қоршаған ортаны құқықтық қорғаудың ұғымын кеңінен ашып көрсетеді. Оның қорытындысы бойынша, қоршаған ортаны құқықтық қорғау деп адамға қалыпты қоршаған ортаны қалыптастыруға, адамның материалдық және мәдени қажеттілігін қанағаттандыруға және халық шаруашылығын дамыту мақсатында табиғи ресурстарды қорғау және молайту, оларды онтайлы әрі тиімді пайдалануды қамтамасыз етуге бағытталған ұйымдық-құқықтық шаралар және құқықтық нормалардың жиынтығы деп түсіндіреді [9].

Атмосфералық ауаны қорғау бағдарламаларын және оларды жүзеге асыру жөніндегі іс-шараларды қаржыландыру Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес жүргізіледі. Адамның денсаулығы мен тектік қорына, қоршаған ортаға келтірілуі мүмкін зиянның алдын алу мақсатында жаңа техникаға технологияға, материалдарға, заттарға және атмосфералық ауаға зиянды әсер етуі мүмкін басқа да өнімге арналған стандарттармен атмосфералық ауаны қорғау талаптары белгіленеді. Егер жаңа техникаларды, технологияларды, материалдарды заттарды және басқа да өнімді енгізу, сондай-ақ технологиялық жабдықтар мен басқа да техникалық құралдарды қолдану атмосфералық ауаны қорғаудың Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген талаптарына сай келмесе, оларға тыйым салынады.

Қазақстан Республикасының аумағында отын өндіру мен пайдалануға Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген тәртіппен жол беріледі. Жағылған кезде тиісті аумақта атмосфералық ауаның ластануына әкеп соғатын жекелеген отын түрлерін пайдалануға Қазақстан Республикасының Үкіметі ғылыми және экономикалық жағынан негізделген шекті енгізуі, сондай-ақ отынның және басқа да энергия көздерінің экологиялық қауіпсіз түрлерін өндіру мен қолдануды ынталандыруы мүмкін. Адамның өмірі, денсаулығы үшін және қоршаған орта үшін қауіптілік дәрежесі анықталмаған заттарды атмосфералық ауаға шығаруға тыйым салынады. Атмосфералық ауаның жай-күйін өзгертуге бағытталған не оның жай-күйін уақытша нашарлатуға әкеп соғатын кез келген уақытша іс-әрекеттер Қазақстан Республикасының қоршаған ортаны қорғау

саласындағы орталық атқарушы органы немесе оның аумақтық бөлімшелері Қазақстан Республикасының Үкіметі белгілеген тәртіппен берген рұқсаттар негізінде жүзеге асырылуы мүмкін. Шаруашылық және өзге де қызмет объектілерін жобалау, орналастыру, салу, реконструкциялау мен пайдалану кезінде, сондай-ақ қалалық және өзге де қоныстарды салу кезінде атмосфералық ауа сапасы нормативтерінің экологиялық, санитариялық-гигиеналық, сондай-ақ құрылыс нормалары мен ережелеріне сәйкес сақталу қамтамасыз етілуге тиіс [10].

Атмосфераға шығарылған зиянды заттардың бірдей шамасына есептелген зиян, әрине, қоршаған орта бойынша жалпы ластанған аймақты таза аймаққа қарағанда, едәуір жоғары болады. Зиянның шамасына қала құрылымының әлеуметтік, экономикалық ерекшеліктері, яғни реципиенттер құрылымы маңызды әсер етеді. Өйткені, әртүрлі реципиенттік бірдей шамадағы ластаушылардан өзі әртүрлі зиян келтіреді. Жоғарыда айтылғандарды қорытындылайтын болсақ, қазіргі кезде қоршаған ортаны ластамау керек деп білеміз. Атмосфералық ауаны қорғау Қазақстан Республикасында бұрында қазіргі нарық экономикасы жағдайында да өзекті мәселелердің қатарына жатады.

Қазіргі кезде атмосфералық ауаның тазалығына зиян келтіретін кездері бұрынғыдан ұлғая түсті. Еліміздің мұнай өндіретін өңірлеріне күкірт газінің өртенуінен ауаға улы заттар көп шығарылады. Каспий теңізі мен оған жақын орналасқан жерлерде халықтың тұруына экологиялық жағдайдың нашарлауынан оларды басқа жаққа көшіру мәселесі туындаған.

Атмосфералық ауа - айналадағы табиғи ортаның өмірге маңызды негізгі элементтерінің бірі болып табылады. Жер шарында, оның құрлық бөлігінде өсімдіктер мен жануарлар ауасыз тіршілік ете алмайды. Атмосфера ауасы бірнеше газ заттарының жиынтығынан тұрады. Ол ғарыш кеңістігі әлемімен, әлемдік мұхитпен, жермен, өсімдіктермен (орманды қоса) үздіксіз араласып жатқан тіршілік тынысы [11].

Ауа құрамындағы оттегінсіз тіршіліктің болмайтыны белгілі. Адам денесінің үштен екі бөлігі - оттегі. Оттегінсіз тыныс алу мүмкін емес. Оны өсімдіктер түзейді. Атмосферада оттегінің азаюы тіршілік үрдісін баяулатады. Ормандарды орынсыз кесу, өртке ұшырату, жасыл алаңдардың азаюы, жерлердің құмға, өсімдіксіз тақыр далаға, тұздардың аспанға ұшуы, мұхиттардың, су қоймаларының бетіне мұнай және жанармай мен өндіріс қалдықтарының жайылуы ауаның тазалығына зиянын тигізбей қоймайды.

Ауаны қорғау міндеттеріне ауаны таза сақтау және оның жайын жақсарту экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге және адамдардың өмірі мен денсаулығы үшін қолайлы қоршаған орта мен жай-күйі туралы дұрыс ақпарат жөніндегі азаматтар құқықтарын іске асыру жатады. Оның қоршаған орта, ластайтын заттардың мейлінше шектелген мөлшерде шығарылуы және тасталу нормативтері, шудың, тербелістің, магнит өрістері мен өзге де зиянды физикалық әсерлердің мейлінше шектелген деңгейінің нормативтері, радиациялық әсердің мейлінше шектелген деңгейінің нормативтері, өнеркәсіп, энергетика, көлік және байланыс объектілерін, ауыл шаруашылық мақсаттағы және мелиорация объектілерін пайдалану кезінде қойылатын талаптар және тәртіптердің атмосфералық ауаны қорғауға тікелей қатысы бар. Олар жөнінде алдыңғы тараулар да тиісінше ережелер көрсетілді. Басқару саласында атмосфералық ауаны қорғау жөніндегі тапсырмалар мен атмосфера ластануының алдын алу және оның себептерін жою, сондай-ақ атмосфералық ауаның жайын жақсарту жөніндегі шаралар экономикалық және әлеуметтік дамудың мемлекеттік жоспарларында көзделеді. Атмосфералық ауаға зиянды заттар шығаратын, сондай-ақ атмосфералық ауаға зиянды физикалық әсер ететін, көздері үшін мейлінше шектелген шығарындылардың нормативтерінен асып кететін кездері бар жеке және заңды тұлғалар мейлінше шектелген шығарындылар нормаларына қол жеткізу мақсатында оны қорғау жөнінде Қазақстан Республикасының қоршаған ортаны қорғау саласындағы орталық атқарушы органының аумақтық бөлімшелерімен келісілген іс-шараларды жүзеге асырады.

Атмосфералық ауаға зиянды заттар шығарудың нормативтері және атмосфералық ауаға зиянды физикалық әсер етудің мейлінше шектелген нормативтері, оларды анықтау әдістері және өздері үшін белгіленген көздердің түрлері Қазақстан Республикасының Үкіметі белгілеген тәртіппен әзірлемеді және бекітіледі. Зиянды заттар шығаруды азайтудың экономикалық ынталандыру жүйесі мен тетіктерін Қазақстан Республикасының Үкіметі белгілейді. Зиянды заттарды мемлекеттік тіркеу, мейлінше шектелген шығарындылар мөлшеріне берілген рұқсаттарды тіркеу және нақты жасалған шығарындыларды тіркеу Қазақстан Республикасының Үкіметі бекіткен ережелерге сәйкес жүргізіледі. Тұрақты кездің атмосфералық ауаға зиянды заттар шығаруына Қазақстан Республикасының атмосфералық ауаны қорғау саласындағы орталық атқарушы орган немесе оның аумақтық бөлімшелері Қазақстан Республикасының Үкіметі белгілеген тәртіппен берген лицензияның негізінде беріледі [12].

Қазақстан Республикасының аумағында отын өндіру мен пайдалануға Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген тәртіппен жол беріледі. Жағылған кезде тиісті аумақта атмосфералық ауаның ластануына әкеп соғатын жекелеген отын түрлерін пайдалануға Қазақстан Республикасының Үкіметі ғылыми және экономикалық жағынан негізделген шекті енгізуі, сондай-ақ отынның және басқа да энергия көздерінің экологиялық қауіпсіз түрлерін өндіру мен қолдануды ынталандыруы мүмкін. Адамның өмірі, денсаулығы үшін және қоршаған орта үшін қауіптілік дәрежесі анықталмаған заттарды атмосфералық ауаға шығаруға тыйым салынады. Шаруашылық және өзге де қызмет объектілерін жобалау, орналастыру, салу, реконструкциялау мен пайдалану кезінде, сондай-ақ қалалық және өзге де қоныстарды салу кезінде атмосфералық ауа сапасы нормативтерінің экологиялық, санитариялық-гигиеналық, сондай-ақ құрылыс нормалары мен ережелеріне сәйкес сақталу қамтамасыз етілуге тиіс.

Атмосфералық ауаның сапасына зиянды әсер етуі мүмкін шаруашылық және өзге де қызмет объектілерін жаңғырту және реконструкциялау жобаларында зиянды (ластаушы) заттардың атмосфералық ауаға шығарылуын шығарындының мейлінше шектелген нормативіне дейін азайту және оларды Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген талаптарға сәйкес залалсыздандыру жөніндегі іс-шаралар көзделуге тиіс.

Қазақстан Республикасының қоршаған ортаны қорғау саласындағы орталық атқарушы органының аумақтық бөлімшелері мен жергілікті атқарушы органдарқалалық және өзге де қоныстарда жердің бағытын ескеріп, қала құрылысында және қолайсыз метеорологиялық жағдайлар кезендерінде атмосфералық ауаға зиянды заттардың шығарылуын реттеп отырады. Әрекеттерді жүргізу тәртібін, оның ішінде тиісті болжамдарды әзірлеу мен беруді Қазақстан Республикасының қоршаған ортаны қорғау саласындағы орталық атқарушы органының және атмосфералық ауаны қорғау функциясын жүзеге асыратын басқа да орталық атқарушы органдардың аумақтық бөлімшелерінің ұсынысы бойынша жергілікті атқарушы органдар белгілейді.

Атмосфералық ауаға зиянды заттарды шығару көздері бар заңды тұлғалар қолайсыз метеорологиялық жағдайлар болжамдарын алған кезде атмосфералық ауаға зиянды заттардың шығарылуын азайту жөнінде Қазақстан Республикасының қоршаған ортаны қорғау саласындағы орталық атқарушы органының аталған іс-шаралардың жүргізілуі мен тиімділігін бақылауды қамтамасыз ететін аумақтық бөлімшелерімен келісілген іс-шараларды жүргізуге міндетті.

Атмосфералық ауаға зиянды заттардың авариялық шығарылуы туғызған атмосфералық ауаның өзгеруі кезінде және ол адамның өмірі мен денсаулығына қатер төндіретін жағдайда Қазақстан Республикасының табиғи және техногендік сипаттағы төтенше жағдайлар саласындағы заңдарына сәйкес халықты қорғау жөнінде шұғыл шаралар қолданылады.

Қазақстан Республикасының аумағында орналасқан зиянды заттардың шығарылу кездерінен атмосфералық ауа трансшекаралық ластаудың алдын алу және зардаптарын мақсатымен Қазақстан Республикасының Үкіметі атмосфералық ауа зиянды заттардың шығарылуын азайту жөніндегі іс-шаралардың жүргізілуін қамтамасыз етеді, сондай-ақ атмосфералық ауаны қорғау саласында Қазақстан Республикасы бекіткен халықаралық шарттарға сәйкес өзге де шараларды жүзеге асырады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі 2007 жылғы 9 қаңтардағы N 212 // Параграф ақпараттық құқықтық жүйесі.-2017.
2. Kalajdzic, J. Justice for Profit: A Comparative Analysis of Australian, Canadian and US, Third Party Litigation Funding // AMERICAN JOURNAL OF COMPARATIVE LAW Volume: 61 Issue: 1 Pages: 93-148 DOI: 10.5131/AJCL.2012.0017 Published: WIN 2013. Петров В.В. Экологическое право России. - М., 1995. - 477 с.
3. Боголюбов С.А. Экологическое (природоресурсное) право. Учебник. – М., ВолтерсКлувер. - 2010. - с.528.
4. Охрана природы: Справочник //Митрюшкин К.П., Берлянд М.Е., Беличенко Ю.П. и др. 2-е изд. перераб. – М., Агропромиздат: -1997.-с. 20.
5. Шемшученко Ю.С. Охрана окружающей среды в городах //организационно-правовые вопросы - Киев. - 1981.- с. 10.
6. Байдельдинов Д.Л. Экологическое право Республики Казахстан. – Алматы. – 2005. – 256 с.
7. Саданов А.К., Аскарова У.Б. и др. Экология. Учебник для студентов ВУЗов. - Алматы, 2001. – 124 с.
8. Стамкулов А.С. Экологическое право Республики Казахстан. – Тараз, 2003. - Ч. 1.-с.356
9. Еренов А.Е., Сахипов М.С., Мухитдинов Н.Б., и др. Правовая охрана природы в Казахской ССР. – А., Наука: - 1977. - С.10-20.
10. How prosecutors apply the «federal prosecutions of corporations» charging policy in the era of deferred prosecutions, and what that means for the purposes of the federal criminal sanction By: O'Sullivan, Julie R. AMERICAN CRIMINAL LAW REVIEW Volume: 51 Issue: 1 Pages: 29-77 Published: WIN 2014
11. Ахметов А.С. Правовое регулирование контроля в области охраны окружающей среды: дисс. канд.юрид.наук. – Тараз, 2004. - с.157.
12. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 29 сәуір 2002 жылы №1449 Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2002-2004 жж. арналған минералды шикізат кешенін, ресурстық базасын дамыту бағдарламасы // Параграф ақпараттық құқықтық жүйесі.-2017.

Озенбаева А.Т., Тойболдинов Р.А.

Особенности эколого-правовой охраны атмосферного воздуха

В данной статье рассматриваются особенности эколого-правовой охраны атмосферного воздуха, меры по предотвращению и устранению причин загрязнения атмосферы, а также о том что, меры по улучшению атмосферного воздуха определяют государственный механизм экономического, социального и правового развития.

Ключевые слова: *атмосферный воздух, экология, окружающая среда, экологическое право.*

A.T. Ozenbaeva, R.A. Toiboldinov

Features of environmental and legal protection of atmospheric air

In this article, features of environmental and legal protection of atmospheric air are considered. Measures to prevent and eliminate the causes of air pollution, as well as measures to

improve atmospheric air determine the state mechanism of economic and social, legal development.

Key words: *atmospheric air, ecology, environment, environmental law.*

ӘОЖ 340

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА СОТ ТӨРЕЛІГІН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДАҒЫ СОТ РЕФОРМАЛАРЫНЫҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ

Тинистанова С.С., Имангельдинов А.С.

*I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
Tin_019@mail.ru; zhgu.edu.kz*

Бұл мақалада Қазақстан Республикасындағы сот жүйесін жетілдіру бағытында жасалған реформалардың негізгі бағыттары мен оның жүзеге асуының негіздері туралы баяндалған.

Кілттік сөздер: *сот, сот төрелігі, судья, сот реформалары, сот әділдігі.*

Қазақстан Республикасының Конституциясында: «Сот төрелігін тек сот қана жүзеге асырады», - деп көрсетілген [1]. Ендеше, Қазақстан Республикасының атынан жүзеге асырылатын мемлекеттік биліктің бір тармағының қызметін жетілдіру және оның негізгі мақсаты мен міндеті азаматтар мен ұйымдардың құқықтары мен бостандықтарын және заңды мүдделерін қорғау, Республиканың Конституциясын, заңдарын және өзге де нормативтік құқықтық актілерін, халықаралық шарттардың орындалуының жүзеге асырылуы аса маңызды мәселе болып табылады.

Қазақстан Республикасында қазіргі кезеңде мемлекеттік саясаттың бір бөлігіне айналған үлкен мәселе ол – азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын сотта қорғау мен азаматтардың сотқа қолжетімділігін қамтамасыз ету, халықтың сотқа сенімділігін арттыру мақсатындағы сот реформалары жүргізіліп, сот билігінің мәртебесін арттыру қолға алынғаны белгілі.

Мемлекеттің негізін құрайтын, еліміздің әлеуметтік, экономикалық және саяси жанғыруы жолындағы демократиялық даму тетіктерінің бірі болатын болса, азаматтардың мемлекеттік құқықтық саясатқа қатынасы және қоғам тарапынан билікке сенім білдіру деңгейі сот төрелігін тиімді жүзеге асыруға тікелей байланысты. Пәрменді және тәуелсіз сот билігі мемлекет пен азаматтық қоғам арасындағы үйлесімді өзара байланыстың принципті кепілінің бірі, азаматтардың конституциялық құқықтарын қорғаудың басты құралы болып табылады.

Сот билігі – мемлекеттің саяси жүйесінің құрамдас бөлігі. Егер мемлекет құлдырайтын болса, сот билігі де ақсайды. Ал мемлекет алға қарай қадам басып, дамитын болса, онда сот құрылымы мен өндірісінде түбегейлі өзгерістер жүзеге асып, судьялардың мәртебесі, соттардың тәуелсіздігі нығая түседі. Жалпы соңғы жылдары еліміздің сот жүйесі түбегейлі өзгеріп, қарқынды дамып келеді. Оған дәлел ретінде елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың қабылдаған «100 нақты қадам-Ұлт жоспарын» айтуымызға болады. Ел экономикасын дамытып, халқымыздың әл-ауқатын арттыруға қатысты реформаларды жүзеге асырудың жолдарын белгілеген елбасымыздың «100 нақты қадамының» 16-шы қадамынан 34-ші қадамына дейінгі аралық тұтасымен заңның үстемдігін қамтамасыз етуге бағытталған болса, оның ішінде сот жүйесін жетілдіру мәселесі 16-шы қадамнан 27-ші қадамға дейінгі аралықта нақты көрсетілген [2].

«ҚР сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы» Қазақстан Республикасының Заңында:

1) судья Қазақстан Республикасының Конституциясын және заңдарын бұлжытпай сақтауға;

2) сот төрелігін іске асыру жөніндегі өзінің конституциялық міндеттерін орындаған кезде, сондай-ақ қызметтен тыс қарым-қатынаста судья әдебі талаптарын сақтауға және судьяның беделі мен қадір-қасиетін түсіретін немесе оның әділдігі мен алаламаушылығына күмән туғызатын барлық нәрседен аулақ болуға;

3) сот төрелігін іске асыру жөніндегі қызмет-ке заңсыз араласудың кез келген әрекеттеріне қар-сы тұруға;

4) судьялар кеңесінің құпиясын сақтауға міндетті. Судьяның лауазымы депутаттық мандатпен, оқытушылық, ғылыми немесе өзге шығармашылық қызметтерді қоспағанда, өзге де ақы төленетін жұ-мысты атқаруымен, кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыруымен, коммерциялық ұйымның басшы ор-ганының немесе байқаушы кеңесінің құрамына кіруімен сыйыспайды, - деп көрсетілген [3].

Сот жүйесін ақпараттандыру соттардың құқық қолдану қызметіне жедел ақпараттық-құқықтық қолдау жасауды, олардың жұмысының ашықтығын, істі дайындау мен оны тыңдау процесінде сот құжаттарын ресімдеген кезде жеделдікті арттыруды, істердің қаралу мерзімдерін қысқартуды, сот шешімдерінің тиімді орындалуын арттыруды қамтамасыз етуге септігін тигізетін болады. «Сот әкімшілігі» республикалық автоматтандырылған ақпараттық-талдау жүйесін құру жөніндегі жұмыс және атқарушылық іс жүргізуді есепке алу және бақылау жөніндегі республикалық автоматтандырылған жүйені енгізу осыған бағытталған. Тек қана тәуелсіз сот - бейтарап әрі объективті болатындықтан, судьялардың тәуелсіздігі тиімді сот жүйесін қалыптастырудағы шешуші шарттардың бірі болып табылады.

Судьялардың тәуелсіздігі жалпыға бірдей танылған халықаралық стандарттарға қол жеткізуге ұмтылатын кез келген мемлекеттің дамуының маңызды көрсеткіші болып табылады, оның негізгі принциптерін БҰҰ-ның Қылмыстың алдын алу және құқық бұзушылармен қарым-қатынас жасау жөніндегі жетінші Конгресі қабылдаған (Милан, 1985 жыл) және БҰҰ Бас Ассамблеясының 1985 жылғы 29 қарашадағы 40/32 және 1985 жылғы 13 желтоқсандағы 40/146 қарарларымен, сондай-ақ Судьялардың мәртебесі туралы заң бойынша Еуропа хартиясымен (Лиссабон, 1998 жыл) мақұлданған.

«Мемлекеттердің аталған принциптерді сақтауы елдердің бәсекеге қабілеттілігінің Жаһандық индексі есептеген кезде өлшем ретінде пайдаланылады. Оны жақсарту мақсатында Жоғарғы сот индекстердің есептерінде сот жүйесі тәуелсіздігінің объективті көрсеткіштерін пайдалануды қамтамасыз ету жөніндегі белгілі бір жұмыстарды жүргізіп келеді. Судьялардың және сот жүйесі қызметкерлерінің еңбегіне ақы төлеу жүйесін кезең-кезеңмен жетілдіру міндеті бар» [4].

2015 жылдың 6 қаңтарында Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаевтың «Ұлт жоспары - қазақстандық арманға бастайтын жол» мақаласын жарияланды. Осы мақалада құқықтық тәртіп пен заңдылық мәселесі кеңінен қаралған.

Мақалада: «Екінші реформаның мәні тәуелсіз сот төрелігі мен Қазақстанның бүкіл құқық қорғау жүйесінің тек қана азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етуге, заңдарды қатаң орындауға және құқық тәртібін нығайтуға бағытталуы тиіс», - деп көрсетілді [5].

«Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заңына 2014 жылы 14 қарашада өзгерістер мен толықтырулар енгізіліп, судья лауазымына кандидаттардың моральдық-адамгершілік қасиеттерін бағалау үшін облыстық сот жанынан консультативтік-кеңесші орган – Қоғамдық кеңес құрылатындығы баса айтылған.

Сондай-ақ облыстық соттың кассациялық сот алқасы отырыстарында төрағалық ету облыстық соттың кассациялық сот алқасының судьясына жүктеледі.

Облыстық соттың жалпы отырысы төралқасының құрамы жеті мүшеден – облыстық соттың төрағасынан және сот алқаларының төрағаларынан, Судьялар одағы филиалының төрағасынан, Судья әдеби жөніндегі комиссияның төрағасынан, сондай-ақ облыстық соттың жалпы отырысы екі жыл мерзімге жіберетін екі судьядан тұрады.

Жоғарғы Соттың жалпы отырысы төралқасының құрамы тоғыз мүшеден – Жоғарғы Соттың Төрағасынан және қадағалау сот алқаларының төрағаларынан, Судьялар одағының төрағасынан, Судья әдеби жөніндегі комиссияның төрағасынан, Сот жюриінің төрағасынан, Кадр резерві жөніндегі республикалық комиссияның төрағасынан, сондай-ақ Жоғарғы Соттың жалпы отырысы екі жыл мерзімге жіберетін екі судьядан тұрады.

Аудандық сот төрағасының бос лауазымдарына кандидатуралар, әдетте, жұмыс істеп жүрген судьялардың немесе судья лауазымында кемінде бес жыл жұмыс өтілі бар адамдардың арасынан ұсынылады.

«100 нақты кадамда» көрсетілгендей, судьяларды іріктеу жүйесін жетілдіру бағытында жүргізілетін реформаларда: «Судья лауазымына кандидаттарды іріктеу тетіктерін көбейту және біліктілік талаптарын қатайту. Міндетті түрдегі талап - сот істерін жүргізуге қатысудың 5 жылдық өтелі. Кәсіби дағдысы мен іскерлігін тексеру үшін ахуалдық тестілер жүйесін енгізу. Судьялыққа үміткерлер соттарда стипендия төленетін бір жылдық тағылымдамадан кейін судья бір жылдық сынақ мерзімінен өтеді» деген 17-қадам талаптары бар. Бұл ретте судья деген үлкен лауазымға лайық кадрлар даярлау мақсатында судьялыққа үміткерлердің жасын 25-тен 30-ға дейін ұлғайту қарастырылуда.

Облыстық соттардың төрағалары мен сот алқалары төрағаларының бос лауазымдарына кандидатуралар, әдетте, жұмыс істеп жүрген судьялардың немесе судья лауазымында кемінде он жыл жұмыс өтілі бар адамдардың арасынан ұсынылады.

Бұл ретте аудандық сот төрағасының, облыстық соттардың төрағалары мен сот алқалары төрағаларының, Жоғарғы Сот судьяларының және сот алқалары төрағаларының лауазымдарына кандидаттарды іріктеу кезінде кадр резервінде тұрған адамдарға басымдық беріледі.

Жоғарғы Соттың сот алқасының төрағасы лауазымына кандидат Жоғарғы Сот судьяларының арасынан ұсынылады [6].

2015 жылғы 31 шілдедегі енгізілген өзгерістер мен толықтыруларда: «Отставка тоқтатыла тұрған немесе тоқтатылған жағдайлардан басқа кезде, кемінде он бес жыл судьялық жұмыс өтілі бар, «Қазақстан Республикасында зейнетақымен қамсыздандыру туралы» Қазақстан Республикасының Заңында белгіленген зейнеткерлік жасқа толған отставкадағы, оның ішінде 2016 жылғы 1 қаңтарға дейін отставкаға шыққан судьяға судьяның соңғы атқарған лауазымы бойынша лауазымдық айлықақысының елу пайызы мөлшерінде салық салынбайтын өмір бойғы ай сайынғы қамтылым төленеді.

Жиырма жылдан асатын судьялық жұмыс өтілінің әрбір жылы үшін, ал 2016 жылғы 1 қаңтарға дейін отставкаға шыққан судьяларға – он бес жылдан асатын судьялық жұмыс өтілінің әрбір жылы үшін отставкадағы судьяның өмір бойғы ай сайынғы қамтылымының мөлшері судьяның соңғы атқарған лауазымы бойынша лауазымдық айлықақысының бір пайызына ұлғайтылады», - деп көрсетілген [7].

Судьяларды тағлымадан өткізудің басты мақсаты: белгілі бір уақытта жергілікті соттардың бірінде кәсіби дағдыларды үйреніп, ұйымдастыру қабілеттерін дамытуы тиіс. Бұл кезеңде кандидат-стажер негізгі жұмыс орнынан босатылып, тағлымадан өтуге бекітіледі. Бұл жағдай жас маманның іскерлік жағынан пісуіне, кәсіби дағдылануына және моральдық тұрғыдан дайындалып, судья болуға ыңғайланады. Стажер – кандидат еңбек заңнамасына сай жалақысыз еңбек демалысы беріліп, жалақысы сақталмайды,

есесіне бір жылға дейінгі еңбек өтілі бар аудандық немесе оған теңестірілген сот судьяларының жалақысының 70 % төленеді деп қарастырылған.

Тағлымадан өтуден бес жыл еңбек өтілі бар судьялар босатылады. 2016 жылы 17 ақпанда Қазақстан Республикасының Жоғары Сот Кеңесінің шешімімен құрылған Алматы қалалық сотында кадр резервіне байланысты комиссия жұмыс жасайды. Комиссияның жұмысы кандидаттардың жеке ісін қарап, облыстық сот, оған теңестірілген соттарға, аудандық сот және оған теңестірілген соттарға кадр резервіне енуіне ұсыныс жасау болып табылады [8].

К. Жалмұханбетовтың ойы бойынша «Жоғарғы Соттың алқа төрағалары мен судьяларына кандидатты, Жоғарғы Сот Кеңесінде Президенттің бекітуі арқылы сайласа, осының өзі жеткілікті», - деп көрсетеді. Елбасының ұсынуы бойынша Парламенттің Жоғарғы Палатасының (Сенат) судьяларды сайлауы дұрыс, өйткені, бұл процедуралар билікті бөлу қағидасына қайшы келмейді және судьяларды елдің жоғарғы өкілді органына қандай да бір тәуелді етпейді. Осындай тәртіп әлемнің көптеген елдерінде орын алған. Судьяларға өкілеттік бергенде, сенаторлар өздерінің жақсы көретіндігі немесе жеккөретіндігінен нәтиже шығармайды, олар керісінше өз кезегінде Жоғарғы Сот Кеңесінің кепілдемесіне сүйенген Президент ұсынысынан нәтиже шығарады. Осы аталған органның құрамына Жоғарғы соттардың өкілдері кіреді. Яғни, бұл кадр мәселесін шешкенде бірлескендіктен аулақ болуға мүмкіндік береді.

Сот билігінің атқарушы биліктен тәуелсіз болуын күшейтуге батыл қадам жасағандығына берік сенуге болады. Сондай-ақ Конституцияда бекітілген, аудандық және оған теңестірілген соттар судьясының лауазымына Әділет министрінің ұсынуы бойынша Президенттің тағайындау тәртібі жүргізілген реформаға қайшы келеді. Әділет органдары судьялар кадрлерін іріктеумен айналысқанда, соттарды ұйымдастырушылық, материалдық техникалық және басқа да қамсыздандыруды жүзеге асырған жағдайда бұл тәртіпті қолдануға болатын. Қазіргі жағдайда бұл мәселелер Жоғарғы Соттың жанындағы Сот әкімшілігі жөніндегі комитетке және облыс соттарының әкімшіліктеріне берілді [9].

Судьялардың жауапкершілігін арттыру және тәртібін күшейту үшін судьялардың есеп беру тәртібін күшейту, судьялардың жаңа этикалық кодексін жасау, соның негізінде азаматтар судьялардың, әрекеттері бойынша еліміздің Жоғарғы Сотының жанынан құрылған арнайы Сот алқасына шағымдана алатын мүмкіншілігін және барлық сот процесін бейнебақылауға түсіру шараларын міндетті түрде енгізу айқындалған.

Сот жүйесіндегі реформаларды тереңдету үшін: кәсіби емес ауыл билерін сайлау: дауды шешу үшін абыройлы, беделді, ел сыйлайтын, доғарыстағы судьялардың қатысқаны жөн;

соттылыққа қатысты кәсіби судьялар арасынан тараптармен судьялар таңдау: соттылыққа қатысты белгілі бір санаттағы істерді қарау үшін судья таңдау құқығын дауласушыларға беру, жергілікті халық өз ісінің білікті маманы, сенімді судьяларды қалайтыны белгілі;

әділ сот төрелігін алдағаны үшін қылмыстық жауапкершілікке тарту: қылмыстық кодексте қыл-мыстық теріс қылықпен қатар, әділ сот төрелігін алдау деген жаңа құрам енгізілуі тиіс.

Әділ сот төрелігін алдау – қылмыстық құрамының маңы-здылығы, сот алдында белгілі нақты уәде беріп, соған қатысты сот төрелігін орындамай, көрінеу бұлтанға салу, яғни, әділ сот төрелігін алдаудың қылмыстық жазаға тартылуында болар еді [10].

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы // «Әділет» Қазақстан

Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі.

2. Халиков К.Х. Қазақстан Республикасындағы құқық қорғау органдары. Оқу құралы. - Алматы, «Санат», 1995. -176 б.

3. ҚР сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заңы // «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі.

4. Нурпеисов Д.К. К вопросам профессионального судебного образования.- «Конституционно-правовое строительство в Республики Казахстан: состояние, проблемы и перспективы»: Сборник материалов Круглого стола посвященного 10-летию Конституции РК. – Алматы: ОФППИ «Интерлигал» в Казахстане, 2005. – 164 с.

5. Назарбаев Н.Ә. «Ұлт жоспары - қазақстандық арманға бастайтын жол».- Егемен Қазақстан газеті, 2016 жыл қаңтар

6. Алиев М.М. Қазақстан Республикасының Сот жүйесі мен құқық қорғау органдары.- Астана, 2004.- 125 б.

7. Ештай А. Сот билігінің ашықтығы ақиқатқа бастайды. / Заң газеті 2012 жыл 8 ақпан.

8. А. Ерманов Соты дамыған қоғам – ең дамыған қоғам. // Заң, 2016.-№9.-4-6 бб.

9. Жалмұханбетов Қ. Сот жүйесіне соны өзгерістер керек.- Егемен Қазақстан. - 2000. - 8 шілде.

10. Тинистановна С.С. Қазақстан Республикасында сот төрелігіне судьяларды іріктеудің өзекті мәселелері // Қазақстанның ғылымы мен өмірі – Наука и жизнь Казахстана Science and life of Kazakhstan. №5 (41). 2016.- 99- 102 бб.

Тинистановна С.С., Имангельдинов А.С.

Основные направления судебных реформ в реализации судебной власти в Республике Казахстан

В данной статье рассмотрены основные направления реформирования и пути реализации судебной системы в Республике Казахстан

Ключевые слова: *судебная, правосудие, судебная система, судебная реформа, правосудие.*

S.S. Tinistanova, A.S. Imangeldinov

The main directions of jurisdiction reforms in the revision of justice in the Republic of Kazakhstan

This article considered the main directions of reforming and ways of implementing the judicial system in the Republic of Kazakhstan

Key words: *judicial, justice, judiciary, judicial reform, justice.*

ВОЗНИКНОВЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ТЕОРИИ РАЗДЕЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ

Тинистанова С.С., Майкынов А.А.

*Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова, г. Талдыкорган,
zhgu.edu.kz*

В данной статье рассматриваются возникновение, развитие, теории разделения государственной власти и проблемы современной государственной власти.

Ключевые слова: *государственная власть, теория, разделение власти, конституционные реформы.*

Помимо просто объективных исторических процессов, которые вели народы к реализации принципов демократического, правового государства, существовали также и теоретические учения о том, каким должно быть государство, как оно должно строиться и как управляться. Мыслители античности (Сократ, Аристотель, Цицерон) пытались выявить связи и взаимодействия между правом и государственной властью, которые бы обеспечивали гармоничное функционирование общества той или иной эпохи. Ученые древности считали, что наиболее разумна и справедлива лишь та политическая форма жизни, при которой закон общеобязателен, как для граждан, так и для самого государства.

В своей книге «Политика» Аристотель (389-328 г.г. до н.э.) писал, что где отсутствует власть закона, нет места и форме государственного строя. А относительно демократического строя Аристотель писал, что демократия пользуется большей в сравнении с олигархиями безопасностью; существование их более долговечно. Цицерон говорил о государстве как о правовом общении и общем порядке.

Государственно-правовые институты древней Греции и Рима оказали заметное влияние на становление и развитие более поздних прогрессивных учений о правовом государстве.

В период разложения феодализма идеи правового государства изложили мыслители того времени: Н. Маккиавелли и Ж. Боден. В своих работах они доказывали преимущество республики перед другими формами государства. Главной задачей государства они провозглашают обеспечение прав и свобод граждан. В период ранних буржуазных революций в развитии концепции правового государства значительный вклад внесли Г. Гроций, Б. Спиноза, Г. Гобс, Дж. Локк, Ш.-Л. Монтескье, Д. Дидро, Т. Джефферсон

Идеи правового государства нашли широкое отражение и в русской политической мысли. Они излагались в трудах Писарева, А.И. Герцена, Н.Г. Чернышевского, Н.Н. Радищева (один из приверженцев теории Монтескье), П. Пестеля, Н. Муравьева.

Теоретическую завершенность русская концепция правового государства получила в произведениях видных правоведов и философов предоктябрьского периода: Котлярского, Новгородцева, Муромцева, Гессена, Шерминевича, Чичерина, Бердяева.

Все вышеперечисленные ученые внесли большой вклад в развитие учения о правовом государстве. Однако интересующее нас разделение властей затрагивали лишь некоторые из них [1].

Первой научной работой, в которой говорилось о разделении властей можно считать работу Дж. Локка (1632-1704). Локк в своих взглядах во многом придерживался позиции Гоббса, сторонника теории общественного договора. Однако, выражая симпатии монархии, Дж. Локк считает, что она все же должна быть ограничена народным представительством и четко определена законом, обязательным для всех, в том числе и для монарха. Главная угроза свободы, считает Дж. Локк, состоит в неразделенности

власти, в ее сосредоточение в руках абсолютного монарха, который сам устанавливает законы и принуждает к их исполнению.

«Абсолютная деспотическая власть или управление без установленных постоянных законов не могут ни в коей мере соответствовать мерам правительства», - констатирует Дж. Локк. Он пишет также о том, что власть по принятию законов и власть по их исполнению должны быть разделены. На первое место Дж. Локк выдвигает законодательную власть. Именно она и образует «первую ветвь власти» [2].

Развил до современного понимания теорию разделения властей французский мыслитель Ш.-Л. Монтескье (1689-1755). Еще в 1721 году в своих «Персидских письмах» он в сатирической форме осуждал неограниченную монархию во Франции и писал о необходимости ее ограничения. В 1748 году Ш.-Л. Монтескье публикует свой знаменитый труд «О духе законов» (работа над которым шла около 20 лет), в которой помимо критики абсолютизма он противопоставляет ему республиканское государственное устройство с разделением властей.

Он делит власть на три ветви: законодательная, исполнительная, судебная. По теории Монтескье все три власти должны были, уравнивая друг-друга, не дать осуществлять бесконтрольные действия в рамках своей компетенции. «Что бы не было возможности злоупотреблять властью, необходим такой порядок вещей, при котором различные власти могли бы взаимно сдерживать друг-друга». Монтескье считает недопустимым объединением хотя бы двух ветвей власти в одни руки (Дж. Локк считал, что в обязательном порядке отделена должна быть только законодательная власть). «Если власть законодательная и исполнительная будут соединены в одном лице или учреждении, то свободы не будет, т.к. можно опасаться, что монарх или сенат будет создавать тиранические законы для того, чтобы так же тиранически применять их». «Не будет свободы..., если судебная не отделена от власти законодательной и исполнительной. Если она соединена с законодательной властью, то жизнь и свобода граждан окажутся во власти произвола, ибо судья будет законодателем. Если судебная власть соединена с исполнительной, то судья получает возможность стать угнетателем». Если же произойдет соединение трех ветвей власти, то, как считает Монтескье, неизбежно установление жесточайшего деспотизма и полная гибель свободы.

Доктрина, созданная Ш.Л. Монтескье, не ограничивается вычленением трех ветвей власти и показом опасности их соединения в одних руках. Не менее важно и то, что Монтескье также пишет об опасности, связанной с чрезмерной независимостью этих властей и к чему это может привести.

Многие положения, закрепленные в работе Монтескье, нашли свое отражение в закреплении в конституционных актах, многие из которых действуют и по сегодняшний день.

Сама идея разделения властей сопровождает поиск человечеством идеального государства на протяжении многих веков. В зачаточном состоянии она присутствовала уже во взглядах древнегреческих философов (Аристотель, Полибий). Однако, как основополагающий принцип составного учения о демократическом государстве он был сформулирован Д. Локком и развит впоследствии Ш. Монтескье. При этом теоретическая база была подготовлена всем объективным ходом истории, а толчком к её оформлению послужили буржуазные революции в Англии (1640-1648гг.) и в последствии во Франции (1789-1794гг.). За весь период официального признания данного принципа государственного устройства, начиная с 17 века, существуют разные теоретические понимания и конституционные определения данного института от абсолютного разделения властей до полного отказа от него. (Государственное право (общее и русское) [3].

Под абсолютным разделением властей, в частности, Ш. Монтескье понимал существование трех абсолютно независимых, обособлено существующих друг от друга

ветвей власти. Он писал: «Цель государства в Англии – политическая свобода. В Англии существует три ветви власти – законодательная, исполнительная и судебная. Законодательная власть издаёт законы. Исполнительная – объявляет войну или заключает мир, посылает или принимает послов, обеспечивает безопасность, предотвращает нашествия. Судебная власть карает за преступления, улаживает конфликты частных лиц. Если соединить законодательную власть с исполнительной, то свободы не будет, ибо монарх или сенат будут создавать тиранические законы для того, чтобы так же тиранически исполнять их. Если соединить судебную власть с законодательной, то жизнь граждан окажется во власти произвола, ибо судья будет законодателем. Если судебная власть соединена с исполнительной, то судья получает возможность стать угнетателем. Но всё бы погибло, если в одном лице или учреждении, составленном из сановников, соединить три эти ветви власти». Вместе с тем, его теория в мировой науке государства и права встречает критику, требующую взаимного проникновения и ответственности ветвей власти друг другу, например, исполнительной перед законодательной. Полный отказ от такого разделения властей подразумевает полное подчинение одной ветви власти, например, законодательной двух остальных, имеющих свою сферу деятельности, но действующих от имени и во исполнение закона [1, 30].

Принцип разделения властей как фундамент функционирования казахстанского общества и государства закреплён в пункте 4 статьи 3 Конституции страны, который гласит, что «Государственная власть в Республике едина, осуществляется на основе Конституции и законов в соответствии с принципом ее разделения на законодательную, исполнительную и судебную ветви и взаимодействия между собой с использованием системы сдержек и противовесов».

Как представляется, казахстанская система государственного управления функционирует на основе горизонтального относительного разделения властей с внешним верховным арбитром. Согласно пункту 3 статьи 40 Президент Республики обеспечивает согласованное функционирование всех ветвей государственной власти и ответственность органов власти перед народом. Каждая ветвь власти в нашей стране, обладая определенным набором полномочий, находится в соответствии с Основным Законом под контролем Главы государства в сфере принятия ими особо важных решений.

Парламент Республики Казахстан, будучи высшим законодательным органом с ограниченными полномочиями, как и во Франции, и некоторых франкоязычных странах, может только издавать законы - законы-рамки, устанавливающие основы правового регулирования (более детальное регулирование вправе осуществлять исполнительная власть), и «исчерпывающие законы», т.е. издаваемые по вопросам, которые могут регулироваться исключительно Парламентом, которые вступают в силу только после его подписания Главой государства, у которого есть право вето. Все остальные вопросы составляют так называемую сферу регламентарной власти. По ним издаются акты Президента, правительства, министров. При этом согласно статье 63 Конституции Президент Республики после консультаций с председателями Палат Парламента и Премьер-Министром может распустить Парламент или Мажилис Парламента. Правительство согласно пункту 2 статьи 64 Конституции является коллегиальным органом и во всей своей деятельности ответственно перед Президентом Республики и Парламентом. Члены Правительства подотчетны Палатам Парламента в случае, предусмотренном подпунктом 6) статьи 57 Конституции. В соответствии с пунктом 7 статьи 70 Основного Закона Президент Республики вправе по собственной инициативе принять решение о прекращении полномочий Правительства и освободить от должности любого его члена. Освобождение от должности Премьер-Министра означает прекращение полномочий всего Правительства.

Как гласит статья 82 Конституции Председатель и судьи Верховного Суда Республики Казахстан избираются Сенатом по представлению Президента Республики,

основанному на рекомендации Высшего Судебного Совета. Председатели и судьи местных и других судов назначаются на должности Президентом Республики по рекомендации Высшего Судебного Совета, состав которого определяется исключительно Президентом Республики [4].

Разделение властей нами рассматривается как принцип государственной власти, не уничтожающий её единства, а обеспечивающий её сбалансированным и самоконтролируемым механизмом. Система разделения властей, благодаря механизму «сдержек и противовесов» позволяет говорить о государственных органах власти не только как о саморегулирующейся системе, но и как о саморазвивающейся, способной порождать взаимосвязи с внесистемными факторами [5].

В настоящее время Казахстан стоит на пороге конституционной реформы, которая должна быть направлена главным образом на реализацию принципа разделения властей. Закрепление разделения властей на конституционном уровне ознаменовало лишь промежуточный этап в деле поиска путей взаимодействия органов государственной власти. В конечном счете, разделение властей не самоцель, и основное его назначение - быть средством обеспечения свободы в обществе, охраны прав и свобод человека.

Реализация принципа разделения властей в различных государствах показала неразрывную связь этого принципа с правовой культурой, политическим режимом, уровнем развития гражданского общества. Отечественные реалии сегодня таковы, что не позволяют механически перенести готовые зарубежные образцы на почву отечественного конституционализма, однако отвергать их полностью также не следует, так как разделение властей - это тот социальный феномен, который сопровождает прогрессивное развитие общества.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Булгакова Н.Е. Теория государства и права. – Алматы, 2008. -245с.
2. Локк Д. Два трактата о правлении. Избранные произведения.- <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
3. Монтескье Ш. О духе законов. Избранные произведения.- <http://lex.am/>
4. Конституция Республики Казахстан от 30.08.1995г. // <http://www.akorda.kz/>
5. Немова С.В. Закрепление принципа разделения властей в Конституции: теория и практика. // -Алматы: Юрист. - 1998. - №4.-С.-51.

Тинистановна С.С., Майкынов А.А.

Мемлекеттік биліктің пайда болуы мен дамуы, мемлекеттік биліктің бөліну теориялары

Бұл мақалада мемлекеттік биліктің пайда болуы мен дамуы, мемлекеттік биліктің бөлінуі туралы теориялар және қазіргі мемлекеттік билік туралы қарастырылған.

Кілттік сөздер: мемлекеттік билік, теория, биліктің бөлінуі, конституциялық реформалар.

S.S. Tinistanova, A.A. Maikynov

The emergence and development of the theory of separation of state power

This article deals with the emergence, development, theory of the separation of state power and the problems of modern state power.

Key words: state power, theory, separation of power, constitutional reforms.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ РЕФОРМАЛАРДЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК БИЛІКТЕГІ РӨЛІ

Тинистанова С.С., Оралханова Г.Б.

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
Tin_019@mail.ru; zhgu.edu.kz*

Бұл мақалада Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік билікті жетілдіру бағытында жасалған конституциялық реформалардың маңызы мен оның рөлі туралы қарастырылған.

Кілттік сөздер: конституция, мемлекеттік билік, өзгерістер, толықтырулар, реформалар, билік.

Конституция мемлекеттің әлеуметтік-саяси жүйесін айқындайды. Әлемдегі көптеген елдердің Конституцияларының көбінесе алғашқы баптарының өзінде-ақ қысқаша түрде сол мемлекеттің мәні, ондағы биліктің қайнар көзі болып табылатын табиғатының кең ауқымды, жалпылама және негізгі сипаты айтылады.

Мемлекеттің Негізгі заңының қабылдану тәртібі, оған өзгерістер мен толықтырулар енгізу, халықтың құқықтық санасын көтеру, насихаттау, мемлекеттің тарихын білу, қабылданған заңға сай әрекет ету, заңды білу, мемлекеттің Конституциясына құрмет көрсетуге баулу қазіргі кезеңдегі өзекті мәселелердің бірі болып саналады.

«Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы Қазақстан Республикасының Заңын Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігіне тексеру туралы» Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің 2017 жылғы 9 наурыздағы нормативтік қаулысында қарастырылды [1].

«Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2017 жылғы 10 наурыздағы Қазақстан Республикасының Заңында адам құқығы мәселелері де көтеріліп, «адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғау, мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігін, егемендігі мен тұтастығын қамтамасыз ету мүддесінде, күшіне енген заңды немесе өзге де құқықтық актіні Республика Конституциясына сәйкестігіне қарау туралы, Қазақстан Республикасы Конституциясының 91-бабының 3-тармағында көзделген жағдайда қорытынды беру туралы Конституциялық Кеңеске өтініш жолдайды», - деп қарастырылды [2]. Осы заңды іске асыру жөніндегі шаралар кешені туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2017 жылғы 13 наурыздағы Жарлығында: «Барлық деңгейдегі орталық және жергілікті мемлекеттік органдар, жергілікті өзін-өзі басқару органдары Парламенттің, Үкіметтің және өзге де мемлекеттік органдардың өкілеттіктері мен жауапкершілігінің көлемін кеңейту жағдайында мемлекеттік аппараттың үздіксіз жұмыс істеуін қамтамасыз ету бойынша барлық қажетті шараларды қабылдасын», - деп көрсетілді [3].

Мемлекет басшысының атап отырған азаматтарға тиесілі тең құқықтарды пайдалану мен оны жетілдіру ары қарай жалғасын табуда. Мемлекет басшысы 2017 жылғы 31 қаңтардағы «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Қазақстан халқына жолдауында: «Біздің заңнамамызды жаңа жағдайға бейімдеу керек», - деп көрсетті [4].

Жалпы конституциялық реформалар Қазақстанның тарихында тәуелсіздікке қол жеткізген күннен бастап, жүзеге асырыла бастады.

Қазақ елінің 20 ғасырдағы конституциялық даму тарихын бірнеше кезеңдерге бөлу үрдісі бар. Мысалы белгілі заңгер ғалым А.К. Котов Қазақстанның Конституциялық даму жолын мынадай кезеңдерге бөледі:

1. Кеңес дәуіріне дейінгі (1900-1917 ж.ж. ұлттық демократиялық идеялардың Алаш конституциясының жобасына ұласу);

2. Кеңес дәуірі (20-шы жылдар мен 80 жылдардың аяғы);
3. Кеңес дәуірінің аяқталуы (80-ші жылдар мен 1990 жылдардың аралығы);
4. Кеңес дәуірінен кейінгі (1991-1993 жылдар);
5. Қазақстан дамуының алғашқы сатысы (1993 жылдың қарашасынан бастап).

Президентке Мемлекет басшысы ретіндегі бірқатар ерекше құқықтар берілді. Президентке Республиканың Министрлер Кеңесінің төрағасының орнына кандидатураларды, Үкіметке және басқа да жоғары мемлекеттік органдарға талапкерлерді Жоғарғы Кеңеске ұсыну құқығы берілді. Ол Республика Министрлер Кеңесін отставкаға жіберу немесе оның отставкаға кетуін қабылдау туралы мәселені Жоғарғы Кеңес алдына қоюға құқылы болды.

Республика Бұл кезде парламенттік мемлекет сипатына ие болды, бірақ Президенттің мәртебесі мен құқықтарында президенттік басқару нысанының орнауына бірте-бірте жол ашқан маңызды белгілер мен элементтер орын ала бастады [5].

Заңға сәйкес жарияланған құқықтар, яғни оның егемендігін бекіткен құқықтардың көбісі 1993 және 1995 жылғы Республика Конституцияларына енді, осылар негізінде Республика егемендігі мен президенттік басқару нысанының құқықтық егізі құрылды деп түйіндеуге болады.

Бұл Конституциялық заңның негізгі идеялары келесіге тіреледі деп көрсетеді ғалымдар:

1. Егемендік идеясы. Конституциялық заң деңгейінде, яғни Конституциялық деңгейде шынайы, толық егемендік принципі бекітілді - бүкіл өзінің аумағында Республиканың толық билікке ие болуы, ішкі және сыртқы саясатын дербес анықтауы және оны жүргізуі. Заңда Республика егемендігінің негізгі белгілері ашылып көрсетілді және бекітілді, бұл белгілер егемендікті қорғау тетігі ретінде қызмет етті. Заңда Республика егемендігінің Экономикалық негізі анықталды яғни жер, су, жануар, өсімдік әлемі және басқа да табиғи ресурстар, ғылыми-техникалық мүмкіндіктер Республика меншігін құрайтыны бекітіліп, дербес экономикалық жүйе, ұлттық банктің құрылуы, қаржылық-несиелік, салықты және кедендік жүйелері жарияланды. Заңда Республика аумағының - біртұтас бөлінбейтіндігі және қол сұғылмайтындығы ерекше аталып көрсетілді. Республиканың өзінің әскери күші бар, ол Республиканың аумақтық біртұтастығы мен тәуелсіздігін қорғау үшін құрылды.

2. Заңда Қазақстан халқының ұғымына тағы да анықтама берілді. Оның мағынасы, өзіне тән сипаты мынада - қазақ ұлтымен тарихи тағдырдың ортақтығының нәтижесінде біріккен барлық ұлттардың азаматтары Қазақстанның біртұтас халқын құрайды. Бұл ережеден шығатыны, Қазақстан халқы - бұл тек Қазақстан аумағында тұру нәтижесінде құралған әр түрлі ұлттар өкілдерінің қарапайым жиынтығы емес. Ол (халық) - егемендіктің қайта орнауы барысында бірігіп күресу нәтижесінде қалыптасқан, біріккен тарихи қауымдастық, бірлік [6].

Сондай-ақ Заңда мемлекеттік билікті жүзеге асырудың барлық нысандары көрсетілді: билікті халықтың тікелей іске асыруы және билікті халық сайлаған мемлекеттік органдар арқылы іске асыру. Конституциялық Заңда мемлекеттік биліктің үш тармаққа бөліну қағидаты қайта аталып бекітілді.

Заңда басты орында адаммен азаматтың құқықтары, бостандықтары тұрды. Заң әрбір адамға құқықтар мен бостандықтар тән екендігін мойындай отырып, Республиканың азаматтары ғана емес, сонымен қатар азаматтығы жоқ тұлғалар да, осы Қазақстан Республикасының азаматы болып табылмайтын тұлғаларға сәйкес заңдармен кейбір шектеулі құқықтар мен бостандықтарға ие екендігін бекітті [7].

Қазақстан Республикасының Конституциясына мемлекеттік билікті жүзеге асыруға қатысы енгізілген өзгерістер мен толықтырулар мына баптарды қамтыды:

III-бөлімнің 41-бабының 2-тармағында Қазақстан Республикасының Президенті болу үшін қойылатын талаптарға «жоғары білімі бар» деген талап қосылып, «Конституциялық заңда Республика Президенттігіне кандидаттарға қосымша талаптар белгіленуі мүмкін», - деп тұжырымдаған.

Осы бөлімде 44-баптың 3-тармағына:

-Парламент Мәжілісімен консультациялардан кейін Премьер-Министренгізген ұсынумен Үкімет мүшелерін қызметке тағайындайды;

- Сыртқы істер, қорғаныс, ішкі істер министрлерін дербес тағайындайтындығы қосылған.

44 - баптың 10-1 тармақ енгізіп, адам мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау, мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігін, егемендігі мен тұтастығынқамтамасыз ету мүддесінде, күшіне енген заңды немесе өзге де құқықтық актіні Республика Конституциясының 91-бабының 3-тармағында көзделген жағдайда қорытынды беру туралы Конституциялық кеңеске өтініш жолдайды»-деп қосылған.

45-баптың 2-тармағы (53-бабының 4-тармағында көзделген ретте Республика Президенті заңдар шығарады, ал 61-баптың 2-тармағында көзделген ретте Республиканың заң күші бар жарлықтарын шығарады) алынып тасталды.

ІҮ-бөлімнің 49-бабының 1-тармағындағы Парламенттің өкілеттілігі заң шығару қызметін емес, «заң шығару билігін жүзеге асыратын» өкілді орган болып өзгеріс енгізілді;

53-баптың 3-тармағы (парламенттің Президентке бір жылдан аспайтын мерзімге заң шығару өкілеттілігін беру құқығы) алынып тасталды;

55-баптың 1 – тармағына 1-1 Парламенттің құқығына «Қазақстан Республикасының Президентінің ұсынуымен Қазақстан Республикасындағы Адам құқықтары жөніндегі уәкілді бес жыл мерзімге қызметкесайлау және оны қызметтен босату» туралы енді;

67-баптың 4-тармағына «Үкімет қызметінің негізгі бағыттары жөнінде Президентке және Парламентке баяндап отырады», -деп қосылды;

70-баптың 1-тармағына «Үкімет жанадан сайланған Республика Мәжілісінің алдында өкілеттілігін тектатады»;

72-бапқа: Конституциялық Кеңес 78-баппен қоса, 44-баптың 10-1 тармақшасында көзделген жағдайларда – Республика Президентінің өтініштерін қарайды;

ІХ-бөлімде, 91-баптың 2 – тармағына мемлекеттің біртұтастығына қатысты мынадай толықтырулар енгізілген: «Конституцияда белгіленген мемлекеттің тәуелсіздігі, Республиканың біртұтастығы мен аумақтық тұтастығы, оны басқару нысаны, сондай-ақ тәуелсіз Қазақстанның Негізін салушы, Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы іргесін қалаған Республика қызметінің түбегейлі принциптері және Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасының мәртебесі өзгермейді»; сондай-ақ 3-тармағын қосып, «Республика конституциясына енгізілетін өзгерістер мен толықтырулар, олардың осы баптың 2-тармағында белгіленген талаптарға сәйкес келетіні туралы Конституциялық кеңестің қорытындысы болған жағдайда, республикалық референдум немесе Республика Парламентінің қарауына шығарылады», - деп тұжырымдалған [8].

Конституцияда халықтың мемлекеттік өкімет билігін жүзеге асыруының екі нысаны анықталды - тікелей және өз өкілдері арқылы. Бұл ереже 1993 жылғы Конституцияға «Мемлекеттік егемендік туралы» Декларация мен «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Конституциялық заңнан берілді. Ол актілерде халық мемлекеттік өкімет билігін тікелей де, «өкілетті органдар арқылы» және «өзі сайлайтын мемлекеттік органдар арқылы» да жүзеге асыратындығы бекітілді. Конституцияда «өз өкілдері арқылы» мемлекеттік өкімет билігін жүзеге асыру нысаны туралы айтылғанда «өз өкілдері» деп өкілді органдардың депутаттары мен өкілді органдардың өздері ұғынылды. Осылайша, мемлекетте биліктің тек халықтың өзімен және оның сайланбалы органдарымен, ең алдымен Жоғарғы Кеңеспен жүзеге асырылатындығы жарияланды. Мемлекеттік өкімет билігін жүзеге асырудан мемлекеттің басқа өзге органдары шеттетілгендей болды. Ал, мұны өз кезегінде не жаңылушылық, не қателік деп есептейміз, - деді Кенжалиев З.Ж. [9].

Конституция, мемлекеттік құрылыстың, адамның құқықтық мәртебесінің, мемлекеттік билік органдары мен жергілікті өзін өзі басқару органдарының қызметі және ұйымдастырылуының негізін баянды ете отырып, конфессиялар, халықтар, Этникалық

топтар, азаматтық ұжымдар, азаматтар арасындағы өзара қарым-қатынастарды құқықтық реттеу мәселерін көздейді. Бұл мәселелердің конституциялық кеңістікте шешімін табу, олардың арасындағы құқықтық тепе-теңдікті құрудың және одан әрі дамытудың, Конституцияда баянды етілген демократизм, құқықтық мемлекет және азаматтық қоғам құру принциптерін бекітудің негізі болып табылады.

Конституциялық реформалардың басты мақсаты – демократиялық жолмен елдің дамуын жеделдету. Екіншіден, ел басқарудағы саяси жүйені нығайту, оны жетілдіру. Өйткені қоғам өзгерді, ал билік соған сәйкес болуы қажет. Үшіншіден, әлемнің ешбір мемлекетінде елді басқару, қалыптастыру, қандай саяси жүйені пайдалану керектігіне байланысты заңдылық жоқ. Оны әр мемлекет өзінің тәжірибесіне қарай қалыптастырады.

Жалпы Қазақстан Республикасында жүзеге асырылып жатқан конституциялық реформалар мемлекеттік билікті жүзеге асырудағы үлкен бетбұрыс деп санаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. «Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы Қазақстан Республикасының Заңын Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігіне тексеру туралы» Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің 2017 жылғы 9 наурыздағы нормативтік қаулысы // «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік - құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі.

2. «Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2017 жылғы 10 наурыздағы Қазақстан Республикасының Заңы // «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік - құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі.

3. «Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2017 жылғы 10 наурыздағы Қазақстан Республикасының Заңды іске асыру жөніндегі шаралар кешені туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2017 жылғы 13 наурыздағы Жарлығы // «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік - құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі.

4. Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 2017 жылғы 31 қаңтардағы «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Қазақстан халқына жолдауы.- www.akorda.kz/.../president/memleket-basshysy-nnazarbaevt.

5. Исакова А.С ҚР Конституциясы болашақтың кепілі.- Қазақстан Республикасы Конституциясының 20 жылдығына арналған «Қазақстан Республикасы Конституциясының қалыптасу кезеңдері мен құқықтық мәртебесі» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары.- Орал, 2015.- 37-43 бб.

6. Ким В.А., Ким Г.В. Конституционный строй Республики Казахстан (общие положения). – Алматы, 1998. – С. 26-29, 42-44, 46-47.

7. Ағыбаев А.Н. Адам және азамат құқығының конституциялық мәртебесі Заңға түсініктеме // Заң, 2013.-№1.-23-25 бб.

8. Қазақстан Республикасының Конституциясы // «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі.

9. Кенжалиев, З.Ж. Қазақстан Республикасында конституциялық заңнаманың дамуы: оқу құралы / Кенжалиев З. Ж., Ким В. А. - Алматы : Қазақ университеті, 2004. - 34 б.

Тинистановна С.С., Оралханова Г.Б.

Роль конституционных реформ в государственной власти Республики Казахстан

В данной статье рассмотрены роль и значения конституционных реформ, направленные на совершенствования государственного управления в Республике Казахстан.

Ключевые слова: конституция, государственная власть, изменения, дополнения, реформы, власть.

S.S. Tinistanova, G.B. Oralkhanova

The role of constitutional reforms in the government of the Republic of Kazakhstan

This article examines the role and significance of constitutional reforms aimed at improving the state management in the Republic of Kazakhstan.

Key words: *the constitution, the state power, the changes, additions, reforms, the power.*

ӘОЖ 340

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ОМБУДСМЕН ИНСТИТУТЫ: ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫ, ҚЫЗМЕТІ.

Тинистанова С.С., Рысқалова С.А.

*I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
zhgu.edu.kz*

Бұл мақалада Қазақстан Республикасындағы адам құқықтары мен бостандықтары мәселесін қозғайтын омбудсмен институтының қалыптасуы мен дамуының мәселелері қарастырылған.

Кілттік сөздер: *адам құқықтары мен бостандықтары, омбудсмен, адам құқықтары жөніндегі Уәкіл, өкілеттілігі.*

Адам құқықтары жөніндегі уәкіл институты шет мемлекеттердің конституциялық заңнамасы арқылы жақсы таныс. Қазіргі кезде дүние жүзінің түрлі елдерінде жүзден аса омбудсмен бар. Бір мемлекеттерде бұл лауазымды тұлға (омбудсмен), екіншілерінде – медиатор, үшіншілерінде – парламенттік уәкіл, ал төртіншілерінде – азамат құқықтары жөніндегі уәкіл деп аталады.

Омбудсмен институты демократияның өздігінен бекіген белгілерінің еркін нарықтық дамыған елдер ғасырлық тарихы бар жеке тұлғаның құқықтарын іске асыру мен қамтамасыз етудің тетіктері мен механизмдерінің назарынан тыс қала алмайды. Омбудсмен институтының құрылуы мен қызметі мемлекет пен жеке тұлға, жария билік өкілдері мен жеке тұлғалар араларындағы қарым-қатынастардың жаңа тарауын ашты. «Мемлекет – азамат» өзара қарым-қатынастарындағы шиеленістің бәсеңдеуіне тек жеке тұлғалар ғана емес, мемлекеттің өзі де мүдделі. Дәстүрлі юстицияның барлық артықшылықтарына қарамастан, оның рәсімдерінің қолайсыздығы, күрделілігі мен ұзақтығы, сонымен бірге процестердің аса қымбатшылығы секілді кемшіліктері бар. Заңнама омбудсменнің бар құқықтық механизмдерге қосымша құқық қорғау құралы екендігін мойындайды. Омбудсмен институты заң шығарушы, атқарушы және сот билігінің ешқайсысына жатпайды, олардың орнына жүрмейді. Сонымен бірге оның ведомствосы елдегі биліктің жоғарғы органдарына жатады. Омбудсмен жеке тұлғалар араларындағы қарым-қатынастарды қарастырмайды, оның қызмет аясы жеке тұлға мен мемлекеттік орган, ұйым немесе мекеме араларындағы қарым-қатынастар. Омбудсмен институты формалдық процессуальдық талаптардан тәуелсіз және қатал құқықтық (заңдық) шеңбермен шектелмеген, барынша жекедараландырылған көмек көрсетеді. Жеке тұлғаның әдетте өз мүдделерін құқықтық қорғаудың бейресми жолдарын артық көретіндігі белгілі. Омбудсмен БАҚ-пен белсенді байланысты әрекет етеді, оны бәрінен бұрын «иландыру магистратурасы» деп атауға болады, өйткені ол жариялылық, сынау және иландыру «қаруын» қолданады. Ол жеке тұлғаның құқықтарын бұзушылықтың барлық жағымсыз фактілерін жария етеді. Ол әртүрлі елдерде ұқсас міндеттерді шешеді және құқықтық жүйені жандандырады. Оны ізгіліктендіреді және ондағы қарама-қайшылықтарды жұмсартады [1].

Қазақстан Республикасы Конституциясына 55-баптың 1 – тармағына 1-1 Парламенттің құқығына «Қазақстан Республикасының Президентінің ұсынуымен Қазақстан Республикасындағы Адам құқықтары жөніндегі уәкілді бес жыл мерзімге қызметке сайлау және оны қызметтен босату» туралы өкілеттілік енді; [2].

Жеке тұлға мен толыққанды құқықтық және әлеуметтік мемлекеттің өзара қатынасқа түсуі барысында саяси құқықтар өздерінің бұрынғы басымдығынан айрылады. Олар екінші деңгейге түседі және азаматтардың құқықтары мен оларды жүзеге асыру нысандарын түсінуіне негіз болады. Бірақ, адам құқықтарының жүзеге асырылуына байланысты түсініктің даралануына баса назар аударылады. Біртіндеп адамның өз құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асырудың нысанын өздері айқындауға ерікті екендігі туралы идея орнықты. Мемлекет - жеке тұлғаның дамуына қолайлы жағдай тудыру, жеке бастамаларды қолдау құралы.

Мемлекеттің Негізгі заңында, әркімнің жеке өміріне қол сұғылмауы, өзінің және отбасының құпиясы болуы, ар ождан, намысы, абыройы атының қорғалуына құқығы көрсетілген. Адам, адамзат құқықтары мен бостандықтарының бұлжытпай жүзеге асырылуының нышаны, әрі кепілі Қазақстан Республикасының Президенті делінген.

Адам, адамзат құқықтары мен бостандықтарын қалтықсыз жүзеге асуына Қазақстан Республикасының Конституциялық кеңесінің, адам құқықтары жөніндегі уәкілетті органның, құқық қорғау және сот органдарының қызметі заңмен, халықаралық қалыптарға сәйкес белгіленген [3].

Президенттің адам және азамат құқықтары мен бостандықтарының кепілі болу өкілеттілігі Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 26 желтоқсанда қабылданған «Қазақстан Республикасының Президенті туралы» Конституциялық заңының 2- тарауында Президенттің мемлекеттік органдарымен өзара қатынастары арқылы көрініс тапқан [4].

Омбудсмен институты мемлекет пен азаматтық қоғамның мүддесіне қызмет етеді:

- омбудсман жоғарғы мемлекеттік орган болып табылады;
- омбудсман құқықты қамтамасыз етудің тура емес, қосымша әдісі болып саналады;
- омбудсман мемлекеттік органдар жүйесіне тәуелді емес;
- омбудсман барлық азаматтарға қолжетімді [5].

Адам құқықтарын қорғау және оның жүзеге асырылуының негізгі механизмдері, оны іске асыру құралдары басқа мемлекеттерге қарағанда Еуропа елдерінде көбірек жүзеге асатындығы мәлім.

1949 ж. мамырда құрылған Еуропа Кеңесінің осы қызметті жүзеге асырудағы орны ерекше деп көрсетеміз. Құрылтайшы құжатында маңызды мақсаттары ретінде Еуропаны демократиялық және қауіпсіз кеңістікке айналдыруға ықпал ету, плюралистік демократия мен адам құқықтарын қорғау мен бекіту, парламенттік демократияны күшейту, заң билігін қамтамасыз етуін қалаған ұйым көптеген нәтижелерге жетті.

1950 ж. 5 қарашада Адам құқықтары мен негізгі еркіндіктерін қорғау жөніндегі Еуропалық Конвенциясы қабылданып, таратылды. Конвенция азаматтың жеке басының құқықтарын қорғауды көздейді, сонымен қатар оның іс жүзінде жүзеге асырылуына демеу болады. Бұл жүйе арқылы мемлекеттер нақты жағдайларда жеке азаматтар да, олардың құқықтары бақылау инстанцияларына жүгіну құқығына ие болды.

Қазіргі кезде Еуропа кеңесінің институттары мүше елдердің өз міндеттерін орындауларын қадағалуды күшейтіп, әрі кеңейтіп, міндетті заңдық күшке ие болды. Екі жүзден астам еуропалық конвенциялар мен келісімдер шеңберінде адам құқықтарын сақтау, ұйымдасқан қылмыс, зорлықтың алдын алу, ақпараттық және мәдениет, денсаулық сақтау, білім беру, спорт саласында үкіметке кеңестер беру қызметін орындап келеді. Ережеге сәйкес, Еуропа кеңесінің құжаттарында мүше мемлекеттердің өз мойындарына алған міндеттемелерін бақылаудың нақты тетіктері қарастырылған [6].

Қазақстан Республикасында жалпыға ортақ танылған париж қағидаттарына сәйкес, адам құқықтары жөніндегі ұлттық екі мекеме:

1. адам құқықтары жөніндегі комиссия;
2. адам құқықтары жөніндегі уәкіл жұмыс жасайды.

Қазақстан Республикасында Адам құқықтары жөніндегі Ұлттық комиссия (омбудсмен институты) 2002 жылы 19 қыркүйектегі мемлекет басшысының Жарлығымен құрылды, сонымен қатар адам құқығы жөніндегі уәкіл туралы ереже бекітілді..

Адам құқықтары жөніндегі уәкіл - өз құзіреті шегінде адамның және азаматтардың бұзылған құқықтары мен бостандықтарын қалпына келтіру жөнінде шаралар қабылдау өкілеттіктері берілген, адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарының сақталуын бақылауды жүзеге асыратын лауазымды тұлға.

Оның мәртебесі бойынша адамның бұзылған құқықтарын қорғайтын өзіндік халықтық адвокат болып табылады. Халықаралық құқықтық стандарттарға сәйкес оның қызметінің жалпы бағыттары: азаматтардың өтініш, арыздары мен шағымдарын қарау болып табылады.

Уәкілдің қызметтерінің бағыты мемлекеттік саясатпен ұштасады. Бірақ Уәкілдің қызметі ҚР Конституциясы мен заңнамасына сәйкес адамның құқықтарын қорғауды жүзеге асыратын басқа мемлекеттік органдардың құзіретін шектемейді және халықаралық заңдарға қайшы әрекеттер жасамайды.

Өзінің құқықтық мәртебесіне сай қызметі тәуелсіз қызмет болып табылады. Уәкілдің өкілеттік мерзімі — тағайындалған күннен бастап 5 жыл.

Тағайындалған уәкіл:

1. Уәкілетті лауазымды тұлғалар мен ұйымдардан түскен арыз, шағымдарды қарау үшін қажетті мәліметтер, тиісті құжаттарды сұратуға; мемлекеттік органдардың, өзге де ұйымдар басшыларының және басқа да лауазымды тұлғалардың кідіріссіз қабылдауында болуға құқылы;

2. Адамның және азаматтың құқықтарының бұзылуымен байланысты анықтауға жататын мән-жайлар бойынша қорытынды дайындау үшін сарапшылық және консультативтік жұмыстарды орындауға мүмкіндігі бар;

3. Шарт негізінде ұйымдарды жұмысына тартуға, сонымен қатар қажетті мамандарды өз қызметіне тартуға өкілеттілігі бар;

4. Адамның және азаматтың бұзылған құқықтары мен бостандықтарын қорғау жөнінде шаралар қолдануға; қызметтік куәлігін көрсетіп мемлекеттік органдар мен ұйымдардың, соның ішінде әскери бөлімдер мен құрамалардың аумағына және үй-жайларына кіруге және ол арада болуға өкілеттілік берілген;

5. Уәкілдің азаматтардың бас бостандығынан айыру орындарына баруға, оларда ұсталатын адамдармен кездесіп, әңгімелесуге; іс-әрекеттері адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарының бұзылуына әкеп соқтырған адамдарды заңмен белгіленген жауаптылыққа тарту туралы ұсыныстар енгізу құқығы бар;

6. Құқығы бұзылған азаматтардың пайдасына материалдық және моральдық зиянды өтеу шараларын қолдану туралы тиісті мемлекеттік органдарға ұсыныстар енгізуге құқылы;

7. Енгізілген ұсыныс бойынша немесе арнайы жүргізілген тексерулер нәтижелері бойынша бұқаралық ақпарат құралдарына ресми хабарламалар жариялауға құқығы бар.

Қазақстан Республикасы адам құқықтарын қорғау жөніндегі уәкілдің:

- Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлықтарын;

- Қазақстан Республикасы Парламентінің және оның депутаттарының;

- Қазақстан Республикасы Үкіметінің;

- Конституциялық Кеңестің, Бас прокурордың, Орталық сайлау комиссиясының, соттардың шешімдеріне жасалған шағымдарды қарамайды [7].

Уәкілдің қызметін мемлекеттік мекеме болып табылатын Адам құқықтары жөніндегі ұлттық орталық қамтамасыз етеді.

Адам құқықтары жөніндегі уәкіл Асқар Шәкіровтің 2015 жыл бойынша есебінде көрсеткендей, құқық бұзу туралы шағымдарды (1544 сауал) билік органдарымен бірлесіп

қарау өзара ықпалдастық және консультативтік-кеңесшілік органдардың жұмысына қатысу арқылы жүзеге асырылды.

Омбудсмен мекемесі 212 ұлттық және 53 халықаралық іс-шараға қатысты. Мекеменің өзі республиканың барлық өкілдерін қамти отырып, елдің 7 өңірінде жабық мекемелердегі құқық қорғау, мониторинг, балалар құқығы және халықтың басқа да әлсіз топтары үшін 12 оқыту шарасын ұйымдастырды және өткізді.

Халықаралық деңгейде адам құқықтары жөніндегі барлық жаһандық, өңірлік ұйымдармен, шет елдердегі әріптестермен, соның ішінде Біріккен Ұлттар Ұйымымен, Еуразиялық Одақпен, Еуропалық Ынтымақтастық Ұйымымен Еуропа кеңесі, ұлттық құқық қорғау мекемелерінің халықаралық үйлестіру комитеті және басқа да ұйымдармен тығыз ынтымақтастық орнатылды. Халықаралық Қызыл Крест комитетінің, Көші-қон жөніндегі халықаралық ұйымның, БҰҰ адам құқықтары комитетінің, БҰҰ-ның Адам құқықтары және босқын істері жөніндегі жоғарғы комиссариаттарының, Ислам ынтымақтастығы ұйымының, Нидерланд, Норвегия, Біріккен Араб Әміраты, Ұлыбритания, Ресей құқық қорғау мекемелерінің басшыларымен, сондай-ақ БҰҰ-ның Түрлі мәселелер жөніндегі арнаулы баяндамашыларымен кездесулер өткізеді және қатысты сұрақтарды талқылай алады.

Жалпы, ұлттық құқық қорғау мекемесі алдағы уақытта адам құқықтарын қорғауды қамтамасыз ету және Қазақстан Республикасының халықаралық құқықтық міндеттемелерін орындау жөніндегі мемлекеттік саясатқа атсалысу жұмыстарын жалғастыратын болады [8].

В.В. Бойцова атап көрсеткендей, омбудсмен институты, бұл азаматтардың құқығын қорғаушы, соның қызметінің нәтижесінде азаматтардың әкімшілікке қорқа қарауы жойылып, өкіметтің билігіне деген сенімі арта бастайды, әділеттілік орнатады, құқығы қалпына келеді деп санайды [9].

Адам құқықтары жөніндегі уәкіл өзінің мемлекеттік органдарға жіберетін ұсыныстарында, сұратуларында, ең алдымен, конституциялық құқықтардың бұзылуына, одан кейін басқа құжаттарға сілтеме жасайды, осылайша Конституцияның маңыздылығын көрсетеді.

Жалпы, Омбудсмен институты өз міндетін атқарып келе жатқан мерзім ішінде мемлекеттің құқықтық жүйе-сінде лайықты орнын алды, мемлекеттік органдарға, азаматтық қоғамға, соны-мен қатар азаматтарға танымал болды деп айтуға әбден болады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасындағы Адам құқықтыры жөніндегі Уәкіл институтының қалыптасуы және оның азаматтардың құқықтарын қорғаудағы ролі.- <http://malimetter.kz>
2. Қазақстан Республикасының Конституциясы // «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі.
3. А.Н. Ағыбаев Адам және азамат құқығының конституциялық мәртебесі Заңға түсініктеме // Заң, 2013.-№1.-23-25 бб.
4. Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 26 желтоқсанда қабылданған «Қазақстан Республикасының Президенті туралы» Конституциялық заңы // «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі.
5. Башимов М.С. Институт омбудсмена в Казахстане // Журнал российского права. - 2003.- № 12.- С. 128-140.
6. Чукмантов Д.С., Жумагулов А.У. Адам құқықтары жөніндегі Уәкілдің халықаралық құқықтық мәртебесі // ЖМУ Хабаршысы, 2016.- №4.-94-98 бб.
7. М. Башимов Институт Омбудсмена (Уполномоченного по правам человека).- Астана, 2003.- 312 с.
8. Адам құқықтары жөніндегі уәкіл Асқар Шәкіровтің 2015 жыл бойынша есебі.- Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты
9. Бойцова В.В. Служба защиты прав человека и гражданина. Мировой опыт.-М., 1996.- С.3.

Тинистарова С.С., Рыскалова С.А.

Институт омбудсмана в Республике Казахстан: формирование, развитие и деятельность

В статье рассматриваются вопросы становление и развитие института омбудсмана в Республике Казахстан, затрагивающей права и свободы человека.

Ключевые слова: права человека и свободы, омбудсмен, омбудсмен по правам человека.

S.S.Tinistarova, S.A. Ryskalova

Institute of the Ombudsman in the Republic of Kazakhstan: formation, development and activities

In the article the questions of formation and development of Institute Ombudsman in the Republic of Kazakhstan concerning the rights and freedoms of man

Key words: human rights and freedoms, ombudsman, human rights ombudsman.

ӘОЖ 343

ҚЫЛМЫСТЫЛЫҚ ЖҮЙЕ – ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ҚҰБЫЛЫС РЕТІНДЕ

Уразымбетов Т.Е.

*І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
120868@inbox.ru*

Мақалада қылмыстылық ұғымы, оны ескерту, алдын алу және қылмыстылықпен күрес жүргізудің тиімділік мәселелері қарастырылған.

Кілттік сөздер: қылмыстылық, ұйымдасқан топтар, тұрақты қылмыстылық, алдын ала, қасақана, ситуациялық қылмыскерлік, виктимдік-ситуациялық.

«Қылмыстылық» ұғымы, көбіне қылмыстың көптігі туралы, олардың статистикалық жиынтығы туралы сөз болған жағдайда қолданылады.

Бұл – қылмыстылық анықтамасын ең қарапайым да түсінікті ыңғайда беру. Шындығында, қылмыскерлік көптеген қылмыстар арқылы ғана неғұрлым айқын көрініс табады. Қылмыстылықтың қылмыстың жекелеген түрлерімен салыстырғандағы ерекшелігі – оның жаппайлығында. Жаппай болған жағдайда қандай да бір құбылыстың саны статистикалық талдауға келеді, нәтижесінде белгілі бір статистикалық заңдылық анықталады.

Сондықтан да, қылмыскерлік жайында тек қылмыстардың көптігі деп сөз болса, назар ол жайында мәліметтердің стастикалық талдамасына аударылады, қылмыскерліктің жайы, құрылымы, динамикасы зерттеледі.

Бірақ, қылмыстарды жаппай деп зерттеу олардың сол жаппайлықта көп жаңа сипаттарға ие болатындығын көрсетіп отыр. Әр түрлі қылмыстар арасында белгілі бір қатаң қатынастар байқалады. Мысалы, ашылған және тіркелген жеңіл дене жарақаты, ұрып - соғу фактілерінің, қару алып жүрумен байланысты қылмыстардың саны азайғанда адамның өмірі мен денсаулығына қарсы ауыр қылмыстар саны артады.

Қылмыстылық пен қылмыстардың уақытпен байланысы деп қабылдай бастады. жалпы, біздің білуімізше, жекенің сипаттамасын қайталамайды. Мынадай ұқсастық бар: су тамшысында өзіне ғана тән сипаттама бар. Ал көп тамшы қосылса бұлақ, өзен, теңіз, мұхит болады. Егер мұхиттан су тамшысын алсақ, онда оны жоғарыда көрсетілген сипаттамаларды анықтау тұрғысынд зерттейміз. Ал, мұхитта су тамшысына тән емес құбылыстар бар, ол ағады, толқиды, тасиды және т.б. [1, 33].

Қылмыстылықта да тура осындай жағдай. Оны тек қылмыстар көптігі деп қарағанның өзінде де, ол басқадай жаңа сипаттамалармен сипатталады.

Қылмыстардың көптігінен қылмыстық іс-қимылдың тұрақтылығын да (рецидив), ұйымдасқандықты да (қылмысты ұйымдасқан құрылымдардың жасауы), қылмыс көптігінен қоғамға келетін қауіпті де байқауға болады.

Сонымен, біріншіден, қылмыскерлік бізге тек қылмыстық іс-әрекет түрінде ғана келмейді. Ол қылмыс жасаған адамдардан да көрініс табады. Қылмыскерліктің статистикалық есебі фактілер бойынша да, ұйымдасқан құрылым бойынша да жүзге асырылады. Сонымен қатар қылмыскерліктің салдары: жәбірленушілер саны, ұрлағанның мөлшері және т.б. ескеріледі.

Екіншіден, әңгіме жай бір-бірімен байланыста жоқ қылмыстардың көптігі жайында ғана емес, сонымен қатар олардың күрделі жүйе екендігі жайында да.

Енді жалпы қылмыскерлік деген ұғымға тоқталып өтейік. Қандай да бір объектінің жүйелік-құрылымдық сипаты туралы мәселе сол объектінің өз бөлігі болып табылатын неғұрлым жалпы бүтіннің өзгеруімен өзара байланыста қалай өзгеретіндігін және бүтіннің бір бөлігінің басқа бөліктің өзгеруімен қалай байланысты екендігін анықтау қажет болған жағдайда туындайды.

Бұл міндет күрделі құбылыс ретінде қылмыстың қоғаммен органикалық бірлігін зерттейтін, оның әртүрлі нысандарының өзара байланысын зерттейтін криминологтар алдында қалайда болсын туындайтын мәселе.

Қылмыскерлік дегеніміз өзара байланысты элементтердің белгілі бір жүйесі, онда едәуір дербестік, оның жекелеген элементтеріне тән емес сапалы сипаттама бар. Сондықтан да қылмыскерліктің өз тарихы, даму логикасы бар.

Қылмыстылық бүтіндік сипаты және басқа құбылыстардан бөлектігі мүлде айқын емес жүйелер типіне жатады. Қылмыскерлік бір-бірімен байланысты емес әртүрлі қылмыстардың конгломераты деген пікірлер де бар. Қылмыскерліктің жүйелік сипатының негіздемесі мыналарға сүйенген:

а) қылмыскерлікті едәуір жалпы жүйенің – бүтіндей қоғамның элементі ретінде, сол қоғамның ерекше шағын жүйесі деп тану;

ә) қылмыстылықтың белгілі бір бүтіндігін негіздеу;

б) қылмыскерліктің бір-бірімен өзара байланыстағы, барлық қылмыс-керлікке бүтіндей жаңа сапалы сипаттама беретін, оның жекелеген элементтерінен өзгеше нақты элементтерін бөліп алу.

Жүйеге қойылатын талаптардың бірі – «осы жүйені қамтитындай кемінде бір үлкен жүйенің болуы».

Қылмыстылыққа қатысты алсақ үлкен жүйе деп қоғамды санауға болады. Қылмыскерлік – қоғамда болатын және онымен тығыз байланыстағы құбылыс. Оның түрлері мен элементтері тым болмаса қылмыстың тұтас, ортақ детерминанты ретіндегі қоғам арқылы өзара байланысты.

Қылмыстылықтың осы түрлерінің әрқайсысында да екі құрылымша бөлініп алынады:

1) «тұрақты» қылмыскерлікте – «алдын ала қасақана» (оның ішінде ұйымдасқан, кәсібилерді қоса) және «өзекті-мақсатты» (адамның сәті келген кезде іс-қимылдың вариантын табан асты таңдауын сипаттайтын);

2) «ситуациялық» қылмыстылықта – «виктимдік-ситуациялық» (қылмыс жасауға көрінеу қолайсыз жағдайды және қылмыскердің сондай жағдайды жасауға және оған түсуге кінәсін сипаттайтын) және «кездейсоқ-ситуациялық» (қылмыс жасаудың күрделі жағдайы қылмыс жасаған адамның кінәсінен тыс болады, ондай оқиға ол үшін тойын, үйреншікті емес) [2, 222].

Қылмыстылықтың бір түріне ұйымдасқан қылмыскерлік үлкен рөлін алады. «Ұйымдасқан қылмыстылық» ұғымы «ұйымдасқан қылмыс», «ұйымдасқан топ», «ұйымдасқан қылмыстық әрекет», «ұйымдасқан қоғамдастық» сияқты басқа ұғымдармен

байланысты. Барлық жерде «ұйым», «ұйымдасқан» сөздері пайдаланылады. Бұрындары «ұйымдасқан қылмыс» және «ұйымдасқан қылмыстық әрекет» жайында айтылатын. Оның субъектілері жекелеген адамдар және адамдар тобы, оның ішінде ұйымдасқан құрамалар: ұйымдасқан топтар, бандалар, қылмыстық ұйымдар мен қылмыстық қоғамдастық болуы мүмкін.

Ұйымдасқан топтар бірнеше адам қылмысты, тіптен аса ауыр қылмысты жасағанда емес, оны жасау үшін алдын-ала бірігіп, соған жан-жақты дайындалғанда пайда болады: олар жоспар жасайды, барлық күш-жігерін сол жоспарға бағындырады, жоспарды жүзеге асыру барысында туындаған проблемеларды бірлесіп шешеді, нақты жағдайға қарай оған тузетулер енгізеді. Ұйымдасқан топ бір қылмысты жасау үшін де құрылуы мүмкін. Мысалы, банктен ақшаның бір сомасын ұрлау немесе инкассатор машинасын тонау үшін. Қылмыстық кодексте ұйымдасқан қылмысқа бір немесе бірнеше қылмыстарды жасау үшін алдын ала біріккен адамдардың тұрақты тобы деп анықтама берілген, ал банда – адамдарға немесе ұйымға шабуыл жасау үшін құрылатын тұрақты қарулы топ.

Қылмыстық әрекеттің ауқымын кеңейту оған неғұрлым көп әр-түрлі субъектілерді тартумен байланысты.

Іс жүзінде олар жеке тұлғалар да, әр түрлі қылмыстар жасауға маманданған бұрыннан келе жатқан ұйымдасқан топ та, заңды тұлғалар да, мысалы, солар арқылы қылмыстық табыс заңдастырылған және молаятын заңды тұлғалар да болуы мүмкін. Кең ауқымды қылмыстық әрекетке қатысушы әртүрлі субъектілердің жұмысын үйлестіру қажеттігі туындайды. Саны едәуір әр-түрлі қылмыстық субъектілерді күрделі, көп аспектілі ұйымдасқан қылмыстық әрекетін басқарғанда ұйымдасқан қылмыстық құрамаларды тұтас организм ретінде басқаратын арнайы құрылымдар құрылады. Бұл ретте таза атқарушы функциялармен және қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінде көзделген нақты қылмыстарды тікелей жасаушы құрылымдарымен қатар басқарушы функциялар мен құрылымдар (ұйымдастырушылар, жетекшілер); қылмыстық ұйымның өзіне тән мұқтаждықтарын қамтамасыз ететін функциялар, құрылымдар (талдау бөлімшелері, өзінің «қауіпсіздік қызметі»), қылмыстық табысты заңдастыру және т.б.) бөлініп алынады. Қылмыстық ұйымдарды құрудың негізі осындай [3,134].

Мұндай ұйымның қоғамдық қауіптілігі сонда, ол тек аса ауыр қылмыс жасап қана қоймайды (бұл тұрғыдан алғанда оның қоғамға қауіптілігі ауыр қылмыстың қоғамдық қауіптілігіндей-ақ), сонымен қатар өзін басқаратын субъектілердің сылтауларына және сыртқы жағдайларға байланысты кең ұйымдасқан қылмыстық әрекетті оның әртүрлі варианттарында қамтамасыз ете алатын құрылым болып саналады. Қылмыстық әрекетті дамыту және жасыру, алынатын табысты заңдастыру және молайту, қылмыстық құраманы сол қалпында сақтап қалу логикасы итермелейтін әртүрлі қылмыстар жасайды.

«Ұйымдасқан қылмыспен күрес туралы» республикалық заңның жобасында қылмыстық ұйымға мынадай анықтама берілген: «Қылмыстық ұйым:

- а) қылмыстық ұйым не оның басшылығын құру;
- ә) Қылмыстық Кодекстің Ерекше бөлімінің баптарында көзделген қылмыстарды тікелей жасау;
- в) қылмыстық ұйым құруды және оның жұмыс істеуін қамтамасыз етудің өзге де формалары бойынша қатысушылар арасында міндет бөлінген, бірігіп қылмыстық әрекет жасайтын адамдар, не ұйымдасқан топтар, не бандалар».

Сонымен, қылмыскерлік – біршама дербес, тұтас, қоғамға едәуір қауіпті құбылыс. Ол қоғамның әртүрлі салаларына, әртүрлі қоғамдық қатынастарға тараған. Бұл тұрғыдан алғанда ол «әлеуметтік» сөзінің кең мағынасындағы әлеуметтік құбылыс (қоғам-социум) [4, 245].

Мейілінше келесіні ұмытпау керек: қылмыскерлік – қоғам ағзасындағы жат дене емес, ол оның сипаттамаларының, ондағы бар қатынастардың өзінше өзгеруінің нәтижесі, тірі ағзадағы рак ісігі сияқты оның қайта пайда болуы.

Қылмыстылық қоғамда пайда болады, қоғам оны тудырады. Бұл тезис клиникалық криминология өкілдерінің пікірін өзгерте алмайды. Егер адамның туа біткен немесе бойына кейін біткен қасиеті оның іс-қимылын қылмыстық деп кесіп көрсетсе, ол есі дұрыс деп танылмайды. Қылмыс дегеніміз – белгілі бір жасқа жеткен, өз әрекетінің мәнін ұғынатын және оған басшылық ете алатын есі дұрыс субъектінің айыпты іс-әрекеті.

Қылмыстылық – жай әлеуметтік қана емес, әлеуметтік-психологиялық құбылыс, себебі ол адамдардан және олардың іс-қимылынан, әрекетінен тысқарыда болмайды. Ол адамдардың жалпы қоғамға қауіпті іс-қимылын көрсетіп қана қоймайды, сонымен қатар қылмыстық-құқықтық тыйымды бұзу лажсыздық емес, ал ситуация шешімнің басқа варианттарына жол беретін жағдайлардағы іс-қимылды көрсетеді.

Қылмыстылыққа сипаттамалардың екі тобы тән:

1) «сыртқы» сипаттамалар, олар қылмыскерліктің қоғамда қалай әрекет ететінін, оның қандай да бір құрылымдарына таратылатындығын: жалпы таралуын, сылтауын, әлеуметтік бағыттылығын, қоғамға қауіптілігін, әлеуметтік-аумақтық, әлеуметтік-топтық, әлеуметтік-салалық көп таралғандығын көрсететін;

2) «ішкі» ұйымшылдығын, белсенділігін, тұрақтылығын көрсететін сипаттамалар [5, 100].

Қазақстандағы қылмыстылыққа жалпы сипаттама беріп және қылмыскерлікті зерделеу, қылмыстардың алдын алу жолдарын іздестіру, қылмыстылықпен күресетін органдардың құзыреттерін көбейту және қылмыстық заңдылықтарын тек қатаң жасау арқылы реттеуге және оны, яғни қылмыскерліктің деңгейін төмендету болады. Бұл тек біздің мемлекетімізге сай проблема емес ол бүкіләлемдік жаһандық мәселе болып табылады. Қылмыстылық заманның өзгеруіне байланысты оның жасалу деңгейі де өседі және ол халықаралық деңгейінде қазіргі кезде күрт өсуде. Оны келешекте болдырмау үшін біз тәрбие және мәдениет жағынан біздің жастарымызды қазірден бастап үйретуіміз керек. Себебі жастар ол қылмыскерліктің резервтік күштері болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Криминология. Учебник. М., 2007. – 650 с.
2. Джекебаев У.С., Рахимов Т.Т., Судакова Р.Н. Мотивизация преступления и уголовная ответственность. Алматы, 2007. 348 б.
3. Изменения преступности и проблемы охраны правопорядка. М., 2009. 246 б.
4. Каиржанов Е.И. Криминология. Алматы, 2007. 487 б.
5. Криминальная мотивизация / Под.ред. В.Н. Кудрявцева. М., 1986. – 392 с.

Уразымбетов Т.Е.

Система преступности – как структурное явление

В статье рассматривается понятие преступности, ее предупреждение, борьба с преступностью и профилактические эффективности.

Ключевые слова: *преступность, организованные группы, постоянный преступность, предварительная, умышленно, ситуационная преступность, виктимно-ситуационные.*

T.E. Urazimbetov

Crime system as a structural phenomenon

The article deals with the notion of crime, crime prevention, combating crime and preventive efficacy.

Key words: *crime, organized groups, the permanent crime, pre-intentionally and situational crime, situational victimization.*

ӘОЖ 340

ЯДРОЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДЕГІ БІРІККЕН ҰЛТТАР ҰЙЫМЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕЛУІ

Чукмаитов Д.С., Әбілдаев Ә.Б

*I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
zhgu.edu.kz*

Бұл мақалада Біріккен Ұлттар Ұйымының ядролық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі қызметінің құқықтық қамтамасыз етілуі туралы сұрақтар қарастырылған.

Кілттік сөздер: *Біріккен Ұлттар Ұйымы, ядролық қауіпсіздік, бактериологиялық (биологиялық) және ұлттық қарулар, бейбітшілік, құқықтық қамтамасыз ету.*

Біріккен Ұлттар Ұйымы - егеменді мемлекеттердің бірігіп ортақ мәселелерді шешуге көмектесетін негізгі халықаралық ұйым. Ол дүниежүзін басқаратын немесе барлық мемлекеттерге ортақ заң шығаратын мекеме емес, бұл ұйымға барлық елдердің бай-кедейліктеріне, саяси және әр түрлі діни көзқарастарына қарамай, адамзаттың денгейінің жоғарылауына, адам құқығының бұзылмауына дәнекер болатын, ортақ шешім қабылдайтын әмбебап халықаралық ұйым болып табылады.

Бүкіләлемдік ұйымның барлық қызметі ортақ мәселені шешуге бағытталғандықтан, ол - өзіне мүше әрбір мемлекеттің ұлттық мүдделерін және тұтастай алғандағы халықаралық ынтымақтастық мүдделерінің арақатынасын шешуге бағытталған қызмет атқарады. Осы негізгі мәселе шеңберіндегі Біріккен Ұлттар Ұйымының қызметін үш негізгі бағытқа бөлуге болады:

- біріншісі - халықаралық бейбітшілік пен қауіпсіздікті қолдау;
- екіншісі – Біріккен Ұлттар Ұйымының әлемді қайта қалыптастырудағы күнделікті қызметі;
- үшіншісі - адамзаттың болашағын халықтар арасындағы ғаламдық ынтымақтастықты реттеу арқылы жоспарлау немесе болжау.

Әмбебап халықаралық ұйымның құрылуына бұдан бұрынғы Ұлттар Лигасының 1940 жылы өз әрекетін тоқтатқаны себеп болды. 1945 жылы 11 ақпанда президент Рузвельд, премьер министр Черчилль, Сталин бастаған мемлекет басшылары Ялтада бас қосып «бейбітшілік пен қауіпсіздікті қолдау үшін жалпыға бірдей халықаралық ұйым» құруға бел буды. Сонымен, одақтас мемлекеттердің «бейбітшілікте де, соғыста да еркін халықтармен бірге жұмыс істеуге» ұмтылып және негізін тауып, 1945 жылы 26 маусымда Біріккен Ұлттар Ұйымының жарғысына қол қойылды. Ұйымның құрылымы алты басты және қажетті қосалқы органдардан тұрады. Біріккен Ұлттар Ұйымының басты органдары төмендегідей: Бас Ассамблея, Қауіпсіздік Кеңесі, Экономикалық және Әлеуметтік Кеңес, Қамқоршылық жөніндегі кеңес, Халықаралық Сот және Хатшылық. Біріккен Ұлттар Ұйымының артықшылықтары мен иммунитеттері туралы 1946 жылғы 13 ақпандағы Конвенцияға сәйкес, Біріккен Ұлттар Ұйымы заңды тұлға болып табылады; жылжитын және жылжымайтын мүліктер алады; мүліктерге билік етеді; сотта іс қозғайды. Біріккен Ұлттар Ұйымының өкілдері басты және көмекші органдардағы конференцияларда өздерінің қызметтік міндеттемелерін атқарғанда және мәжіліске беру-келу кезінде артықшылықтар мен иммунитеттерді пайдаланады. Біріккен Ұлттар Ұйымының лауазымды адамдары сот жауапкершілікке тартылмайды және қазыналық, кедендік артықшылықтарды пайдаланады [1].

Біріккен Ұлттар Ұйымының басты қызметінің бірі - халықаралық бейбітшілік пен қауіпсіздікті қолдау болып табылатыны белгілі.

Ядролық қауіпсіздік - халықаралық және ұлттық қауіпсіздік жүйесінің аса маңызды бөлігі; адам өміріне, қоғам дамуына қауіп төндіретін, биосфера мен экожүйе жағдайына орны толмас зардап тигізетін ядролық апаттарды болдырмауды көздейтін әскери және азаматтық белгідегі ядролық нысандардың жай-күйімен байланысты. Ядролық қауіпсіздікке қол жеткізудің жолдары: жоғары ядролық технологиялар мен ядролық қаруды таратпау; ядролық сынақтарға тыйым салу; ядролық құрал-жабдықтарды сақтау, өңдеу және тасымалдауға халықаралық бақылау орнату. Әскери және азаматтық нысандағы жоғары ядролық технологиялар ұлттық қауіпсіздікке ғана емес, сондай-ақ халықаралық қауіпсіздікке қатер төндіретін ғаламдық апаттардың негізгі көзі болып табылады [2].

Біріккен Ұлттар Ұйымының мақсаттары мынандай:

- халықаралық бейбітшілікті қолдау;
- бейбітшілікке қауіп келтіру мен басқыншылық актілерінің алдын алу және жою үшін тиімді шараларды қабылдау;
- халықаралық дауларды немесе оқиғаларды бейбіт құралдар арқылы шешу;
- халықтардың теңқұқылық және өзін-өзі басқару қағидасының негізінде халықтардың достық қарым-қатынасын дамыту;
- экономикалық, әлеуметтік, мәдени және гуманитарлық сипаттағы халықаралық дауларды шешу барысында халықаралық ынтымақтастықты жүзеге асыру;
- осындай ортақ мақсаттарға жету жолында ұлттар әрекеттерін үйлестіру орталығы болу.

Біріккен Ұлттар Ұйымы өз қызметін жүзеге асырғанда мынандай қағидаларды басшылыққа алады:

1. Ұйымның барлық мүшелерінің дербес теңдік қағидасы.
2. Өздеріне жүктелген міндеттемелерді адал орындау қағидасы.
3. Туындаған дауларды бейбіт құраладармен шешу қағидасы.
4. Күш қолданбау немесе күш қолданамын деп қоқан-лоққы жасамау қағидасы.
5. Біріккен Ұлттар Ұйымының Жарғыға сәйкес атқаратын барлық әрекеттеріне барынша көмек көрсету қағидасы.
6. Біріккен Ұлттар Ұйымының мүшесі болып табылмайтын мемлекеттердің БҰҰ-ның қағидаларына сәйкес әрекет етуін қамтамасыз ету қағидасы, себебі ол бейбітшілік пен қауіпсіздікті қолдауға қажет болуы мүмкін.
7. Мемлекеттердің ішкі құзыреттеріне жататын істерге Біріккен Ұлттар Ұйымының қол сұқпаушылық қағидасы [3].

Сонымен, әмбебап халықаралық ұйымның мақсаттарына мен қағидалар жүйесінің халықаралық құқықтық мазмұны мен негізгі қағидаларына қайшы келмейтінін байқауға болады.

Біріккен Ұлттар Ұйымыға мүшелікке өтудің талаптары мынандай:

- 1) мемлекет тәуелсіз, бейбітшілікті сүйгіш болуы тиіс;
- 2) мемлекет жарғылық талаптарға орай өзіне міндеттемелерді жүктеуі тиіс;
- 3) мемлекет өзіне жүктелген міндеттемелерді орындай алады және орындағысы келеді.

Біріккен Ұлттар ұйымы 1925 жылғы 17 маусымда Женевада қол қойылған «Тұншықтыратын, улы немесе басқа да осы сияқты газдар мен бактериологиялық құралдарды соғыста қолдануға тыйым салу туралы» хаттаманың маңызды мәнін, сондай-ақ көрсетілген Хаттаманың соғыс қасіретін азайту ісіне қосқан және қосып келе жатқан үлесін мойындап, халықтар арасындағы сенімді терендете түсуге және халықаралық ахуалды тұтастай сауықтыруға ықпал етуді мақсат етіп, бейбітшілікті қамтамасыз ету мақсатындағы істерді басшылыққа лаған.

«Бактериологиялық (биологиялық) және уытты қарулар әзірлеуге, өндіруге және олардың қорларын молайтуға тыйым салу және оларды жою туралы» 2007 жылы маусымда күшіне енген Конвенцияда: «жапшай қырып-жоятын қарудың барлық түрлеріне тыйым

салуды және жоюды қосатын жалпыға бірдей және толық қарусыздану жолындағы тиімді прогреске жету мақсатында бел шеше кіріскен, химиялық және бактериологиялық (биологиялық) қарулар әзірлеуге, өндіруге және олардың қорларын молайтуға тыйым салу және оларды тиімді шаралар жолымен жою қатаң да тиімді халықаралық бақылаумен жалпыға бірдей және толық қарусыздануға жетуге ықпал ететініне сенім білдіреді»,- деп көрсетеді. Сонымен қатар, «бактериологиялық (биологиялық) және уытты қаруларға тыйым салу туралы келісімнің, сондай-ақ химиялық қаруды әзірлеуге, өндіруге және оның молайтылуына тыйым салу жөніндегі тиімді шаралар туралы келісімге қол жеткізу бағытындағы алғашқы мүмкін қадам болып табылатынын мойындай отырып және осы мақсатта келіссөздер жүргізуді жалғастырады»,- деп қарастырылған [4]. Демек, Біріккен Ұлттар Ұйымының негізгі ызметтерінің бірі - жаппай қырып-жоятын қарудың барлық түрлеріне тыйым салу және жоюды қосатын жалпыға бірдей және толық қарусыздану жолындағы тиімді шараларды ұйымдастыруды көздейді.

Шектен тыс зиян келтіреді немесе таңдамай әрекет етеді деп саналуы мүмкін кәдімгі қарудың нақты түрлерін қолдануға тыйым салу немесе шектеу туралы конвенция (немесе «Ізгіліксіз» қарулар жөніндегі конвенция (ІҚК)) қол қоюға 1981 жылғы сәуірде ашылып, 1983 жылғы 2 желтоқсанда күшіне енген.

Конвенция процедуралар ережелері мен негізгі мәселелерін айқындайтын шекті құжат болып, жеке қару түрлерін реттейтін бес Хаттамадан тұрады:

- Анықталмайтын жарықшақтар туралы хаттаманы (I хаттама)
- Миналарды, қақпан миналарды және басқа да құрылғыларды қолдануға тыйым салу

немесе шектеу туралы хаттама (Хаттама II)

- Өртегіш қаруды қолдануға тыйым салу немесе шектеу туралы хаттаманы (III хаттама)

- Көзді соқыр ететін лазерлік қару туралы хаттаманы (IV хаттама)

- Соғыстың жарылу қаупі бар қалдықтары туралы хаттама (Хаттама V) жасалынған [5].

Шектен тыс зиян келтіреді немесе таңдамай әрекет етеді деп саналуы мүмкін кәдімгі қарудың нақты түрлерін қолдануға тыйым салу немесе шектеу туралы конвенция (немесе «Ізгіліксіз» қарулар жөніндегі конвенция (ІҚК)) қол қоюға 1981 жылғы сәуірде ашылып, 1983 жылғы 2 желтоқсанда күшіне енген.

Біріккен Ұлттар Ұйымы - халықаралық бейбітшілікті қамтамасыз етуде де, сондай-ақ тұрақты дамуға жәрдемдесуде де жауапкершілік жүктелген бірден бір халықаралық ұйым. Тұрақты даму тұжырымдамасы 1992 жылы Рио-де-Жанейрода өткізілге Біріккен Ұлттар Ұйымының қоршаған орта мен даму жөніндегі конференциясында әзірленді. Қазақстан үшін осы тұжырымдаманың маңыздылығын ұғына отырып, Қазақстан Республикасының Үкіметі, Конференцияның қорытынды құжатының - «XXI ғасырға арналған күн тәртібінің» ұсыныстарын іске асыру жөнінде жоспар жасады. Осы құжатқа сәйкес әзірленген ұлттық бағдарламаларды, сондай-ақ экологиялық қауіпсіздік тұжырымдамасын Қазақстан Республикасының қабылдауын Біріккен Ұлттар Ұйымында экология мен тұрақты даму саласындағы халықаралық уағдаластыққа біздің еліміздің басшылығының кешенді және байсалды көз қарасының нәтижесі ретінде бағаланды.

Семей аймағындағы жағдай туралы Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас хатшысының баяндамасына материалдар әзірлеу, денсаулық сақтау, экономика, экология, ақпарат сияқты негізгі төрт салада жобалық ұсыныстар әзірлеу халықаралық және ұлттық сарапшылардың бірлескен жұмысының нәтижесі болды. Баяндама Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясының 53-сессиясында қаралды.

2016 жылғы 16 желтоқсанда Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясының Семей аймағы бойынша қарар қабылдауына байланысты Қазақстан Үкіметі Семей аймағына қатысты мәселелерді қарау үшін 1998 жылдың басында Ведомствоаралық комиссия

құрды. Комиссияның құрамына министрліктер мен ведомстволардың, жергілі басқару органдарының, Ұлттық ядролық орталықтың және екі үкіметтік емес ұйымдардың («Невада-Семей» және «Полигон-23») өкілдері кірді.

Ең маңызды міндет Семей полигонындағы ядролық сынақтардың салдарын жою. Осы мақсаттармен Біріккен Ұлттар Ұйымы сарапшылары аймақ үшін бұдан былайғы қатерді болдырмауға жәрдемдесетін, ұлттық және халықаралық күш-жігерді жұмсаудың бес басымдық берілетін секторын белгіледі, олар: денсаулық сақтау, экология, экономиканы қалпына келтіру, гуманитарлық көмек және ақпарат тарату. Осы аталған басымдықтарды тандап алу Семей аймағының халқы ұшырасып отырған күрделі жағдаймен және өзара байланысты қиыншылықтармен түсіндіріледі. Қазақстанның мемлекеттік құрылымдары бүгінгі күні қаржылық қиындықтарға байланысты аталған аймақ пен оның халқына толық ауқымды көмек көрсетуге мүмкіндігі жоқ. Сарапшылардың бағалауы бойынша аталған бес басымдық берілетін бағыттарды іске асыру үшін 43 млн. доллар талап етіледі. Семей аймағының халқы мен экологиясын оңалтуды халықаралық әріптестік негізінде тиімді түрде жүргізуге болады [6].

1998 жылғы 16 қарашада Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясының 53-сессиясында «Қазақстандағы Семей аймағының халқын, экологиясын және экономикалық дамуын оңалту мақсатындағы халықаралық ынтымақтастық пен қызметті үйлестіру» атты қарар қабылданды.

Біріккен Ұлттар Ұйымына мүше бірқатар мемлекеттердің делегацияларымен тұрақты консультациялар жүргізудің нәтижесінде Біріккен Ұлттар Ұйымы жанындағы Қазақстанның Тұрақты Өкілі аталған қарардың мәтінін келісті. БҰҰ-ның дипломатиялық топтарында Ұйымға мүше 54 мемлекеттің осы қарарға тең автор болуы әлемдік қоғамдастықтың тарапынан Қазақстанды кенінен қолдауы, біздің мемлекетіміздің халықаралық беделінің елеулі түрде өскендігі туралы куәландырылды. Қарарда Бас хатшыға бағытталған ұсыныс бар, онда Семей аймағын қолдау және Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясының 55-сессиясына тиісті баяндама әзірлеу мақсатында Біріккен Ұлттар Ұйымының тиісті бағдарламаларын қатыстыра отырып, консультацияларды жалғастыра беру айтылды [7].

Қорыта келгенде, ұйымға мүше барлық мемлекеттер кіретін Бас Ассамблея Біріккен Ұлттар Ұйымының бас органы болып саналады. БҰҰ-ға мүше елдердің әрқайсысы шешім қабылдау кезінде бір дауысқа иелік етеді. Жалпыға ортақ ерекше маңызды мәселелер, атап айтқанда, бейбітшілік пен қауіпсіздік мәселелері БҰҰ-ға мүше мемлекеттердің үштен екісі қатысып, дауыс беру қорытындысы бойынша шешіледі.

Жер бетіндегі бейбітшілік пен ядролық қарусыз өмір сүру мен ынтымақтастықты қамтамасыз етуді көздейтін халықаралық ұйымның қызметіне әлі де өзгерістер енгізіліп, құқықтық жағынан қамтамасыз етіледі деген ойдамыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Бейшембиев Ә. Ж. Международное публичное право. Учебное пособие. -Бишкек, 2011.- 148 с.
2. Саяси түсіндірме сөздік. – Алматы, 2007.- 180 б.
3. Зайцева О.Г. Международные межправительственные организации. – М., 2013. - 290 с.
4. Бактериологиялық (биологиялық) және уытты қарулар әзірлеуге, өндіруге және олардың қорларын молайтуға тыйым салу және оларды жою туралы Конвенция // <http://adilet.zan.kz/>.
5. Қарусыздану мен ядролық қаруды таратпау.- <http://www.mfa.kz/>
6. Сулейменов О.О. Ядерный полигон – это безумство бездушных. // Парасат, - Алматы, 2000. – С.-23.
7. Степаненко Б.В. Программы ООН в СНГ. – Москва, 1999. -322 с.

Чукмаитов Д.С., Абильдаев А.Б.

Правовое регулирование деятельности Организации Объединенных Наций по обеспечению ядерной безопасности

В данной статье рассмотрены вопросы правового обеспечения деятельности Организации Объединенных Наций по обеспечению ядерной безопасности.

Ключевые слова: Организация Объединенных Наций, ядерная безопасность, бактериологическое (биологическое) и токсичное оружие, мир, юридическое сопровождение.

D.S. Chukmaitov, A. Abildaev

Legal regulation of the United Nations activities in nuclear safety

This article discusses the issues of legal support for the activities of the United Nations to ensure nuclear safety.

Key words: United Nations, nuclear safety, bacteriological (biological) and toxic weapon, peace, legal support.

ЭКОНОМИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 338:37

**ОБ АДМИНИСТРАТИВНЫХ БАРЬЕРАХ В РАЗВИТИИ
ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В РК**

Габдуллина Р.Ж.

*Жетысуский государственный университет им. И.Жансугурова, г. Талдыкурган,
grj54@mail.ru*

В статье на основе анализа развития малого и среднего бизнеса в Казахстане выявляются барьеры, связанные с деятельностью государственных органов. Выделяются такие ограничения, как инфраструктура предпринимательства, сложности с доступом к рынкам сбыта; административные барьеры; трудности с финансированием бизнеса. Отмечается, что регулирование деятельности предприятий малого бизнеса со стороны государственных органов, выполняющих контрольно-надзорные функции, осуществляется без учета отраслевой специфики объекта регулирования.

Ключевые слова: *предпринимательство, административные барьеры, контрольно-надзорные функции; инфраструктурные барьеры, правоприменительная практика.*

В современном Казахстане развитие отношений государства и малого предпринимательства сопровождается многочисленными бюрократическими ограничениями и неопределенностью регулятивных функций. В настоящее время сложилась экономическая система, в которой на ведущее место вышли интересы естественных монополий, энергетического, сырьевого, экспортного комплексов, а так же транспорта и связи, обслуживающих вышеуказанные отрасли. Данные сектора экономики мало заинтересованы в развитии малых форм хозяйствования и, как правило, не включают их в кооперационные связи. Малые предприятия, функционирующие в других сферах экономики, не могут обеспечить необходимое политическое лоббирование своих интересов.

В послании народу Казахстана «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность» Президент РК Н.А. Назарбаев отмечал, что « процессы оказания государственных услуг должны быть максимально оптимизированы. Необходимо сократить сроки и перечень документов, исключить дублирующиеся процедуры. При этом нужно перевести их оказание полностью в электронный формат, без обязательного физического присутствия» [1].

Основными факторами, которые оказывают существенное влияние на развитие сектора малого предпринимательства в Казахстане, являются сложившаяся территориально-отраслевая структура экономики и институционально-правовая основа деятельности малого бизнес.

Первый фактор обусловлен сырьевой направленностью отечественной экономики и доминированием добывающих отраслей. Малый бизнес в этих условиях способен развиваться лишь в сфере торговли и услуг. Изменение сложившейся ситуации возможно при условии смещения отраслевых приоритетов экономики от добывающих отраслей промышленности к развитию перерабатывающих производств, в том числе легкой и пищевой промышленности, где малые предприятия могут выпускать конкурентоспособную продукцию.

Второй фактор, а именно институционально-правовая основа является одной из причин возникновения общеизвестных проблем в области налогообложения, кредитования, взаимодействия предпринимателей с государственными органами и т.д.

Можно выделить ряд барьеров и ограничений, сдерживающих развитие предпринимательства в стране:

- инфраструктурные барьеры и ограничения;
- барьеры и ограничения, связанные с доступом к рынкам сбыта;
- барьеры и ограничения, связанные с человеческими ресурсами;
- административные барьеры и ограничения;
- барьеры и ограничения, связанные с доступом к финансам [2, с.27].

Оценка текущего состояния общей инфраструктуры, необходимой предпринимателям для развития бизнеса, выявляет множество проблем в этом направлении.

К такой инфраструктуре относятся транспортная инфраструктура; коммунальная инфраструктура, услуги телекоммуникаций по тарифам, не снижающим конкурентоспособность бизнеса; коммерческая инфраструктура, логистическая система. Именно программа инфраструктурного развития «Нұрлы Жол», принятая в 2015 году, должна «... обеспечить свободу транзита грузов, создание и модернизацию транспортных коридоров. Особое внимание нужно уделить управлению транспортной инфраструктурой, повышению уровня сервиса и устранению административных барьеров» [3].

Инфраструктура поддержки предпринимательства представляет собой комплекс организаций, обеспечивающих благоприятные условия создания, функционирования и развития частной предпринимательской деятельности.

К барьерам, связанным с доступом к рынкам сбыта, относятся маркетинговые каналы выхода на внутренний и внешний рынки, дискриминация при участии в процедурах закупок, качество продукции, наличие достоверной информации о рыночной конъюнктуре. Так, по данным АО «ФРП Даму», 88,2% действующих предпринимателей, заполнивших анкеты в ходе онлайн опроса, назвали доступ к рынку важным фактором. [4]

В зависимости от типа рынка, на котором предприниматели ведут свой бизнес, барьеры и ограничения рассматриваются отдельно для рынка «business-to-business» (B2B), «business-to-consumers» (B2C) и «business-to-government» (B2G).

Такой фактор, как доступ к человеческим ресурсам, характеризуется наличием трудовых ресурсов, профессиональным и отраслевым дисбалансом спроса и предложения на рынке труда, а также качеством подготовки в учебных заведениях.

Административные барьеры и ограничения охватывают три группы: барьеры и ограничения, связанные с выполнением контрольно- надзорных функций; барьеры и ограничения, связанные с выполнением регуляторной функции; барьеры и ограничения, связанные с правоприменительной практикой [5, с.57]. По данным АО «ФРП Даму», предприниматели отмечают как благоприятные тенденции в сфере взаимодействия с государственными органами, так и ужесточение административного регулирования предпринимательской деятельности.

Барьеры и ограничения, связанные с выполнением контрольно-надзорных функций, характеризуют нагрузки со стороны представителей государственных органов в рамках осуществления ими наблюдения и проверок соответствия деятельности предпринимателей нормам и требованиям, установленным в законодательстве.

Основная причина существования имеющихся административных барьеров заключается в качестве действующих нормативно-законодательных актов, регулирующих различные аспекты взаимодействия предпринимателей и государственных органов. В дополнение к этому имеет место недостаточно четкое выполнение действующих нормативно-законодательных актов как чиновниками, так и самими предпринимателями, что приводит к снижению их эффективности на практике

По мнению предпринимателей, меры, предусмотренные в Кодексе об административных правонарушениях, часто носят карательный характер, и незначительные нарушения со стороны предпринимателей наказываются большими штрафами. Не всегда соблюдается принцип равенства перед законом, когда чиновники государственных органов практически не несут ответственности за нанесение ущерба предпринимателю своими действиями. Меры, принимаемые для преодоления административных барьеров, недостаточно эффективны из-за использования упрощенного подхода. В настоящее время регулирование деятельности предприятий малого бизнеса со стороны государственных органов, выполняющих контрольно-надзорные функции, осуществляется без учета отраслевой специфики объекта регулирования [6, 43]

Барьеры и ограничения, связанные с выполнением регуляторной функции, обусловлены сложностью регулирования и наличием множества регуляторных норм для различных сфер предпринимательской деятельности.

Административные барьеры и ограничения в рамках контрольно-надзорной деятельности государства определяют степень административного давления представителей государственных органов на предпринимателей.

Это давление может выражаться в излишнем количестве проверок и инспекций, бюрократии и длительных сроках рассмотрения документов, некомпетентности государственных служащих и коррупции. Административное давление контрольно-надзорных органов государства во многом обусловлено недостаточной координацией приоритетов их деятельности с общими стратегическими приоритетами государства, которое заинтересовано в развитии малого и среднего предпринимательства, увеличении его доли в ВВП. Такой подход в результате усиливает давление на бизнес и ограничивает инициативу предпринимателей.

Уровень барьеров и ограничений в рамках регулятивной деятельности государства определяется степенью сложности государственного механизма воздействия на предпринимательскую деятельность в той или иной сфере; стабильностью регуляторной среды; эффективностью государственной политики; масштабами государственного участия в конкурентных сферах предпринимательской деятельности.

Административные барьеры и ограничения являются одними из важных факторов бизнес-климата, от комфортности которого зависит стоимость ведения бизнеса в том или ином регионе. При этом высокие административные барьеры и ограничения приводят к уходу малого и среднего бизнеса в «тень», поэтому размер «теневой» экономики, как правило, свидетельствует о слишком сложном административном регулировании и контроле. Необходимо отметить, что высокие административные барьеры и ограничения намного негативнее сказываются именно на малом и среднем бизнесе. Поскольку соблюдение всех законодательных требований в условиях сложности, неоднозначности или непрозрачности законодательства влечет повышение стоимости ведения бизнеса, в расчете на 1 работника административное бремя для малого и среднего бизнеса в десятки раз выше, чем для крупных компаний.

Административные барьеры и ограничения в рамках контрольно-надзорной деятельности государства определяют степень административного давления представителей государственных органов на предпринимателей.

Регуляторные барьеры и ограничения повышают стоимость ведения бизнеса и степень его риска, что значительно сокращает предпринимательский потенциал и привлекательность предпринимательства.

Административные барьеры и ограничения, по своему определению, являются в большинстве случаев общими для всех регионов, поэтому региональная власть не имеет возможности улучшать бизнес-климат за счет изменения регуляторной базы и может устанавливать собственные нормы и правила лишь в рамках своих ограниченных полномочий.

Барьеры в правоприменительной практике характеризуют степень защиты прав предпринимателей от неверного или дискриминирующего толкования регуляторных норм и правил представителями государственных органов. Барьеры и ограничения, связанные с правоприменительной практикой, значительно повышают риск ведения бизнеса. Намеренное или ненамеренное неверное толкование и применение нормативных правовых актов, регулирующих предпринимательскую деятельность, создает сложности для бизнеса. На данное обстоятельство влияют некомпетентность государственных служащих, наличие коррупционных мотивов, в ряде случаев правовая неграмотность самих предпринимателей, а также сложность и противоречивость нормативно-правовых актов. Еще одной причиной проблем в правоприменительной практике является то, что

судебная система в большинстве спорных случаев, в которых нормативная правовая база может быть истолкована двояко, защищает интересы государства. В то же время правоприменительная практика может существенно различаться от региона к региону. И именно региональные власти в этом аспекте могут влиять на бизнес-климат своего региона в положительном или отрицательном ключе.

В рейтинге Глобального индекса конкурентоспособности Всемирного экономического форума в 2015 году Казахстан поднялся на 50-е место среди 140 стран по показателю «Качество институтов» (в 2014 году – 57-е место среди 144 стран). Несмотря на общее улучшение показателя, вместе с тем наблюдается наличие проблемных зон, таких как «Независимость судебных процессов» (72-е место), «Права собственности» (67-е место), «Неформальные платежи и взятки» (64-е место) и «Фаворитизм в решениях чиновников» (50-е место). [7]

В рамках барьеров и ограничений, связанных с доступом к финансам, рассматриваются такие, как развитие финансовой инфраструктуры, доступность финансовых ресурсов и сложности при получении финансовых средств. Барьеры и ограничения, связанные с процессом получения финансовых ресурсов, определяют степень сложности получения финансовых ресурсов, включая количество документов, необходимых для предоставления; сложность и стоимость их подготовки; длительность рассмотрения заявки на получение финансирования

Показатели эффективности государственного управления показывают, что Казахстану необходим зрелый институт частного предпринимательства как элемент рыночной экономики. Существенное преобладание квазигосударственного сектора в экономике страны значительно сдерживает развитие предпринимательства. По оценке МВФ, активы АО «ФНБ «Самрук-Казына» составляют около 50% от ВВП, несмотря на проведение второй волны приватизации и принятие законодательных ограничений на участие государства в предпринимательской деятельности [7].

Наиболее доминирующими факторами, формирующими предпринимательскую среду, являются государственные органы, функция которых заключается в поддержке предпринимателей, без ущемления их интересов.

Разнообразие индекса по регионам говорит о том, что, скорее всего, климат создается в каждой области самостоятельно, в зависимости от стиля работы каждого государственного органа.

В региональном разрезе наиболее лучше оценивают институциональные шаги по поддержке предпринимательства население Астаны и ВКО. В частности, из общего числа респондентов Астаны 74% считают, что государство поддерживает бизнес, 66% говорят о легкости ведения бизнеса,

Наиболее критично подошли к оценке отношений государства и бизнеса респонденты Акмолинской, Алматинской, СКО, Карагандинской, Атырауской областей. Например, в СКО и Алматинской области доля положительных ответов в поддержку государства сравнительно низкая : 47% и 43% соответственно [8].

Наибольшее отрицательное влияние на деятельность предприятия оказывают проверки со стороны государственных органов. Также затруднения представляют лицензирование деятельности и технические регламенты.

Анализ современного состояния малого предпринимательства в Казахстане говорит о постепенном снижении темпов роста малого бизнеса, что объясняется заполнением имеющихся рыночных ниш, ростом ряда малых компаний до категории средних, а также активизацией промышленного производства в ряде отраслей.

Таким образом, административное регулирование оказывает значительное влияние на формирование взаимовыгодных отношений между правительством и бизнесом, его влияние становится ключевым фактором оценки благоприятности бизнес среды. Для значительного улучшения бизнес-климата и повышения предпринимательской активности, особенно в

кризисных условиях, необходимы радикальные меры по снижению всех барьеров и ограничений, сдерживающих развитие предпринимательства.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Послание Президента Республики Казахстан Н. А. Назарбаева Народу Казахстана «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность» (Астана, 31 января 2017). Электронный ресурс--<http://www.zakon.kz/4530853-poslanie-prezidenta-rk-narodu.html>
2. Кантарбаева А.К.// Барьеры перед казахстанским предпринимательством и пути их преодоления. -А.: Раритет, 2014. - 125 с.
3. Государственная программа инфраструктурного развития «Нұрлы жол» на 2015 - 2019 годы//Указ Президента РК от 6.04.2015г. №1030
- 4.АО «Фонд развития предпринимательства «Даму» Республики Казахстан [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.fund-damu.kz>, свободный. - Загл. с экр. – Яз. рус.
5. Кантарбаева А.К. Экономические регуляторы поддержки предпринимательства. - А.: Раритет,2012. -101 с.
6. Айтжанова Ж. Список лицензируемых видов деятельности в Казахстане будет сокращен. Электронный ресурс. - <http://internet.bibo.kz/>
7. Сайт Ernst&Young, Доклад «EY G20 Барометр предпринимательства 2015»: [http://www.ey.com/Publication/vwLUAssetsPI/The_EY_G20_Entrepreneurship_Barometer_2015/\\$FILE/EY-G20-main-report.pdf](http://www.ey.com/Publication/vwLUAssetsPI/The_EY_G20_Entrepreneurship_Barometer_2015/$FILE/EY-G20-main-report.pdf)
8. Казахстан и его регионы // Ежеквартальный журнал статистической информации. – Астана : Комитет РК по статистике, 2015. – С. 62 - 64.

Габдуллина Р.Ж.

ҚР кәсіпкерлікті дамыту жөніндегі әкімшілік басқарушылықтар

Мақалада Қазақстандағы шағын және орта бизнестің дамуын талдау негізінде мемлекеттік органдар қызметімен байланысты кедергілер анықталған. Кәсіпкерлік инфрақұрылымы, өткізу нарығына кірудегі қиындықтар, әкімшілік кедергілер, бизнесті қаржыландыру бойынша мәселелер сияқты шектеулер көрсетілген. Сонымен қатар, бақылау-қадағалау функциясын атқаратын мемлекет тарапынан шағын кәсіпорын қызметін реттеу оның нысанының салалық ерекшелігін есепке алмай жүзеге асыратындығы айтылған.

Кілттік сөздер: *кәсіпкерлік, әкімшілік кедергілер, бақылау-қадағалау функциялары, инфрақұрылымдық кедергілер, құқық қолданушы тәжірибе.*

R.Zh. Gabdullina

On administrative barriers in enterprise development in RK

In article on the basis of the analysis development of small and medium business in Kazakhstan identified barriers related to the activities of state bodies. Allocated to such restrictions as infrastructure entrepreneurship, difficulties with access to markets; administrative barriers; difficulties in the financing business. It is noted that the regulation of small businesses by the state bodies performing control and supervision functions, is carried out without taking into account the sectoral specificity of object of regulation.

Key words: *entrepreneurship, administrative barriers, regulatory functions; infrastructure barriers, law enforcement.*

ҚЫЗМЕТ КӨРСЕТУ СФЕРАСЫ КӘСІПОРЫНДАРЫНЫҢ БАСҚАРУ ҚҰРЫЛЫМЫ ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕСІ

Калдыкулова А.С.

*I.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
aizhand94@mail.ru*

Қызмет көрсету нарығының өсу қарқыны мен қызмет көрсетудің тиімділігі экономикалық базистің кеңеюіне септігін тигізіп, қоғамдық өндірістің нәтижелерін жетілдіруге әсер ететін еліміздің әлеуметтік-экономикалық дамуының маңызды факторы болып табылады. Сонымен қатар, қызмет көрсету нарығы халықтың тұрмыс деңгейін көтеруге, халық шаруашылығының экономикалық өсуінің маңызды факторы ретінде көрінеді.

Кілттік сөздер: *қызмет көрсету, қызмет көрсету сферасы, қызмет көрсету нарығы, шағын кәсіпорын, қызмет көрсетудің әлемдік нарығы*

Қазіргі экономикада қызмет көрсету сферасы ең басымдылығы жоғары, әрі жедел қарқынмен дамушы салалардың бірі болып табылады. Ол қамтитын сала кең: сауда мен көліктен бастап, әртүрлі қаржыландыру, сақтандыру және делдалдыққа дейін. Қонақүйлер мен мейрамханалар, кір жуу орындары мен шаштараздар, оқу және спорт мекемелері, туристік фирмалар, радио және теле станциялар, консультативтік фирмалар, медициналық мекемелер, мұражайлар, театрлар, кинотеатрлар барлығы қызмет көрсету саласына жатады. Барлық ұйымдар кез-келген қызмет көрсетеді.

Бір қызметтердің экономикадағы ролі өндірістік салаға қызмет көрсетумен, өндіріс жүйесінің үздіксіздігін қамтамасыз ететін материалдық өндіріс өнімдерін бөлу және тұтыну процестерімен тығыз байланысты. Басқа қызметтердің ролі – жұмыс күшін дамытуды қамтамасыз етумен, білім беру және мәдени-технологиялық деңгейдің артуымен, денсаулықты нығайту және еңбекке қабілеттілікті дамытумен, демалысты қамтамасыз етумен байланысты. Соңғы 10-20 жылдары әлемде осы саладағы қызмет ететіндер саны жылдам өсе бастады, оған себептердің қатарында өндірістегі жетілдіру жұмыспен қамтылғандардың аз санымен көп мөлшерде тауар өндіруге мүмкіндік бергендігімен түсіндіріледі. Бұл түрлі тектегі қызмет көрсетумен айналысқан қызметкерлердің едәуір бөлігін босатуға мүмкіндік туғызды.

Қызмет көрсету саласында да шағын бизнестің алатын орны өте зор, себебі шағын фирмалардың ірі фирмалармен салыстырғанда экономикалық тиімділігі - жергілікті нарыққа жақындығы, сұранысқа икемділігі, шағын мөлшерде өндіруі. Сонымен қатар шағын бизнес экономиканы жетілдіруде септігін тигізеді: бәсекелестік орта өркендейді, қосымша жұмыс орны пайда болады, тұтыну секторы ұлғаяды. Шағын кәсіпорын тек белгілі бір мемлекет ішінде ғана емес, сонымен бірге дүние жүзінде маңызды орын алады. Шағын бизнестің негізгі мақсаты – халықты жұмыспен қамту, оның әлеуметтік мәселелерін шешу, еңбекке деген белсенділігін дамыту, тұтыну нарығын көп ассортиментті товарлармен, қызметтермен толықтыру болып табылады. Сонымен қатар, қызмет көрсету үдерісінің негізгі көзі өндірістік үрдістері ұйымдастыру мен еңбек тетіктерін басқару тиімділігін артыру, басқару ұйымдарының сыртқы ортаға бейімделуі және озық іс тәжірибелерді жинақтау болып табылады.

Қазіргі кезде дүниежүзінің әр түрлі елдерінде қызмет көрсету саласында жалпы ұлттық өнімнің 40% дан 71% жасалады [1]. Қызмет көрсету саласының геоэкономикалық кеңістікте жедел даму қарқыны XX ғасырдың ортасы мен XXI ғасырдың басындағы біршама маңызды экономикалық құбылыс болуда.

Қазақстанда, қазіргі кезде, қызмет көрсету саласы өндірістік саланы өсу қарқыны және пайда болған жаңа қызмет түрлері бойынша, оның нарық пен тұтынушылардың

қажеттіліктеріне бейімделуі бойынша басып озды. Қызмет көрсету саласының индустриалды дамыған елдердегі оның жағдайымен салыстырғанда артта қалушылығына қарамастан, соңғы он жылдықта қызмет көрсету саласы экономиканың дербес секторына айналған. Мұның келесі себептері бар: мемлекеттік қаржыландырудың қысқаруына байланысты халыққа және ұйымдарға ақылы қызмет көрсету үлесі артты, яғни бұл меншіктің түрлену процесі және жеке кәсіпкерліктің дамуының ықпал етуімен байланыстыкөптеген жаңа қызмет түрлері пайда болды (бухгалтерлік қызметтер, брокерлік қызметтер, трасталақ қызметтер және т.б.); қызмет көрсету кәсіпорындарының арасында бәсекелестік күшейді.

Бәсекелестіктің өсуі өндірістік-кәсіпкерлік үрдісті басқаруды тиімді ұйымдастыру және нарықтық ортаның талаптарын қанағаттандыратын басқару жүйесін қалыптастыруға тікелей байланысты болады [2]. Бірақ мұндай басқару жүйесін қалыптастыру тауардың бәсекелестікке қабілеттілігіне тұтынушылар қоятын талаптардың деңгейін, сонымен қатар, қандай да бір кәсіпорын өндіріп өткізуді көздейтін нарықтық өнімге тән арнайы сипаттарды оқып-үйренуді қажет етеді.

Бәсекелестікке қабылеттілігі жоғары ұлттық өнім өндіруді көздейтін нақтылы бір өндірісті басқарудың тиімді жүйесін құру көздері мен мүмкіндіктері өндірістің қандай салада қызмет етуіне, нарықтың сипаты мен өндірістік іс-әрекеттері «өнім», «жұмыс» немесе «қызмет көрсету» сияқты экономикалық санаттардың қайсысына жататынын ескеруді қажет етеді. Аталған айырмашылықтар өзіндік ерекшеліктері бар «қызмет көрсету» түсінігінің мәнін ашу оның дамуы ұлттық бәсекелестікке қабілеттіліктің ғана емес, ұлттық экономиканың өсуіне, сонымен қатар, халықтың өмір сүру деңгейінің көтерілуіне де әсер ететін дүниежүзілік экономикалық кеңістікте қарқынды дамып келе жатқан қызмет көрсету саласында іргелі зерттеулер қажет.

Қызмет көрсету дүниежүзіндегі көптеген елдерінде ұлттық туризм қызметінің әдісі ретінде қалыптасып мемлекет тарапынан реттеледі. Сондықтан бұл салаға мемлекеттің араласуы шамалы болып, оның қызметі кәсіпкерлік негізде жеке бизнесті ұйымдастыру шегінде жүргізіледі. Дамыған және жақсы ұйымдастырылған мейрамхана шаруашылығынсыз кез-келген елде ұлттық туризмнің дамуы мүмкін емес. Қазіргі кезеңде дүниежүзілік экономикалық кеңістікте ЖІӨ 10% дүниежүзілік капитал салымының 70% және дүниежүзілік сауданың 30% туризмнің үлесі тиеді [3].

Қызметтердің әлемдік нарығы – қазіргі заманғы халықаралық экономикалық қатынастардың маңызды құбылысы. Соңғы жылдары масштабтардың және халықаралық қызметтер саудасының түрлілігінің едәуір өсуі байқалады: қызметтер үлесіне барлық әлемдік айналымның төрттен бірінен көбі келеді, ол ХХІ ғ.басында 2 трлн. долларға жеткен (кейбір бағалымдарға қарағанда 3 трлн.) [4].

Қызметтердің әлемдік саудасының әлеуеті оразан зор. Сарапшылардың бағалауы бойынша қазіргі кезде қызметтердің әлемдік өндірісі халықаралық айналымға не бары 7 % тартылады. Қызметтердің әлемдік саудасының жылдам түрде өктемдік жасау феномені бірнеше жағдайлар мен факторлар әрекетімен байланыстырылады.

Біріншіден, масштабтарды, құрылымдарды анықтайтын, қызметтердің әлемдік нарығының мақсаттары мен серпіндерінің жалпы жағдайлары барлық дамыған елдерде қызметтер саласының қарқынды өсуіне алып келеді. Екіншіден, көптеген әлемдік қауым елдеріндегі ұзақ мерзімді экономикалық көтерілім ХХ ғ.соңында қарағанда, экономикалық өсу қарқынына, іскерлік белсенділікке, еңбек өнімділігіне, фирмалардың түсімділік дәрежесіне, тұрғындардың төлем қабілеттілігіне, экономиканың жалпы сектор дамуына алып келді. Өмірдің айтарлық «оңтайлылығы» осы уақытта анық қызметтердің орасан зор өсіміне ғана емес, сонымен қатар жаңа қызметтер спектрін кеңейтуге алып келді. Үшіншіден, айқын әрі белсенді аққан процесс ғаламдандыру барысы қызметтердің әлемдік нарықтағы дамуының күшті факторы ретінде шығады. Төртіншіден, қызметтердің

құрылымының әлемдік нарықта дамуының маңызды рөлін ғылыми-техникалық өрлеу ойнаған және ойнап келеді. Ол жеке түрде мынаған алып келеді:

- байланыс және тасымал көліктеріндегі қарқынды техникалық өзгерістер факторлық емес қызметтерді тауарға айналдырды. Көлік тасымалдау шығындарының күрт төмендеуі өндірушілер мен тұтынушы қызметтерінің мобильдік дәрежесін жоғарылатты, ал жаңа спутниктік байланыс пен бейнетехника, интернет қолданылуы кейбір жағдайларда сатушы мен сатып алушының дербес қызметінен бас тартуына алып келді.

- телекоммуникация мен информатика саласындағы технологиялық өрлеуінің өсуі өзімен бірген қызметтерді сатудың жаңа түрлерін тартты.

- технологиялық қарқын осының алдында да тауарлық формасы (қаржылық, банктік, сақтандыру қызметтері) қызметтерге деген сұранысты үдетті [5].

Қызметтердің халықаралық саудасы салыстырмалы түрде жақында ғана зерделе бастады. Ұзақ мерзімдер бойы қызметтер БҰҰ қабылдаған халықаралық стандартты жіктеліммен байланысты сатылмайтын тауарларға (nontradable goods) жататын. ҒТП даму шамасымен шаруашылық интернационалдандыруынан қызметтердің бөлігі әлемдік шаруашылық айналымына қатыстырылып, «сатылатын қызметтер» термині пайда болды. ХВҚ ұсынысы бойынша осындай қызметтер елдің төлем теңгерімінде бейнеленеді. Сатылатын және сатылмайтын тауарлар арасындағы басты ерекшелігі - сатылатын тауарлар бағасы әлемдік нарықтағы сұраныс пен ұсынымға байланысты анықталады. Сатылмайтын тауарлар бағасы халықтық нарықтағы сұраныс пен ұсынымға байланысты анықталады. Бұндай тауарлар құнының толқуы басқа елдерге әсерін тигізбейді.

Қорыта айтқанда, қызмет көрсетудің халықаралық саудасы физикалық тауарлар саудасымен тығыз байланысты. Әдетте, материалды тауарлардың сатып алу-сатуы өзінің артынан бір қатар қызметтер түрін тартады: маркетингтік, тасымалдау, қаржылық, сақтандыру, сервистік (қызмет көрсету). Материалдық игілік техникалық жағынан күрделі әрі қымбат болған сайын оның айналымымен байланысты қызмет шеңбері өрістей береді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Рахимбекова Ж.С. Международный гостиничный бизнес: Учебное пособие. Алматы: Қазақ унверситеті, 2007.-220б.
2. Сәбден О. Бәсекелестік экономика: Оқу құралы. - Алматы: Экономика институты, 2007. - 656 б.
3. Краковская Т.А., Карнаухова В.К. Сервисная деятельность. Учебное пособие/ Под общей редакцией профессора Ю.М. Краковского. – Ростов-на-Дону, 2008.- 345с.
4. Аброскин А. Сфера услуг и экономическое развитие// Вопросы статистики. - 2010. - № 10. - С. 23 - 34.
5. Давыдова Л.Н. Сфера услуг в постиндустриальной экономике// Мировая экономика и международные отношения. - 2013. - №2. - С. 2- 12.

Калдыкулова А.С.

Сфера управления обслуживания предприятий структура и международный опыт

Темпы роста рынка услуг и эффективность обслуживания будет способствовать расширению экономического базиса, совершенствование общественного производства, влияющих на результаты социально-экономического развития страны является важным фактором. Кроме того, рынок услуг, повышению уровня жизни населения, выступает в качестве важного фактора экономического роста народного хозяйства.

Ключевые слова: услуги, сфера услуг, рынок услуг, малые предприятия, мировой рынок услуг

A.S. Kaldygulova

The management of the business service structure, and international experience

The growth rate of the market of services and efficiency of service will help to expand the economic base, improvement of social production, influencing on the results of socio-economic development of the country is an important factor. In addition, the market of services, improving the standard of living of the population, acts as an important factor of economic growth of national economy.

Key words: *services, services, services, small enterprises, global services market*

ӘОЖ 336.719

**БАНК СЕКТОРЫН ҚАРЖЫЛЫҚ САУЫҚТЫРУДЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ:
АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ МЕН КЕМШІЛІКТЕРІ**

Лухманова Г.К.

*I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
Irada_010109@mail.ru*

Коммерциялық банктерді қаржылық сауықтыру ұлттық банк жүйесінің тұрақтылығын қолдау қажеттілігімен негізделеді. Мақалада Қазақстан Республикасының банк секторын қаржылық сауықтырудың ағымдағы жай-күйі қарастырылған, банктік қызметті реттеудің осы құралының негізгі артықшылықтары мен кемшіліктері жүйелендірілген.

Кілттік сөздер: *банк секторы, қаржылық сауықтыру, коммерциялық банк, несие, проблемалық несие, кредиттік портфель.*

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасының екінші деңгейлі банктерінің құрылымында маңызды мәселелер орын алуда, ол мәселелер банк жүйесіндегі несие жүйесінің қызметі мен отандық экономика және оның субъектілеріне кері әсерін тигізуде.

Банктер портфельдерінің сапасы – еліміздің қаржы нарығының және оған қатысушылардың болашағы тәуелді болатын негізгі жайлардың бірі.

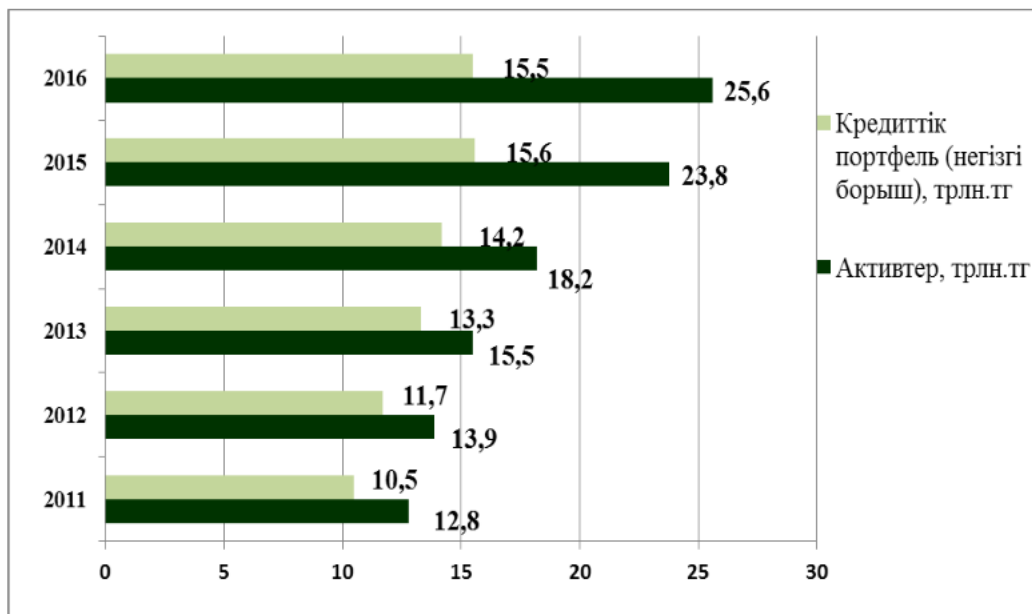
Осыған байланысты Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә.Назарбаев 2017 жылғы 31 қаңтардағы «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Қазақстан халқына Жолдауында Ұлттық Банкке қаржы секторын «жаңғыртуды» жүзеге асыру жөніндегі міндетті шешу шеңберінде банк секторын қалыпқа келтіру жөніндегі шаралар кешенін әзірлеуді тапсырды. Атап айтқанда, Ұлттық Банктің алдына екінші деңгейдегі банктердің балансын «тиімсіз несиелерден» арылту жөніндегі жұмысты жеделдету және қажет болған кезде акционерлер тарапынан банктерді үстеме капиталдандыруды қамтамасыз ету жөніндегі міндет қойылды [1].

2017 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша Қазақстан Республикасында 33 банк және банк операцияларының жекелеген түрлерін жүзеге асыратын 8 ұйым, оның ішінде 3 ипотекалық ұйым (2016 жылдың басында – 35 банк және банк операцияларының жекелеген түрлерін жүзеге асыратын 11 ұйым, оның ішінде 3 ипотекалық ұйым) жұмыс істеді.

Проблемалық несиелер басқадай несиелердің мерзімі сияқты несиелік тәуекелге және банктің өтімділігіне әсер етеді. Егер проблемалық несие мерзімі неғұрлым ұзақ болса, онда қысқа мерзімді несиелемен салыстырғанда соғұрлым өтімді болады. Проблемалық несие мерзімінің ұзартылуы тәуекелдің өсуіне әкеледі. Сондықтан да банктің маңызды міндеті – несиелерді беру мерзімі бойынша онтайлы жиынтықты құру болып табылады.

1-суретке сәйкес ҚР Екінші деңгейлі банктердің активтері 2015 жылдың 1 қаңтарындағы жағдай бойынша 23,8 трлн. теңгені құрап (2014 жылы 18,2 трлн. теңге), өткен жылмен салыстырғанда -23,5 %-ға өскен. Активтер құрылымында маңызды үлесті (жиынтық активтерден 63,4%-ы) 15,6 трлн. теңгелі ссудалық қоржын иеленіп, 2014 жылмен салыстырғанда 8,9%-ға өскенін байқаймыз. Дегенмен, 2015 жылы Қазақстандағы проблемалық несиелер жағдайына келсек, активтер 5,6 трлн. теңгеге, ал ссудалық қоржын 1,4 трлн. теңгеге артқан. 2016 жылы банк секторының активтері 1,8 трлн. теңгеге немесе 7,5%-ға ұлғайды және 25,6 трлн. теңге болды.

Банк секторының кредиттік портфелі жылдың басынан бастап 0,3%-ға азайып, 2016 жылдың қорытындылары бойынша 15,5 трлн. теңге болды.

Сурет 1. Қазақстан Республикасы коммерциялық банктердің активтері мен ссудалық қоржынының динамикасы

Ескерту: [2] әдебиет негізінде автормен құрастырылған.

2017 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша банк секторының кредиттік портфелі бойынша халықаралық қаржылық есептілік стандарттарының талаптарына сәйкес 1,6 трлн. теңге немесе жиынтық кредиттік портфельдің 10,6%-ы болды.

Негізгі борыш және есептелген сыйақы бойынша 90 күннен астам мерзімі өткен берешегі бар қарыздар 1,0 трлн. теңге немесе банктердің жиынтық кредиттік портфелінің 6,7%-ы болды. Банктердің міндеттемелері 2016 жылы 1,4 трлн. теңгеге немесе 6,7%-ға ұлғайды да, 22,7 трлн. теңге болды.

Еліміздегі коммерциялық банктердің бір кемшілігі – олардың экономиканың нақты салаларын қаржыландырмауында. Басты бағыт – жеке тұлғаларға несие беру. Сөйтіп, банк қоржынында жұмыс істемейтін проблемалық несиелер көбейіп, қаржы институттарының ырғақты жұмыс істеуіне кедергі келтіреді.

Кесте -1. Қазақстан Республикасы банк секторының несие портфелінің сапасы

Көрсеткіш атауы / күні	01.01.2014		01.01.2015		01.01.2016		01.01.2017	
	Негізгі қарыз сомасы, млрд.	Үлесі %-бен	Негізгі қарыз сомасы, млрд.	Үлесі %-бен	Негізгі қарыз сомасы, млрд.	Үлесі %-бен	Негізгі қарыз сомасы, млрд.	Үлесі %-бен

	теңге		теңге		теңге		млрд. теңге	
Банктік қарыздар, оның ішінде:	13348,2	100	14184,8	100	15553,7	100	15510,8	100
Негізгі борыш және есептелген сыйақысы бойынша кешіктірілген қарызы жоқ	8745,9	65,5	10259,3	72,3	13436,7	86,4	13613,1	87,8
1 ден 30 күнге дейін кешіктірілген қарыздар	209,9	1,6	357,5	2,5	477,0	3,1	463,8	3
31 ден 60 күнге дейін кешіктірілген қарыздар	91,5	0,7	158,4	1,1	255,7	1,6	213,8	1,4
61 ден 90 күнге дейін кешіктірілген қарыздар	142,7	1,1	69,3	0,5	147,4	0,9	178	1,1
90 күннен көп кешіктірілген қарыздар	4158,2	31,2	3340,4	23,5	1236,9	8	1042,1	6,7
6,7 ҚЕХС бойынша провизиялар	4643,9	34,8	3581,1	25,2	1647,8	10,6	1640,1	10,6
90 күннен көп кешіктірілген қарыздардың ҚЕХС бойынша провизияларымен өтеу коэффициенті	117,7		107,2		66,2		72,1	

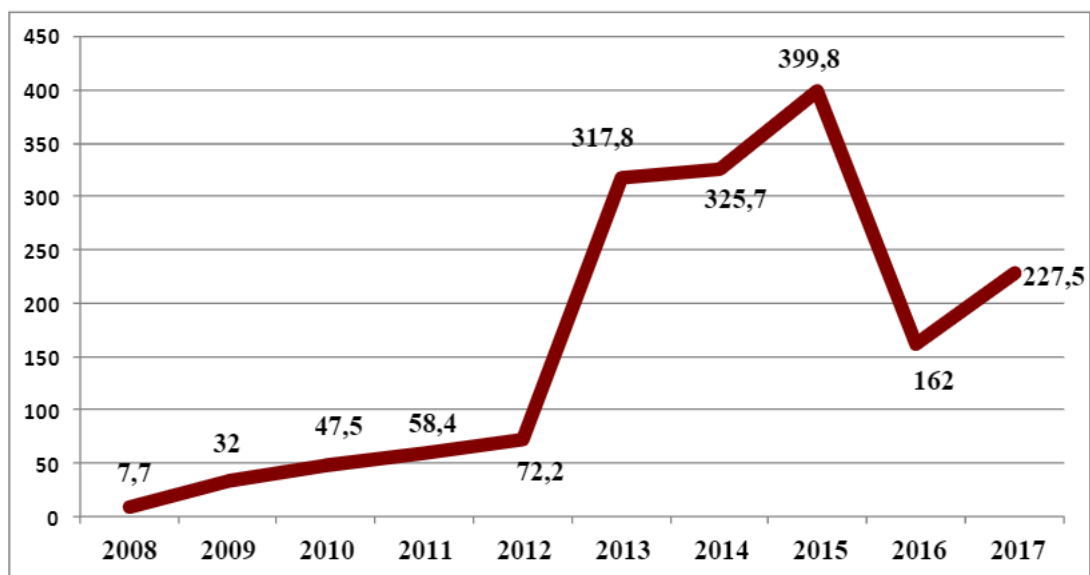
Ескерту: [2] әдебиет негізінде автормен құрастырылған.

1-кестедегі мәліметтерге сәйкес, ссудалық қоржын бойынша провизиялар 1436,0 млрд. Теңгені немесе ссудалық қоржынның 10,5%-ын құраған (2014 жылдың басында ол 4 644 млрд. теңгені немесе ссудалық қоржынның 34,8%-ын құраған). Сонымен бірге, ЕДБ жиынтық несиелік қоржынының сапасы жақсарған, 2015 жылдың 1 қаңтарындағы жағдай бойынша 90 күннен көп кешіктірілген (NPL – жұмыс істемейтін несиелер) қарыздар қазақстандық банктердің ссудалық қоржынындағы үлесі 2014 жылмен салыстырғанда 31,2%-дан 23,5%-ға азайса, 2015 жылдың басымен салыстырғанда 9,21%-ға азайып, межелі көрсеткішке жеткенін көрсетеді.

Ресми мәліметтерге сүйенсек, 2017 жылы проблемалық несиелер көлемі банктердің несиелік портфельдерінің 25-30 пайызына дейін жетіп отыр. Бұл банктердің несиелер нарығының түбіне жетуі мүмкін. Бұл несиелер негізінен бұрынғы жылдары берілген және бүгінге дейін осы мәселе шешімін таппай отыр. Ол кезде банктер тұтынушыларға талапты өте жұмсақ қойғандықтан несиелер нарығына осындай проблема келді.

Банктердің қарыз алушыларының қаржылық жай-күйінің тұрақсыз болуы, ағымдағы нарықтық баға бойынша кепіл нысаналарын сатып алуға деген сұраныстың төмендеуіне байланысты мерзімі өткен берешекті қайтару қарқынының едәуір төмендеуі, банктер үшін ұлттық валютада қорландырудың жоғары құны, несиелік портфелінің валюталық бөлігін қайта бағалау банктердің жұмыс істемейтін қарыздар мөлшерінің өсуіне соқтырады және меншікті капиталына қысым көрсетеді. Экономикалық өсу қарқынының төмендеу жағдайларында қайта құрылымдау, шын мәнінде, банктер үшін қарыз алушылардан борыш ауыртпалығын төмендету бойынша жалғыз қолжетімді құрал болды.

Мемлекет тарапынан жасалып жатқан сауықтыру тарихына 2008-2009 жылдардан бастап көз жүгіртсек, коммерциялық банктердің Үкіметке қаразы жыл санап артуда. Заманауи тілмен айтсақ, «Зомби-банктер» қатары азайар емес. Төмендегі суретте отандық коммерциялық банктердің 2008-2017 жылдар аралығындағы Үкіметке қарыздары бейнеленген.

Сурет 2. Қазақстан Республикасы коммерциялық банктердің Үкіметке қарыздарының динамикасы, млрд. теңге

Ескерту: [2] әдебиет негізінде автормен құрастырылған

2-суретке сәйкес, коммерциялық банктердің қарызы 2008 жылғы әлемдік дағдарыс кезінде 7,7 млрд. теңгемен басталып, 2009 жылы 2008 жылмен салыстырғанда 4 есе, 2012 жылы 9 есе, 2015 жылы 2012 жылмен салыстырғанда 5 есе өскен.

Сарапшылардың пікірінше, банктер үшін секторды сауықтыру процесі жағымсыз аяқталуы мүмкін, бұл мәселе акционерлер тарапынан қосымша қаражат жұмсау арқылы немесе басқа ойыншылармен бірігу үдерістері арқылы ғана шешілмек.

Аталған мәселелерді шешу мақсатында Қазақстан Республикасының Ұлттық қорынан банк секторын сауықтыру үшін республикалық бюджетке 2017 жылға 1 триллион 92 миллиард 941 миллион 288 мың 400 теңге бөлінді. Аталған қаражаттан Қазақстан Ұлттық банкінің банк секторындағы қаржылық тұрақтылықты арттыру үшін АТФ банк, Еуразиялық банк, ЦентрКредитБанкі мен Цеснабанкке 410 миллиард теңге қаржылық көмек көрсетілді.

Сонымен бірге 2017 жылы 30 маусымда Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Қазақстан Республикасы банк секторының қаржылық орнықтылығын арттыру бағдарламасын қабылдады. Бағдарлама банк секторының қаржылық орнықтылығын қамтамасыз етуді үш бағытта жүргізуді көздейді, олар:

- 1) қадағалау сапасы мен жеделдігін арттыру үшін реттеу және қадағалау ортасын өзгерту;
 - 2) жүйе құраушы банктің қаржылық орнықтылығын арттыру;
 - 3) ірі банктердің қаржылық қуатын көтеру [3].
- Әрине, қаржылық сауықтырудың банк қызметін реттеуде маңызы зор. Алайда, оның артықшылықтары мен қатар кемшіліктері қатар жүреді.

Кесте -2. Банктерді қаржылық сауықтырудың артықшылықтары мен кемшіліктері

Артықшылықтары	Кемшіліктері
<i>Банктік дау туындау қаупінің төмендеуі.</i> Коммерциялық банкер өз кезегінде, лицензияда көрсетілген қызметіне сәйкес операцияларды орындайды. Яғни, несие алушы және салым салушы заңды және жеке тұлғалармен келісім-шартқа отырады. Егер де банк банкротқа ұшырайтын болса, банк клиенттерінің жалпы коммерциялық банктерге деген сенімі жоғалып, қолма-қол ақша қаражаттарын депозитке салмайды, сәйкесінше банкте айналым болмайды. Бұл тек қана банкке әсерін тигізіп қоймай, ел экономикасының белсенділігіне теріс әсерін тигізеді.	<i>Жауапкершіліктің төмендеуі.</i> Клиент алдындағы жауапкершілік пен банктік менеджмент сапасы төмендейді. Мемлекетке деген сенімнің тым асып кетуі.
<i>Клиент шығындарының азайуы.</i> Банкте қаржылық тұрақсыздықтың туындауы кезінде оның активтерінің құны міндеттемелерінің құнынан төмен болады. Ал меншікті капиталы қарызды жабуға жеткіліксіз болады. Банк банкротқа ұшыраған жағдайда клиенттің қаржылық портфелі жоғалуы мүмкін, жоғалмаған жағдайда басқа банкке тіркеу жасау үшін де клиент тарапынан қосымша шығын кетеді.	<i>Бюджет шығының көбеюі.</i> Қазақстанда республикалық бюджеттің 45 пайызы Ұлттық қордан алынады. Мысалы, елдегі әртүрлі дағдарыстық шараларға 2008 жылдан бері 14 млрд доллар бөлінген. Оның ішінде 2013 жылы - 1,38 трлн, 2014 жылы - 1,48 трлн, 2015 жылы 1,7 трлн теңге алынса, 2016 жылы қордан бюджеттің кемтігін жамауға бөлінген қаржы 169 пайызға көбейіп, 2,88 трлн теңгеге артқан. Ал биыл, 2017 жылдың бірінші жартысындағы ресми дерек бойынша, Ұлттық қордың қаржысы 5,6 пайызға азайып, 1,34 трлн теңгеге кеміген.
<i>Салымдарды сақтандырудың тұрақты жүйесінің қызмет етуі.</i> Көптеген елдерде банк банкротқа ұшыраған жағдайда жұмыс жасайтын салымдарды міндетті сақтайтын жүйе жұмыс жасайды. Алайда сақтандыру жүйесі арқылы клиент өз салымын толықтай ала алмау қаупі туындайды, нәтижесінде клиенттің сақтандыруға деген сенімі де жоғалады.	<i>Банктік қадағалау сапасының төмендеуі.</i> Сауықтыру мақсатында Ұлттық банк қадағалау шараларын азайтып, стандарттарға сәйкес келулер аясында жеңілдіктер жасайды.
<i>Активтер құнының сақталуы.</i> Банк өз қызметін сақтап қалса, оның активтерінің құны да жоғалмайды.	<i>Бәсекелестіктің төмендеуі.</i> Басқа ірі қаржы институттары көмектескен жағдайда, олардың арасында бәсекелестік болмайды.

Ескерту: [4], [5] әдебиеттер негізінде автормен құрастырылған.

Елімізде соңғы онжылдықта дәстүрге айналған «сауықтыру» процесінің нәтижелерін талдай келе, коммерциялық банктерді ірілендіру керек деген пікірге келдік.

Бұдан басқа, әлемдік практикада банктердің жұмыс істеу қабілетін қалпына келтіру және/немесе реттеу мақсатында мынадай тетіктер пайдаланылады:

- дәрменсіз банктің активтері мен міндеттемелерін басқа банкке беру бойынша операциялар (Purchase and Assumption, P&A). P&A операциялары шеңберінде бір немесе бірнеше тұрақты банктер активтерге иелік етеді және дәрменсіз банктің міндеттемелерін толық немесе ішінара қабылдайды. Көптеген елдерде P&A операциясы банк лицензиясын қайтарып алуды және таратушының банктің қалған бөлігіне дәрменсіздік рәсімдерін қолдануды қажет етеді. P&A операциясы дәрменсіз банк мүлкінің (активтер мен міндеттемелер) барлығына немесе бір бөлігіне әлеуетті сатып алушы болған кезде ғана дәрменсіздікті реттеудің тиісті құралы ретінде қаралуы мүмкін.;

- «бридж-банкті» құру (тұрақтандыру банкі). Бридж-банкті құру бойынша операция көбіне дәрменсіз банк P&A іске асыру үшін жарамсыз, ал әлеуетті сатып алушыларға кешенді сараптаманы жүргізу үшін уақыт талап етілген жағдайда қолданылады.;

- кредиторлардың міндеттемелерін айырбастау есебінен қайта капиталдандыру (bail-in). Bail-in – реттеу құралы, ол тарату кезінде талаптардың кезектілігін және акционерлердің үлесін алдын ала есептен шығаруды көздейтін қағидатты сақтай отырып кредиторлардың қамтамасыз етілмеген және сақтандырылмаған талаптарын капиталға конвертациялауға мүмкіндік береді.;

- мемлекеттік қолдау есебінен қайта капиталдандыру (bail-out). Жалпы алғанда, тиімді реттеу режимі дәрменсіз банктерді мемлекеттің қолдауына сүйенбеуі немесе осындай қолдау көрсетілетіндігін күтуді туындатпауы тиіс.;

- активтерді басқару жөнінде жекелеген компания құру және оған басқару мен өндіріп алу үшін бағалауға қиындық туғызатын, жұмыс істемейтін кредиттер мен активтерді беру;

- тарату.

Айта кететін тағы бір мәселе – ол екінші деңгейлі банктерді мемлекеттендіру. Мемлекеттендіру дегеніміз тұтастай мемлекет қарамағына өтуді білдірмейді. Ол дегеніміз қаржылық тұрақтылықты орната алмаған банк секторлары мемлекет бақылауында болады. Мұндай мәселеде мемлекетіміздің тәжірибесі бар, яғни 2009 жылы дәл осындай жағдайға БТА мен Альянс банктері түскен болатын. Антикризистік шараларға жұмсалған көптеген миллиардтаған долларлар қайтарымсыз кетті. Ал БТА банкі болса, еліміз үшін едәуір кері әсерін тигізген болатын. Сол арада Елбасымыз Ұлттық банк төрағасына кем дегенде 2 нұсқаулық берді. Сол себепті түсініксіз – неге қаржылық реттеуші екінші деңгейлі банктерге ереше көзқараспен қарайды, ал салық төлеушілер мен кейінгі ұрпақ қаражаттарын үнемдемейді. Қазақстандағы қаржылық жүйенің жағдайы керемет емес екенін басшылық айтып, көрсетпесе де, жыл басында банк секторын сауықтандыруға арналған екі триллион тенге сомасы бюджетке аударылды. Сауықтандырудың мәні банктің проблемалық міндеттемелерін сатып алуда жатса болар. Жалпы айтқанда, осының төңірегінде «Халық банк» Казкоммерцбанк акцияларын сатып алу туралы да мәселе қозғалған болатын. Алайда, Ұлттық банк басшысы Данияр Ақышевтың сөзі бойынша, сауықтандыру мұнымен тоқтамайды, басқаша айтқанда оның проблемалары әлде қайда кең мағынаға ие. Көмекке мұқтаждар тізімінде қазіргі таңда еліміздің алпауыт банктері – «АТФ Банк» АҚ, «Еуразиялық банкі» АҚ, «Цеснабанк» АҚ және «ЦентрКредит Банкі» АҚ.

Мақалада қарастырылған проблемалық несиелер жағдайы мен оларды басқару шаралары, несиелердің төлемсіздігі себептері мен динамикасы ҚР несиелердің қайтарымдығын қамтамасыз ету жүйесін шетелдік тәжірбиелерді және ғалымдардың зерттеулерінің негізінде қайта реформалау қажет екендігін дәлелдейді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты 2017 жылғы 31 қаңтардағы Жолдауы // <http://www.akorda.kz/.../memleket-basshysy-nazarbaevty-n-kazak>

2. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі статистикалық мәліметтері // http://www.nationalbank.kz/?docid=146&s_witch=kazakh/

3. Қазақстан Республикасы банк секторының қаржылық орнықтылығын арттыру бағдарламасы. - 30 маусым 2017ж. // <http://www.nationalbank.kz>

4. Barth G., Caprio G.Jr. and Ross Levine Bank Regulation and Supervision: What Works Best // World Bank Working Paper // September 2011 - 40p.

5. Леонов М.Б., Заернюк В.М. Финансовое оздоровление как инструмент регулирования банковской деятельности// Национальные интересы: приоритеты и безопасность. - №27. 2015.- С.2-11.

6. Национализация БВУ // Деловая неделя. - 21 октября 2017г. - С.1-2.

Лухманова Г.К.

Современное состояние финансового оздоровления банковского сектора: преимущества и недостатки

Использование финансового оздоровления коммерческих банков обосновывается необходимостью поддержания стабильности национальной банковской системы. В статье рассматривается современное состояние финансового оздоровления банковского сектора Республики Казахстан, систематизируются основные достоинства и недостатки данного инструмента регулирования банковской деятельности.

Ключевые слова: *банковский сектор, финансовое оздоровление, коммерческий банк, кредит, проблемные кредиты, кредитный портфель.*

G.K. Lukhmanova

The present state of financial health in the banking sector: advantages and disadvantages

The use of financial recovery of commercial banks is justified by the need to maintain the stability of the national banking system. The article considers the current state of financial recovery of the banking sector of the Republic of Kazakhstan, the main advantages and disadvantages of this instrument of banking regulation are systematized.

Key words: *banking sector, financial recovery, commercial bank, credit, problem loans, loan portfolio.*

ӘОЖ 657 (075.8)

НЕГІЗГІ ҚҰРАЛДАРДЫ ТИІМДІ ПАЙДАЛАНУ ШАРАЛАРЫ

Оразбекұлы Б., Ерекешова Н.С.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.

Өнеркәсіптің дамуының маңызды мақсаттарының бірі ең алдымен оның тиімділігін көтеру және шаруашылықтың ішкі резервтерін толығымен пайдалану есебінен өндірісті қамтамасыз ету.

Кілттік сөздер: *негізгі құралдарды, негізгі өндірістік құралдарды, өнеркәсіп, қорқайтарымы*

Өнеркәсіптің дамуының маңызды мақсаттарының бірі ең алдымен оның тиімділігін көтеру және шаруашылықтың ішкі резервтерін толығымен пайдалану есебінен өндірісті қамтамасыз ету. Ол үшін негізгі өндірістік құралдар тиімдірек пайдалану керек.

Өнеркәсіп өнімінің өндірісінің көлемін ұлғайту келесілер міндеттер негізінен жүзеге асырылады:

1. негізгі құралдарды іске қосу;
2. пайдаланылып жатқан негізгі өндірістік құралдарды пайдалануды жақсарту.

Өнеркәсіптің, олардың салаларының және кәсіпорындардың негізгі құралдардың өсуі жаңадан құрылыстар арқылы қол жеткізіледі, және сонымен бірге қайта құрастыру және жұмыс істеп жатқан кәсіпорындарды кеңейту арқылы жүзеге асады. Жалпы өнеркәсіпте өнім өндірісінің өсімін жыл сайын жаңадан іске қосылатын құралдардан артық болатын жұмыс істеп жатқан негізгі өндірістік құралдар арқылы алуға болады.

Негізгі өндірістік құралдарды пайдалану деңгейін анықтау үшін өндірілген өнімнің натуралды және құндылық (ақшалай) бірліктерде және уақыт бірліктерінде қолданылады. Өндірістік күш-қуатты пайдалануын есептеу үшін өнім өндірісінің көлемінің тек натуралды көрсеткіштері пайдаланылады. Негізгі құралдарды пайдаланудың натуралды бірліктері ең алдымен салыстырмалы бір типтік өнім өндірілетін өнеркәсіп өндірісінің салаларының кәсіпорындарында пайдаланылады. Өндірістік күш-қуаттарды жоспарлау және қазіргі жағдайларын талдау барысында қолданылатын, жабдықтардың балансын құрастыру барысында және т.с.с. негізгі өндірістік құралдарды пайдаланудың натуралдық көрсеткіштері дегенмен кәсіпорынның, саланың, жалпы өнеркәсіптің негізгі өндірістік құралдардың жалпы жиынтығын тиімді пайдаланудың жалпы сипаттамасын көрсетпейді.

Шаруашылық қызметті жалпы талдау үшін, күрделі салымдарды жоспарлау үшін, өнеркәсіптің барлық звеноларының негізгі құралдарын және өндірістік күш-қуатты іске қосу үшін өндірістің тиімділігі көрсеткіші, негізгі құралдардың бірлігіне есептегенде өнім өндірісі - қорқайтарымы көрсеткіші деп аталатын маңыздылығын алуда. Сонымен бірге қорқайтарымының кері көрсеткіші – қорсыйымдылығы көрсеткіші пайдаланылады. Қорқайтарымының көрсеткішін анықтау барысында құндылық және натуралдық өлшемдер бірліктері қолданылады.

Негізгі құралдардың неғұрлым толық пайдалануы өндіріс көлемінің өзгеруі барысында өндірістік күш-қуаттардың жаңасын іске қосу қажеттіліктерді төмендетуге әкеледі, сәйкесті кәсіпорынның пайдасын тиімді пайдалануына жеткізеді (тұтыну қорына пайдадан салымдардың үйлесін көбейтуге, тұтыну қордың жоғары бөлігін технологиялық үрдісті механикаландыруға және автоматтандыруға бағыттауға және т.с.с.) [1].

Негізгі құралдарды пайдалануды жақсарту сонымен бірге олардың айналымдарын жеделдету деп саналады. Бұл физикалық және моралдық тозу мерзімдерінде айырмашылықты қысқарту мәселелерді шешуге ықпалдасады, негізгі құралдардың қарқынын жеделдетуге мүмкіндікті туғызады. Негізгі құралдарды тиімді пайдалану қазіргі уақыттың экономикалық реформалардың тағыда басқа басты мақсатпенен тығыз байланысты - өндірілетін өнімнің сапасын жоғарлату, өйткені нарықтық бәсеке жағдайында жоғары сапалы өнім жедел өткізіледі және жоғары сұранысқа иеленеді.

Жұмыс істеп жатқан негізгі құралдарды және өнеркәсіп кәсіпорындардың өндірістік құаттарын және соның ішінде жаңадан іске қосылғандардың пайдалануын жақсарту келесі есебінен жеткізілу мүмкін:

- өндірістік күш-қуаттарды және негізгі құралдарды пайдалану интенсивтілігін жоғарлату;

- оларды толтыру экстенсивтілігін жоғарлату. Өндірістік күш-қуаттарды және негізгі құралдарды анағұрлым интенсивті пайдалану ең алдымен соңғыларды техникалық жетілдіру есебінен жеткізіледі.

Өнеркәсіп кәсіпорындардың тәжірибесі жабдықтардың бірлігінің күш-қуатын арттыру үрдісі қалыптасқанын көрсетеді:

- станоктарда, машиналарда және агрегаттарда ең жауапты бөлшектер мен тораптар нығайтылады;

- өндірістік үрдістердің негізгі көрсеткіштері жоғарлатылады (жылдамдық, қысым, температура).

- тек негізгі өндірістік үрдістер мен операциялар механикаландырылып және автоматтандырылып қана қоймайды, сонымен бірге көп жағдайда өндіріс барысын және жабдықтарды пайдалануды баяулататын қосалқы және көліктік операциялар да осындай үрдістерге ұшырайды.

Ескірген машиналар модернизацияланады және анағұрлым жетік жаңалармен ауыстырылады.

Негізгі құралдарды қарқынды пайдалану технологиялық үрдісті жетілдіру жолымен жоғарлайды; бір текті өнімнің өндірісінің оптималды шоғырлану базасында өндірістің үздіксіз ағынын ұйымдастыру, оны өндірілетін өнімнің сапасы және берілген технологияның талаптарына сәйкес дайындау; кәсіпорындардың, цехтардың және өндірістік учаскелердің, басқа да біраз шараларды жүргізу жұмысының бірқалыпты, жұмысының ырғақтығын қамтамасыз ету. Өз кезегінде бұл еңбек заттарын өңдей қарқынын, жылдамдағын көбейтуге және уақыттың бірлігіне, жабдықтардың бірлігіне немесе өндірістік алаңның 1 шаршы метіріне өнім өндірісін көбейтуді қамтамасыз етеді.

Жұмыс жасайтын кәсіпорындардың негізгі құралдарын қарқынды пайдалану жолы олардың техникалық қайта жарактануды, негізгі құралдарды жаңарту қарқынын көбейтуді енгізеді. Өнеркәсіптің біраз салаларының жұмыс жасау тәжірибесі жұмыс істеп жатқан фабрикалар мен зауаттардың техникалық қайта жабдықтауды көрсетеді.

Әсіресе бұл негізгі құралдардың анағұрлым тозу жағдайында кәсіпорындар үшін өте маңызды.

Негізгі құралдарды пайдалану экстенсивтілігін жақсарту бір жағынан күнтізбелік кезеңде (ауысым, тәулік, ай, тоқсан жыл барысында) жұмыс істеп жатқан жабдықтардың жұмыс уақытын ұлғайтуды көздейді, ал екінші жағынан кәсіпорында және оның өндірістік звеносында бар жалпы жабдықтардың құрамында жұмыс істеп жатқан жабдықтардың санын және үлес салмағын көбейтуді көздейді [2].

Жабдықтардың жұмыс уақытын көбейту келесі есебінен қол жеткізіледі:

- Әр бір өндірістік бөлімінде жабдықтардың белгілі бір топтарының өндірістік күш-қуаттар арасындағы пропорцияларды қолдану;

- кәсіпорынның цехтары арасында, өнеркәсіптің әр бір саласының ішінде белгілі бір өндірістердің арасында, өнеркәсіптің салаларының дамуының қарқындары мен пропорциялары арасында және жалпы халық шаруашылық бойынша пропорцияларды қолдау;

- Негізгі құралдарды күтіп пайдалануды жақсарту, пайдаланылатын өндіріс технологиясын ұстану, жабдықтарды дұрыс пайдалануға ықпалдасатын өндірісті және еңбекті ұйымдастыруды жетілдіру, тұрып қалғанды және бұзылғанды болдыртпай алдын алу, жабдықтардың жөндеумен байланысқан тұрып қалғандарын қысқартатын және жөндеу арасындағы кезенді ұлғайтатын өз уақытында және сапалы жөндеуді жүзеге асыру;

- Жұмыс уақыттың шығындарында негізгі өндірістік операциялардың үлес салмағын көбейтетін шараларды жүзеге асыру, өнеркәсіптің біраз салаларының кәсіпорындардың жұмысында мауысымдылықты қысқарту, кәсіпорынның жұмысының ауысымдылығын көтеру;

- Жабдықтарды жөндеу қызметінің сапасын көтеру жолмен жабдықтардың ауысым ішіндегі жұмыссыз тұрып қалған уақыты қысқарту және мүлдем жою, жұмысшы күшпен, шикі затпен, жағар-жанар маймен, жартылай фабрикаттармен негізгі өндірісті өз уақытында қамтамасыз ету;

• Жабдықтардың бір тәулік бойы жұмыссыз тұрып қалғанын қысқарту, оның жұмысының ауысымдылық коэффициентін көтеру.

Сонымен кәсіпорындарда жұмыс істеп тұрған станоктар, машиналар және агрегаттардан басқа жабдықтардың белгілі бір бөлігі жөндеуде және резервтерде болады, ал тағы бір бөлігі – қоймаларда. Орнатылмаған жабдықтардың өз уақытында жасалған монтажи, және сонымен бірге жоспарлы жөндеуде және резервте тұрғанғандарды есептемегенде барлық орнатылған жабдықтарды іске қосу негізгі құралдарды пайдалануды жақсартаты.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Әбдіманапов Ә. Бухгалтерлік және қаржылық есеп принциптері (Халықаралық стандарт) [Мәтін]: Оқулық / Ә. Әбдіманапов.- Алматы, 2006.- 535бет..
2. Оразбекұлы Б. Бухгалтерлік есеп және аудит негіздері – Талдықорған, 2012

Оразбекулы Б., Ерекешова Н.С.

Мероприятия по эффективному использованию основных средств

Одним из ключевых момента промышленности является его способность повышение эффективности и поддерживать обеспечение полного использования внутренних резервов производства за счет хозяйства

Ключевые слова: *основное производственное оборудование, производство, репарация*

B. Orazbekuly, N.S. Erekesheva

Measures for the effective use of fixed assets

One of the major components of the product range is its ability to maximize its effectiveness and to maintain its full potential internally.

Key words: *basic manufacturing equipment, production, reparation*

УДК 370

АЛМАТЫ, КАК УНИКАЛЬНЫЙ ТУРИСТИЧЕСКИЙ, КУЛЬТУРНЫЙ И ДЕЛОВОЙ ЦЕНТР КАЗАХСТАНА

Тулешова Г.Б., Кенжебаева Э.Ш.

Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова, г. Талдықорған

А данной статье автор, опираясь на статистические данные раскрывает город Алматы не только как туристический, культурный, но и как один из ведущих деловых центров Казахстана. Особое внимание было уделено, тому что вектор развития города Алматы задается программой 2020.

Ключевые слова: *статистика, бизнес, культура, туризм, программа, экономика, стратегия.*

В 1997 году Указом Президента Республики Казахстан Нурсултана Назарбаева столица страны была перенесена из Алматы в Астану. На следующий год, 1 июля 1998 года, был принят Закон об особом статусе города Алматы-южной столицы. Сам город Алматы расположен на юго-востоке Казахстана, у подножья самого северного хребта Тянь-Шаня – Заилийского Алатау. На территории Алматы протекают реки Малая и Большая Алматинка вместе со своими притоками, относящимися к бассейну озера Балхаш. В Алматы встречаются различные виды почв, что обусловлено неодинаковым

рельефом, а их разнообразие сказывается на флоре и фауне. В XIX веке ученые тут вывели особый сорт яблок, алматинский апорт, которые сейчас являются одним из уникальных символов города. С окрестностей Алматы начинается Иле-Алатауский национальный парк, на территории которого организованы заповедник и природные заказники.

За годы независимости Казахстана Алматы, приумножил свой научный, образовательный и культурный потенциал. Стал превращаться в финансовый и туристический центр страны. Стоит отметить, что экономика Казахстана за годы независимости выросла в 16 раз, южная столица двигалась все это время опережающими темпами. Если в начале 90-х Алматы обеспечивал десятую часть ВВП, то сегодня мегаполис формирует уже пятую часть экономики страны [1].

На сегодняшний день ведется активная работа по улучшению уровня туристического бизнеса. Особое внимание администрация города уделила вопросам туристической деятельности были проведены реформы, касающиеся транспортного обслуживания в городе, работы национального аэропорта и экскурсионных служб. Вектор развития города задается программой 2020. Алматы сегодня – это город с не сырьевой экономикой. Основными принципами устойчивого развития, заложенными в программу, являются эффективные экономические решения, стимулирование туристического бизнеса, как драйвера экономики. Город с хорошо развитой инфраструктурой открыт как для туристов, так и для деловых людей.

Одной из главных достопримечательностей, которые стоит посетить туристам, является Большое Алматинское озеро, появившееся в результате землетрясений. Оно находится в Иле-Алатауском национальном парке в 25-ти километрах от города. Это необычайный памятник природы с чистейшим воздухом. Озеро окружено горными пиками. Отличительной его особенностью считается то, что в разное время года озеро меняет свой цвет, приобретая множество оттенков от зеленого до голубого. На территории парка находится еще одна достопримечательность — Большое Алматинское ущелье. А недалеко от него расположена российская космологическая станция.

На высоте почти 1700 метров над уровнем моря в одноименном горном урочище расположен спортивный комплекс «Медео». Это самый высокогорный спорткомплекс, он считается идеальным для занятия всеми зимними видами спорта. Посетить «Медео» можно в период с октября по май. Стоит отметить, что посещение Вознесенского кафедрального собора, высота которого составляет 56 метров доставит огромное удовольствие для туристов. Это уникальное здание с прекрасной архитектурой. Благодаря мастерству инженеров, собор выдержал десятибалльное землетрясение в 1911 году. Алматы известен еще и тем, что здесь есть около 120 фонтанов, последний из которых начал свою работу в 2006-м году. Они составляют систему водотоков и поэтому играют важную роль для города. Ежегодно весной горожане отмечают День фонтанов.

Еще одна природная достопримечательность – гора Кок-Тюбе, высота которой составляет 1130 метров над уровнем моря. На ее склонах построена знаменитая алматинская телебашня высотой 372 метра. На ней предусмотрены две смотровые площадки, с которых открывается отличный вид на город [2].

Нельзя не отметить, что одним из главных приоритетов туристического бизнеса является проживание и передвижение. Одним из самых недорогих гостиниц города является «Алматы Сапар», находящаяся прямо в центре города. Гостевой дом рассчитан на 47 номеров и оснащен всем необходимым. Стоимость одноместного номера эконом-класса составляет от 30 \$, а двухместный люкс обойдется в 145 \$ за сутки.

Самым роскошным отелем является «Хаят Ридженси», имеющий статус 5 звезд. В здании этого элитного отеля есть бизнес-центр, конференц-зал, салон красоты, ресторан, бар, сауна и многое другое. Обслуживание находится на мировом уровне. Стоимость номеров составляет от 600 до 1000 \$ за сутки. Одной из особенностей отеля является

наличие специальных семейных номеров, номеров для некурящих и людей с ограниченными возможностями.

Поскольку город представляет собой современный мегаполис, здесь введены в эксплуатацию практически все виды транспорта. В 2011 году в Алматы открылось метро – за первый год работы было перевезено 6 млн пассажиров. Есть международный аэропорт, принимающий и встречающий путешественников практически из всех стран мира. В Алматы действуют автобусы, троллейбусы, трамваи, метро и такси. Что касается трамваев, то этот вид транспорта в последнее время только набирает обороты своей популярности. Вскоре планируется строительство линий скоростного трамвая.

Особый статус городу придает и то, что в Алматы расположены головные офисы крупнейших банков Казахстана и филиалы транснациональных финансовых институтов и компаний. Именно 15 лет назад здесь произошел экономический подъем. Благодаря четкому руководству властей города, во многие компании иностранные партнеры начали инвестировать крупные суммы денег. Также здесь начало процветать ипотечное строительство жилья [3].

Сегодня Алматы — это крупнейшая деловая «точка» страны, где находятся штаб-квартиры и офисы известных банков и иностранных компаний. Благодаря правильно проводимой экономической политике, в государственную казну ежегодно поступает более 3,5 млрд. \$.

20 сентября текущего года Глава государства Н.Назарбаев провел совещание по развитию города Алматы. Открывая совещание Глава государства отметил, что Алматы на сегодняшний день является не только культурным, научным, но и деловым центром Казахстана. Он также отметил, что за последние годы стремительными темпами развивается инфраструктура города Алматы. Что положительно сказывается на развитии города Алматы, как делового центра. Глава государства особое внимание уделил реализации приоритетных направлений программы 2020 по развитию города Алматы.

Город Алматы традиционно развивается как финансовый центр Республики Казахстан, что обусловлено концентрацией основных финансовых ресурсов и организаций на территории города. Основная часть организаций финансовой сферы и все ее регуляторы сосредоточены в Алматы, что соответственно сказывается на масштабах финансовой деятельности в городе. На Алматы приходится абсолютное большинство объемов ключевых показателей деятельности секторов финансового рынка – банков, страховых компаний, управляющих портфелем ценных бумаг. Повышение инвестиционной и деловой привлекательности города одна из основных задач администрации города [3].

Алматы — это не только деловая, но и культурная столица Казахстана. Здесь есть 15 театров, 2 филармонии, более 30 музеев и около 40 библиотек. И это далеко не полный список мест, где можно восхищаться национальной культурой и искусством. Большой интерес для туристов и иностранцев представляет Центр современного искусства Сороса, равно как и другие галереи города: Умай, Ою, Улар и Тенгри Умай. Любители ночной жизни с удовольствием могут отправиться в клубы и на дискотеки. Среди наиболее популярных клубов выделяют Pean, DaFreak, Gas и Most.

Туристы и гости города посещают концертные залы, филармонии, театры, музеи, художественные галереи. В городе также много памятников истории, архитектуры и монументального искусства.

Центр культурной жизни Алматы — Государственный театр оперы и балета имени Абая. Театр построили в 1934 году на базе открытой за год до этого музыкальной студии. После открытия театра началось бурное развитие театрального искусства в городе. В годы войны в Алма-Ату эвакуировали многих деятелей искусства из стран СССР, в том числе Галину Уланову, которая внесла значительный вклад в развитие казахстанского балета и поставила в театре знаменитый балет «Жизель».

Самым старым районом города считается Парк 28 гвардейцев-панфиловцев. Появился он в 1870-х годах, сразу после основания города. В парке стоит ранний архитектурный памятник — дом Офицерского собрания, основанный в 1865 году.

Излюбленное место туристов — зелёный базар. Этот старейший рынок, построенный в 1875 году, прозвали «зелёным» за то, что изначально на нём торговали зеленью, свежими фруктами и овощами. Рынок также называют «Базаром мира», так как здесь встречаются товары со всех концов света и люди, говорящие на разных языках планеты.

Алматы – это город сосредоточений различных видов архитектурных памятников, развлекательных предприятий, научно-практических центров, культурных событий и туристских объектов, на мой взгляд в этом и состоит его уникальность.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Официальный сайт Агентства РК по статистике (раздел туризма и культуры)
2. Тенденция развития туризма в Казахстане. Уахитова Г.Б. Вестник Кар.ГУ 2015г.
3. Современные тенденции развития деловых центров в крупных городах Казахстана. Игнатьева Н.В. часть 1 Алматы 2014г.

Тулешова Г.Б., Кенжебаева Э.Ш.

Алматы мәдени туристік және іскерлік орталықтың бірегейі

Бұл мақалада статистикалық мәліметтерге сүйене отырып, Алматы қаласын тек туристік және мәдени орталық ретінде ғана ашып қана қоймай, Қазақстанның жеткеші іскер орталықтарының бірі ретінде ашып көрсетеді. Алматы қаласының даму векторына 2020 бағдарламасының бағыт-бағдар беріп отыруына ерекше көңіл аударылды.

Кілттік сөздер: *статистика, бизнес, мәдениет, туризм, бағдарлама, экономика, стратегия.*

G.B. Tuleshova, S.E. Kenjebayeva

Almaty, as a unique tourist, cultural and business center of Kazakhstan.

In this article, the author, relying on statistical data, reveals the city of Almaty not only as a tourist, cultural, but also as one of the leading business centers of Kazakhstan. Particular attention was paid to the fact that the vector of development of the city of Almaty is set by the program 2020.

Key words: *statistics, business, culture, tourism, program, economy, strategy.*

**ПСИХОЛОГИЯ ЖӘНЕ
ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ
НАУКИ**

UDK 001

**PROFESSIONAL COMPETENCE AS A THE BASIS FOR SUCCESS AND
EFFECTIVENESS FOR PROFESSIONAL ACTIVITY**

A.E. Tastemirova, G.K. Turabay

Zhetysu State University I. Zhansugurova, Taldykorgan

*Kazakh University of International Relations and World Languages named after Abylai Khan,
Almaty, Appleflower40@mail.ru, TGK_96@inbox.ru*

The article deals with concepts of competence as the basis for the professional activity of teachers. The problem of competence affects almost the whole system of education from the primary level of school to the institution of advanced training. The article presents different opinions on the competence depending on the field of activity.

Key words: *regional competence, extreme competence, motivational component, integral characteristic.*

To determine the essence of the professional competence of a teacher, we need to identify the meaning of the concept underlying it, that is, to find out what is meant by competence. In addition it seems reasonable to clarify the concepts of "competent" and "competence" that are close to it.

In the "New Dictionary of Foreign Words and Expressions," the term competence (from Latin *competens* (*competentis*) - proper, capable) is interpreted as the possession of knowledge and experience that allows one to judge something; weighty, authoritative opinion [1, 23].

Defining term for our research is the notion of "professional competence". In modern science the problem of studying the professional competence of a specialist has not been solved unambiguously. In the literature, you can find different approaches to determining the essence of the concept, structure, content of professional competence and professional competence of specialists of various profiles. The study of this problem required us to analyze various sources in which the essence of these concepts is revealed. Let us turn to their consideration.

The word "competent" is derived from the word "competence" and used in two meanings: first, knowledgeable in a certain area; secondly, having the right by his knowledge or authority to do or solve anything and to judge something [2.30].

It is necessary to clarify one more concept - "competence" which also occurs in literature along with the notion of "competence". In the same dictionary we find the concept of "competence" (from Latin *competentia* belonging to the law) which has the following meanings: 1) the terms of reference granted by law, by statute or other act to a particular body or official; 2) the range of issues in which this person has knowledge and experience.

Consequently, competence can be regarded as the terms of reference to an official who is highly responsible and independent in solving certain tasks, as well as possessing a body of knowledge, experience in the practical use of this knowledge and the ability to dispose of them (ie. knowledge, experience) in the course of implementing these authority [2.20].

Studying the literature on this issue made it possible to consider that there are many types of competences and competencies. The problem of competence affects almost the whole system of education, starting from the primary school and ending with the institutes of advanced training, i.e, it provides not only a valuable orientation of professional training of specialists but also finds its application in the education of primary school children and high school students.

For example, M.N. Nizamova singles out the grammatical competence (with reference to the elementary school students), which is the prerequisite for the development of communicative competence [15]. A.B. Izdeleuova after M.Zh. Zhadrina believes that the competences of high school students should be classified according to the level of importance for basic and key [16]. J.A.

Tuselbaeva considers the regional geography of the future specialist in the field of foreign languages [17].

A.K. Markova in her work gives the following definition of professional competence: "Individual characteristics of the degree of compliance with the requirements of the profession, a mental state that allows one to act independently and responsibly, the possession of a person's ability and ability to perform certain labor functions" [9,1].

The author made an attempt to identify the main types of professional competence of a teacher:

- Special competence - owning professional activity at a sufficiently high level, the ability to design their further professional development;

- Social competence - possession of joint (group, cooperative) professional activity, cooperation, as well as the methods of professional communication adopted in this profession; social responsibility for the results of their professional work;

- Personal competence - possession of personal self-expression and self-development techniques, means of confronting professional deformities of a person;

- Individual competence - possession of self-actualization and development of individuality within the profession, readiness for professional growth, ability to individual self-preservation, non-adherence to professional aging, ability to organize their work rationally without overloading time and effort;

- "extreme professional competence" when a person is ready to work in suddenly complicated conditions[9].

The concept of professional competence proposed by V.N. Vvedensky is under our consideration. According to his idea professional competence is the unity of the theoretical and practical readiness and ability of a person to professionally carry out professional activities [7].

The problem of professional competence studied above mainly belongs to foreign scientists. As it turned out during the study of literature, Kazakh science also has research in this area. A number of Kazakhstani works are devoted to the problem of forming professional competence of various specialists. Let us dwell on them.

A.B. Bekmanova believes that professional competence is a part of the personality structure of a future teacher and represents an integral dynamic education characterized by desire for improvement, the acquisition of new knowledge, skills, and enrichment of activities which is a necessary condition for the productive implementation of activities and includes a set of pedagogical knowledge and skills, individual experience and pedagogical skills [12].

B. Kenzhebekov considers the professional competence of a specialist as an important component of the personality structure of a specialist, which is a generalized personal education that embodies theoretical, methodological, cultural, subject, psychological pedagogical and technological readiness for productive professional activity [14].

V.A. Adolf defines the professional competence of the teacher of technology of labor and entrepreneurship as a professional quality, which presupposes the presence of knowledge and awareness of the teacher in the technologies of professional activity, the ability to use them, process, specify, develop [6].

In the work of Sh.K. Zhantleuova the professional competence is represented by a qualitative characteristic of the personality of the future teacher as a subject of professional activity, manifested in the gnostic, procedural, communicative, personal, creative and reflexive components integrated in the experience of practical activity, the basis of which is the orientation of a personality [8].

Under the professional competence of teachers Sh.K. Zhantleuova means a complex of fundamental special psychological and pedagogical knowledge, professional skills acquired as a result of special training in the university, as well as the skills of self-improvement, with the purpose of developing professionally significant qualities against the background of a positive attitude toward the profession [7].

According to G.A. Kolesnikova the professional competence of the music teacher appears as an integral formation of a person with valuable ideas, free orientation, professional position, research methods, theoretical knowledge and practical skills (information-cognitive, constructive, projective-creative knowledge, skills) in realizing the problems of theory and the practice of musical and pedagogical education and musical art [5].

Thus the problem of professional competence has been widely disseminated abroad and has recently been actively discussed in scientific circles in Kazakhstan. Certainly, the works mentioned above are a valuable contribution to the development of pedagogical and psychological sciences of Kazakhstan. However, they do not address the problem of professional competence of pedagogical psychologists. Unfortunately, Kazakhstan's science does not yet have research in this area and this is the relevance, and novelty of our work.

As the analysis of works devoted to the problems of studying the competence of various specialists shows the professional competence of pedagogical psychologists has so far been little studied. Russian scientists have already accumulated some material on this issue. The subject of their research is the formation of professional competence of practical psychologists special psychologists, teachers and psychologists.

H.T. Sheryazdanova points out that professional competence is the most important quality of a teacher's work and includes the following characteristics: professional knowledge, skills, abilities, range of professional opportunities, perfect mastery of tools, techniques and techniques of professional activity, creative nature of activities, active search for innovative approaches and innovative technologies, personal initiative and professional communication skills [5].

In the understanding of E.V. Zvoljko professional competence of a special psychologist is the main criterion of effectiveness of professional activity and represents a complex mental education, formed on the basis of synthesis of theory and practice, manifested in the abilities of the individual to use the accumulated experience in a variety of sociocultural situations; characterization of the degree of knowledge system, knowledge and skills, mastering of basic types of activity, availability of special qualities necessary for carrying out activities and acting as a kind of integrative quality of a professional in other words it is an integral characteristic of professionalism [9].

As the analysis of these works shows competence is considered mainly in relation to the profession: a child's practical psychologist, a special psychologist, a teacher-psychologist. It should be noted again that in the latter work it is a question of improving the professional competence of the pedagogue-psychologist in the conditions of the institute for advanced training.

From the previous definition components of the professional competence of a teacher-psychologist follow: special competence, competence in communication, individual and personal competence. We agree with the opinion of Yu.V. Vadanyan who expressed the idea that the various components of professional competence may not coincide in one person [7].

In the structure of each component of professional competence we will identify four interrelated components: motivational, gnostic, procedural and evaluative-reflective. This component composition served as the basis for determining criteria, indicators of special, individual-personal competence and competence in communication, which we will consider in describing each component of professional competence.

In addition, we first need to clarify the content of each component. So, for example, the motivational component reflects motives, interests, needs, direction of the person, etc. We will expand the meaning of these concepts.

The motive (from the Latin *movere* - to set in motion, to push) different authors understand differently: firstly, as a complex integral (systemic) psychological formation that leads to conscious actions and actions and serves for them as the basis (justification) that should build the subject himself; secondly, psychological conditions characterizing any relatively narrow, private and variable attitude of a person to certain objects and phenomena of the external world, which have a purposeful character of human actions; thirdly, the person's inner motivation for this activity, connected with the satisfaction of a certain need.

Closely related to the motives of the needs. In the presentation of E.P. Ilin's an individual needs are a reflection in the mind of need (the neediness, the desire for something at the moment), often experienced as an internal tension (needful state) and inducing mental activity associated with goal-setting [3,76].

The changes taking place in modern education system make it necessary to improve qualifications and professionalism of a teacher, that is, his professional competence. The main goal of modern education is to meet the actual and long-term needs of the individual, society and the state, the preparation of a multi-faceted personality of a citizen of his country, capable of social adaptation in society, the beginning of work, self-education and self-improvement. A free-thinking, predictive results of their activities and modeling the educational process, the teacher is the guarantor of achieving the set goals. That is why the demand for a qualified, creative and competitive personality of a teacher, capable of educating a person in a modern, dynamically changing world, has suddenly risen sharply. Based on current requirements it is possible to determine main ways of developing the professional competence of a teacher:

- Work in methodological associations, creative groups;
- Research activities;
- Innovative activity, mastering of new pedagogical technologies;
- Various forms of pedagogical support;
- Active participation in pedagogical competitions and festivals;
- Translation of own pedagogical experience;
- Use of ICT, etc.

But not one of these methods will not be effective if a teacher himself does not realize the need to increase his own professional competence. Hence the need for motivation and creation of favorable conditions for pedagogical growth. It is necessary to create those conditions in which the teacher is self-aware of the need to improve the level of his own professional qualities. The analysis of own pedagogical experience activates the professional self-development of the teacher, as a result of which the skills of research activity are developed, which are then integrated into pedagogical activity. The teacher should be involved in the process of managing the development of school, which contributes to the development of his professionalism.

The development of professional competence is a dynamic process of mastering and modernizing professional experience, leading to the development of individual professional qualities, the accumulation of professional experience, involving continuous development and self-improvement.

Formation of professional competence is cyclical and constant improvement of professionalism is necessary and each time the stages listed are repeated, but in a new quality. In general, the process of self-development is determined biologically and is associated with the socialization and individualization of the individual, which consciously organizes its own life, and therefore its own development

Summarizing we can conclude that the professional competence is the basis for the effectiveness and success of the professional activities of a specialist, in particular, and a teacher-psychologist. In our understanding, the professional competence of a psychologist educator is an integral, dynamic, under certain conditions, rapidly developing characteristics of the subject of professional activity (teacher-psychologist), consisting of special, individual-personal competence and competence in communication; which is the basis of efficiency and success of professional activity.

REFERENCE:

1. Концепция развития образования Республики Казахстан до 2015 года // <http://www.edu.gov.kz>
2. Государственная программа развития образования в Республике Казахстан на 2005-2010 годы. – Астана, 2004 год // <http://www.edu.gov.kz>

3. Адольф В.А. Формирование профессиональной компетентности будущего учителя // Педагогика. – 1998. – № 1. – С.72-75.
4. Балгимбаева З.М., Ахтаева Н.С. Психологическая служба в школе: учебно-методическое пособие. – Алматы: Казак университеті, 2005. – 76 с.
5. Бекманова А.Б. Педагогические условия профессионального самовоспитания студентов педвузов: дис. ... канд. пед. наук. – Шымкент, 1997. – 178 с.
6. Введенский В.Н. Моделирование профессиональной компетентности педагога // Педагогика. – 2003. – № 10. – 51-55.
7. Варданян Ю.В. Стрoение и развитие профессиональной компетентности специалиста с высшим образованием (на материале подготовки педагога и психолога): автореф. докт. пед. наук. – Москва, 1998. – 38 с.
8. Жантлеуова Ш.К. Формирование профессиональной компетентности студентов в процессе педагогической практики: автореф. ... канд. пед. наук. – Алматы, 2006. – 24 с.
9. Зволейко Е.В. Становление профессиональной компетентности студентов – специальных психологов в образовательном процессе вуза: дис. ... канд. пед. наук. – Чита, 2004. – 223 с.
10. Изделеуова А.Б. Развитие ключевых компетенций старшеклассников в процессе домашних учебных занятий (на примере истории Казахстана): автореф. ... канд. пед. наук. – Караганды, 2007. – 25 с.
11. Кибардина Л.П. Проблемы и пути повышения профессиональной компетентности школьного педагога (в новых социально-экономических условиях): автореф. докт. пед. наук. – Бишкек, 2000. – 34 с.
12. Кенжебеков Б. Сущность и структура профессиональной компетентности специалиста // Высшая школа Казахстана. – 2002. – № 2. – С.171-175.
13. Мендалиева Р.Т. Организационно-педагогические условия функционирования психологической службы в школе: дис. ... канд. пед. наук. – Алматы, 2003. – 169 с.
14. Низамова М.Н. Формирование грамматической компетенции учащихся начальной ступени школы с уйгурским языком обучения (на материале категории рода русского языка): автореф. канд. пед. наук. – Алматы, 2007. – 27 с.
15. Сорокина Т.М. Развитие профессиональной компетенции будущего учителя средствами интегрированного учебного содержания // Начальная школа. – 2004. – № 2. – С.110-114
16. Шерьязданова Х.Т. Психолог в детском саду: учебное пособие. – Алматы: Рауан, 1997. – 56 с.
17. Тусельбаева Ж.А. Формирование страноведческой компетенции студентов в условиях информатизации профессионального образования: канд. пед. наук. – Алматы, 2000. – 150 с.

Тастемірова А.Т., Турабай Г.К.

Кәсіби құзырлық кәсіби істің тиімділігі мен сәтті болуының негізі

Осы мақалада құзыреттілік ұғымдары мұғалімдердің кәсіби қызметінің негізі болып саналады. Құзыреттілік мәселесі бүкіл білім беру жүйесін мектептің бастапқы деңгейінен біліктілікті арттыру институтына дейін әсер етеді. Мақалада қызмет саласына байланысты құзыреттілік туралы әртүрлі пікірлер бар.

Кілттік сөздер: *аймақтық құзыреттілік, экстремалды құзыреттілік, мотивациялық компонент, интегралдық сипаттамасы.*

Тастемірова А.Т., Турабай Г.К.

Профессиональная компетенция как основа успеха и эффективности для профессиональной деятельности

В данной статье рассматриваются понятия компетентности как основа профессиональной деятельности педагогов. Проблема компетентности затрагивает практически всю систему образования от начального звена школы до института повышения квалификации. Статья представляет разные мнения о компетенции в зависимости от сферы деятельности.

Ключевые слова: *страноведческая компетенция, экстремальная компетентность, мотивационный компонент, интегральная характеристика.*

ӘОЖ 378.02:37.035.3

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МЕНЕДЖМЕНТ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ ЖӘНЕ БІЛІМ МЕКЕМЕЛЕРІНДЕ ІСКЕ АСЫРУ ТӘЖІРИБЕСІ

Құрманбаев А.А., Турганова М.М., Койбасова А.К.

*І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті. Талдықорған қ.,
1962kaa@mail.ru*

Бұл мақалада педагогикалық менеджмент теориялық негіздері зертеліп талданды және білім мекемелерінде іске асыру тәжірибесін жетілдіру мен даму келешегі айқындалды

Кілттік сөздер: *педагогикалық менеджмент, кәсіптік-техникалық колледж, оқу-тәрбие процесін басқару, өндірістік оқыту, әдістеме, білім беру менеджері, нормативтік құжат.*

Уақыт талаптарына сәйкес білімді үнемі дамыту қажеттілігі осы әлеуметтік салада басқаруды жетілдіру бойынша жаңа міндеттерді алға қояды. Заманауи менеджменттің маңыздылығы мемлекетіміздің көптеген нормативтік құжаттарында, оның ішінде Қазақстан Республикасындағы білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында жүйелі көрсетілген. Осы Бағдарламаның басты мақсаты - білімнің бәсекеге қабілеттілігін арттыру, экономиканың тұрақты дамуы үшін сапалы білімнің қолжетімділігін қамтамасыз ету жолымен адам капиталын дамыту - білім саласын басқаруға жаңа көзқарастарды, педагогикалық қызметкерлердің әртүрлі санаттарының және білім беру қызметтерінің тұтынушыларын басқарушы қызметке енгізілуін талап ету. 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламаның мақсаттарының ішінде келесілері аталған:

- білім қызметтеріне тең қолжетімділікті қамтамасыз етуге бейімделген қаржыландыру жүйелерін жетілдіру;

- педагог кәсібінің беделін арттыру;

- білім беру мен басқарудың мемлекеттік-қоғамдық жүйесін қалыптастыру.

Сондықтан, бүгінгі таңда тиімді басқару құзыреттіліктерін игеру, білім мекемелерінің басшыларына да, педагогтарына да өте қажет.

Білім саласындағы басқарушы қызметті жетілдірудің негізгі беталыстары оның мемлекеттік басқарудан мемлекеттік-қоғамдық басқаруға көшуімен байланысты. Сонда басқарушы қызметтердің бірқатары мемлекеттік биліктен педагогтарға, оқушылар мен олардың ата-аналарының, қоғамдық өкілдерден және басқалардан тұратын қоғамдық ұйымдарға тапсырылады. Сонымен, педагогикалық менеджмент, оның ерекшелігі туралы негізгі ұсыныстар білім беру проблемаларын шешуге қосылған қоғамдық өкілдерде де қалыптастырылу керек [1. 167-168].

Қазақстанның білім беру саласындағы жүйелі өзгерістер әлемдік деңгейдегі болып жатқан жаңашыл бастамалармен үндес. Қоғамның басқа салаларымен салыстырғанда білім беру жүйесіндегі жаңа сапалық деңгейге жету мақсатындағы жоспарланған өзгерістер бір сәттік бір жылдық іс емес.

Білім беру кез келген қоғамның маңызды құрылымы болып табылады. Себебі ол болашақ ұрпақты өмірге, мамандыққа дайындаудың формасы ғана емес, құндылықтар мен нормалардың мәдениетке трансформациялануының формасы. Яғни, білім беруді үлкен әлеуметтік контекстен тыс қарау зерттеушіні маңызды әдіснамалық кеңістіктен тысқары шығарып, бағалау мен болжамдарды біржақты жасауға итермелейді. Алайда тұтастық кеңістігіне алдағы мақсаттар мен міндеттерді нақты анықтап алмай ену ешқандай нәтиже бермеуі мүмкін.

Кәсіби білім беретін ұйымдардың іс-әрекеті экономикалық заңдылықтарға бағынады және елде жүріп жатқан экономикалық үдерістердің басым көпшілігінің ықпалын сезінеді. О.А. Свиридов білім берудің даму деңгейі мен мемлекет масштабындағы шаруашылық механизмдердің жағдайы арасындағы байланысты және білім беру жүйесінің білім беру қызметі тұтынушыларының нақты мүдделеріне тәуелділігін айта отырып, білім берудің әрі әлеуметтік институт, әрі өндіріс саласы және қызмет көрсету саласы екендігіне тоқталады. Демек, кәсіби білім беру жүйесіндегі дағдарыстық құбылыстардың түп мәнін экономикадан іздеген жөн. Мұндай түсіндірмелік байланыс бойынша ізденуде «адам капиталы» теориясы бағыт нұсқаушы бола алады. Бұл амал дағдарыс себептерін анықтап қана қоймай, одан шығу жолдарын іздестіруде де көмекші болады. Жалпы тығырықтан шығудың жолы, басқаруға жаңашылдық ендірумен сипатталады. [2. 17-18].

Осыған байланысты білім беру жүйесін жаңаша басқару мақсатында педагогикалық менеджмент туындады және сәйкесінше басқарушылар даярлануы тиіс болды. Білім менеджерлерін даярлау бүгінгі заман талабы. Өйткені, білім беру мекемелерін басқарып, оның жұмысын нәтижелі бағытта ұйымдастыру тек қана білікті де, білімді менеджерлердің жетекшілігімен жүзеге асатынын ескеретін болсақ, білім беруді басқарудың қаншалықты маңызды екендігіне айқын көз жеткіземіз. Педагогика ғылымы мен тәжірибесінде тұтас педагогикалық үдерісті басқару ғылыми тұрғыдан қарастырылып, оған қатаң ғылыми негізделген сипат беруге деген ұмтылыс күшейе түсуде. Шындығында басқару тек өндірістік үдерістерге ғана емес, сонымен бірге күрделі әлеуметтік жүйе үшін де педагогикалық менеджмент қажет.

Педагогикалық менеджмент ұғымы жалпы білім беру жүйесін басқаруға байланысты ХХ ғасырдың 90-жылдарының аяғында қолданысқа ендірілген. Қоғам талабына байланысты колледждегі басқару жүйесі үлкен өзгерістерге ие болды. Соның салдарынан, басқарушыға жаңа талаптар мен міндеттер қойылып, олардың ұстанатын қағидалары да жаңаша ұсынылды. Шынайы демократиялық басқару жүйесі іске асырылуда. Сондай-ақ басқару ісіне әлеуметтік серіктестік тұрғысынан келу көзделуде. Яғни, басқарушы, басқарылушы, ата-ана, оқушылар араласуда. Бұл дегеніміз қазіргі адамдардың педагогикалық білімдерінің болуын қажет етеді. Болашақ мамандарды даярлауда бұл дипломдық жұмыс басқару ісінің түрлерімен, тәсілдерімен, қағидаларымен, технологияларымен таныстырады.

Педагогикалық менеджмент туралы теориялық білімдерін негіздеп, практикада іске асыруларына көмектеседі.

Әлемдегі заманауи әлеуметтік-экономикалық динамика өскелең ұрпақты оқыту мен тәрбиелеудің және қоғамның басқа да салаларының жаңа өлшемдерін талап етеді. Әлемдік экономикадағы өзгерістер тез өзгертін бәсекеге қабілетті ортаға бейімделу қажеттілігін туындатты, адам капиталына, білім сапасына жоғары талаптар қойды.

Зерттеу жұмысының көкейтестілігі Қазақстан Республикасы, әлемдегі басқа да мемлекеттер секілді, заман талабына сай өзінің білім беру сферасын экстенсивті дамыту жолында. Білім беру саласындағы халықаралық ынтымақтастықты кеңейту, халықаралық білім беру кеңістігіне ену жөнінде жүйелі жұмыстар жүргізілуде. Қазақстанның білім беру жүйесіндегі көпсатылы реформалар, қазіргі кезеңде ең алдымен, бүкіл әлемдік интеграциялау, оқу жоспары мен бағдарламаларына әлем тенденцияларына сәйкес түзетулер ендірумен қатар, жоғарғы оқу орындарының және сонда дайындалатын мамандардың бәсекеге қабілеттілігін жоғарылатуды көздейді.

Соңғы жылдары білім беруді жаңаландырудың негізгі тенденциялары оқытуды ізгілендіру, гуманитаризациялау, демократизациялау, орталықтандыру, саралау, жекелендіруімен сипатталады. Білім берудің ұлттық моделінің қалыптасу мен бекітілу үрдісі белсенді жүруде, оның негізгі идеясы - ұлттық-мәдениет негізінде тұлға мен қоғам талабына сай өзін-өзі дамытуға қабілетті білім беру мен тәрбие жүйесін құру.

Қазіргі уақытта оқу-орындарының дамуын жетілдіруге бағытталған жаңа мәселелер туындауда. Мәселен, ұйымдастырушылық-басқарушылық т.б. функциялармен қатар болжам жасау, мониторингілеу. Шынымен-ақ, даму үстіндегі кәсіптік мектеп өзге типтегі басшыны - кәсіптік мектепті тек басқарып қана қоймай, оны сапа тұрғысынан жаңа деңгейге көтеруге қабілетті, оқу үдерісін тиімді басқаратын менеджерлерді қажет етеді.

Ғылыми әдебиеттерді талдай отырып, арнайы технология пәнінің проблемалары ғылыми класиктардың зерттеулерінен тыс қалған жоқ.

- білім беру жүйесінде басқару туралы ғылым Қазақстан жоғары педагогикалық салада болашақ мұғалім дайындығын (Б. А. Альмухамбетов, Т. М. Баймолдаев, Ю. В. Баталов, А. А. Жайтапова, Ж. А. Қараев, Б. А. Қойшибаев, Ш. Таубаева, Н. Н. Хан, Н. Д. Хмель және т.б.); ғылыми еңбектерінде қарастырды.

- ресей ғалымдарының (Ю. П. Васильев, К. Я. Вазина, В. И. Зверева, Ю. А. Конаржевский, В. С. Лазарев, М. М. Поташник, П. И. Третьяков, В. П. Худоминский, Р. Х. Шакуров, Т. И. Шамова, В. А. Якунин және тағы басқары) еңбектерінде ары қарай дамыды [3. 67-71].

Ғылыми әдебиет және кәсіптік бағыт бойынша ғалымдардың еңбектерін талдау барысында, болашақ арнайы технология пәні мұғалімдерінің педагогикалық менеджмент тұрғыда дайындық мәселесін әлдеде жетілдіру жолын қарастыру қажет.

Осы тұрғыда көкейкесті мәселеге байланысты біздің зерттеу тақырыбымыз

«Кәсіптік колледжде педагогикалық менеджмент негіздерін зерттеу». таңдауымыз осыдан:

Зерттеудің мақсаты кәсіптік колледжде болашақ мұғалімдерінің педагогикалық менеджмент негіздерін біліктілік пен дағдыны қалыптастырудың теориялық негіздемесі мен әдістемесін жасау және тәжірибеде тексеру.

Зерттеудің нысаны - педагогикалық процесінде болашақ мұғалімдерін кәсіптік дайындаудың жүйесі.

Зерттеу пәні - педагогикалық менеджмент негіздері.

Зерттеу міндеттері:

1. Менеджмент теориялық негіздері және білім мекемелерінде іске асыру тәжірибесін жетілдіру факторы ретінде білім жүйесінің заманауи жағдайы және даму келешегін айқындау.

2. Менеджмент және педагогикалық менеджмент, негізгі түсініктері, ғылыми теория ретінде қалыптасу ұғымдарының мәнін нақтылау.

3. Білім беру менеджері қызметінің принциптері мен әдістері және педагогикалық жүйенің тиімділігін арттыруда менеджердің ролін қалыптастыру үлгісі мен мазмұнын негіздеу.

4. Кәсіптік колледждерде оқу-тәрбие процесін басқару, оқушылардың өндірістік оқыту және өндірістік практикасына басшылық жасау, ұжымның өзін - өзі басқару әдістемесін жетілдіру.

Зерттеу жұмысының бірінші кезеңінде менеджмент теориялық негіздері және білім мекемелерінде іске асыру тәжірибесін жетілдіру факторы ретінде білім жүйесінің заманауи жағдайы және даму келешегі айқындалды.

Негізін қалаушы құжаттар деректерінің бастапқы мақсаттық бағдарының талдауы заманауи менеджменттің енгізілуі Қазақстан Республикасының білім беру аясында реформалардың тиімділігін қамтамасыз ететін инновациялық бағыттарының бірі ретінде қарастырылады деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Сонымен, біз менеджмент - бұл дербес білімдер саласы, ғылым және адам қызметінің ең күрделі саласы деп анықтадық.

Менеджмент - бұл өнер, себебі адамдарды өзара қарым-қатынастарын басқара алу деген сөз. Заманауи көзқарастар бүкіл білім беру мекемесін, педагогикалық ұжымды басқаруда да, сондай-ақ, оқу-тәрбие үдерісін де басқаруда жүзеге асыру.

Білім беру жүйесінде басқару туралы ғылым Қазақстанда (Б. А. Альмухамбетов, Т. М. Баймолдаев, Ю. В. Баталов, А. А. Жайтапова, Ж. А. Қараев, Б. А. Қойшибаев, Ш. Таубаева, Н. Н. Хан, Н. Д. Хмель және басқалары) және Ресей ғалымдарының (Ю. П. Васильев, К. Я. Вазина, В. И. Зверева, Ю. А. Конаржевский, В. С. Лазарев, М. М. Поташник, П. И. Третьяков, В. П. Худоминский, Р. Х. Шакуров, Т. И. Шамова, В. А. Якунин және т.б.) еңбектерінде ары қарай дамыды, және ғылыми жұмыста зерттелді. [4. 157-160].

Зерттеу жұмысының екінші кезеңінде кәсіптік колледжде педагогикалық менеджмент негіздерін зерттеу жұмыстары жүргізілді. Білім беру менеджері қызметінің қағидалары мен әдістерін анықтау, кәсіби біліктілік өлшемі және педагогикалық жүйенің тиімділігін арттыруда менеджердің рөлі анықталды.

Кәсіптік білім беру саласында педагогикалық менеджменттің негізгі мақсаты педагогтер, білімгерлер мен оқушыларды басқара білу.

Педагогикалық менеджмент міндеттері мен мазмұны анықталады. Басқару мазмұны жоспарлау, ұйымдастыру, реттеу, бақылау, есеп жүргізу, талдау болып есептеледі деп анықтадық.

Педагогикалық менеджменттің негізгі міндеттеріне мыналарды жатқызуға болады, шешімдерді қабылдау мен орындауда. Білім беру ұйымының түпкі мақсатына жету жолында педагогикалық және оқушылар ұжымы арасында қолайлы моральді психологиялық ахуал қалыптастыру. Басқару шешімдерін жүзеге асыруда педагогикалық және іскерлік қатынасты жүзеге асыру.

Педагогикалық менеджмент қағидалары дегеніміз - білім беру менеджерінің қызметіне тән маңызды талаптар мен ережелердің жиынтығы, басқарудың объективті заңдылықтарының көрінісі және жеке тұлғалар арасындағы психологиялық қарым-қатынасқа негізделген біртұтас педагогикалық процесс деп дәлелдедік.

Педагогикалық жүйенің тиімділігін арттыруда менеджердің рөлі оның жеке қабілеттілік сипаттамалары сөз жоқ, маңызды мәнге ие деп тұжырымдадық.

Зерттеу жұмысының үшінші кезеңінде, кәсіптік колледждерде оқу-тәрбие процесін басқару әдістемесі айқындалды. Кәсіптік мектеп оқушыларына теориялық, өндірістік оқыту және өндірістік іс-тәжірибесіне білім беру процесін басқару жолына бағыт берілді. Оқушылар ұжымының өзін - өзі басқару мәселесі анықталды.

Теориялық оқытуды басқаратын білім беру менеджері қызметіне мына басты бағыттарды ұсынғымыз келеді. Кәсіптік колледжде теориялық оқытуды мейлі қандай пән болсын болашақ кәсіп иесі өз мамандығына сөйкес бағыттап практикалық тұрғыда іске асыру қағидасын ұстанған жөн. [5. 17-18].

Теориялық оқытуды жоспарлау мен ұйымдастыру жұмыстары өндірістік оқытудан бұрын іске асуы қажет екендігі есте болсын деп бағыт бердік.

Педагогикалық ұжымның жұмысы мен жан-жақты танысу үшін кейбір мәселелерді терең зерттеу қажет. Жекелеген мұғалімдер мен оқытушылардың іс-тәжірибелерін тереңірек үйрену және бір топта жұмыс істейтін оқытушылар мен шеберлердің іс-тәжірибесіне талдау жасау қажет.

Оқушылар өзін өзі басқару ісіне жұмылдырудың ерекшеліктері анықталды.

Осы мәліметтер мен білім негіздеріне сүйене отырып, әкімшілік мүшелерінің мынадай арнайы икемділігі болуы қажет.

Педагогтер мен оқушылардың өзін - өзі басқару жүйесінің мақсаттары мен міндеттері болашақ кәсіп иелерінің жеке сапалық қасиеттерін қалыптастыратын қызметке бағыттай білу

қажеттілігі анықталды. Өз қызметін жоспарлай, ұйымдастыру талдау және бақылау әдістеріне көмек бере білу қабілеті қажет екендігі анықталды.

Зерттеудің тәжірибелік маңыздылығы және ұсынысы.

- нарықтық қатынас жағдайында болашақ мұғалімдерді менеджмент теориялық негіздері және білім мекемелерінде іске асыру тәжірибесін жетілдіру жүйесін қалыптастырудың қажеттілігі дәлелденді және негізделді;

- менеджмент және педагогикалық менеджмент, негізгі түсініктері, ғылыми теория ретінде қалыптасу ұғымдарының мазмұны, мәні анықталды;

- білім беру менеджері қызметінің қағидалары мен әдістері және педагогикалық жүйенің тиімділігін арттыруда менеджердің рөлін қалыптастыру теориялық негіздемесі берілді;

- кәсіптік колледждерде оқу-тәрбие процесін басқару, оқушылардың өндірістік оқыту және өндірістік іс-тәжірибесіне басшылық жасау, ұжымның өзін - өзі басқару әдістемесі негізделді.

- менеджмент теориялық негіздері және білім мекемелерінде іске асыру тәжірибесін жетілдіру факторы ретінде білім жүйесінің заманауи жағдайы және даму келешегін әлдеде айқындау қажет.

- кәсіптік колледжде педагогикалық менеджмент негіздерін зерттеу жұмыстары жүргізілді. Білім беру менеджері қызметінің қағидалары мен әдістерін әлдеде анықтау қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Симонов В.П. Педагогический менеджмент: 50 НОУ-ХАУ в области управления образовательным процессом. Учебное пособие. — М., 2015.-264 с.

2. Устемиров К.У., Шаметов Н.Р., Васильев И.Б. Профессиональная педагогика: Учебник для учащихся колледжей и вузов по педагогическим специальностям. - Алматы, АИПА, 2012 г.

3. Абдулова Т. П. Психологические основы менеджмента: Учеб.- метод.пособие / Т. П.Абдулова. - М.: 2012. -154с.

4. Соколов А.Г. Теория и практика управления средним профтехучилищем. -М.: Высш. шк., 1988. - 183 с.

5. Банщикова Т. Н. Профессиональная готовность педагога к управлению педагогическим процессом / Т. Н. Банщикова, С.В. Путьева // Сб. науч. трудов - 2008. - №2 (14)

Курманбаев А.А., Турганова М.М., Койбасова А.К.

Теоретические основы педагогического менеджмента и практика его реализации в образовательных учреждениях

В этой статье изучены и проанализированы теоретические основы педагогического менеджмента, выявлены перспективы развития и совершенствования практики в учебных заведениях

Ключевые слова: педагогический менеджмент, профессионально-технический колледж, управление учебно-воспитательным процессом, производственная подготовка, методология, менеджер по образованию, нормативный документ

A.A. Kurmanbaev, M.M. Turganova, A.K. Koibasova

Theoretical foundations of pedagogical management and practice of implementation in educational institutions

This article explores and analyzes the theoretical foundations of pedagogical management, identifies the prospects for the development and improvement of practice in educational institutions

Key words: pedagogical management, professional college, management of teaching and educational process, production training, methodology, education manager, normative document.

ӨОЖ 372.851

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТІН ДАМЫТУҒА БАҒЫТТАЛҒАН ЖҰМЫСТАР

Шенгельбаева Қ.Б., Байсадыкова А.А.

*М.Жұмабаев атындағы № 19 мектеп-гимназия, Талдықорған қ., Ж.Жақытбаев атындағы
орта мектебі, Сырымбет ауылы*

Мақалада бастауыш сынып оқушыларының ойлау қабілетін дамытуға бағытталған жұмыстардың мазмұны қарастырылған.

Кілттік сөздер: *ойын, сөздік-логикалық ойлау, халық ойындары.*

Жас ерекшелік және педагогикалық психологияда бастауыш мектеп кезеңі ерекше орын алады: осы жаста оқу іс-әрекеті игеріледі, психикалық қызметтердің ырғақтылығы қалыптасады, рефлексия, өзіндік бақылау пайда болады, ал әрекет ішкі жоспармен қатынасты бастайды. Мұндай жетістіктер оқу іс-әрекетімен, дамудың әлеуметтік ерекшеліктерімен шарттасқан қажеттілік-мотивациялық саладағы өзгерістерімен, психикалық үрдістердің дамуымен байланысты.

Олай болса, бастауыш сынып оқушыларын білімдермен қамтамасыз етуді оқу-тәрбие үрдісінің мазмұны мен ұйымдастыру тәсілдерінде жүзеге асыруда қолдануға болады. Мұндай жұмысты нәтижелі жүргізудің тағы бір шарты бастауыш сынып оқушысының білімінің мазмұны мен тәрбиелік әрекеттерді баланың жас шамасына сай біртіндеп жүйелі жүргізу болып табылады.

Бастауыш сынып оқушыларының оқыту үрдісіндегі танымдық іс-әрекетін дамыту мәселесі әр сабақта түсінікті, бала ұғымына сай өткізумен байланысты. Ғалымдардың еңбектерінде балаларға арналған ұлттық ойындар олардың білімін қалыптастырып, оны пысықтауға, үй тапсырмасын орындау жолдарын түсіндіруге, білімдерді бір-бірімен ұштастырып, ұғымдық қорын қалыптастыруға жәрдем береді, – деп көрсетіледі [1–3].

Көптеген ойындар баланың тапқырлығын, табиғат құбылыстарын, қоршаған табиғат ерекшеліктерін түсініп меңгеруге арналған. Осындай мән-мағынасы өте терең және жан-жақты дамуға, баланың байқағыштығын тәрбиелеуге үлкен үлесін қосып, ойлау қабілетін дамытатын ойындардың бірі «Аңдардың айтысы» деп аталады. Бұл ойында қатысушылар жүргізушінің талабына сай белгілі бір тақырыпқа сай келетін әндер орындап, онда аңдардың дауыстарын, қылықтарын бейнелеп, олардың өзіне тән ерекшеліктерін сипаттап көрсетуді талап етеді. Мұның өзі хайуанаттар әлемі жөнінде нақты ұғымдарды қалыптастырып, сонымен қатар музыкалық және артистік қабілетін дамытады. Топтасып ән айту, бірін-бірі тыңдап әрекет жасау дағдысын жетілдіреді.

Әр ойынды жүргізу және қатысушылардың орындау ережелері бар. Ол ережелердің тәрбиелік мәні өте үлкен. Бұларға ойынның барысы белгіленді, балалардың тәртібі мен іс-әрекеттің реті, олардың өзара қарым-қатынасына қойылатын талаптар анықталады. Сондықтан ойнау барысында тәртіп сақтауына, ерік-жігерінің қалыптасуына мүмкіндік туады. Ойын шапшаңдықты, ептілікті, тиянақтылықты, тез бағдар табуды, ұжымдық, ұйымшылдық көрсетуді, бір-біріне көмектесуді, жауапкершілікті, батыл қимылды талап етеді.

Бұл ойындағы ерекшелік – билеп жүріп хормен өлең айтуды өзара үйлесімді әрекет ұйымдастыруда байқалады. Хормен ән айтып, би қимылын жасаған сайын кеудедегі қоңырау әшекейлер өзара үндесіп жатады. Яғни, әуен саздары мен қоңырау сылдыры ойнаушылардың қимылдарына сүйемелдеушілік жасап тұрғандай болады.

Өйткені ойындағы қимылдар жай қимыл емес, олар әуеннің ырғағына байланысты жасалған қимылдар болып табылады.

Мұндай ойындар халық педагогикасында өте көп және мазмұндары да бағыттары да бірін-бірі қайталамайтындай сан-алуан, әрі қызықты. Олар «Алақан соқпақ», «Тақия тастамақ», «Тартыс», «Айгөлек» т.б. Қай ойынды алсақ та, бәрінде де би элементтері кездеседі, ән, күй, тақпақ, мәнерлі қимыл мен ыммен жасалатын көріністер бір-бірімен алмасып жатады. Бұлардың бірі нақтыланған жағдайға қарай актерлік үлгіде, сахналық үзінді түрінде орындалады. Ойын барысында қатысушылар өздерін күнделікті тіршілік жағдайында сезінбейді, керісінше, мүлде бөлек ортада сезім, поэзия, өнер әлемінде сезінеді. Олар ойнаған рольдерінен эстетикалық ләззат алуға талпынады.

Осындай ойын ретінде көптеген санамақтарды келтіруге болады. Олар мәнерлеп сөйлеуге үйретеді. Санамақтарда балалардың тақпақты нәшіне келтіріп оқу дағдысы қалыптасады. Осы сияқты санамақтар, қызықты орындалатын әуендер, тіпті адамдардың өзара қарым-қатынасында кездесетін қызықты әңгімелері жылдам, берік есте сақталады. Оны балалар өздерінің күнделікті ойындарында қызығып сүйіспеншілікпен қайталайды.

Бастауыш сынып оқушыларының жас ерекшеліктеріне байланысты осындай санамақтар мен каламақтар мазмұны оларға өте жақын, түсінікті. Олар балалардың ой өрісін, тілін тез дамытуға өте икемді. Сонымен қатар ойындарға қатысу арқылы балалардың мінез-құлқы сыйысымды болып, қарым-қатынас мәдениетін меңгереді, әдептілікке, басқалармен санасуға, тілалғыштыққа баулиды. Ойын кейіпкерлерінің мінез-құлығына қарап жақсы мен жаманды ажыратуға мүмкіндік береді.

Халық ойындарының көптеген түрлерін сабақтан тыс бос уақытта, үзіліс кездері ұйымдастыруға, қолдануға мүмкіншілік өте мол. Сондықтан бастауыш сынып оқушыларының өмірінде осы ойын түрлері үлкен орын алуға тиіс. Ойындар мен қатар халық шығармалары туындыларының бірі жұмбақтарды қолдану балаларды аңғарымпаздыққа, тапқырлыққа, зеректілікке тәрбиелейді.

Жұмбақтар – халықтық шығармаларының ішінде үлкен орын алады. Жұмбақтардың шешімін айту баланың ақыл-ойын, ой-өрісін дамытып, ойлаған іс-әрекеттің шешімін тауып, үдесіне жетуге үйретеді. Жұмбақтар бала үшін өте қызықты құпия. Оны шешу қажеттілігі білімге қызығушылық тудырады. Баланың ұшқыр ойын іске, әрекетке қарай баулиды. Ой – сананың қызмет етуіне себебін тигізеді. Жұмбақтар өмірде кездесетін шаруашылық кәсіпке байланысты, тіршілік тірекке тиянақ болатын, адам көңіл аударатын қажетті заттардың барлығын қамтиды. Бәрін де алғаш жұмбақ етіп, біртіндеп оның құпиясын ашып беруді қажет етеді. Жұмбақты қолдану баланың ойлау қабілетін дамытудың өте тиімді тәсілдерінің бірі. Өйткені жұмбақты шешу барысында бала көптеген табиғат құбылыстарын салыстырмалы түрде бейнелеуге үйренеді «Ақ сандығым ашылды, ішінен жібек шашылды» деп бұлттан шыққан күннің көзін ақ жібекпен салыстырып, бұлтты ақ сандыққа теңестіру арқылы баланы қоршап отырған заттардың табиғат құбылыстарына ұқсас келтіреді. Бұл ойлаудың өте күрделі түрі ассоциациялық байланыстар құруды талап етеді.

Жұмбақтардың тағы бір пайдалы жағы, ол әр баланың өз бойындағы құпияны шештіру арқылы, оларға өмірді танытады. Қоршаған ортада болып жатқан түрлі құбылыстарға зер салуға, соның себебін іздеп табуға үйретеді. Сондықтан балалар жұмбақтарға өте үлкен қызығушылық білдіреді. Жұмбақ кара сөз түрінде де, өлең түрінде де болады.

Бұл жұмбақтар балаларды табиғат маусымдарында кездесетін ерекшеліктермен таныстыра отырып, олардың әсем, әдемілігін, түр-түсін, т.б. ерекшеліктерін тани білуге, сезімталдықпен қабылдауға үйретеді.

Аталған тәсілдер сабақ үстінде дидактикалық ойын ретінде қолданылады. Ойын-ойлау процестін дамытуға қолданылатын тиімді тәсіл.

Шығармашылық тапсырмалардың басым көпшілігі дидактикалық ойын ретінде ұйымдастырылғандықтан дамыту сабақтарының мазмұны балаларға тартымды және қызық

түрде келтіріледі. Бастауыш сынып мұғалімдері тәжірибесінде шығармашылыққа баулитын дидактикалық ойындар көп мөлшерде жинақталған. Олардың «Ақ сүйек», «Тенге ілу», «Гүл сыйлау», «Бейнені құрастыру», «Артығын табу», «Не жетіспейді» т.б. түрлерін кеңінен қолдануға мүмкіндік бар.

Оқушының логикалық ойлауы ой әрекетінде, білімді меңгеру, тіл үйрену үстінде дамиды. Оқушылардың ақыл-ой белсенділігін өрістету олардың тұлға ретінде жетілуінің маңызды саласы болып табылады. Сондықтан оқушылардың шығармашылық тапсырмаларды орындау барысында ойлау операцияларын жүзеге асыру тәсілдеріне үйрету қажет. Оқушылардың ойлауын дамыту ойлау операцияларын меңгеруіне байланысты. Ендеше, оқушыларға тапсырмалар бергенде таңдауға, жинақтауға, салыстыруға, топтауға арналған тапсырмалар логикалық ойлауын дамытатындай болуы керек.

Мысалы, сөздік-логикалық ойлаудың дамуына мынандай жаттығулар көмектеседі: «Артығын анықта» әдістемесі. Баланың маңызды бөліктерді бөліп көрсету, жалпылай білу дағдысын көрсетеді. Тапсырманы сурет не заттай немесе жазбаша түрде ұсынуға болады.

Сонымен қатар ойлау әрекетін дамытатын тәсілдерді ойын түрінде қолдануға болады. Мысалы, «Керісінше айт» ойыны. Бұл ойында қарама-қарсы мағыналы сөздерді өткенде пайдалану тиімді. Мысалы, толық-жіңішке, қара-ақ, ыстық-суық, бос-толы, т.б.

«Ұқсастық пен айырмашылық». Оқушыларға әртүрлі заттар мен ұғымдарды салыстыру ұсынылады. Бастауыш сынып оқушыларына өздеріне таныс заттар: сүт пен су, сиыр мен жылқы, ұшақ пен поезд (сурет түрінде ұсынуға болады). Ересек балаларға тапсырманы күрделі түрде: таң мен кеш, табандылық пен қыңырлық т.б. Дұрыс жауаптар, қателіктер, ұқсастық пен айырмашылық ара қатынасы, басым белгілер т.б айқындалады.

«Басқа қырынан таны». Белгілі бір заттың басқа қырын ашу. Мысалы, сірінке тек жанып, жарқырап қана қоймай, пішіні мен салмағы жағынан кішірейеді. Оқушыларға қарапайым заттардың: полиэтилен қақпақ, пенопласт т.б ерекше қасиеттерін ашу, анықтау ұсынылады. Ерекше жауаптар ескеріледі және ұсынымдарды талдауға да, пікірталас ұйымдастыруға да болады.

«Ұқсастықтар іздеу». Белгілі бір зат немесе құбылыс айтылады, мысалы, «тікұшақ». Әртүрлі нақты белгілер бойынша тікұшаққа ұқсас заттарды жазу. Ұқсас заттарды қасиетіне қарай топтап жазуға да болады. Мысалы, «құс», «көбелек» (ұшады, қонады), «автобус», «поезд» (көлік) т.б. Бұл тапсырма заттардың қасиеттерін анықтау, оларды белгілер бойынша жіктеуге арналған.

«Заттың қолдану тәсілдері». Жақсы танымал бір сөз беріледі, мыс: «кітап». Заттың қалыптан тыс неғұрлым көп қолдану аясын айту керек. Кітапты оқиды, бір нәрсенің астына қоюға болады, қажетті қағаздарды көзден таса зат ретінде жасыру мақсатында қолдануға болады т.с.с. сондай-ақ, тіс щеткасы, тоқыма сымы т.б ұсынуға болады. Бірақ заттарды адамгершіліксіз, жыртқыштық жолмен қолдану тәсілдерін айтуға тыйым салынады.

«Сөйлем құра». Өзара байланыспайтын 3 сөз алынады. Мыс, «көл», «қарындаш», «аю». Осы сөздерден сөйлем құрау қажет. Жауап қарапайым (Аю көлге қарындашын түсіріп алды) немесе күрделі (Бала қолына қарындаш алып, көлде шомылып жатқан аю суретін салды) болуы мүмкін. Соңынан ұнаған жауаптар талданады. Шығармашылықпен жазылған сөйлемдер мадақталады.

«Артық сөзді тап». Кез - келген 3 сөз беріледі. Мыс, «ит», «қазан», «күн». Белгілері арқылы ұқсастықтары бар 2 сөз қалдырылады да, артық сөзді алып тастау керек. Қалған екі сөздің өзара ұқсастықтарын алынып салынған сөзден айырмашылығын неғұрлым көбірек атау керек. Мыс, «ит» сөзі артық, «қазан», «күн» сөздері қалдырылады, өйткені олар: дөңгелек, қызғылт, адамдарға қуат береді. Қалыптан тыс нақты шешімдер қабылданады (бұлт, мақта, дән) т.б.

Осы сияқты әртүрлі жаттығуларды мұғалім ретін тауып оқу үрдісінде қолдана білсе, оқыту түрленеді, оның тиімділігі артады, оқушылардың ақыл-ойы жетіле түседі. Оқушыларға

тапсырманы біртіндеп күрделендіре түссе, сонда логикалық ойлау қабілеттері қалыптаса бастайды.

Осындай психологиялық тәсілдерді қолдана отырып, тренингтік жаттығулар орындату барысында оқушылардың пәнге қызығушылығы артады, ой-өрісі дамиды, шығармашылық пен дарындылық пайда болады. Сондай-ақ, тренингтік жаттығулар оқушы білімінің деңгейін көтеріп қана қоймай, бір-бірімен жақындастырып, достыққа, адамгершілікке, еңбекке тәрбиелейді; жүйелі ойлап сөйлеуге, сөздік қорын молайтуға, қиялын ұштауға жетелейді.

Бастауыш мектепте алғашқы білім беру, тәрбиелеу жұмыстары барысында түрлі әдіс-тәсілдерді ойын түрінде үйлестіре қолдану, оқыту мен тәрбиелеу мазмұнын жаңарту арқылы баланың ойлау қабілетін арттыру. Сонымен қатар, баланың ойлау қабілетін дамыту жұмысының қаншалықты маңызды екенін ата-аналарға түсіндіре, жеткізе отырып, оқыту-тәрбиелеу жұмыстарына ата-аналарды қатыстыру; ойлау қабілеттеріне арналған тапсырмаларды (жұмбақ суреттер, жағдаяттық тапсырмалар, тест тапсырмалары, ертегі негізіндегі тапсырмалар және т.б.) түрлендіре қолдану; балалардың өздерінің талаптануы, өзіндік қалауы еркіндігіне жағдай жасап өзіндік іс-әрекеттерді орындау, бастаған жұмысты аяқтау іскерліктеріне, өз ойларын еркін жеткізуге бейімдеу; көмекті қажет ететін балалармен жеке жұмыс түрлерін жүргізу; психологиялық ойындар, жаттығулар қолдану арқылы балаларға жан-жақты жағдай жасау, жағымды микро ахуал туғызу.

Ойымызды қорытындылай келе, бастауыш сынып оқушыларының ойлау қабілетін дамыту бағытындағы жұмыстар жүйелі және оны ұйымдастырудың тиімді жолдары, әдіс-тәсілдері айқындалса, ол өз ретінде, бастауыш сынып оқушыларының ойлау қабілеттерін қалыптастыру жұмысының жағдайын бір шама арттырды – деп ой түйіндейміз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Жарықбаев Қ.Б., Қалиев С.Қ. Қазақ тәлім-тәрбиесі. Оқу құралы. - Алматы: Санат, 1995.
2. Қалиев С. Халық педагогикасының ауыз әдебиетіндегі көрінісі. – Алматы: Мектеп, 1987.
3. Ұзақбаева С. Тамыры терең тәрбие. – Алматы: Білім, 1995.

Шенгельбаева Қ.Б., Байсадыкова А.А.

Семинары направленные на развитие мышления учеников начальной школы

В статье рассматривается содержание работы по развитию мышления младшего школьника.

Ключевые слова: *игра, словесно-логическое мышление, национальные игры.*

K.B. Shengelbaeva, A.A. Baysadykova

Seminars directed for the development of the thinking of the students of the elementary school

In the article the content of the work on the development of the thinking of the younger schoolchild is examined.

Key words: *game, verbal-logical thinking, national games.*

МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ
КУЛЬТУРА И СПОРТ

ӘОЖ 796

БОЛАШАҚ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШЕБЕРЛІГІН АРТЫРУДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК –МАҢЫЗЫ

Ыбраев Н.Н.

*I.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
chimbergenovagulim@mail.ru*

Болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерінің педагогикалық шеберлігін артырудың әлеуметтік маңызы - шебер педагог білімді, тәжірибесі мол, жан-жақты бола отырып, оқушыларды жеке тұлға етіп қалыптастыру мақсатында білім мен тәрбиені ұштастыра алуы қажет. Әр оқушының дарындылығын айқындау, олардың дамуына қолайлы жағдайлар жасау, мектеп, жанұя, мұғалімнің рөлін анықтау, студенттер мен мұғалімдер ұжымын қалыптастыру - педагогикалық шеберлікті жетілдіруге негізделеді деп есептейміз.

Кілттік сөздер: *мұғалім, кәсіби білім, әлеумет, тәжірибе, игерген білім, қоршаған орта, жаңарту, қабілет.*

Заман ағысына сай біліммен қаруланған ой-өрісі жоғары, зерделі, жан-жақты дамыған маман - уақыт талабы. Кеше ғана көк туын желбіретіп шаңырақ көтерген егемен елімізді өркениетке жетелейтін білім бастауында мектеп, ал сол мектепте жас ұрпақ бойына білім негізінің мәңгілік іргетасын қалаушы – ұстаз тұрады.

«Мұғалімдер - қоғамның ең білімді, ең отаншыл, білгілеріңіз келсе, «ен сынампаз» бөлігі болып табылады», - деп Елбасы Н. Ә. Назарбаев бекер айтпаса керек [1]. Сондықтан да бүгінгі таңда тәуелсіз елімізге білікті маман, өз ісінің шебері қажет. Ал, педагогикалық шеберліктің негізі неде?

Шебер педагог білімді, тәжірибесі мол, жан-жақты бола отырып, оқушыларды жеке тұлға етіп қалыптастыру мақсатында білім мен тәрбиені ұштастыра алуы қажет. Әр оқушының дарындылығын айқындау, олардың дамуына қолайлы жағдайлар жасау, мектеп, жанұя, мұғалімнің рөлін анықтау, студенттер мен мұғалімдер ұжымын қалыптастыру - педагогикалық шеберлікті жетілдіруге негізделеді деп есептейміз.

Қазақстанда білім беруді дамытудың 2015-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасында мемлекетіміздің білім беру жүйесінде жүргізілетін реформалардың мақсаты - оның нарықтық экономика жағдайында ғаламдық ауқымға ие болуын ескере отырып, саналы өзгерістерін қамтамасыз ету деп көрсетілген [2]. Білім беруді реформалау осы саладағы жинақталған оң әлеуетті жақтардың негізінде осы процесті тереңдету мен дамыту үшін жаңа құқықтық, әдістемелік, қаржы материалдық жағдайларын жасауды және тиісінше кадрлармен қамтамасыз етуді талап етеді.

Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаев: "Болашақта еңбек етіп, өмір сүретіндер бүгінгі мектеп оқушылары, мұғалім оларды қалай тәрбиелесе, Қазақстан сол деңгейде болады. Сондықтан ұстазға жүктелер міндет ауыр,"- деген болатын [3]. Қазіргі заман мұғалімінен тек өз пәнінің терең білгірі болуы емес, тарихи танымдық, педагогикалық-психологиялық сауаттылық, саяси экономикалық білімділік және ақпараттық сауаттылық талап етілуде. Ол заман талабына сай білім беруде жаңалыққа жаны құмар, шығармашылықпен жұмыс істеп, оқу мен тәрбие ісіне еніп, оқытудың жаңа технологиясын шебер меңгерген педагог болуы керек.

Қазақстан заңдары білім беруді қоғамның және мемлекеттің рухани, әлеуметтік, экономикалық, мәдени дамуының негізі деп жариялайды. Елімізде 1999 жылы қабылданған «Білім туралы» Заңда білім беру жүйесінің басым міндеттері көрсетілген:

1 - білім беру бағдарламаларын меңгеру үшін жағдайлар жасау;

2 - жеке адамның шығармашылық, рухани және дене мүмкіндіктерін дамыту, адамгершілік пен салауатты өмір салтының берік негіздерін қалыптастыру, жеке басының дамуы үшін жағдай жасау арқылы интеллектілік байыту;

3- азаматтық пен елжандылыққа, өз отаны Қазақстан Республикасына сүйіспеншілікке, мемлекеттік рәміздерді құрметтеуге, халық дәстүрлерін қастерлеуге, конституцияға қайшы және қоғамға қарсы кез келген көріністерге төзбеуге тәрбиелеу;

4- әлемдік және отандық мәдениеттің жетістіктеріне баулу, қазақ халқы мен республикасының басқа да халықтарының тарихын, дәстүрлерін, тілдерін меңгерту;

5- оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу;

6 - еңбек нарығында бәсекелесуге қабілетті білікті жұмысшылар мен мамандар даярлау, оларды қайта даярлау және біліктілігін арттыру.

Осы міндеттерді орындап, жүзеге асыруда мұғалімдердің рөлі өте зор. Бүгін мұғалімдердің еңбегінің нәтижесі қандай болса, ертең біздің қоғам сондай болады.

Адам қажырлы еңбегімен табиғатты өзгертсе, мұғалім жалпы жасампаз еңбегімен жаңа адамды қалыптастырып, дамытып, жетілдіріп өмірге дайындайды. Оқушыларын тек біліммен қаруландырып қана қоймай, назарын, білгендерін жадында сақтауға, қабілетін, ойлауын, тіл шеберлігін ұштауға, дүниеге деген құштарлығын, өмірге деген көзқарасын дұрыс қалыптастырып, ықыласын, сенімін, төзімділігін, іскерлігін, ізденімпаздығын тағы басқадай танымдық қасиеттерін жетілдіріп, адамгершілігі мол азамат етіп тәрбиелеуді өзінің өмірлік мақсаты, ізгілік мұраты деп санайды.

«Талант» деген сөзді әркім әр түрлі ұғынуы мүмкін. Талант көбіне, ақын - жазушыларда, әртістерде, өнер адамдарында кездеседі. Ал, «мұғалім болу - талант па, ол әркімнің қолынан келе бермей ме?» - деген сұрақ туады. Ұстаздың барлығы талантты болып тумайды. Егер кез келген мұғалім ынта - ықылас қойып, табандылық танытатын болса, өз бетімен көп еңбектенсе, идеялық жағынан сенімді, саяси жағынан есейген азамат болса, өз пәнін жақсы білсе, оқытудың әдістемесін меңгеріп, бала психологиясын жете білсе, педагогикалық техниканы қалыптастыра алса, педагогикалық шеберлікке жету қасиеттеріне ие бола отырып, педагогикалық кәсіпті меңгерсе, педагогикалық әдепті бойына сіңірсе, онда талантты, шебер ұстаз бола алады.

Педагогикалық шеберлік - ұстаздық талантпен тығыз байланысты. К. Д. Ушинский: «Педагогика теориясын қаншама жетік білгенмен, педагогикалық әдептің қыр-сырын меңгермейінше, бұған оның қолы жетпейтіндігін», - айтады [4].

Педагогикада кәсіби қызметтің сапасын анықтайтын біртұтас әрі жүйелі түсінік «педагогикалық шеберлік» болып табылады. Орыс тілінің сөздігінде «шеберлік белгілі саладағы өнер деп анықтама берілген, ал шебер өз ісінде жоғары нәтижеге қол жеткізген маман» делінген [5] (С. И. Ожегов, 1990). Педагогикалық шеберлікті адамның педагогикалық жұмысындағы жоғары өнерге қол жеткізген ерекше қалпы ретінде қарастыра отырып, оның кәсіби қызметтік және тұлғалық тұрғыдан өзіндік өлшемі бар екенін ескеру керек.

Педагог түрлі ғылым саласында озық білімді меңгерумен шеберлікке қол жеткізе алады ма? Өз әріптестеріміздің тәжірибесінде кәсіби қызметінен көре аламыз ба? Жоқ, себебі педагог сағат сайын айналадағы өзгерістерді, жаңалықтарды қамтып, ғылымның заңдылықтарына сүйену арқылы әдемілік пен тәрбиелікті жеткізе білу керек. Бұл жағдайда ең объективті заңдар туралы сөз болып отырған, яғни нақты бір адамның педагогтың өмірге көз қарасы, қарым-қатынасы туралы екенін түсіну маңызды болмақ.

Педагогикалық шеберліктің кейбір анықтамаларының мазмұнын кеңес дәуірі мен қазіргі отандық ғылыми-әдістемелік әдебиеттерден қарастырамыз.

Педагогикаға қойылатын талаптар туралы ағарту саласы бойынша халық комиссары А. В. Луначарскийдің мақалалары мен басылымдарда жарияланған сөздерінен білеміз. 1928 жылы тәрбиешілер мен қоғам қайраткерлерінің мәжілісіндегі

сөзінде ол педагогқа жүктелетін жауапкершілік ерекше екенін атап айтқан: «Егер алтын құятын шебер оны бүлдіріп алатын болса, онда оны қайта құюға болады, егер асыл тастар бүлінсе, онда іске алғысыз болып қалады, бірақ ең зор баға жетпес гауһар - өмірге келетін адам. Адамды бұзу ең ауыр қылмыс немесе күнәсіздіктің үлкен күнәсі. Бұл материалмен алдын ала не істейтінін анықтап нақты, айқын жұмыс істеу керек» дейді [6].

Н.К. Крупская (1960) 1932 жарыққа шыққан «Мұғалім туралы» деген мақаласында «үлгілі мұғалімнің мерилі» ретінде төмендегі критерийлерді анықтады: мұғалім өз пәнін, әрбір оқушыны, еңбекті ұйымдастырудың ғылыми негіздерін білуі керек, оқушының қабілетін оята білуі, оқытудың әдістемесін меңгеруі, оқу мен тәрбие жұмыстарын ұштастыра білуі, беделді бола білуі қажет [7].

Педагогикалық шеберлік туралы А. С. Макаренконь (1988) пікірлеріне сүйенер болсақ, оның дәлелдеуінше шеберлік - бұл «тәрбие процесін шын мәнінде білу, тәрбие ісінде біліктің болуы». Бұл жөнінде ол: «Мен білік пен дағдыға негізделген шеберлік қана мәселені шеше алатынына өз тәжірибемде көз жеткіздім» дейді [8]. Одан әрі жоғарыда келтірілген шеберлік туралы түсінікті ережелер қатары кездеседі, «дауысты келтіру - өнер, көзқарасы мен қозғалысы, тұру, отыру, орындықтан көтерілу, күлу бәрі - өнер болып табылады». «Мен өзімді нағыз шебер болдым деп есептедім, тек «мұнда кел» деген сөзді 15-20 түрлі етіп айта алатын, даусымды, бет-әлпетімді 20 түрлі етіп құбылта отырып, кімді болса да өзіме шақырғанда келетіндей және не істеу керек екенін бірден түсінетіндей дәрежеге жеткенде ғана» дейді.

Кеңес педагогикасы педагогикалық шеберлік корифейінің мәнін мінез-құлық білігінің кең ауқымында қарастырады.

В.А. Сухомлинский (1981) бұл түсінікке нақты анықтама бермейді, дегенмен, ол педагог тұлғасы тәрбиеленушіні тәнті ететін, өзіне тарта білетін, рухтандыратын болуы керек деген пікір айтады [9]. Ол: «Идеалдар мен қағидалардың, көзқарастары мен талғамының, симпатия мен антипатияның, моральдық-әдептілік қағидаларының педагогтың сөзі мен ісіндегі гармоналды тұтастығы - міне, осындай қасиеттер жалындаған жас ұрпақтың жүрегіне жол табатын шоқ жұлдыз болады» дейді. Сондай-ақ ауыз біршілік тәрбиеші үшін органикалық қажеттілігі ретінде өте маңызды, әрі жан дүниесін, жеке бақытын, ой-санасын онсыз елестете алмайтын өмір заңы екенін айтады.

А.И. Щербаков (1968) педагогикалық шеберлік - мұғалімнің ғылыми, әдістемелік өнерінің, білігі мен дағдысының, жеке қасиеттерінің үндесіп, үйлесуі деп санайды. Мұндай үйлесімді тұтас әдістемелік өнер тек шығармашылықпен ғана туындайтыны айдан анық. Бұл өнердің негізгі атрибуты - өз жұмысын үлкен жауапкершілікпен орындау дейді [10].

Ю.П. Азаров (1971), тәрбиешінің шеберлігінің маңызы туралы айта келіп, оның мәнін төмендегіше ашады: «педагогикалық шеберліктің негізі бала тәрбиесінің заңдылығын білу болып табылады» дейді. Одан әрі шеберлікті құрайтын құрамдас бөліктерінің өзара әрекеті туралы айта келіп, шеберлікке берген анықтамасын дамыта түседі: «сезім мен техниканың өзара әрекеті педагогтың жеке тұлғаға немесе ұжымға жаппай эмоционалды образды ықпал жасауына әкелетінін айтады» [11].

Міне, шеберліктің құдіреті – осындай тұтасқан үйлесімде. Ю.П.Азаров (1989) қалың оқырман қауымына арнаған публицистикалық басылымында: «мен шеберліктің формуласын қайта-қайта айта беруге дайынмын, оның мәні: технология, қарым – қатынас, тұлға сияқты үштікте» дейді. Шеберлік істейтін ісіміздің материалдық жағында болуы тиіс, мен технология деп атап отырған. Бұл технологияны кешіктірмей іске асырсақ, соның арқасында қарым-қатынас жасалады. Ал бұл қарым-қатынас мені және мен қатысатын балаларды қалыптастырады деген екен [12].

Н.В.Кузьмина (1972,1980) шеберлікті маманның өз жұмыс жағдайын зерттеп, зерделей білуі, кәсіптік міндеттерін оңтайлы шешу үшін кәсіби біліктілікті меңгеруі деп анықтайды [8].

Н.В.Кузьминаның пікірінше (1980), педагогтың кәсіби шеберлігі тәжірибе мен оқу міндеттерін шеше білуді жоғары деңгейде меңгеру. Бұл жалпы еңбек пен жалпы интеллектуалдық білік қалыптасқанда ғана жеткілікті биік дәрежеге ие болады (талдау, синтездеу, жалпылау, ауыстыру, нақтылау саласында).

Ю.К.Бабанский (1989) «мұғалім – кәсіби технологияны еркін меңгерумен, шығармашылығымен бала оқытуда және бала тәрбиелеуде ерекше шебер» деп көрсетті. Сондай-ақ, автор педагог еңбегінің қарапайым қырларын дұрыс талдау және педагогтық оптималды шешім жасау мен оқушының жеке басы сияқты қасиеттерге тоқталады [13].

Н.В.Кухарев (1990) мұғалімнің белгілі дәрежедегі педагогтық шеберлігін қарастырудың дұрыстығын айта кетіп, оның шеберлігі психологиялық-педагогтық дайындығының жоғары деңгейіне негізделуі шарт дейді [14].

Павлютенкованың ойынша (1990), мұғалімнің кәсіби шеберлігін төмендегі компоненттер құрайды: а) тұлғаның мотивациялық саласы; ә) операциялық-техникалық саласы (интегралдық бірігу, жалпы арнайы білім мәнділігімен сипатталады); б) тұлғаның өзін - өзі тануы [15].

В.А.Сластениннің (1998) педагогикалық шеберлікке берген анықтамасы Ю.П.Азаровтың (1989) пікіріне жақын, ол педагогтық шеберлікті педагогикалық технологиямен өзара байланыстырады, дегенмен, ол тек операциялық компоненттермен шектелмеуі керек, адамның жеке іскерлігі мен оның бойында педагогтік процестің жоғары тиімділігін анықтайтын қасиеттерінің сабақтасып жатуы керек деген пікір айтады [16].

И.П.Андриади (1999) педагогикалық шеберлікті жеке тұлғаның рухани-әдеп және интеллектуалдық дайындығы, қоғамның әлеуметтік-мәдени құндылықтарын шығармашылықпен ұғындыратын қасиеті деп қарастырады. Және де теориялық білімді тәжірибемен ұштастыруда кәсіби білік, дағдының болуы маңызды деп атап көрсетеді [17].

В.А.Мижоренко және М.И.Ермоленко (1999) педагогикалық шеберлік педагогтік қызметтің дамуының биік сатысын жасай отырып, педагогтың педагогикалық технологияны игеруін, кәсіби және азаматтық бағытын, тәжірибесін, бүтіндей тұлғасын көрсете алатынын айтады. Педагогтік шеберліктің мәні жоғары нәтижеге қол жеткізетін білімді, білік пен дағдыға ұштастыру арқылы жүзеге асқан қызметтің деңгейімен анықталады [18].

В.П.Куравлеваның (1999) анықтамасында педагогтік шеберлік «... теориялық негіздемелер және мұғалім мен оқушының арасын жоғары ақпараттық дәрежеде байланыстыратын педагогикалық іс-тәжірибелер мен операциялардың тұрақты жүйесі» делінген. Осы анықтаманы өрбіте отырып, автор теориялық білім мен жоғары дамыған практикалық біліктің үйлесіп, біртұтас болуы шығармашылықпен бекітіледі деп ой қосады. Шеберліктің нақты көрсеткіштері оқытушының ісінде, оқу-тәрбие жұмыстарында, еңбек сапасында, міндеттерін жауапкершілікпен орындау кезінде көрінеді [19].

А.А.Сидоров, М.В.Прохорова, Б.Д.Синюхин (2000) педагогтік шеберлік педагогикалық мәдениеттің тірек компоненті деп есептейді және шеберлік сан алуан оқу-тәрбие ісіне байланысты міндеттерді табысты шешуде педагогтың жеке басының қасиеттерімен қоса, оның психологиялық-педагогикалық ойлауы, кәсіби білігі, дағдысы мен эмоциясы өзара сабақтастық табатын ерекшеліктері деп анықтайды [20].

Л.А.Байкова, Л.К.Гребенкиннің (2000) дәлелдеуінше педагогикалық шеберлік – бұл мұғалімнің шығармашылығымен, оқыту өнерін үздіксіз жетілдірумен пайда болатын педагогикалық шеберліктің жоғары деңгейі біріншіден, педагогтың жеке

тұлғасына, жеке басының қасиеттеріне байланысты, оның бұл қасиеттері кәсіптік қызметін өз бетінше ұйымдастырудың жоғары сатысына қол жеткізуіне жол ашады дейді. Яғни шебер – педагог бойындағы жеке қасиеттер жиынтығы, оның оған оқу – тәрбие жұмысын жақсы жүргізуіне септігін молынан тигізбек. Олардың ішіндегі ең маңыздылары азаматтық және патриотизм, гуманизм және зиялылық, жоғары рухтағы мәдениеттілік пен жауапкершілік. Өте маңызды деп адамсүйгіштік пен адамдармен тіл табысу атап айтылған [21].

Одан әрі авторлар педагогикалық шеберлік анықтамасына тоқталады және технологиялық негізгі компоненттері жалпы биік мәдениет пен ізгілендіру бағыты болатын көзқарастары жүйесі – кәсіби білім, қабілеттілік, шығармашылық технологиялық құзірет болып табылады деп тұжырым жасайды.

А.М.Новиков (2000), педагог тұлғасының әлеуметтік рөлі өлшеусіз артып келеді, ол педагогтың жалпы және кәсіби мәдениетінде, қарым-қатынасында, әдебінде, оның жан-дүниесі байлығында. Автор бүгін педагогты кітаппен, дербес компьютермен немесе қашықтан оқытатын басқа құралдармен ауыстыруға болмайтындығына көз жеткіздіреді. Осылайша нені үйретесің, қалай үйретесің, немен үйретесің, кім үйренеді деген шынайылық тұрады. Осыған байланысты А.М.Новиков (2000) педагогикалық шеберліктің мазмұнын жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайды ашып береді, оқушыға өз мақсатына – мұратына тез жетсем, өз орнымды тапсам деген ой салу педагогтың дарынына байланысты екеніне назар аударады [22].

Орыс ғалымы В.Г.Белинский былай дейді: «Тәрбиешілік мәртебесі қаншалықты маңызды, ұлы, әрі қастерлі десеңізші: оның қолында адам өмірінің тұтас тағдыры тұр» [23].

Сондықтан шебер педагог көзі қырағы, құлағы сергек, көкірегі ояу, білім беру саласында атқарылып жатқан игі істердің куәсі болуы керек. Сонымен бірге жаныңды шуаққа бөлеп, үлкен үмітке жетелеуші – білім беру саласы мұғалімдік мамандықтың сыры мен қырын шебер меңгерген, сол кәсіптің ыстығы мен суығын өзі де басынан кешірген адам нағыз ұстаздар, шынайы бапкерлер осындай қасиеті бар жандардан шығады. Сыпайы әдебімен, тұнық мінезімен, терең білімділігімен көпке жақын адам.

Педагог әрқашанда өзін қоғам талабына сай үздіксіз тәрбиелеп отыратын адамдармен, әсіресе, оқушылармен қарым-қатынасқа тез түсе білетін, ұйымдастырушылық қабілеті бар, өз пәнін жетік білетін әрі уағыздаушы, таланты мен тәжірибесі тоғысқан, өзінің қоғамындағы саяси өмірге белсенді араласып, өз елі мен жеріне деген сүйіспеншілігі негізінде оқушыларға үлгі болуы керек.

Педагогикалық шеберлік – тек қана мұғалімнің жалпы, жан-жақты және әдістемелік сауаттылығы ғана емес, ол - әр сөзді оқушыларға жеткізе білу, олардың толық қабыл алуы. Ұстаздық шеберлік:

1) мұғалімнің өмірге көзқарасы, оның идеялық нанымды, моральды бойына сіңірген адам екендігі;

2) пәнді жетік білген, ойын толық жеткізетін және оқушылардың бойында әдеп, әдет, дағды сияқты моральдық нормаларды сіңіре білгендігі;

3) оқыту мен тәрбиелеудің әдіс-тәсілдерін меңгерген, білгенін қызықты да, тартымды өткізе алатын, педагогикалық әдеп пен талантын ұштастырған адам ғана шеберлікке ие болады.

Педагогикалық шеберліктің негізі – балалардың өз еркімен дамуына жол ашу, оқу-тәрбие процесінде оқушылармен педагогикалық ынтымақтастықтар, жұмыс атқарудың формаларын, әдістерін дамыту, шәкіртке деген қамқорлық пен сүйіспеншілікті арттыру педагогикалық шеберліктерінің басты сипаты болып табылады.

Болашақ ұстаздың педагогикалық мамандыққа өзін-өзі бағыттап, жұмысты ұйымдастыруы педагогикалық шеберлік негіздерін білумен шарттас. Бұл саланы

зерттеуші ғалымдардың пікірінше педагогикалық шеберлік мынадай жүйелерге бөлінеді:

- педагогикалық іс-әрекеттегі гуманистік бағыттылығы;
- педагогикалық кәсіби білгірлігі;
- педагогикалық іс-әрекетке бейімділігі;
- педагогикалық техникасы.

Бұл аталған педагогикалық шеберлік жүйелері бір-бірімен тығыз байланыста жүзеге асады.

Зерттеу жүргізген ғалымдардың пікірінше, педагогикалық шеберлік жөніндегі ғылыми-зерттеу пайымдаулар мыналар:

- педагогикалық мақсаттылық, бағыттылық;
- тәрбие мен білім беру ісінің нәтижелілігі;
- әдістерді, құралдарды қолдана білудегі үйлесімділік;
- іс-әрекет мазмұнының шығармашылық сипат алуы.

Сонымен қатар әлеуметтік – қоғамдық өмірдің жаңаруына байланысты кәсіптік педагогикалық шеберлік деңгейі де дамуы тиіс.

Педагогикалық кәсіптік шеберлікті дамыту міндеттері:

1. Педагогикалық білім бірлігі.
2. Педагогикалық кәсіпке бейімділігі.
3. Ситуацияларды меңгеру.
4. Балалардың психологиялық жағдайын меңгеру.

Мұғалім шеберлігі – бұл өте жоғары білімді сапалар жиынтығы, әрі ұдайы жетіліп отыратын тәрбиелеу мен оқыту өнері.

Қазіргі заман мұғалімінің тұлғалық белгісі – ой-өрісінің кеңдігі мен оның ауқымды дүниетанымы. Заман ағымымен теңдей қадам басамын деген әрбір адам өте көп ақпараттан хабардар болуы қажет. Қазіргі заман оқу әдістерін жеке меңгеру де осы шеберліктің бір қыры. Енді бір қыры – шәкіртпен қарым-қатынастың, шәкірттің іс-әрекетін қуаттау немесе тежеу болып табылады. Ұстаз өмір бойы бала тәрбиесіне ықпал етумен, яғни, дәлелдеп сендіру, шәкірттің қызығушылығын дамыту, талап ете білу. Осы ықпал түрлерін іске асыруда ұстаз нағыз шебер болуы керек.

Педагогикалық шеберлік – мұғалімге оқу-тәрбие процесін ұйымдастыруда қажетті кәсіби білім, білік және дағдылардың жиынтығы. Педагогикалық шеберліктің негізі жоғары оқу орнында қалыптасады. Оның мазмұнына:

1. Кәсіби педагогикалық білім;
2. Педагогикалық тәжірибе;
3. Шығармашылық тәжірибе;
4. Тұлғалық қасиеттері;
5. Кәсіби педагогикалық бағыты енеді.

Мысалы, педагогикалық тәжірибе – біріншіден, мұғалімнің нақты жағдайларды, балалардың, балалар ұжымының ерекшеліктерін есепке ала отырып, педагогиканың практикадағы заңдарын және принциптерін шығармашылықпен, белсенді меңгеру мен іске асыруы.

Ал, педагогикалық шеберлікті меңгеру екі деңгейде жүргізіледі:

1. Кәсіби педагогикалық қызметке дайындық кезінде алынған білім, білік, дағды.

2. Кәсіби педагогикалық қызмет барысында алынған білім, білік, дағды.

Педагогикалық шеберліктің нәтижесі ретінде мұғалімнің шығармашылығы, жеке тәжірибесі және оның жариялылығы болып табылады. Мұғалімнің педагогикалық шеберлігі мен кәсіби қабілеттілігінің өзара байланысын А. С. Макаренко:

педагогикалық шеберліктің туа біткен ерекшеліктері, қасиеттері арқылы белгіленетінін жоққа шығара отырып, ол оның кәсіби қабілеттілік деңгейіне байланысты екендігін көрсетті. Оның айтуынша, іскерлікке, педагогикалық квалификацияға негізделетін педагогикалық шеберлік - бұл тәрбие процесін білу, оны құру, қозғалысқа түсіру. Педагогикалық шеберлікті меңгеруге әрбір педагогтың жеке практикалық тәжірибесі мен еңбектенуі нәтижесінде қол жеткізуіне болады.

Шебер педагог – бұл жоғары мәдениетті, өз ісінің шебері, оқыту мен тәрбиелеу әдістемесін білетін, психологиялық білімі бар, сонымен қатар әртүрлі ғылым саласынан хабардар маман.

Педагогикалық шеберлік – балаларды сүйетін, жүрек қалауымен жұмыс істейтін, әрбір педагогтың қолы жетерлік тәрбие мен оқытуда тұрақты жетілдіріп отырылатын өнер.

Педагогикалық үрдістің ерекшелігі, оның құрылымы және мазмұны дамыту, оқыту, тәрбиелеу функцияларын тәжірибе барысында тарататын шеберліктің ашылу себептері болып табылады.

Педагогикалық шеберлік педагогикалық мәдениеттің маңызды құрамдас бөлігі бола отырып, мынадай төрт жүйені қамтитын күрделі құрылымды қамтиды:

1. Педагогикалық технология (сөйлеу мәнерінің техникасы, ойлау логикасы мен нақтылығы, бейнелі көрсетілімдері, қажетті құралдарды таңдай білу дағдысы, формалары мен тәсілдері);

2. Педагогикалық шығармашылық (шығармашылық талдау, стандартты емес ойлау, жаңа ақпараттар іздестірудегі қажеттілік, экспериментке ұмтылыс);

3. Пәндік білім (кәсіптік құзырлылық, арнайы кәсіби даярлығы, оқыту мен тәрбиелеудегі тәжірибесі, ғылыми біліктілігі);

4. Педагогикалық стиль (педагогикалық нақтылық, өзінің және өзгенің әрекетін қабылдай және бағалай білу дағдысы, педагогикалық бағыттағы тіл табысу мен әрекетшілдік, педагогикалық тактика мен этика, тыңдай және тындата білу дағдысы, адамдардың ішкі дүниесін тануға қызығушылық).

Оқыту пәнін толық меңгеру, оның тарихын, теориясын, тәсілдерін, қазіргі заманға сай тәжірибесін білу педагогикалық шеберліктің негізін құрайды.

Педагогикалық (білім беру) технология.

1) кәсіби педагогтың басқаруымен жүргізілетін оқушылардың өзіндік және өзара білім алу процесі, оқу жоспары мен оқу бағдарламасында анықталған білім мазмұны мен әрекет түрлерін меңгеруге байланысты олардың жұмысының әрбір сатысында болатын өзгерістер мен түрленулер; 2) студенттерді педагогикалық мамандықтарға кәсіби дайындауға арналып бағытталған оқу (ғылыми) пәні; 3) дәстүрлі педагогикада:

а) іс-әрекетті тиімді ұйымдастыру және оны жарактандыру;

ә) өте аз шығынмен нәтиже алуға мүмкіндік беретін бірізді амалдар;

б) педагогикалық проблемаларды әдіснамалық деңгейде талқылауға мүмкіндік беретін педагогикалық категория;

в) педагогика, оқу процесін толық басқаруға мүмкіндік беретін жүйелі ойлау тәсілін енгізу;

г) орындалуы кепілдікпен педагогикалық мақсаттарға алып келетін әрекеттің тәртіптелген жүйесі;

д) дидактикалық инфрақұрылым, яғни оқытудың техникалық құралдарын немесе компьютерлерді пайдалану, сонымен бірге пайдаланылған әдістердің көмегімен білім берудің тиімділігін арттыратын ықпалдарды талдау жолымен білім беру процесін оңтайландыру тәсілдерін жасақтау және принциптерін анықтау:

е) педагогикалық шеберлік;

ж) оқыту мен тәрбиелеудің бірегей әдістемелері;

з) дәл берілген мақсаттары мен оған жету жолдарын нақты анықтауға және сипаттауға болатын оқу процесін басқару бағытындағы дидактикалық проблемаларды шешу.

Педагогикалық шығармашылық – педагогикалық шеберліктің маңызды және белгілі құрамдас бөлігі. Оның маңыздылығы оқыту мен тәрбиенің жоғары дәрежелі нәтижесінде және «мұғалім – оқушы» жүйесінің оңтайлы қарым-қатынасы нәтижесінде ғана ашылады. Педагогикалық шығармашылықта әр түрлі проблемалы жағдайлардың пайда болуы және өз көзқарасы мен стандартты емес тәсілдермен шешуге ұмтылуы шартты. Нақты шығармашылық ақпараттың толықтылығы және педагогтың оқу-тәрбие үрдісінде педагогикалық өзара әрекеттесудің әр түрлі құралдары, формалары мен тәсілдерін тиімді және жаңаша қолдану негізінде қаланады.

Педагогикалық стиль – педагогты (бір мектептің) өзге педагогтардан ерекшелетін тұратын өзіндік ойлары мен әрекеттерінің ерекшелігімен сипатталады.

Әр педагогтың оқу-тәрбие процесін ұйымдастыру сипаты болып келеді. Оны оқушылар байқайды. Оңтайлы сипат әлемдік позициядағы көрегенділікпен, үнемі өз-өзін жетілдірумен, жұмысқа, өзіне тәрбиеленушілерге деген дұрыс қатынасының әр алуан бағыттылығымен сипатталады. Психологиялық-педагогикалық өзара қатынасқа түсе отырып, педагог-гуманистің өзіндік танымы мен рефлексиялық қабілеті ашылады.

Аттракция (латын тілінен *attractis* – тартылыс) – педагогтың тартымдылық күшіне ие болу, өзге жанды баурап алу, ашық, сүйкімді болу қабілеттілігі.

Эмпатия – педагогтың өзге адамды, оның уайым-қайғысын, әрекет ету мотивін және сыртқы ортаға деген әсерін іштей түсіне білу дағдысы; бұл – рухани-эмоционалды күйді түсіну, осы күйді онымен бірге қайғыру.

Рефлексия – педагогтың өзін, өзінің психикалық жағдайын сезіну, өзін сырттай елестете және сезіне білу, өзге адамдардың өзін қалай бағалайтындығын байқай білу дағдысы.

Жоғарыда аталып өткен қасиеттерді өз бойынан таба білетін педагогтың мәдениеттілігі, оның педагогикалық тыңдай және тыңдата білу әдісі бойынша ерекшеленеді. Күнделікті қызметте өзіндік сыншылдық негізінде ол өзінің және өзгенің әрекетін бағалай білетін жағдайда болып педагогтың оқу-тәрбие міндеттерін сәтті шешуіне мүмкіндік береді.

Білім сапасын дамытудың негізгі көрсеткіші мұғалімнің кәсіби шеберлігіне байланысты өрнектеледі. Мұғалімнің кәсіби шеберлігі келесі *педагогикалық шарттарды* жүзеге асыруы барысында дамытылады:

Мақсаттылық – мұнда мұғалім іс-әрекетіндегі саналы мақсат әдістер, әрекеттердің тиімді түрлері тандалып анықталады да, күтілген нәтижелерге іс-әрекет пен оқыту нәтижесінің қорытындыларын салыстыру әрі басқару құралы қызмет атқарады.

Тұлғалық-әрекеттілік. Мұнда жобалауда қойылған міндеттерді шешуде мұғалімнің оқушылармен, әріптестерімен педагогикалық ұғымды қарым-қатынастарды тағайындаумен байланысты іс-әрекеттер қамтылады. Ең бастысы, тыңдаушылардың шығармашылық мүмкіндіктерінің дамуын қамтамасыз ететін өзіндік жұмыстарға ерекше назар бөлінеді.

Процессуалдық. Мұнда білім беру қызметкерлерінің біліктілігін арттырудың аймақтық жүйесінде білім беру іс-әрекетінің арнайы ұйымдастырылған үрдісі ретінде қарастырылады және оқытудың топтық форма мен бірлескен іс-әрекетке бағдарлануын талап етеді.

Басқарушылық. Бұл жерде білім арттыру курстарындағы оқыту үрдісін рефлексивтік түрде басқаруды мұғалім-мазмұндаму деп қарастыруға мүмкіндік береді.

Мұғалімнің бір ғана сыры – оның мамандығы. Бұл дүниеде теңдесі жоқ мамандық тек мұғалімге лайық. Сондықтан ұстаз адам – кәсіби мамандығына құштар, оны жан-тәнімен сүйетін, барлық өмірін соған арнауы тиіс. Олай болса, мұғалім еңбегінің сан қырлылығы осыдан өрбиді. Мұғалім адамның өз пәнін терең меңгеруі, оның ең алғашқы қыры, кәсіби шеберлігін үздіксіз ұштай, шындай түсуі екінші қыры болмақ.

Үшінші қыры – мұғалімнің тілді меңгеруі, тіл шеберлігі. Сөзді жетесіне жеткізе сөйлей білудің өзі – өнер. Себебі, тіл – тәрбие құралы.

Төртінші қыры – байқағыштық сезімі және көрегендігі.

Бесінші қыры – әр жүректі білім шұғыласымен нұрландырудың ең тиімді, ең төте жолын таба білетін жасампаздығы.

Алтыншы қыры – жан-жақты дарындылығы.

Жетінші қыры – үздіксіз, тынымсыз ізденімпаздығы.

Сегізінші қыры – үлгі-өнегесі, мұғалім мәдениеті немесе педагогикалық әдеп-этикасы деуге болар еді. Себебі, мұғалімнің келбеті сыртқы мәдениеті, қарым-қатынасы, өзін-өзі басқаруы, бақылауы, сөйлеу мәдениеті, үздіксіз жаңарып, өзгеріп, үнемі жаңа сипатқа ие болып отыруы мұғалімдік мамандықтың ең басты этикалық сапалық белгісі.

Мұғалім – Ұстаз тұлғасы, оның іс-әрекетінің сан-қырлылығынан ұстаз беделі деген ұғым туындайды. Мұғалімнің беделді болуының алғы шарттары: біріншіден, балаға үлгілі болуы және үлгі көрсетуші болуы керек.

Білім беру саласында қоғам қойған міндеттерді шешу үшін ұстаздар педагогикалық шеберлікке ие болуға тиісті. И.А.Зязюннің пікірінше, педагогикалық шеберлік – бұл кәсіптік педагогикалық іс-әрекетті өзі ұйымдастырудың жоғары дәрежесін қамтамасыз ететін тұлғаның қасиеттерінің кешені. Ал, В.А.Сластениннің пайымдауынша, педагогикалық шеберлік – бұл педагогикалық процестің жоғары пәрменділігін қамтамасыз ететін жеке адамның жекелік іскерлік белгілері мен қасиеттерінің синтезі.

Ал, оның компоненттеріне *гуманистік бағыты, кәсіби білімі, педагогикалық қабілеті және педагогикалық техника* жатады.

Сондай-ақ, педагогикалық шеберліктің маңызды бөлігі ретінде педагогикалық техника қарастырылады. Бұл жеке оқушыға немесе ықпал жасауға арналған әдістемелік құралдардың тиімді және дұрыс қолдану шеберлігі. Оған мұғалімнің сөйлеу техникасы, өзін-өзі ұстауы, жүріс-тұрысы, киім киісі, эмоционалдық тұрақтылығы, дауыс ырғағы және тағы да басқа қасиеттері жатады.

Педагогикалық техника – мұғалімнің өздерінің жеке психофизиологиялық жай-күйін, көңіл-күйін, эмоциясын, денесін, сөзін және педагогикалық мақсатты қарым-

қатынасын ұйымдастыруды қамтамасыз ететін жалпы педагогикалық және психологиялық білім кешені.

Педагогикалық қабілеттілік – мұғалімнің педагогикалық іс-әрекетте жоғары нәтижелерге қол жеткізуін қамтамасыз ететін жеке-дара психологиялық ерекшеліктері мен кәсіби маңызды сапасының қорытынды жиынтығы.

Мынадай түрлерге ажыратылады:

- *гностикалық* (тани білу және танымнан қанағат алу бірлігі);
- *дидактикалық* (білімді түсіндіру, бере білу және оқыту білігі);
- *коммуникативтік* (қарым-қатынас жасау, ынтымақтасу білігі);
- *ұйымдастырушылық* (тәрбиеленушілерді алуан түрлі іс-әрекеттерге қосу, оларда оған деген қызығушылықты шақыру, өкілеттік беру, барлық қатысушыларды біріктіру және олардың қызығушылығын қойылған мақсаттарды іске асыруға бағыттау білігі);
- *перцептивті* (баланың ішкі әлеміне ену, олардың қобалжыған сезімін және күйін, қабілеті мен эмоциясын түсіну білігі);
- *болжамдық* (педагогикалық болжай білуді жүзеге асыру, педагогикалық іс-әрекетте өзара әрекет нәтижесін болжамдау білігі);
- *суггестивті* (мұғалімнің эмоционалды-жігерлі иландыруы, оның бекем қайратты сөзі көмегімен ықпал етудің қажетті нәтижесіне жету білігі);
- *экспрессивті* (өзінің білімі мен танымын эмоционалды және мәнерлі етіп бере алу мұғалімнің әртістігі, сөйлеудің көп бейнелі интонациясын, ымды, қозғалысты, икемділікті меңгеру білігі).

Педагогикалық шеберліктің бар немесе жоқтығын анықтау үшін И. Л. Зязюн мынадай критерийлерді белгілеген:

- мақсатқа лайықтылығы (бағытталғандығына қарай)
- өнімділігі (нәтижесіне қарай білімдік, тәрбиеленгендік дәрежесі)
- оптимальдылығы (әдістерді, құралдарды таңдауына қарай)
- шығармашылығы (іс-әрекеттің мұнапына қарай). Сонымен, болашақ мұғалімдердің кәсіби білімін қалыптастыру қазіргі кезеңде кәсіби білім беру жүйесін дамытудың мазмұнды сұраныстары және даярлық жүйесіндегі сәйкес мазмұнды қарастыруға, кездесетін қайшылықтарды жеңуге бағытталады.

Тұлғаның өзін-өзі кәсіби-шығармашылық дамыту мұғалімнің өзіне маңызды және шығармашылықпен қабылданған сыртқы факторларға негізделген саналы тұлғалық қалыптасу үрдісі болып табылады. Ол мұғалімнің өзін-өзі тану, өзін-өзі ұйымдастыру, өз бетімен білім алу механизмдері арқылы жүзеге асырылады. Мұнда шығармашылық пен ой-өріс осы үрдісті үдету тәсілдері ретінде қолданылады.

Мұғалімнің кәсіби білімі – мұғалімнің әлеуметтік тәжірибені меңгеруі, игерген білім, білікті тәжірибеде қолдана білуі және өзін-өзі, қоршаған ортаны жаңарту қабілетімен қатар басқа адамдармен қарым-қатынас жасай білу қабілетімен сипатталады.

Кәсіби білімді жоғары деңгейде меңгерген мұғалімнің шешуге тиісті міндеттері:

- жаңаша ойлауға, таным және өзіндік ұйымдастыру әдістеріне оқыту;
- оқушыны құбылысқа тұтастай және қозғалыс кезінде қарауға үйрету;
- оқушыны өзін-өзі ұйымдастыруға үйретіп, өз бетінше өмір сүрудің нақты жолын көрсету;

Педагогикалық кәсіби білімді жоғары деңгейде меңгерген мұғалімге тән мінез-құлық:

- балаларды сүйе білу ізгіліктік қағида мұғалімнің адами маңызды сапасы;
- баланы, адамды құрметтеу әр адамның бойынан тұлғаны көре білу қасиеті;
- балаға, адамға сену, оқу процесіндегі жетістік кепілі, ізгіліктік пен өзіне-өзі сенім;
- оқу процесіне қатысушы ретінде баланың, адамның досына айналу, оған қолдау көрсету және көмектесу;

-педагогикалық еңбек мәдениетіне бағытталу мұғалімнің тұтастай дүниетанымын қалыптастыруға бағытталу;

Педагог тұлғасының арнайы қасиеттері мен сапалары:

- әрекетшілдік сана (жауапкершілік, ар намысшылдық, еңбексүйгіштік, нақтылық).

- рефлексивті сапа (ұқыптылық, тиянақтылық, өзіндік сыншылдық, білімпаздық).

-коммуникативтілік сапа(шыншылдық, сенімділік, ұстамдылық, талап қоя білушілік, міндеттілік).

- элепатиялық сапа (өзіндік түсіністік, қайырымдылық, түсінушілік, қайғыға ортақтаса білуге қабілеттілік).

Мұғалімнің педагогикалық шеберлігі оның өзіне деген сенімділігін, кәсіби қызметте өзін-өзі көрсетуінен басталады.

Қазіргі заманғы құзырлылығы қалыптасқан мұғалімнің кәсіби әрекетінің құрамына енетін бөліктерді меңгеру мектептің әр мұғалімінің міндеті, олар:

- *ақпараттық* (біліктер: ақпараттық қабылдау, жинау, таңдау, жүйелеу, талдау, түзу, жалпылау, бағалау, бейімдеу, шолу);

- *зерттеу* (біліктер: проблема тұғызу, мақсатты, міндетті, пәнді, объектіні тұжырымдау, зерттеу әдістерін меңгеру және жоспарлау, бақылау, эксперимент жүргізу, зерттеу нәтижелерін өңдеу, қорытындыны тұжырымдау және т.б.);

- *интеллектуалдық* (біліктер: жүйелеу, жалпылау, талдау, жіктеу, салыстыру, мәнін түсіну, жалпы мен жекені айыра білу, мақсат қою, ой жүгірте алу.)

- *креативті* (біліктер: елестету, жалғастыра алу, негізін бөліп алу, алдын ала білу, жаңаша түрлендіру);

- *диагностикалық* (біліктер: диагностиканың тәртібі бойынша жүргізу, оның нәтижелерін өңдеу және т.б.);

-*болжау* (біліктер: мақсат қою, ақырғы нәтижені болжау, болжамды, мақсатты, міндетті тұжырымдау, қор іздестіру, түзетулер жасау және т.б.);

- *коммуникативті* (біліктер: байланыс орнату, ақпараттарды алмастыру, вербальды және вербальды емес қарым-қатынас, өзара әрекеттестік жасау және т.б.);

- *аксиологиялық* (біліктер: объект пен бақылау формаларын таңдау, параметрді таңдау, нәтижені қажетті мөлшерімен салыстыру, өзін-өзі ұйымдастыру, реттеу және т.б.);

- *басқару* (біліктер: ұйымдастыра басқару, ынталандыру, мақсат қою, болжау, бақылау, әрекет нәтижелерін түзету және қадағалау);

- *жобалау* (мақсат қою, жоспарлау, жобалау, түзеу, модельдеу, құрастыру, технологияландыру);

-*инновациялық* (мәліметтер жинау, ой жүгіртулер арқылы бағалау, қадағалау, эксперимент жүргізу, өңдеу, енгізу);

Мұғалімнің өзін-өзі кәсіби шығармашылық дамыту көрсеткіштері мен белгілері мынадай:

1.Мамандық құралдары арқылы өзін-өзі дамытуды көздейтін дербестік:

-тұлғаның өз біліктілік деңгейін, кәсіби білімділік дәрежесін, кәсіби ынтасы мен өз іс-әрекетіне қанағаттанушылық деңгейін бағалай алу қабілеті;

- өз жұмысын орынды жоспарлау мен ұйымдастыру, өзін-өзі реттеп отыру қабілеті, ұжымды жұмыс істеудегі ұйымдастырушылық және коммуникативтілік қабілеттері;

- өз бетімен мамандығына сәйкес білім, білік және дағдыларды меңгеру, кәсіби маңызды сапалар мен қабілеттерді тереңдету және кеңейту, кәсіби жаңаруға деген тұрақты дайындық.

2.Кәсіби бағдарланған ойлау, нақты білім беру саласындағы мәселелерді шешуде қабылданған тәсілдерді қолдана білу, кәсіби әрекет стратегиялары мен әдістерін өңдеу.

3.Кәсіби педагогикалық іс-әрекетке шығармашылық қарым-қатынас, еңбектегі инновацияға дамыған қабілет, жеке шығармашылық еңбек есебінен тәжірибесін байыту.

Қазіргі уақыттағы мұғалімнің кәсіби, көп жағдайда әдістемелік ой-өрістің жоғарылығы мен мұғалімнің кәсіптік білім беру іс-әрекетінің деңгейінен байқалады.

Біліктілікті арттыру жүйесінің осындай тұстарын жоюдағы негізгі салмақ қазіргі таңда қосымша білім беруді жүзеге асыратын білікті арттыру институтына түседі.

Мұғалімге ең қиын жұмыс, баланы қырық бес минут бойы сабақта отырғызып, сабақ тыңдату. Қазіргі кезде балалар жан-жақты, ақпаратты тез қабылдайды. Сол үшін мұғалімге актерлық шеберлік керек. Актер болу ол шеберлікті талап етеді.

Мұғалім - шебер актер, әрі тәрбиелеуші. Бір уақытта бірнеше рөлге енеді.

Шебер мұғалім сабақты қалай өткізу керек екенін біледі, бірақ актер болуды көздемейді. Сабақта, сабақтан тыс уақытта да актерлік элементтерін пайдалана білу керек. Мысалы: сабақты нашар оқитын оқушы, бірақ ол ешбір дайындықсыз күнделікті сабаққа келеді. Мұғалім оны қалай қызықтыратынын білмейді. Бір сабақта оқытушы Ерболды мұғалім рөліне өзі оқушы болып сынап көрмекші болып шешті. «Сен бүгін мұғалімсің, ал мен оқушы рөлін ойнаймын. Ал кіріс», - деп оған орнын берді. Тақтада есеп шығару барысында «оқушы» қате жібереді. Ербол қатесін түзеп, ескерту айтады, сөйтіп алма-кезек рөл ауыстыру арқылы мұғалім оқушыны сабақ барысына араластыра білді. Бұл белсенділік принципінің бір элементі болып табылады.

Болашақ педагогтардың кәсіби міндетін дамыту қазіргі уақытта психологиялық-педагогикалық зерттеу мәселесіне айналууда.

К. С. Станиславский оқушының жан-дүниесін түсініп, жұмыс жасауды ұсынады. Сондай-ақ, мұғалімнің 4 түрін атап көрсетеді:

1-ші түріне *белсенді*, қиялы жақсы дамыған, әркез ізденушілікпен айналысатын мұғалім. Олар сабақты жаңа әдістермен өткізуге тырысады.

2-ші түріне *белсенді емес*, өз пәніне деген немқұрайлықпен қарайтын мұғалім.

3-ші түріне *бір ізбен жүрмейтін мұғалім*. Бірде сабақты қызықты, кейде жалқаушылық танытатын. Бұл мұғалім кітаптағы материалды қайталап, еш жаңалық енгізбейді.

4-ші түріне *ешнәрсе, тіпті кітаптан да, ізденушілікпен айналыспайтын* мұғалім түрі. Мұндай мұғалім тіпті болмау керек деген екен.

К. С. Станиславскийдің мектепте қолданылатын принципі - *өмір шындылық принципі*. Өмір шындылық принципінің мақсаты ешқандай өтірік, тәртіпті бұзатындай әрекеттер жасамау. Өмір шындылық принципіне көмекші принцип *алдын-ала тапсырма беру*. Осы арқылы үміттенген арманды іске асыра алады. Алдын-ала тапсырма беру принципі қолдану арқылы оқушының дайындық деңгейін білуге болады. Үшінші принцип - *белсенділік және әрекет ету*. Мақсат - образға ену және сабақтың практикалық бөлімінде оқушыларды белсендіре түсу.

Актерлік қабілеттіліктердің тәжірибеде жинақтаған өз белгілері бар. Көптеген театр қайраткерлері, түрлі театр мектептерінің негізін қалаушылар К. С. Станиславский, В. Э. Мейерхольд, А. Я. Таиров актерге қажет ерекшеліктер мен сипаттар жөнінде жазды.

Педагогтар актердің, сыналатын тұлғаның адамдық құндылығына, оның ақиқат пен сенім сезіміне, яғни түрленуге деген қабілеттілігіне, саналық тартымдылығына, қызықтыра әсер беретініне және сендірерлігіне, сезім күшіне және эмоциялық шапшаңдығына, сахналық тұрғыдан ыңғайлы сыртқы мәліметтеріне көңіл бөледі.

Сәтсіз көрсеткіш кейде актердің абыржуымен, физикалық қысымымен, жанын күштеумен байланысты болуы мүмкін, ол шығармашылық ойлауға, олардың динамикасында күрделі сипаттарды жүзеге асыру шеберлігі бір көргеннен мүлдем байқалмайды.

Егерде, болашақ мұғалім өзінің шығармашылығында әртістікке дейін көрсетілуге ұмтылса, онда театр педагогикасының элементтерін меңгеру орындауды қажет ететін шарттардың бірі болып табылады.

Әртіс педагогтің міндеті оқушыларға эмоциялы ықпал ету, олардың үн қосуына, мұнсыз өмірді және оның ұғымын терең қабылдауды, балалардың санасы мен жүрегінде өзіне сенімді нығайту, өзінің қатынасымен, сезімдерімен әсер ету.

Украин зерттеушісі В. Ф. Моргун былай дейді: «Актердің өнері біріншіден, әлеуметтік, екіншіден, өмірлік және үшіншіден ғана театралды болуы тиіс, оның үстіне мұндай ұйғарым педагогтың шеберлігіне қатысты әділ болып саналады. Демек, педагогикалық шеберліктің формуласы былайша көрініс табады: біріншіден, өнегелілік, екіншіден, біліктілік және үшіншіден әртістік.

Актерлік дарындылық табиғатының мәселесін, оның диагностикасының белгілері мен әдістерін зерттеу:

1 - студенттерді курсқа іріктеу үрдісінде-ақ педагогикалық және актерлік шеберлікке табысты оқытуды болжау үшін;

2 - бейімділіктердің, арнайы қабілеттіліктердің, тұлғаның жалпы көркемдік дарындылығы мен шығармашылық әлеуетінің ара қатынасын елестету үшін;

3 - шамамен кәсіби маңызды ерекшеліктерді анықтағанда қателеспейтін үшін;

4 - студентке өзінің мүмкіндіктерін, күшті жақтарын және кемшіліктерін түсінуде, қабілеттілік барда мамандықты меңгеру жолында нақты кедергілерді жеңуде жәрдем беру үшін;

5 - шығармашылық дербестікті ынталандыратын факторларды белсенді ету және жағдай жасау үшін қажет.

Бұдан нені байқауға болады? Мұғалімнен жан-жақты терең білім-біліктілікті, сегіз қырлы, бір сырлылықты талап етіп тұрған жоқ па?

Мұғалімге қойылатын талап - жауапкершілік жүктелген үлкен міндет, абыройлы істің сан қырлылығы, одан жан-жақты терең біліктілікті, аса педагогикалық шеберлікті, өте нәзік психологиялық қабілеттілікті талап етеді.

Мұғалім тұлғасына қойылатын талаптар жиынтығы педагогикалық, іс-әрекетке кәсіби дайындығы анықтайды. Кәсіби дайындық өз кезегінде психологиялық, педагогикалық, әдістемелік, теориялық, практикалық дайындықтардан құралады. Мұғалімнің кәсіби дайындық жүйесі кең ауқымды болғандықтан мұғалімге қойылатын талаптар да өте көп.

Мұғалімге қойылатын талаптарды шартты түрде үш топқа бөліп көрсетуге болады:

- жалпы адамзаттық талаптар;

- мұғалім мамандығының ерекшелігін анықтайтын талаптар;

- пәні бойынша білім, іскерлік, дағдылары.

Жалпы адамзаттық талаптарға мұғалімнің адамгершілігі, қайырымдылығы, әділеттілігі, инабаттылығы, әдептілігі және т.б. жатады.

Ал, мұғалім мамандығының ерекшелігіне байланысты талаптарға мұғалімнің сөйлеу мәдениетінің болуы, коммуникативтілігі, шыдамдылығы, ұйымдастырушылық қабілетінің болуы, шығармашылық іскерлігінің болуы, жауапкершілігі, үнемі үлгі-өнеге болуы және т.б. кіреді.

Үшінші топ бойынша мұғалімнің терең теориялық білімінің болуы, педагогикалық-психологиялық білімдерінің болуы, әдістемелік білімдерді игеруі және т.б. өзіне меңгереді.

Мұғалімге қойылатын талаптар өте көп. Г. Г. Воробьев «Школа будущего начинается сегодня» деген мұғалімге арналған кітабында оқушылардың мұғалімге қоятын 20-дан астам талабын көрсеткен.

Сондай-ақ, мұғалімге қойылатын талаптарды анықтауда педагогикалық қабілеттердің алатын орны ерекше. Бұл жөнінде В.А.Крутецкий педагогикалық

қабілеттерді дидактикалық, академиялық, коммуникативті деп көрсетеді. Ал зерттеуші А. И. Щербakov негізгі педагогикалық қабілеттерге дидактикалық, конструктивті, перцептивті, коммуникативті, ұйымдастырушылық қабілеттерді жатқызады.

Мұғалімге қойылатын талаптарды анықтауда мұғалімнің бағыттылығы да маңызды рөл атқарады. Мұғалім тұлғасының құрылымында кәсіби-педагогикалық бағыттылық маңызды орын алады. Негізгі педагогикалық бағыттылықтардың бірі мұғалім мамандығына деген қызығушылығының және педагогикалық бейімділіктің болуы. Педагогикалық бейімділік негізі мұғалімнің балаға деген сүйіспеншілігі құрайды. Бұл негіз құрайтын сапа мұғалімнің өзін-өзі дамытуының және кәсіби маңызды сапаларды мақсатты түрде дамытудың алғышарты болып табылады. Мұғалімнің негізгі сапаларының қатарынан педагогикалық парыз және жауапкершілікті ерекше атап өту керек. Педагогикалық парызды басшылыққа ала отырып мұғалім үнемі балаға қамқорлық жасауға ұмтылады. Сонымен қатар педагогикалық шеберлік қатарына төмендегі қасиеттерді атап кетуге болады:

- психологиялық, педагогикалық, әдістемелік білімдарлығы, өз пәнін еркін, терең игеруі;

- мұғалім мамандығына бейімділігі, педагогикалық қабілеттілігі;

- кәсіптік көрегендігі;

- педагогикалық сүйіспеншілік пен балаларға деген сенімділігі;

- ұйымдастырушылық шеберлігі;

- оқу-тәрбие процесінде кездесетін қиындықтарды жеңе білуі, шешімді дұрыс әрі уақытылы қабылдай алуы,

- ұстаздық сезімталдығы, үлкен жүректілігі;

- педагогикалық техника.

Педагогикалық шеберліктің тағы бір көрінісі мұғалімнің педагогикалық шығармашылық іс-әрекеті, яғни оның тұлға ретінде жеке-даралығы және адамның индивид ретіндегі кейбір ерекшеліктерінің өзгеріске ұшырауы.

Педагогикалық шығармашылық педагогтің жеке-даралығының, оның тәжірибесінің, дарындылығының, қабілеттілігінің және тұлғалылығының, қиялы мен түйсігінің жоғары көрінісі. Кәсібилігі мен шеберлігінің жоғары өлшемі; мұғалімнің оқу-тәрбие процесіне тиімді және стандартты емес педагогикалық шешімдер әзірлеу мен орындауы, тәрбие мен оқытудың теориясы мен практикасын байытуы. Педагогикалық шығармашылық алдыңғы қатарлы инновациялық тәжірибеге, ғылым жетістіктеріне, педагогикалық шешім табудағы өз тапқырлығына сүйене отырып, мақсаттардың, құралдардың және нәтиженің тиімді арақатынасын іздеу түйсігі мен сипатының ықтималдығына негізделген.

Интегралды сипаттары:

- педагогте терең, жан-жақты білімнің болуы және оларды сыни өңдеу мен пайымдауы;

- теориялық және әдістемелік ережелерді педагогикалық әрекетке аудару білігі;

- өзіндік жетілуі мен өз бетінше білім алу қабілеті;

- жаңа әдістер, формалар, амалдар мен құралдар әзірлеу және олардың бірегейлі үйлесімділігі;

- іс-әрекет жүйесінің диалектикалығы, вариативтілігі, өзгермелілігі;

- қолдағы бар тәжірибені жаңа жағдайларда қолдану тиімділігі;

- өзінің жеке іс-әрекетін және оның нәтижесін рефлексивті бағалай білуі, педагог тұлғасының эталондық және жеке қайталанбас сипаттарын үйлестіру мен әзірлеуге негізделген кәсіби іс-әрекет стилін қалыптастыруға қабілеттілігі;

- білім мен түйсікке негізделген импровизацияға қабілеттілік.

Осыдан шығарар қорытындымыз: әрбір педагог мұғалім мамандығын таңдап алған соң, ол жауапкершілігін бірге ала жүруі керек. Ұстаз өз пәнін ғана емес, дүние

сырын, қоғамдағы өзгерістерді, адам мінездерін, өнердің қуат әсерін білетін жан болуы қажет.

Сонымен, педагогикалық, шеберлік дегеніміз өзінің мамандығына сай игеруі тиіс барлық ерекшеліктердің жоғары деңгейін тұлғаның кәсіби қызметті өзінше ұйымдастырудың жоғары деңгейін қамтамасыз ететін ерекшеліктерінің жинағын, сондай-ақ кейбір педагогикалық ерекшеліктердің дамуының жоғары деңгейінің салдарын білдіреді, ал педагогтың жалпы мәдениеті, оның теориялық білімі және педагогикалық техниканы меңгеруі осы шеберліктің іргетасы болып табылады.

Қорыта келгенде, бүгінгі талапқа сай мектепте білім берудің жаңа саласына жету - мұғалімнің мейірімділігімен, білімімен, шеберлігімен, тығыз байланысты. Өз мамандығына жан жүрегімен берілген ұстаз ғана ұстаздық этиканы, ұстаздық техниканы да, шеберлікті де жақсы меңгереді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. К.Құдайбергенова. Құзырлылық – тұлға дамуының сапалық критерий // «білім сапасын бағалаудың мәселелері: әдіснамалық негізі және практикалық нәтижесі» атты халықаралық ғылыми – практикалық конференцияның материалдары. 2008. 30- 32-б
2. Омар Е. Қарым-қатынас мәдениеті. – Шымкент, 2004. – 80 б.
3. Узакбаева С.А. Эстетическое воспитание в казахской народной педагогике. Дисс. д.п.н.:02.12.93. – Алматы, 1993. – 324 с.
4. Оразбаева Ф. Тілдік қатынас пен қатысым әдісінің ғылыми-практикалық негіздері. Алматы, 1996.-178б.
5. Қожахметова К.Ж. Казахская этнопедагогика: методология, теория, практика. – Алматы: Ғылым, 1998. – 317 с.
6. Омарова Р.С. Мектеп оқушыларының шығармашылық қызығушылығын қалыптастыру: теориясы мен практикасы. Ақтөбе, 2008. –397б.

Ибраев Н.Н.

Социальная значимость повышения педагогических навыков будущих учителей физического воспитания

Социальная значимость повышения педагогических навыков будущих учителей физического воспитания - является учителем-мастером, способным сочетать образование и воспитание с целью формирования студентов как отдельных лиц, знающих, опытных и универсальных. Мы можем определить одаренность каждого студента, создать благоприятные условия для их развития, определить роль школы, семьи, учителя и сформировать команду студентов и учителей - улучшить педагогические навыки.

Key words: *teacher, professional education, social, experience, acquired knowledge, environment, renewal, ability.*

N.N. Ybrayev

The social importance of enhancing pedagogical skills of future teachers of physical education

The social importance of enhancing pedagogical skills of future teachers of physical education - a teacher, a master, able to combine education and training with a view to the formation of students as individuals, knowledgeable, experienced and versatile. We can define the talent of each student, and create favorable conditions for their development, define the role of schools, families, teachers and form a team of students and teachers - to improve teaching skills.

Key words: *teacher, professional education, social, experience, acquired knowledge, environment, renewal, ability.*

ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР

ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

UDC – 1/14 (075.8)

SCIENCE OF EDUCATION THROUGH PHILOSOPHY

K.N. Alikenova, D.A. Idigova

Zhetysu State University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan
k-alikenova@mail.ru, dogmarasuper@mail.ru

This scientific article examines the main aspects of the science of education through the prism of philosophy, as well as the basic philosophical positions used in pedagogy.

Key words: *philosophy of education, pedagogical activity.*

Pedagogy, of course, belongs to the special sciences: it has its own subject, its own methodology and methods, specific theories of teaching and upbringing, didactic developments. Forming and developing its theoretical and practical arsenal for many centuries, pedagogy relied on many sciences, including theoretical and empirical psychology, anthropology, sociology. At the same time, at all stages of its development, education and pedagogy as its theoretical core were based on certain ideas about the goals and objectives of education, its norms and ideals. Similar representations, as in any science, are socioculturally conditioned. This aspect of the problem is the content of the philosophy of education. Although, as a science or a field of philosophy, the philosophy of education has been formed recently, the problems that make up its content have always been the focus of attention of people involved in the education process, directly or indirectly guided the course of education.

The word "educator" is of Greek origin. So called the person who took the child to school. As a rule, it was a slave, not suitable for more serious errands. In the ancient world, the term "educator" soon acquired the meaning of a mentor who leads a child through life, or rather puts it into practice in such a way that he can go on himself. No wonder Alexander of Macedon, a disciple of Aristotle, said that his father gave him life, and the teacher immortality. Aristotle himself wrote that for an uneducated person, any counter-judge and master, but an educated man-master and judge to himself and others.

The philosophy of education is a form of self-awareness of pedagogical activity, reflection on pedagogy, analysis of the system, place, meaning and tasks of education. Its sphere includes mechanisms for the formation and evolution of educational concepts and their impact on the educational process, the trends of modern education, the conditions for its adequacy to the socially and cultural demands that are being formed. The tasks of the philosophy of education are not only an adaptation to the situation, but also a certain opposition to it, a blocking of its negative tendencies, a predictive goal-setting, proceeding from their realistic assessment of the dictates of time, the spirit of the socio-cultural environment. That is why the philosophy of education is designed to work out possible scenarios for the development of education on a global and national scale and, if possible, influence their implementation [1].

Pedagogy, like other sciences, since ancient times was part of philosophical systems. The singling out of it as a science began together with a "spin-off" from the philosophy of other branches of knowledge. However, since it is the philosophical sciences - ethics, logic, aesthetics - in the most general form that consider the issue of the aims of education, pedagogy, according to the proponents of the first of the mentioned positions, is merely an applied practical branch of knowledge. The second position is connected with positivist attitudes. Attempts to abandon philosophy in pedagogy in the spirit of positivism were made at the end of the XIX century, when the first tendency was not overcome yet. In one form or another, both of these positions also coexist in pedagogy, from time to time colliding.

It happens that to this day philosophical positions are used in pedagogy not for their intended purpose, rectilinearly, they become tools of simple proof, while in them one must first of all see a method for finding new results, for the transition from the known to the unknown. In the pedagogical literature, one can find just objections to the practice of justifying the special scientific positions of pedagogy by references to philosophy, to its laws. Pedagogy proceeds from a certain philosophical world view, uses, as noted above, a philosophy in its methodological function in the organization of scientific research. However, pedagogical science can not directly deduce the patterns of upbringing from philosophical positions, it must reveal these specific patterns.

Philosophy, studying the actions of the general laws of human existence and thinking, is the basis for the creation of pedagogical theories. Based on philosophical models describing the world, models of pedagogical influence are built. At the same time, different directions of philosophical thought are used, as a result of which there are various, often contradictory methods of education.

Pedagogy, based on the theory of existentialism, presupposes the development of the individual as a separate isolated world, thanks to which everything exists around. Objective knowledge and dogmas are rejected at all. The subject of observation and research of this philosophical direction is the individual being of man [2].

The tendencies of the mutual isolation of philosophy and pedagogy in the twentieth century have as their consequence two polar opposites. First, the interdisciplinary isolation of pedagogy, built on the beliefs in its self-sufficiency. In this regard, a situation characterized by a vast "pluralism of opinions" on the vast majority of issues of educational theory and practice was formed. Secondly, strengthening the position of "anti-pedagogy" supported by far from always groundless argumentation of the philosophy of postmodernism, which sees in all types of institutional educational activity the expression of the forces of destructive aggression of the authorities.

The connection with philosophy is a necessary condition for the development of pedagogical thought. The provisions of philosophy are the first and main among the regulators that make up the methodological support of pedagogical research. Philosophical knowledge is necessary in the construction of the pedagogical theory, since the theoretical study is connected with the study of reality indirectly; theoretical knowledge is not directly connected with the data of experience, but with philosophical knowledge.

For the first time in the legitimacy of the deductive deducing of pedagogy from philosophy, I.F. Herbart, who drew attention to the contradiction between the "philosophical pedagogy," always innovative in nature and conservative "pedagogy of experience" as a repetition of customs training. Both thought separately, the thinker was evil. Unthought experience teaches nothing but "philosophical pedagogy" saw him infertile, irresponsible and even inhumane, "... already it came down to the fact that for the most gifted young teachers who were interested in philosophy and noticed that in the education should not stop thinking, there is nothing more natural than to feel in this matter all applicability and flexibility of truly flexible wisdom that, a priori, to build, improve sthenic mystically teach pupils entrusted to them, and when patience will snap, to give them both from an inability to prepare for initiation. " He proposed to resolve this contradiction through the autonomization of pedagogy, establishing psychology and ethics as its sources [3].

Subsequently, this remark served as the basis for abandoning ethics as a source of pedagogical knowledge. Consequently, it was necessary to consider the science of education as a continuation of psychology, not philosophy. Through the prism of psychology, the process of upbringing and education acquired a dominant significance for revealing the essential features of man, ennobling and humanizing his nature. However, "the person in general" did not satisfy neither psychologists, nor teachers, nor philosophers. In connection with the need to unify Germany I.G. Fichte proclaimed the slogan of national education, the formation of the German

"what it should be", so that Germany gained a new state status and could play an outstanding role in the history of mankind. It was the concept of independent development of the individual, free from the influence of authorities, that the philosopher and his followers put forward in their pedagogical projects, which, in fact, remained practical applications to philosophy.

Almost simultaneously with the works of V. Dilthey, other researchers have appeared on the problem of the connection between philosophy and pedagogy. P. Natorp in the spirit of neo-Kantianism asserted that pedagogy is, as it were, an applied philosophy whose task is to model the process of education in accordance with the "eternal", "genuine" values of culture. J. Dewey, developing his ideas within the framework of the philosophy of pragmatism, singled out education in an independent practical system. In essence, the tasks of philosophy were reduced to comprehending the pedagogical reality, to reveal the ways of the formation of spirituality and morality in the conditions of modern social life.

The cataclysms of the 20th century aroused new thoughts of philosophers about the destinies of man and mankind. In the late 20's. M. Scheler, and later G. Plessner, P. Landsberg, O.-F. Bolnov laid the foundations of modern philosophical anthropology, in which pedagogical problems took a prominent place. At present, the institutional phase of registration of philosophical and pedagogical disciplines has come to an end in the developed countries: research institutions, departments in universities have been created, periodicals on pedagogical anthropology, philosophy of education, philosophy of education are published. In fact, philosophy itself is treated not as a methodology of sciences, but primarily as a culture of the irrational and rational universe. On the basis of this axiological doctrine, N.I. Pirogov gave his philosophical assessment of the situation that had developed in Russian education by the end of the Nicholas era. In the famous article "Questions of life" he put forward the goal of preparing a person for "inner struggle, imminent and fatal," for his own spiritual and moral perfection. In fact, N.I. Pirogov restored the connection of pedagogy with ethics, and those Christian ideals, to which he called for guidance, were the basis of popular life for many centuries [4]. He regarded the pedagogical reality primarily as a cultural given, hard to yield to artificial, even positive, changes. In such conditions, humane transformations, in his opinion, could become a profanity. Therefore, it is necessary to combine soaring in the heights of beautiful ideas, he believed, with studying the real situation and searching for natural ways to improve it, for which special philosophical and pedagogical reflections are needed on the resolution of the antithesis of "proper" and "available."

To develop a new view of education, great importance was the works of V. Dilthey, who viewed historicity as the fundamental characteristic of human existence. Education and education could no longer be thought of abstractly as "what should be." The forms of consciousness in which the creative spirit of previous generations were objectified required the study of "what is" not only in human nature, but also in culture.

In close interrelation of philosophy with all other forms of social consciousness are rooted as the causes of its spiritual strength, predictive possibilities, and the contradictions of its historical development. The historical destinies of philosophy developed in such a way that repeatedly in various historical situations attempts were made to get rid of philosophy by "dissolving" it in other forms of social consciousness.

By this time, a very long period of formalizing the relations of philosophy and pedagogy is coming to an end in domestic science. Back in the XIX century. K.D. Ushinsky tried to introduce the ideal of natural science knowledge into the pedagogical consciousness and thereby to take the teachers out of the "metaphysical fog" in which they lived. After almost one and a half centuries of the development of the science of education, there is a process of its new rapprochement with philosophy. The conceived K.D. Ushinsky as an actual science, pedagogical anthropology acquires philosophical features in recent years: there are such disciplines as philosophy of upbringing, philosophy of education, pedagogical axiology, pedagogical epistemology, etc.

An analysis of the relationship between pedagogy and philosophy shows how complex and multidimensional is the connection between these branches of human knowledge. Knowledge and understanding of the nature of philosophical trends and problems in relation to the problems of pedagogy will help the researcher avoid extremes and mistakes.

REFERENCE:

1. Торосян В.Г. История и философия науки. -М.,2005
2. Зеньковский, В.В. История русской философии, в 2-х томах, т. 1, Ростов-на-Дону, 1999.
3. Каптерев, П.Ф. Педагогика - наука или искусство? Избранные педагогические сочинения, Москва, 1982.
4. Касабек А., Аликенова К.Н. Современная философия науки. -Талдыкорган, 2016

Аликенова К.Н., Идигова Д.А.

Философиялық ой таразысындағы тәрбие ғылымы

Бұл ғылыми мақалада философиялық ой таразысындағы тәрбие ғылымының негізгі аспектілері, сондай-ақ педагогикада қолданылатын негізгі философиялық ұстанымдар келтірілген.

Кілттік сөздер: философия, педагогикалық қызмет.

Аликенова К.Н., Идигова Д.А.

Наука о воспитании через призму философии

В данной научной статье рассматриваются основные аспекты науки о воспитании через призму философии, а также основные философские положения, используемые в педагогике.

Ключевые слова: философия образования, педагогическая деятельность.

УДК – 1/14 (075.8)

О ФИЛОСОФИИ БИОЛОГИИ

Аликенова К., Косулина О.

*Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова г. Талдыкорган,
k-alikenoa@mail.ru, olesya.kossulina@mail.ru*

Усиливающийся в последние годы интерес философов к биологии отражает характерный для этого периода рост значимости биологических наук. На сегодняшний день существует обширная литература по многим проблемам биологии, и одной статьи недостаточно, чтобы резюмировать всю проделанную работу. В данной статье я попытаюсь объяснить, что же такое философия биологии. Почему биология важна для философии и наоборот.

Ключевые слова: философия, эволюция, систематика, экология, биология развития.

В силу специфики своего предмета биология традиционно имела отношение к проблемам жизнедеятельности человека: его здоровью, питанию, выбору оптимальных условий жизнепроживания. Помимо непосредственно утилитарного смысла биологическое знание доставляет радость причастности к многоликому миру живого, раздвигает этим ощущением причастности горизонты повседневности, способствует развитию нравственного чувства и эстетического вкуса. Узнавание “своего другого” в

живых существах “дикой” природы смягчает душу, наводит на размышление о жизни и смерти, о бренности и вместе с тем вечности бытия. Иными словами, целый ряд непреходящих мироощущений, мировосприятия человека связан с отношением к живой природе.

Возрастающая роль точных естественнонаучных методов в современной биологии связана с формулировкой задач, направленных прежде всего на изучение фундаментальных основ жизни, на интеграцию собственно биологического знания. Так, физикохимическая биология, молекулярная генетика и другие отрасли собственно экспериментальной биологии еще далеко не полностью раскрыли свои потенции в общебиологическом плане, в контактах с биологическим эволюционизмом. Дифференциация биологического знания все острее ставит вопрос о его единстве. Здесь еще много нерешенных проблем, особенно в отношении методологических оснований процессов интеграции [1].

В философии биологии также можно выделить различные области в зависимости от того, какой подраздел биологической теории она рассматривает. Биология включает множество разнообразных дисциплин: от исторических наук (например, палеонтологии) до инженерного искусства (например, биотехнологии). В каждой области встают особые философские вопросы.

Как обычно обстоит дело с большинством явлений, на первый взгляд представляющихся совершенно новыми, при внимательном рассмотрении у философии биологии обнаруживается предыстория. В 1950-х годах биолог Джозеф Генри Вуджер и философ Мортон Бекнер опубликовали большие работы, посвященные философии биологии. Однако публикации эти не способствовали дальнейшему появлению какой-либо философской литературы. Некоторые философы также рассуждали о биологии, исходя из общих эпистемологических и метафизических соображений. Возможно, самым известным примером такого подхода является утверждение Дж. Дж. Смарта, что биология — не отдельная наука, а область технического применения более фундаментальных наук, подобная, например, “радиотехнике”. Подобно инженерному искусству, биология не может расширить наши представления о законах природы: ей под силу лишь объяснить, как законы физики и химии работают в контексте определённого рода исходных и граничных условий. Первым знаком того, что философия биологии обрела признание как раздел философии науки, стала публикация работы Дэвида Халла «Философия биологических наук» в знаменитой книжной серии «Основания философии» [2].

К философии биологии можно отнести три разных вида философских изысканий. Во-первых, основные положения философии науки рассматриваются в контексте биологии. Во-вторых, философскому анализу подвергаются понятийные сложности, возникающие в рамках самой биологии. В-третьих, к биологии обращаются в ходе обсуждения традиционных вопросов философии. Потрясающей характерной чертой литературы по философии биологии является то, что философы часто публикуют свои работы в журналах по биологии, а биологи — в журналах по философии биологии. Кроме того, философия биологии потенциально может сыграть важную роль посредника между биологией и обществом. Авторы популярных изложений проблем биологии черпают огромное количество сведений из многочисленных описаний экспериментальных находок. Очевидно, что философы науки участвуют в оценке этих интерпретаций значимости конкретных открытий в области биологии [3].

Философия эволюционной биологии. В философии биологии также можно выделить различные области в зависимости от того, какой подраздел биологической теории она рассматривает. До недавнего времени эволюционная теория привлекала львиную долю внимания философов. Подчас их работа призвана была подкрепить какой-нибудь из общих тезисов философии науки: например, «интерпретацию» теорий. Но чаще всего философы занимались исследованием понятийных сложностей, возникавших внутри

самой теории, и их работа нередко не в меньшей степени напоминала изыскания биологов-теоретиков, чем, собственно, философов науки.

Против эволюционной теории познания выдвигаются многочисленные возражения. Можно остановиться на двух из них, которые представляются особенно существенными.

а) Гипотетический реализм использует корреспондентскую теорию истины. Высказывание истинно тогда, когда то, что в нем утверждается, согласуется с действительностью «там, снаружи». Но как мы можем познавать эту действительность и тем самым констатировать истинность? Независимого доступа к действительности мы не имеем; такое возможно только для Бога. Мы, люди, не можем принять эту божественную перспективу, мир в себе не познаваем, и поэтому истину в корреспондентском смысле невозможно констатировать.

Если это возражение оправдано, оно касается всех видов реализма. Действительно, мы не боги. Но это и не нужно. Корреспондентская теория истины не дает нам критерия истины, но дает определение истины. Выполнимых, достаточных критериев истины фактически не существует. Это должны были признать теоретики познания после 2,5 тысячелетних поисков и растущего сомнения. То, что мы имеем, - это необходимые критерии, такие как консистентность, сохраняемость, когкренность, консенсус, которые выдвигались различными теориями истины. Для определения истины все этим теории, в конечном счете, возвращались к корреспондентской теории.

Можно возразить, что божественная перспектива представляет собой недопустимую идеализацию. Однако ни одна из теорий истины не обходится без подобных идеализаций. Внутренний реализм, например, считает истинным то, что в конце всех исследований утверждается о мире.

б) Возможно ли установить пригодность наших когнитивных структур, не впадая при этом в порочный круг? Разве не нужно для этого знать и познавать реальность независимо от наших когнитивных структур? Это возражение сильнее, чем предыдущее, так речь идет уже не об определении истины, а о познании действительности, где эволюционная теория познания выдвигает высокие притязания [4].

Появление классического исследования Эллиотта Собера «Природа отбора: эволюционная теория в зеркале философии» знаменует начало эпохи, когда большинство философов узнало о существовании философии биологии. Собер анализировал структуру объяснений в области популяционной генетики посредством аналогии со сложением сил в динамике, рассматривая происходящее со временем изменение частоты встречаемости генов как результат действия нескольких разных «сил»: таких, как отбор, генетический дрейф и мутация. Такого рода осторожный методологический анализ популяционной генетики, математического ядра общепринятой эволюционной теории, продолжает приносить интересные результаты.

Глубокий философский интерес к эволюционной теории в 1980-х годах можно отчасти объяснить спорами о «социобиологии», спровоцированными публикацией одноимённого учебника Э. О. Уилсона и, в ещё большей степени, «Эгоистичного гена» Ричарда Докинза. Заявление, что подлинной эволюционной единицей является индивидуальный менделевский аллель, породило целую волну философских работ, посвященных проблеме «единицы отбора» и «адапционизма». Вероятно, философы внесли существенный вклад в реабилитацию в эволюционной биологии 1990-х годов некоторых форм «группового отбора», в течение двух десятилетий преданных забвению.

Как оказалось, дебаты вокруг «адапционизма» затрагивали ряд вопросов: является ли созданное эволюцией оптимальным? Какова методологическая роли предположений об оптимальности? Каковы объяснительные цели эволюционной теории? Философская работа помогла выделить эти конкретные проблемы, поднятые в ходе дебатов, и несколько прояснить путаницу, наблюдаемую в полных страсти и

полемического жара сочинениях по биологии, авторы которых выступают в защиту — и против — «адаптационизма».

Философия систематической биологии. Философское обсуждение систематики стало ответом на «научную революцию», произошедшую в этой дисциплине в 1960-1970-х годах и преобразовавшую её сначала путём использования количественных методов, а затем — благодаря «кладистическому» подходу, согласно которому единственной целью систематики должно быть представление эволюционных отношений между группами организмов (филогенез). Для легитимации обоих преобразований использовались идеи, взятые из философии науки, и философ Дэвид Л. Халл активно участвовал в научных дебатах, сопровождавших оба этапа революции.

Биолог Джон Гершель подхлестнул любопытство философов, предположив, что систематика совершала фундаментальную ошибку в отношении онтологического статуса биологических видов. Виды — это не типы организмов (как химические элементы являются различными типами вещества). Вместо этого они представляют собой отдельные исторические сущности (*particulars*), подобные нациям или галактикам. Отдельные организмы — это не частные случаи существования вида, как это происходит в случае вещества, когда моё обручальное кольцо можно назвать частным случаем существования золота. Вместо этого они являются частью вида, как я — часть своей семьи. Как ранее заметил Сمارт, из этого следует, что не существует «законов природы» в отношении биологических видов, по крайней мере, в традиционном понимании слова «закон» — как чего-то верного в любое время и в любом месте вселенной. В результате этого некоторые философы биологии стали отстаивать новую концепцию законов природы [5].

Однако идея, что виды — это «индивиды», оставляет нерешёнными другие важные вопросы о видах и ставит перед исследователем новые проблемы. В современной литературе по биологии существует примерно двадцать разных так называемых «понятий вида», и их достоинства, взаимосвязи и взаимная сочетаемость или несочетаемость стали важной темой для философских дискуссий.

Биологические виды — один из классических примеров «естественного вида». Философия систематики заметно повлияла на недавние работы о классификации и естественных видах в общей философии науки.

Философия молекулярной биологии. Выше я отмечала, что попытка сведения менделевской генетики к молекулярной генетике стала одной из первых тем, обсуждавшихся в рамках философии биологии. За первоначальными дебатами между Шеффнером и Халлом последовал так называемый «анти-редукционистский консенсус». Позиция редукционистов вновь стала темой для обсуждения в серии важных статей Кеннета Уотерса, и дискуссия о понятийных связях между двумя дисциплинами продолжается и поныне, хотя вопрос больше не сводится к простому выбору между редуцируемостью и нередуцируемостью. Линдли Дарден, Шеффнер и другие исследователи утверждали, что объяснения в молекулярной биологии нельзя аккуратно свести к одному онтологическому уровню, а потому идеи «редуцируемости», позаимствованные из классических примеров, — например, редукция феноменологических законов идеального газа к молекулярной кинематике в XIX веке, — здесь попросту неприменимы. Более того, в молекулярной биологии отсутствует общая теория, построенная на основании набора законов или математических моделей, характерная для естествознания. Вместо этого весьма специфические механизмы, в подробностях исследованные на примере одного образца, по-видимому, работают как «модели», позволяющие изучать сходные, но не обязательно идентичные структуры, характерные для других организмов и задействующие те же, или родственные, механизмы молекулярного взаимодействия. Дарден и другие учёные утверждали, что эти «механизмы» — специфические совокупности сущностей и характерных для них действий

— представляют собой то, что на фундаментальном уровне открывает и объясняет наука, не только в молекулярной биологии, но и в длинном ряду специальных дисциплин [6].

Другой важной проблемой философии молекулярной биологии стало определение понятия гена. Философы также много писали о понятии генетической информации; лейтмотив этих работ состоит в том, что сложно реконструировать эту идею таким образом, чтобы отдать должное её значению для молекулярной биологии.

Философия биологии развития. Дебаты 1980-х об «адаптационизме» познакомили философов со сложными взаимодействиями между объяснениями признаков организма в эволюционной биологии и их же объяснениями в биологии развития. Биология развития проливает свет на то, какого рода различия могут стать предметом отбора, ставя вопрос о том, насколько результаты эволюции возможно понять с точки зрения того, какие варианты развития организма были доступны («ограничения развития»), а не с точки зрения того, какие варианты были бы поддержаны естественным отбором. В дебатах об ограничениях развития биология развития рассматривалась исключительно с точки зрения того, может ли она дать ответы на вопросы эволюции. Однако, как показал Рон Амундсен, исследователи, занимающиеся биологией развития, задают свои собственные вопросы, и — согласно его мнению — для того, чтобы ответить на эти вопросы, требуется вложить иной смысл в понятие «ограничение». Появление в 1990-х годах новой области, сулившей объединение обоих видов объяснения (эволюционной биологии развития), породило достаточно обширную философскую литературу, стремившуюся описать эту область с точки зрения методологии..

Философия экологии и природоохранной биологии. До недавнего времени философия экологии оставалась не самым популярным разделом философии биологии. Это удивительно, поскольку очевидно, что она представляет собой плодородное поле для использования всех трёх вышеописанных подходов к философии биологии. Кроме того, в области этики охраны окружающей среды была проделана довольно серьёзная философская работа, и кажется разумным предположить, что ответы на поставленные в её ходе вопросы потребуют критического анализа экологии и природоохранной биологии. На деле важная книга, целью которой была как раз разработка этих фундаментальных проблем — «Метод в экологии: стратегии охраны» Кристин Шредер-Фрешетт и Эрла МакКоя — стала счастливым исключением на фоне пренебрежения к экологии, демонстрировавшегося философами в первые десятилетия развития философии биологии.

В последние десятилетия философы начали уделять внимание экологии, и появилось несколько важных книг на эту тему. В центре внимания оказались проблематичные отношения математических моделей и эмпирических данных в области экологии, идея экологической стабильности и “природного равновесия”, а также определение понятия “биоразнообразие”.

Методология философии биологии. Большинство исследований в области философии биологии осознанно придерживаются принципов натурализма и не находят существенных различий в методах или содержании философии и науки. В идеальном случае философия биологии отличается от самой биологии не содержанием предметной области, а задаваемыми вопросами. Философ стремится к профессиональному пониманию биологии, хотя обычно обладает большими знаниями о её истории, чем сами биологи, но уступает им во владении практическими навыками. Для философов биологии характерно наличие академического образования в области, ставшей предметом их исследований, и близкое сотрудничество с коллегами-учёными. Натурализм философии биологии и её связь с самой биологией — черта, которую она разделяет с большим количеством последних работ в области философии науки: возможно, в первую очередь — с философией нейронауки [7].

Даже граница между вопросами биологии и вопросами философии биологии не является отчётливой. Как отмечалось выше, философы биологии задают три типа

вопросов: общие вопросы о природе науки, понятийные вопросы, возникающие в рамках биологии, и традиционные философские вопросы, на которые, как кажется, науки о жизни могут пролить свет. Рассматривая вопросы второго типа, невозможно ясно разграничить философию биологии и теоретическую биологию. Но, хотя это может дать почву для обвинений философов биологии в том, что они принесли своё призвание в жертву «любительской биологии», с тем же успехом можно сказать, что книги наподобие «Эгоистичного гена» — это, в первую очередь, вклад в философское обсуждение биологии. Конечно, профессиональные навыки философа так же важны для решения этих специфических понятийных вопросов, как и для поиска ответов на вопросы двух других типов. И все три типа вопросов можно связать с конкретными открытиями в области биологических наук лишь с помощью сложной аргументации.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Куликов, С. Б. К вопросу о понимании времени в современной философии естествознания / С. Б. Куликов // Философия науки. – 2009. - № 3 (42). – с. 89
2. Кроль, Дж. Философская основа эволюции : перевод с англ. / Д. Кроль ; под ред. П. П. Соколова. - Изд. 2-е. – М. : УРСС ; М. : Издательство ЛКИ, 2007. - с.188
3. Баксанский, О. Е. Нанотехнологии, биомедицина, философия образования в зеркале междисциплинарного контекста : учебное пособие / О. Е. Баксанский, Е. Н. Гнатик, Е. Н. Кучер. - Москва : URSS : ЛИБРОКОМ, 2010.
4. А. Касабек., Аликенова К., Современная философия науки: учебное пособие. – Талдыкорган, 2016, с.160
5. Amundson, R. (1994). “Two concepts of constraint: adaptationism and the challenge from developmental biology.” *Philosophy of Science*, 61(4): 556.
6. Субботин, А. Л. Концепция методологии естествознания Джона Гершеля (из истории английского индуктивизма) / А. Л. Субботин ; Российская академия наук. Институт философии. – М. : ИФ РАН, 2007. – с. 83
7. Денискин, С. А. Методологические перспективы концептуализации живого в естествознании и философии / С. А. Денискин // Вестник Челябинского государственного университета. - 2008. - № 14. - С. 109

Әлікенова К., Косулина О.

Биология философиясы туралы

Соңғы жылдары философтардың биологияға қызығушылығын жоғарлату осы кезеңге тән биологиялық ғылымның маңыздылығының өсуін көрсетеді. Бүгінде биологияның көптеген мәселелері бойынша кең ауқымды әдебиеттер бар, ал бір мақала барлық жұмыстарды қорытындылау үшін жеткіліксіз. Бұл мақалада мен биологияның «неліктен биология философия үшін маңызды және керісінше» екені философиясын түсіндіруге тырысамын.

Кілттік сөздер: философия, эволюция, жүйелілік, экология, даму биологиясы.

K. Alikenova, O. Kossulina

On the philosophy of biology

Increasing interest of philosophers in recent years in biology reflects the characteristic growth of the importance of biological sciences characteristic for this period. To date, there is a vast literature on many problems of biology, and one article is not enough to summarize all the work done. In this article I will try to explain what the philosophy of biology is. Why biology is important for philosophy and vice versa.

Key words: philosophy, evolution, systematic, ecology, developmental biology.

ӘОЖ 1/14 (075.8)

АҚПАРАТТЫҚ ҚОҒАМ ФИЛОСОФИЯСЫ

Аликенова К.Н., Нұрбекова А.Қ.

*І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
ainven_87@mail.ru*

Мақалада қоғамдағы ақпараттың рөлі, ақпараттың көптеген анықтамалары айтылып, оның даму қарқыны қарастырылыады. Сонымен қатар, ақпарат, қоғамды ақпараттандыру туралы әр түрлі ғалымдардың ой – пікірлері жазылған. Ақпараттандыру процесі компьютерлендірумен тығыз байланыста жүзеге асырылатындығы, алайда, айтарлықтай өзара айырмашылықтарға ие екендігі көрсетіледі. Ақпараттандыруға байланысты қоғамдағы орын алып жатқан өзгерістерді әртүрлі қырынан талдауға және түсіндіруге тырысатын заманауи әлеуметтік-философиялық ойлардан туындаған бірнеше теориялар қарастырылған. Ақпараттық қоғам тұжырымдамасының өкілдері туралы да баяндамада жазылған, баяндама қорытындысында ақпараттық қоғам түсінігіне анықтама беріледі.

Кілттік сөздер: ақпарат, кибернетика, қоғам, ақпараттандыру, ақпараттық қоғам, компьютерлендіру, коммуникация

XX ғасырдың екінші жартысына қарай таратылатын ақпараттың және қоғамдағы өзара байланыстар мен өзара әрекеттесулердің көлемі бұрын-соңды болмаған масштабқа қол жеткізіп, ұлғайды. Бұл ғылыми ойлардың жаңа ақпараттық-коммуникативтік процестерді ұғыну талпынысын арттырды.

Жаңа ғылымдар пайда болды. Мысалы, кибернетика - «машиналардағы және тірі ағзалардағы байланыс, басқару мен бақылау туралы ғылым» (Н.Винер), ақпарат теориясы – ақпаратты сақтау, қайта құрылымдау және тарату процестерін зерттейтін математикалық теория (К.Шеннон).

Кибернетика идеяларын дамыта отырып, Н. Винер «байланыс пен басқарудың жаңа тұжырымдары ғалам және қоғам туралы жаңа түсініктер мен білімдердің пайда болуына септік болатынын» айтты. Ақпаратты таратуға және қабылдауға тек тірі табиғаттың ғана емес, сонымен бірге, өлі табиғаттың да объектілері қабілетті, алайда жоғары деңгейде дамыған жұмсақ тілге ие адам үшін байланыстың ұйымдасқан жүйесі ерекше мәнді білдіреді [1].

Зерттеу саласына байланысты ақпарат көптеген анықтамаларға ие: сыртқы әлемге бейімделу процесі кезінде сыртқы әлемнен алынған мазмұнның белгісі (Винер); энтропияны терістеу (Бриллюэн); белгісіздікті жоятын коммуникация мен байланыс (Шеннон); әртүрлілікті тарату (Эшби); құрылым күрделілігінің өлшемі (Моль); таңдау ықтималдығы (Яглом); бейнеленген әртүрлілік (Урсул) және т.б [2].

Соңғы он жылдың ішінде ақпарат ағынының зор қарқыны байқалады. Бұл А.Д. Урсулдың пікірінше ғылыми-тәжірибелік іс-әрекет нәтижелері баяндалатын құжаттар көлемінің ұлғаюына, мерзімдік басылымдардың санының үнемі артуына, магниттік лентаарға жазылып, коммуникация жүйесінің әрекетіне түспейтін мәліметтердің пайда болуына (мысалы, геофизикалық немесе медициналық) байланысты.

Интернет желісіндегі сайттардың саны да үнемі артып келеді және оның әрбірі өз пайдаланушысын табады. Ақпараттың өте жылдам өсу жағдайында оны қабылдау мен өңдеу күрделене түседі.

Бұл жағдайдан шығудың бірден бір жолы ақпаратты жинаудың және өңдеудің автоматтандырылған тәсілдерін ендіріп, белсенді қолдану болып табылады. Ақпараттық - есептеуші жүйеге біріктірілген микроэлектрондық есептеуіш техникасын, байланыс

құралдарын, мәліметтердің автоматтандырылған банкiсiн кеңiнен пайдалануға негiзделген ғылыми-техникалық дамудың маңызды бағыттарының бiрi ақпараттандыру болып табылады. Кастельстиң пiкiрiнше, «дамудың жаңа, ақпараттандырылған тәсiлiнде өнiмдiлiк ошағы бiлiмдердi жиынтықтаудың, ақпаратты өндеудiң технологиясында және символикалық коммуникацияда болып табылады» [3].

А.И. Ракитов қоғамды ақпараттандырудың жалпыға ортақ сипатын айқындай отырып, оны әлеуметтiк, технологиялық, экономикалық, саяси және мәдени тетiктерi тығыз байланысты процесс ретiнде көрсетедi. Ол ақпарат пен бiлiмдердi өндiру, өндеу, сақтау және тарату үшiн ақпараттық технологияларды үлкен қарқынмен қолдану процесi болып табылады. Мұның нәтижесi өндiрiс құрылымдары мен технологиялары саласында ғана емес, сонымен бiрге, мәдениеттегi, рухани өмiрдегi және тұрмыстағы әлеуметтiк және экономикалық қатынастар саласында түбегейлi өзгерiстер әкелген ақпараттық қоғамның пайда болуы болып табылады. Осылайша, ақпараттандыру процесi – ақпараттық қоғамның негiзi, әлеуметтiк ұйымдасудың жаңа формасы.

Ақпараттандыру процесi компьютерлендiрумен тығыз байланыста жүзеге асырылады, алайда, айтарлықтай өзара айырмашылықтарға ие. Компьютерлендiру қоғам iс -әрекетiнiң барлық салаларына белгiлi бiр мiндеттердi жүзеге асыру үшiн ақпараттарды жинаудың, өндеудiң, сақтаудың және таратудың нәтижелерiн жедел алуды қамтамасыз ететiн қуатты компьютерлердi өндiруге және дамытуға бағытталған. Компьютерлiк техниканың жоғары қуаттылығына, оның революциялық рөлiне қарамастан қоғам толықтай ақпараттық сипатқа ие бола алмады. «Мысалы, парламенттегi депутаттардың дауыстарын санауға арналған компьютерлердi пайдалану олардың ақпараттану, хабардар болу деңгейiн және бiлiктiлiктерiн арттыра қойған жоқ». Яғни, компьютерлендiру қажет, бiрақ қоғамды ақпараттандырудың жеткiлiктi шарты болып табылмайды. Ақпараттандыру адам iс-әрекетiнiң барлық салаларында бiлiмдер мен ақпараттарды өте тиiмдi пайдалануды қамтамасыз етуге бағытталған шаралардың кешенi болып табылады [4].

Көптеген зерттеушiлердiң пiкiрлерiнше, ақпараттандыру – ақпаратты қоғамдық ресурс ретiнде жаппай пайдаланудың жаһандық әлеуметтiк процесi, оның нәтижесiнде ғылыми-техникалық прогресс, қоғамды демократияландыру мен интеллектуалдандыру жылдамдығы арта түседi, экономика қарқыны күшейедi. Мұндай экономиканы М. Кастельс ақпараттанған және жаһандық деп атады. Бұл олардың ерекшелiктерiн және арасындағы өзара байланыстарды анықтауға мүмкiндiк бередi. Сонымен, ақпараттанған экономикада факторлардың өнiмдiлiгi мен бәсекеге қабiлеттiгi ең алдымен бiлiмге негiзделген ақпараттарды жиынтықтау, өндеу және тиiмдi пайдалану қабiлеттiгiне байланысты. Жаһандық экономикада өндiрiс, тұтыну және тауарлар мен қызмет түрлерiнiң айналымы, сондай-ақ, оның бөлшектерi (капитал, еңбек, шикiзат, басқару, ақпарат, технология, нарық) сияқты экономикалық iс-әрекеттiң негiзгi түрлерi жаһандық деңгейде ұйымдастырылады. Тек экономика ғана емес, қоғам өмiрiнiң басқа да салалары ақпараттануды қамтиды және соған сәйкес сол салалардағы өзгерiстер де жаһандық деңгейде орын алады.

Ақпараттандыру процесi ақпараттық қоғамда сапалы жаңа деңгейге көтерiлген ақпараттық-коммуникативтiк технологиялардың дамуын да қамтиды. Байланыс пен бұқаралық ақпарат құралдарының жоғары технологиялық тәсiлдерiнiң пайда болуы ақпараттық-коммуникативтiк iс-әрекеттi қалыптастырады.

Бұқаралық коммуникация сияқты құбылыс пайда болды. Б.М. Фирсов бұқаралық коммуникацияны ақпаратты (бiлiмдер, рухани құндылықтар, моральдық-құқықтық ережелер және т.б.) техникалық құралдардың (баспа, радио, теледидар, кинематограф және т.б.) көмегiмен саны жағынан көп, шашыранқы аудиторияларға тарату процесi ретiнде қарастырды. Яғни, бұқаралық ақпарат құралдары уақыт пен кеңiстiк шекараларынан асып, бiр уақытта бiр -бiрiнен алшақ орналасқан, саны жағынан өте көп индивидтермен байланыс жасауға мүмкiндiк бередi. Бұқаралық коммуникация

«салыстырмалы үрдет үлкен әртүрлі және анонимдік аудиторияға ие; ақпарат жылдам таратылуымен ерекшеленеді және көпшілік алдында аудиторияның көп бөлігінің баяу қабылдайтынына бағдарлана отырып ұсынылады; коммуникаторлар күрделі ұйымға біріккен және индустрия саласында көп қаражатпен жұмыс жасайды». Ақпараттық - коммуникативтік технологияларды пайдалану есебінен ақпараттық ағынның тұнықтығына қол жеткізіледі, бұқаралық аудиторияға күнделікті тұрмыстық және арнаулы ақпараттарға қол жетімділік жолы ашылады.

Канадалық мәдениеттанушы әрі философ М. Маклюэннің еңбектерінде коммуникация мәселесі басты орынға ие. Оның пікірінше, «коммуникативтік процесс қоғамның экономикалық, саяси, мәдени, әлеуметтік өмірін қамтиды. Қоғамдық қатынастар мен өзара әрекеттесулердің барлық түрлері коммуникативтік процесте айқындалады. М. Маклюэннің пайымдауы бойынша, электр қуаты, радио, телеграф, ақпаратты бір уақытта қабылдау мен тарату сияқты техникалық дамудың жетістіктері адамды «азық жинаушыдан» «ақпарат жинаушыға» айналдырды [5].

Ақпараттандырудың, компьютерлендірудің, қоғам дамуының барысында жасалған коммуникация құралдарының әлеуметтік кеңістіктің барлық салаларына сіңіп кеткендігі күмәнсіз.

Қоғамдағы орын алып жатқан өзгерістерді әртүрлі қырынан талдауға және түсіндіруге тырысатын заманауи әлеуметтік-философиялық ойлардан бірнеше теориялар бас көтерді.

Ағартушылық кезеңдегі қоғамдық даму идеяларына сүйеніп, технологиялық детерминизм аясында 1945-1950 жылдарда орын алған әлеуметтік өзгерістерді сипаттай отырып, батыстық әлеуметтік - философиялық ой-пікірлер постиндустриалдық қоғам тұжырымдамасын рәсімдеді. Ол Д. Белл, З. Бжезинский, Дж. Гэлбрейт, П. Друкер, Э. Тоффлер және т.б. ғалымдардың еңбектерінде кеңінен баяндалды.

Индустриализмнің «индустриалистік тармағының» көшбасшысы Дж. Гэлбрейт «Жаңа индустриалдық қоғам» еңбегінде жаңа индустриалдық қоғамды (постиндустриалдық) өндірістің айқындаушы факторы саналатын білімдердің негізінде капитализмнің толық трансформациялануының нәтижесі ретінде тұжырымдады. Ол ғылыми-техникалық мамандар мен басқару саласындағы мамандардан құралған басқару блогын сипаттайтын «техноқұрылым» ұғымын енгізді.

Постиндустриализмнің дамуына орасан зор үлес қосушы американдық саясаттанушы З. Бжезинский «Екі ғасыр арасында. Американың технотрондық кезеңдегі рөлі» атты еңбегінде концептуалдық футурологиялық қағидаларын баяндайды. Бжезинскийдің пікірінше, «постиндустриалдық қоғам мәдени, психологиялық, әлеуметтік және экономикалық қатынастарда техника мен электрониканың әсерімен қалыптасатын технотрондық қоғамға айналады».

Жиырмамыншы ғасырдың 60-жылдарында постиндустриализм аясында «ақпараттық қоғам» ұғымының айналасында қалыптасқан жаңа концептуалдық ағым пайда болды. Аталмыш терминді түрлі ақпарат көздерінің мәліметтері бойынша, Токио технологиялық институтының профессоры Ю. Хаяши немесе АҚШ-та Ф. Махлуп, Жапонияда Т. Умесао енгізді. Ақпараттық қоғам теориясының негізінде интеллект пен білімнің әлеуметтік дамудағы басым рөлі туралы идея, «өркениеттің жаңа ахуалын оның жекелеген белгілерін талдау арқылы анықтау» талпынысы жатыр.

Ақпараттық қоғам тұжырымдамасының өкілдері М. Кастельс, Р. Катц, Й. Масуда, Д. Нейсбит, М. Порат, Т. Стоуньэнер кейбірж басқа да зерттеушілер коммуникацияның және ақпарат тасымалдаушылардың техникалық құралдарының (М. Маклюэн), басқарудың жаңа формаларының (Й. Масуда), желілікәрекеттесудің (М. Кастельс), ұзақ мерзімді дамудің қоғамдық міндеттерінің (Дж. Нейсбит) дамуымен байланысты қазіргі заман тенденциялары жайлы жазды.

Жапониядағы Ақпараттық қоғам институтын құрушы және басшысы Й. Масуда ақпараттық қоғамды индустриалдық қоғамның нәтижесі ретінде қарастырады. Оның барысында ақпаратты жасаумен және тұтынумен байланысты іс-әрекет салалары қарқынды дамыды. Компьютерлендіру арқылы адамға сенімді ақпарат көздеріне деген қол жетімділікті ұсынатын, оны қол еңбегінен босататын бұл қоғам өндірісті автоматтандырудың жоғары деңгейін қамтамасыз етеді. Өндірістің сипаты да, оның қоғамдық қызметі де өзгереді: «материалдық өнімнің емес, ақпараттық өнім өндірісі қоғамдық білім мен дамудың қозғаушы күші болады».

Осыған ұқсас көзқарасты Т. Стоуньер де ұстанады. Ол болашақта пайдалану үшін ақпаратты жинақтауға және сақтауға болатын орта сияқты ақпараттық қоғам жайлы тұжырымдайды. «Елдің ұлттық қазынасын көбейтуге болатын үш негізгі тәсіл бар: 1) үнемі капитал жинақтау, 2) әскери басып алулар және аймақтық ұлғаю, 3) «ресурс еместі» ресурсқа айналдыратын жаңа технологияларды пайдалану». Ақпараттық қоғамда қазынаның әлеуетті қайнар көзі ұлттық ақпараттық ресурстар болатындықтан, ақпараттық экономиканы дамыту қажеттілігі туындайды. Бұл жерде қызмет көрсету саласы өнеркәсіп өндірісінен басым болады. Негізінен, көрсетілетін қызметтер ақпарат өндеумен байланысты болады [6].

Қоғамдық іс-әрекетті ақпараттандыру мәселесінің жан-жақты қарастырылуына қарамастан, ғалымдар жаңа әлеуметтік құрылымды анықтау жолында ортақ пікірге келе алмады. Біздің пікірімізше, қысқа әрі нұсқа анықтама: «ақпаратқа негізделген қоғам». Бұл кең үлгіде ұсынылған барлық анықтамалардың негізінде жатыр.

Жоғарыда баяндалған мағлұматтардың негізінде келесі анықтаманы беруге болады: Ақпараттық қоғам – бұл іс-әрекеттің барлық салаларында жаһандық ақпараттық-коммуникативтік технологиялардың көмегімен ақпараттың қалыптасуы мен тұтынылуы жүретін қоғам.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Винер, Н. Творец и Будущее / Н. Винер. М. : Издательство АСТ, 2003. -732 с.
2. Абдеев, Р. Ф. Философия информационной цивилизации / Р. Ф. Абдеев. -М. : ВЛАДОС, 1994. 336 с
3. Кастельс, М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс. М. : ГУ ВШЭ, 2000. - 608 с.
4. Назарбаев Н. Стратегия становления постиндустриального общества и партнерство цивилизаций. –Москва: Экономика, 2008. -398 с.
5. Мальковская, И. А. Многоликий Янус открытого общества: опыт критического осмысления ликов общества в эпоху глобализации / И. А. Мальковская. М. : КомКнига, 2005. - 272 с.
6. Әлемдік философиялық мұра: жиырма томдық Ғылым мен техниканың батыстық философиясы, 10-том. - Алматы: Жазушы, 2006. – 454 б.

Аликенова К.Н., Нурбекова А.К.

Философия информационного общества.

В статье описывается роль информации в обществе, множество определений информации и темпы ее развития. Существует также мнение различных ученых об информации, информатизации общества. Процесс информатизации тесно связан с компьютеризацией, однако указывает на значительные различия. Существует ряд теорий, основанных на современных социальных и философских мыслях, которые пытаются анализировать и объяснять различные изменения в обществе с точки зрения информатизации. В докладе описывается о представителях концепции информационного общества, а также в конце дается определение понятия информационного общества.

Ключевые слова: информация, кибернетика, информатизация, информационное общество, коммуникация, компьютеризация

K.N. Alikanova, A.K. Nurbekova

Philosophy of the Information Society.

The article describes the role of information in the society, a lot of definitions of information and the path of it is development. There was also the opinion of varios scientists about information, information of the society the process of informatizations is targetly connected with computerization however, a number of the ories based on modern social and philosophical thinking, which try to analyze and explain various changes in the society from the point of view of information. The report describes the representatives of the concepts and the end, the definition of the concept of the information society is given.

Key works: information, cybernetics, informatization, information society, communication, computerization

ӘОЖ:373.1.02

М.МАҚАТАЕВ «РЕКВИЕМНДЕГІ» КҮРЕСКЕРЛІК РҰХ

Ансабаев Д.С.

І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.

Бұл мақалада М.Мақатаевтың «Реквием» поэмасы А.Моцарттың «Реквием» шығармасы негізінде жазылып, өмірдің қысқа, өткініші екендігін жырлаған философиялық толғам екендігіне талдау жасалынған.

Кілттік сөздер: өнер, өрен тұлға, қыңыр сөз, ділмар, философия.

Мұқағали Мақатаев - өлең сөздің жүйрігі және сөз өнерінің інжу маржандарының бірі. Тағдыр таразысы тарлан талантқа өшпес өлшем емес. Шын жүйрікке өрің мен ылдиың да, қашығың мен жақының да, дүбірлі топ пен дүдәмәл тобырың да тоқтау бола алмайды. Кешегіден бүгінге жеткен, бүгіннен ертеңге бет түзеген әсемдік пен ақыл-ойдың ұлы керуені адамзат үшін аздық етер, ал ақылға салсақ табиға заңдылық.

Шын талант үшін тіршілік философиясы келу қашан, кету қашан емес. Амадей Моцарт отыз бес жасында жарық дүниемен қоштасыпты. Мұқағалиға тағдыр он жыл артығырақ ғұмыр сыйлапты. Ұлылық пен үндестік тіршілік тақайырында табылыпты деген таланттар жайлы бір әділетсіз пікір бар. Өнер өлшеміне бұл заңдылық таршылық етеді.

Екеуінің рухани үндестігі - сөз бен сөздің тіршілік тақайырындағы кім едің, кімдерді қуантып, кімдерді жылатып барасың, жарық дүниеге жаттығыңның өтеуі не деп «күңіреніп барып мұндасуы». Дүние базарының тарқауы - өмір философиясының кедір-бұдыр бетеріндей елес пен егес кезектескен тынымсыз сәтке ұласқандай.

«Жан азасының» алғашқы жолдары алмағайып, аласапыран сезімдер жетегіндегі азалы баяндаудан тұрады.

Өмірді мынау азалы, ауыр күн басты,
Күйзеліп, жайлап, өмір мен өлім сырласты.

Моцарт «Реквиемі» белгілі адамның өтініші бойынша дүниеге келген. Тіршілік тынысын, жан күйзелісін қаралы сәттік оптимистік трагедиясын данышпан суреткер байлық пен құрметтің, бостандық пен жастықтың шұғыласына шомылып жүріп жазған

десек те, болмыстың рухани жаратылысындағы алалықтың уақыттар мен дәуірлерге тән негізгі желісін шеберлікпен тарта білген.

Мұқағали «Реквиемі» рухани қажеттіліктен туады. Жан азабы мен азасынына үн қатқан сәтте:

Кешкен өмір де,
Көрген бақыт та барлығы
Жетпейді екен ғой,
Бір күндік сенің сәулеңе,

- дейтін ар дұғасының алдында туады. Сондықтан да ой болмысының тазалығы кімге тастап бара жатқаның белгісіз, кимас Күнің мен сырлас Жарығыңның қадір-қасиеті Моцарт сазы мен Мұқағали жырында тәңірін биікке көтереді. Егер Абай айтатын «жан қуаты» /43-сөз/ екі дүние ендігі қол созар болса оған куә осы «Жан азалар» деуге болады.

Өнердегі өрен тұлғаларға әр заманның қояр талабы, сыйлар сыйы да осы сынынан сүрінбей өтудің жолын алдымен осы «Жан азасынан» іздеген тәрізді. Өмір мен өлім ендігінен ақылдың ауқымы ортақ заңдылық пен ұқсас қасиет іздесе, оның қызыл сөзден де, қыңыр сөзден де, ділмар философиядан да аулақ жатқан қарапайым ғана шындыққа саюы мүмкін...

Бір күндік сәуле...
Бір күндік сәуле мекенім...
Мәңгілік түнек-қапасқа қалай кетемін...
Келмеді-ау тілім...
Өлеңнен сұра дер едім.
Тірі жандарға
Өмір дегеннің не екенін.

Моцарт ұлы музыкалық шығармасының желісіне жазылған, жан-тәнінді шымырлатар психологиялық сахнадан басталатын поэмада - ұлы музакант Моцартқа қара киімге оранған әлдекімнің: «Жаназа күйін» жазшы» - деп өтініп, ғайып болуы адам бойында қорқыныш пен үрей туғызып, ауыр мұңға орайтын әсерлі сурет.

Жаназа күйін жазшы бір, Моцарт.
Азалы үн...
Жаназа күйі елітті оның назарын.
Бұл өмірдің азабы мен мазағын,
Тәрік еткен бір.
Жазамын оны, жазамын.

Ұлы музакантты қара киімді адамның өтініші соны бір шабытқа жетелегендей. Азалы музыка Моцарттың көкірегінен кернеп, сезімнен азалы күй күніренеді. Өмірмен қимай қоштасқан табыттағы өлі адам өмір жайлы тебірене толғайды. Өкінішке толы мұң-зары жыр болып өріледі. Сол мұң-зардан оның өмірге деген кемерінен асқан сүйіспеншілік сезімі көрінеді.

Өмірге деген адамның өлім түнегін құшқан кейіпкері - пессимизмге бой ұрғаннан аулақ тұлға. Оның өмірге деген махаббаты мәңгілік. Өмірге деген сөнбес жарық күн тілеген оптимистік тұлғасымен оқшауланады. Өмір шырынын қимай мәңгі түнекке аяулы жанды бүкіл халық еске алып, есімін құрмет тұтады.

Бұл күнде ақын шығармашылығы жайлы,әсіресе оның «Реквиемі» жайлы таным биігінің бар деңгейінен дерлік пікір айтылады десек, сол тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні осы жолдардағы тәрізді қарапайым шындықтың мәндік болмыс пен мағыналық тұлғаға айналауына саятын тәрізді. «Ақынның қадау - қадау, жекелеген өлеңдерін алып, оның дүниетанымын, көзқарасын, алған бағыты мен азаматтық үнін аңғарам деу қиянат» / «Қош махаббат»,192-бет/ деп, жазған екен Мұқағали өзінің замандасы жайлы. Үлкен шындық әрине, Мақатаевтың сөз өнеріндегі болмыс-бітімін аңғару үшін ақындық,азаматтық,адамдық қуатын тану үшін «Жан азасының» өзі-ақ жетіп жатыр.

Мақатаев интуициясы «Реквиемдегі» «Халық үнінде» осы бір қуатты құбылысты оптимистік биікке көтерді. «Халық үні» бір жолы немесе бір шумағын жұлып алып, бөле - жара талдауға келмейтін дүние, санасын жырлап тұрған қарапайым да ғажайып алты шумақ.

Ақын жанының аласапыран кейпі дейтін ұғым, түштеп келгенде, оның уақыт тағдырымен, замана тынысымен үндесуі сияқты. Мұқағали «Реквиеміндегі» «Халық үні» деп аталатын тарау әлемдік ақыл - ойдың пәни өткеліне салып жатқан алып көпірдің бір бөлшегі тәрізді.

Асылы Мұқағали шығармашылығынан трагизмнің қара бояуын іздеу шындыққа апарар жол емес. Шындық жолы:

Аулақ, аулақ,

Аулақ менің жанымнан.

Қара уайым, қара шәлі жамылған,

- деп ақын жанының реалистік ұшқыны, тірлік заңының негізгі нысанасы – бір күндік жарық сәулеге ұмтылуда. Амадей Моцарт «Реквиеміндегі» өмір нұрын, тіршілік қуатын, санадағы қарама-қарсы ағыстардың тағдыр айдынында тоғысуын суреттейтін сәттер бар.

Өлімді өмір кітабының соңына қойылар үлкен нүктеге теңеп келген дәйексіз ұғымдармен күресу бар. Мұқағали «Реквиемімен» қабысып жатқан құбылыстар. «Жесірлер үнінде» жоқтау - жыр ауыз әдебиеті сарынымен үндес. Әйтсе де ақынның өзіндік соны бояуы басым.

Сені сүйген арман, көлдерге,

Жыл сайын құстар келгенде,

Көкжиек сонау белдерден,

Сағыныш сағым көргенде,

Зарығар саған шер кеуде,

Сағынар жүрек шерменде.

Сүйікті жарына деген жас жұбайдың мұңға толы сағынышы, жүрегін түйнеген қасірет орны, толмас қайғының ауырлығын аңғартады.

Поэманың соңғы бөлімі «Бесік жыры» қазақ поэзиясының интеллектуалдық биігінің бір белесіндей десек, оған куә шығармада пенденің, адамның адамдығын ар сотының алданда айыра жіктеліп, өмір ұғымының Жер ананың әлдиімен өрнектелуінде деп білеміз. Мұқағали Мақатаев шығармашылығындағы нұрлы ғаламның кульминациялық биігі осы «Бесік жырында» шындап көрсетіледі.

Әлди, әлди ақ балам.

Сор да жоқ мұнда, бақ та жоқ.

Атақ та құрмет, данқ та жоқ,

Жетпейді мұнда өсек те,

Жетпейді саған атқан оқ.

Әлди, әлди ақ балам,

Мәңгілік тыныш жат, балам.

Жоқ мұнда күрес, ерегес.

Күншілдік, қулық, төбелес,

Өзіндей мұнда көп елес,

Ақ балам, жалғыз сен емес.

Өмір құбылысын суреттеуде эпитет, теңеуді ақын өлеңдерінде өте шебер қолдана біліп, көркем шығуына септігін тигізген, өлеңдерінде өте жиі қолданған. Адамның не заттың, не табиғат құбылыстарының сөз арқылы ерекшелендіріп, белгілерін анық көз алдына елес арқылы түрлі қозғалысқа ендіріп, адамның ой - қиялына, сезіміне әсер етіп, ақылымен бірге сенде құбылып, өзгеріп, өсіп, қуанып, қайғырып отырасың. Мысалы:

Ақ қайындар, тал теректер... алтын сары сырғалар,
Туған жердің кеудесінде тұнжырайды жылғалар.
Қайда кеткен жасыл алқап, жасыл орман, жасыл маң?
Қайда кеткен жақұт гүлдер паң далаға шашылған?
/Тағы да күз келді/

Тәкаппар таулар жатқан жан-жағында,
Барып қайт салқын жайлау, малды ауылға.
/Бұзылған үй/

Эпитетті қолданғанда ақын жай қолдана салмаған. Белгілі мақсатпен қолданады. Ақынның қолданған эпитеттері, суреттелген нәрсесіне өзінің қатынасын көрсетіп тұр. Келтірілген мысалдағы ақынның қолданылып отырған эпитеттері, олардың табиғатпен байланысын көрсетеді.

«Ақ жайық», «Жасыл алқап, жасыл орман», «Жасыл маң», «Тәкаппар тау» ойланбай алына салған нәрсе емес. Табиғатты қайта жасаушы, табиғаттың адам өмірімен тығыз байланысты жасырмас бөлігі екендігін, уақыттың өзі табиғат құбылуларымен, құбылыстарымен өлшеулі, шекті екенін көрсетіп отыр.

Тәкаппар мен салқын қандылық адам мінезіне тән ерекшеліктер, ақын оны жаңаша табиғаттың ерекшелігін суреттеу арқылы, табиғатты басқа қырынан көрсеткендей, жаңаша қырын ашқандай соны леп еседі. Келесі өлеңдерінде:

Арым міне, сүттей аппақ алдымен көп жылап тұр,
Жаутандаған жанарында жалғыз ғана сұрақ тұр.
/Міне, тағы ашу келіп, алқымына тығылды/
Кең дүние, төсінді аш, мен келемін,
Алынбаған ақым бар, сенде менің.
Қайрат құмдар - бұйығып шөлдегенім,
Бура бұлттар - бусанып терлегенім.
/Кең дүние төсінді аш мен келемін/

Бұл үзінділердегі «жаутандаған жанар», «кең дүние, бұйрат құмдар, бура бұлттар» - эпитет, адамға берер әсері алдындағы өлеңдерден өзге. Өйткені, ақын мұнда алдыңғы үзіндіде адамдық арының таза екендігін дәлелдейді. Жаутандаған жанардан сұрақтың тұрғанын, күмән келтірудің ізі тұрғандығын эпитет арқылы әсерлі етіп көрсетті.

Сонымен қатар ақын басқа да өлеңдерінде теңеудің соны түрлерін, жаңа сөз тіркестерін енгізді. Мысалы:

Бұл ғасыр - менің жүрек сағатымдай,
Тамырым бірге онымен соғатындай,
Амалсыз, абайсызда қалғып кетсем,
Ғасырым бірге ұйықтап қалатындай.
/Менің ғасырым/

Кез келген ақын өз ғасырын, әлеуметтік жағдайын суреттесе, әр адам өз ғасырын суреттейді, өзімен бірге тыныс алып, өмір сүруде, сырғуда, жылжуда. Ақынның жүрек сағатындай, онымен бірге соғатындай, егер ақын ұйықтаса, онымен бірге ұйықтап қалатындай.

Ақынның зат есімнің, етістіктің соңынан жалғау арқылы ашпақ ойын дәл жеткізеді. Мысалы: «Тағыдай тауда өскен тарлан едім», «Кезбе бұлттай кей ойлар көгімдей», «Қорғасындай бір салмақ кетер емес денемнен», осындағы тағыдай, бұлттай, қорғасындай сөздері теңеу болып тұр. Тәсілдердің қай-қайсысы болсын орнымен, өте шебер қолдана білген.

Адамдық мәңгілік сапарындағы мәңгі мекені-жер - бесік. Тал бесікте жатқан пенде жер бесікке де түседі. Ажалдың алдын алған, сырын білген жан баласы жок. Бірақ бұл құбылыстың тылсым күшін қайтсе білер еді? Сездесе де басқа жүректерге дәл ақын талғамындай айтып бере алмайтыны анық. Оған тек поэзия мен музыканың ғана келбеті жетеді.

Нағыз өнер иелерінің көкірек көзі дүниедегі күллі құбылыстың объективі іспетті. М.Мақатаев өзі айтқандай, «Әр халық өзінің сезім дүниесінен енші бөліп, сеніп тапсырып дүниеге өзінің сезімтал емшілерін жібереді. Оның аты - Ақын». Яғни, адамзат сезімінің құпия қаламының жырлаушысы да ақын.

Ақын Мұқағали Мақатаев «Реквием» атты өміршең дүниесімен сол құпия қамалдың кілтін тауып, сырын ашып берген.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. М.Мақатаев шығармаларының төрт томдық жинағы. Алматы. Қазақ ұлттық университеті, 2004.
2. Қазанбаева А. «М.Мақатаев лирикасының лингвистикалық табиғаты» Алматы: Қазақ университеті, 2003-134 б.
3. Бітібаева Қ «Әдебиет пәнін оқытудың тиімді жолдары» Алматы: Рауан, 1990

Ансабаев Д. С.

Воспетой в поэме «Реквием» М.Мақатаева

В данной статье проведен анализ философской мысли о скоротечности жизни, воспетой в поэме «Реквием» М.Мақатаева, написанной на основе произведения «Реквием» А.Моцарта.

Ключевые слова: искусство, личность, глупое слово, философия.

D.S.Ansabaev

Recollected in the poem "Requiem" by M. Makatayev

In this article carried out an analysis of philosophical thoughts about the transience of life, sung in the poem "Requiem" by M. Makatayev, written on the basis of the work "Requiem" by A. Mozart.

Key words: art, personality, stupid word, philosophy.

ӘОЖ 8215121220

ӘНГІМЕНІҢ АУЫЗША-ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ДӘСТҮРІ

Ашимова М.Г., Әбдіғазилы Б.

*І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.,
malika_amg@mail.ru, b.abdigaziuli@mail.ru*

Қазақ жазба әдебиетінің бастау бұлақтары жөнінде кеңестік кезеңде қате көзқарастар басым болды. Кеңестік идеологтар революцияға дейін «қазақ халқының екі пайызы ғана сауатты болған, тек Ресей мәдениеті арқылы ғана қазақ жұрты мәдениетке, өркениетке жетті» деген пікірді қозғамдық өмірдің барлық саласында ұстанды. Бұл отаршылдық тигылдағы саясаттың кесірі қазақ мәдениетінің, соның ішінде әдебиеттің дамуына үлкен кедергі болды. Мақалада осы мәселеге жауап бергендей болдық. Қазақ жазба әдебиетінің ауызша фольклорлық әдебиеттен бастау алғандығы көрсетіледі.

Кілттік сөздер: *этикалық бейне, портрет, мінездеу, диалог, монолог, рухани жаңғыру.*

Шын мәнінде қазақ халқының ежелден келе жатқан ауызша айту дәстүрі, мол фольклорлық мұрасы, көшпенділер өркениетіне тән өмір сүру заңдылықтары болды. Қазан төңкерісіне дейін мұсылмандық сауаттылық тұрғысынан да өз дәрежесін иемденді. Мәселен, 19 ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдеби тілінің негізін салған Абай, Ыбырайларға дейін қазақ хандығының тұсында көркейіп дамыған жыраулық дәстүр жазба әдебиетінің бастамасы болды. Шағатай, араб жазуларындағы жазбалар арқылы жазу мәдениеті біртіндеп, қалыптапсып дамыды. Ал Ресейге қосылған кезеннен бастап, бұл мәдени дамулардың барлығына тивым салынып, Ресейдің ықпалы алға шыға бастады. Көне түркілік негізге бару, оны атау қателік саналғандықтан, өзге алфавитті ұстандық. Қазақ Мемлекеттінің тәуелсіздікке жеткен тұсындағы басты жаңалық: жаңа жазу мәдениетіне, латин алфавитіне көшуге ұмтылысы. Бұл идеяны Елбасы Н.Назарбаев «Рухани жаңғыру: Болашаққа бағдар» бағдарламасында негіздеді. Қазір бүкіл жұртшылық, ғалымдар мен зерттеушілер түрлі варианттар ұсынып, әлемдік тәжірибені ескеріп, қарастыру, жетілдіру үстінде. «Ұлтымыздың да, еліміздің де өзін - өзі анықтаудың іргелі негіздері бар. Олар: 1) Тәуелсіздікке деген, «Ұлы Жібек жолын» қайта жаңғыртуға деген бағыт-бағдар; 2) бірдей еңбектену, халық бірлестігі, тарихтың, мәдениеттің ерекшелігін ескеру және мемлекеттік тілді қолдану жүйесін жетілдіру әрекеті; 3) қазақтың ұлттық мәдениетін толықтыратын тәжірибе сабақтастығы. Қоғамды жетілдірудің осындай қазақстандық тәжірибесін әлем мойындауда» [1;5].

1991 жылдардан бергі кезеңде Тәуелсіздік рухының әсерімен өмірге келген туындыларда ең басты тақырыптың бірі — қазақ халқының басынан өткізген отаршылдық зардаптарын жеткізу болды. Сондықтан бұрынғы жабық тақырыптарды еркін қозғап, жаңа фактілерді жинақтап көрсету қаламгерлік мұратқа айналды. Әдебиеттің тақырыбы өткен тарихты қозғаумен шектелмейтіні, әр қаламгер өзі өмір сүріп отырған кезеңнің көркем келбетін жасауға да ұмтылатыны белгілі. Қазақ жазушылары оқырман қауым алдында жаңа дәуір ұсынған өзекті мәселелерді: кезінде жабық тақырыптардың тізімінде тұрған тоталитарлық жүйе зардаптарын, мысалы Желтоқсан тақырыбын кенінен, жан-жақты ашып көрсетті. Әсіресе, ХХІ ғасыр қарсаңында қазақ тарихи романы саласында ұлтының өткен-кеткені жайлы нағыз шындықты тайсалмай суреттейтін туындылар туды. Кеңестік дәуірде әдебиетіміз тоталитаризмнің идеологиялық қысымына төтеп бере отырып, үнемі халық қозғалысының алдыңғы сапында болғаны, дүние жүзі әдебиеттерінің қатарына қосылғаны мәлім. Бұл ретте Ахмет Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов, Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов, Ғабит Мүсірепов, Әбдіжәміл Нұрпейісов, Лияс Есенберлин тағы басқа әйгілі қаламгерлерді ауызға алсақ та жеткілікті. Ресми идеологияға қайшы азат ой, әділ көзқарас күрделі көркем образ тілімен жеткізілді.

Өрине, бодандық жағдайында көп шындықтың қозғаусыз қалғаны да белгілі. Кеңес заманындағы саяси шектеуден, социалистік реализм құрсауынан, отаршылдық торынан дауысы тұншыға шыққан қазақ әдебиеттану ғылымының бүгінгі күні көкжиегі кеңейіп, жаңа серпінмен алға басуда. Еркіндікке қол жеткен кезеңде қандай бағытқа, қай ағымға баратындығын айқындаған көркемөнер тез күш жинап, ес жиып, жемісті ізденістерге батыл кіріскенін бүгінгі әдебиет көрсетіп отыр. Ұшқыр, әрі сезімтал жанр, поэзияны былай қойғанда, шығармашылық толғанысы күрделі — проза жанры ширақ қимылдап, жаңа заманның биік шыңынан қарап жазылған бірқатар үлкенді-кішілі шығармалар ерекше тақырып, тың сюжеттерді дүниеге алып келді. Бұлардың барлығы қазіргі қазақ әдебиетінің алдына жаңа міндеттерді алып келді. Қазіргі кезең — әлемдік интеграцияның аса күшейген, жаһандану құбылысының шапшаңдықпен артуы байқалып отырған шақ. Әдебиет белгілі бір дәуірдің тарихи кезеңдерін жинақтап, бағдарлап көркем туындылар тудырады. Қоғаммен бірге сінісіп өсіп-өркендейді, толығып жетіледі. Өмір шындығын

нақты дәлдікпен оқырманның көз алдына әкеліп танымдық қуатын танытады [2;]. Демек халықтың рухани тірегі әдебиет екендігі даусыз. Образдың түрлерін белгілеудің бірнеше (әдістік, тектік, тәсілдік) факторлары бар. Көркемдік әдіс тұрғысынан келгенде, образ екі түрлі: романтикалық бейне, реалистік бейне. Әдеби тек тарапынан келгенде, бейне үш түрлі: эпикалық, лирикалық, драмалық бейне. Ал, жалпы жасалу тәсілдеріне қарай оларды юморлық, сатиралық, фантастикалық, трагедиялық, комедиялық, қаһармандық, т.б. бейнелер деп бірнеше түрге жіктеуге болады. Эпикалық бейне - жазушының авторлық баяндаулары мен әдеби қаһарманның өзінің сөздері, яғни кейіпкер сөзі арқылы жасалатын образ. Портрет пен мінездеу, диалог пен монолог, түрліше сезімдер мен қаракеттерді суреттеу секілді көркем бейне жасаудың көптеген амал-тәсілдер, әсіресе эпикалық образ үшін керек [3;]. Адам образын жасау – көркем шығармаға қойылатын негізгі талап екені белгілі. Ал адам суреттелмеген туындыда өмір тынысы, тіршілік ағымы бар деп айта алмаймыз. Суреткердің көркем бейне жасау шеберлігі ең алдымен тілінің орамды, толғамы терең, ойы ұшқыр, киюын киюластыра білетіндігінде. Көркем шығарма тартыстан тұратын болса, кейіпкер сол тартыстың қайнаған ортасында белсене атсалысады. Сөйтіп көркем бейненің мінез ерекшелігі ашылып, шығарманың көркемдік күшін арттырады.

Әдебиетіміздің алтын дінгегін қаққан ХХ ғасыр - қазақ прозасының одан әрі дамуының қозғаушы күшіне айналды. М.Дулатов, С.Көбеев, С.Дөнентаев, Б.Майлин, М.Әуезов сынды ұлы қаламгерлер ұлы жанрдан шағын жанрға дейінгі аралықты қамтыған қазақ прозасының дәстүрлі көркем болмысының кейінгі әдебиеттен жалғастық табуына даңғыл жол ашып берді. Сөйтіп, ұлттық прозамыз әр кездің өзіндік ерекшеліктерін көркем бейнелеуде, әр типтегі адам болмысына көркемдік шешім жасауда үлкен шеберлік танытты.

Мәселен 20 ғасырдың басындағы Ж.Аймауытовтың «Елес» атты әңгімесіндегі «адам ішіндегі адам, яғни адамның өз Ар-ұятының», Елес образында алынып, түстің жүйелі, белгілі бір тақырып жөнінде ой өрбітіп, басталуы мен аяқталуында анық шекара қойылуы, өзіндік уақыты мен көркемдік кеңістік иемденуі арқылы кейіпкердің сыртқа шығара алмай жүрген, жүрегін сыздатып, ауыртып жүрген келелі, үлкен жайларды айтуға, ортаға салғызуға себепкер болуы заман қысымында жүрсе де қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдерінің еркін азат ойын жеткізе білгендігін көрсетеді. Ал Б.Майлин кейіпкерлерінің дені кедейлер болғандықтан, олардың өмір сүрген ортасы, киген киімдері, ұстанған заттары да сол шамада болатыны белгілі. Сондықтан да оның кейіпкерлері тар, лас, тозығы жеткен психологиялық орта мен кеңістікте өмір сүреді. Бір туындыдан екінші туындыға көшіп жүретін кедейлер образы Б.Майлин үшін үлкен образдық мағынаға ие. «Раушан коммунистің» мөрі, «Айшаның қара шелегі», «Дайрабайдың сиыры», Байқан молданың тасбиғы, атасының басындай сақтап жүрген сәлдесі, Күлпаштың тар лапасы, Егеубайды естен тандырған «сексен сомы» – міне солардың айғағы. Б.Майлин кейіпкерлерінің характерін, табиғатын тереңдеп ашатын бірден бір көркемдік компонент заттық әлемдер екені даусыз. Олардың бәрі де – адамның өмірі мен тұрмысының, жан дүниесінің болмыс-бітімін, психологиялық көңіл-күйін, жағдайын ашып көрсететін символдық белгілер. Осы арқылы Б.Майлин қазақ әдебиетіне кейіпкер өмірінің маңызын ашатын тұрақты заттық детальдарды қолданудың көркемдік әдісін енгізді. Б.Майлин үшін зат айрықша мәнге толы: оның шығармаларында қолданылған зат кейіпкердің табиғатын, мінез-болмысын, әлеуметтік тұрмысын тап басып, ашып беріп отырады. Стильдің көркемдігін анықтайтын заттық деталь кейіпкердің көркем образын да, ішкі жан дүниесін де, түйсіктегі құпия қатпарларды да тереңнен танып, жан-жақты ашуға көп көмегін тигізеді [4;]. ХІХ ғасырда психологизмнің, психологиялық талдау өнерінің басты өкілдері болған М.Достоевский, Л.Толстой шығармаларындағы материалдық әлемді жан-жақты әрі толық бейнелеу кейін А.Чехов, М.Горький т.б. шығармаларында өзінің жарасымды жалғасын тапты. Ал, қазақ әдебиетінде бұл дәстүр Б.Майлин мен Ғ.Мүсірепов

шығармаларында қатты байқалды. Ғ.Мүсіреповтің «Этнографиялық әңгіме» атты классикалық әңгімесіндегі белгілі бір образды сомдау барысында жазушы әдеби портретке лайықты көптеген характеристикалық (мінеземелік) детальдарды ерекшелендіріп, екшеп-бөліп алып, оған психологиялық тұрғыдан комментарий беруі тың да тосын жаңалық болды. Мұнда жазушы бір сол кезеңде жүріп жатқан колхоздастыру мәселесін алады да, Жаңбыршы ауылына барған сапарын, сонда көргендері мен көңілге түйгендерін сөз етеді. Жазушының баяндау тәсілі мен әңгімесінің сюжеттік-композициялық концепциясының өзі кейіпкердің ерекше (оригинальный) сыртқы іс-әрекеттерін, қимыл-қозғалыстарын қадағалап, талдауға, содан үлкен әлеуметтік, психологиялық, философиялық ой түйіндеуге тәуелді етеді. Ғ.Мүсірепов осы әңгімесінде Атакеннің физиологиялық, физиономиялық, психологиялық белгілерін бейнелеуде ешкімге ұқсамайтын тосын бір ишарасын алдыңғы қатарға шығартып алады да бүкіл көркемдік назарын тек соған аударады да отырады. Сөйтіп жазушы психологиялық нәзік бір нюанс, денедегі тосын, ырықсыз қимыл-қозғалыстарды бейнелеп, езіне бөлекше өрнекделген психологиялық микроталдау түрін жасап алады. Бейвербалды ишараттардың көптеген көркемдік элементтері сәтімен пайдаланылған шағын әңгіме – сол себепті де қазақ әдебиетіндегі шоқтығы биік шығарма. Оқиға өтіп жатқан орта, оған лайықты интерьерлер мен портреттік детальдар да шығарма контекстінде әрбір кейіпкердің іс-әрекеті, қимыл-қозғалысы, сөйлеу мәнері, талай жылдардан бері қалыптасқан «салт-дәстүрлері» т.б. тақырыпты тереңдетіп, көркем образды сирек кездесер типке айналдырып сомдай түседі. Ғ.Мүсіреповтің бұл әңгімесінде заттық әлем жекелендірілмейді, ол көбіне көпке, осы төре тұқымдарының бәріне арналған, олардың өмірін символдап, астарлап анықтайтын психологиялық детальдар екені де шындық. Ғ.Мүсіреповтің «Этнографиялық әңгімесін» қазақ әдебиетіндегі бейвербалды ишараттарды жеке-дара бөліп алып, ерекше психологиялық көркемдік элемент ретінде оған философиялық, эстетикалық құндылық берген классикалық үлгідегі бірден-бір шығарма деп бағалауға болады. Ғ.Мүсірепов көркем текстегі кейіпкерлерінің әрбір қимыл-қозғалысын, денедегі әрбір динамикалы әрекеттің әдемі поэтикасын, өзіндік дене образын, дененің ішкі және сыртқы құпиясырын, жалпы дененің пластикалық бояуының көркемдік кеңістік пен көркемдік өлеңдегі көрінісін, философиялық, эстетикалық құндылығын асқан шеберлікпен ашып, өз оқырмандарына жеткізе біледі. Мәселен, Ғ.Мүсіреповтің әйгілі «Этнографиялық әңгімесі» бастан-аяқ маскадан (тұқымы құрып, рухани тозған төре тұқымының тас мүсін болып қатып қалған келбеті) тұрса, ал «Тарғыл қауын» әңгімесі – кейіпкердің өзіндік дене образын, олардың ішкі табиғатын психологиялық сыртқы симптомдар, дене мен іс-әрекет поэтикасы, қимыл-қозғалыстың пластикалық бояуы, яғни бейвербалды ишараттар арқылы танытатын туынды. Оқып көрелік: «Қабағы түксиген, сабалақтау келген мұрны тарғыл тартқан төртбақ кара шал қоңырауын екі рет қағып қалған кезде қасына көне замандардан қалғандай тозығы жеткен бір кемпір де келіп жетті. Кемпірдің көк бурыл тартқан бұрымдары алқымында селтендеп, басы қалтақтап «жоқ, жоқ!» дел тұрғандай еді». Осындағы сурет бастан-аяқ сыртқы кескін-келбеттегі мінездеме мен портретке құрылған. Кескіннің көкесі «жоқ, жоқ!» деп тұрған бас. Қалт-құлт еткен қарттың басын осылайша күлкілі жәйда бейнелейді. Жансызға жан бітіре бейнелеуге де бейім суреткер енді бірде былай дейді: «Вокзал алды ала шапан қарбыз бен жыламсырап тұрған жүзімге толы. Көркем текстегі кейіпкер туралы алғашқы мағлұматтың өзі осылай іс-әрекет әлемінде, сыртқы психологиялық қимыл көріністері, портреттегі жекелеген динамикалық белгілер, көркемдік, заттық, тұрмыстық детальдар арқылы айшықталып, өзіндік өрнекпен өріледі. Бұл – жазушының көркемдік жүйесіне еніп, бір жола орнығын алған психологизмнің нағыз нәр алып, тереңнен сусындар саласы. Дененің мимикалық қозғалысы – кейіпкердің тұлғасын жан-жақты ашудың көркемдік өлшемі әрі ол ішкі сезімнің де тілі. Ішкі серпілістен (реакция) туған тұла бойдағы сезімдік, эмоционалдық, биологиялық, физиологиялық құбылыстар кейіпкердің ішкі жан әлеміндегі бүкіл қалтарыстарын

құпияда сыртқа сездірітіп қояды. Егер біз Ғ.Мүсірепов әңгімелеріндегі вербалдық ишараттарды көркем текстен теріп алып тастар болсақ, онда көркем шығарманы біржола жоғалтып алған болар едік. Өйткені, Ғ.Мүсіреповтің көркемдік жүйесін бастан-аяқ тұтастандырып, шеберлік шыңына көтеріп отырған сыртқы мимикалық қозғалыстар, ұсақ портреттік белгілер, тұрмыстық, заттық детальдар т.б. кейіпкер образын бейнелеуде, оған психологиялық комментарий беруде көп көмегін көрсетеді.

XX ғасыр ұлт әдебиетінің жанданып кемелденуіне ықпалын тигізгенін ескерсек, осы кезеңде халық өміріндегі әрбір құбылыстар көркем әдебиетімізде жан-жақты суреттеліп, ұлтымызға тән болмыс шебер сомдала білді. Әсіресе, хикаят (повесть) жанры жанданып, тарихи тақырыптар басты назарда болды. Бұл салада Мұхтар Әуезовтің, Сапарғали Бегалиннің, Мәлік Ғабдуллиннің, Қайым Мұхамбетқалиевтің, Тәкен Әлімқұловтың, Темірғали Нұртазиннің, Әбдіжәміл Нұрпейісовтің, Әзілхан Нұршайықовтың, Мұхтар Мағауиннің, Әбіш Кекілбаевтың шығармалары тарихи-рухани құндылықтарымызды көркем әдебиетте жандандырып, оқырман алдына жайып берді. Осы кездің өзінде саясаттан тыс, әлемдік үрдісті меңгерген қаламгерлер таптаурын тақырыптан қашып тың дүниелер тудырды. Мысалы : Төлен Әбдіктің «Оң қол» әңгімесіндегі бақытсыз қыздың арғы аталарының бірі өзін-өзі өлтірмек болуының себебін генетикалық кодқа жазылған өлім идеясы ретінде көрсету , осы идеяның пәленбай ұрпақтан кейін қыздың жадында жаңғырып, ақыры жүзеге асып қыздың мерт болуымен аяқталуын суреттеу қазақ әдебиетінде ғана емес, кенес әдебиетінің аясында тың төңкеріс болды. Сондай-ақ . «Бассүйек» атты әңгіменің желісіндегі әдебиетпен антропологияның байланысы, елес, түс арқылы шығармашылық процесті философиялық оймен де, эмоционалды әсермен де барынша шынайы жеткізу әдістері қалыптасқан дәстүрге қайшы тың ізденістер болды. Бұл кезеңде әрбір , жазушының қаламгерлік интуициясын, пластикалық бейнелеу құдіретін, өзіндік стиль бедерін айқын аңғартатын туындылар жазылды.

Ә.Кекілбаевтың романдарындағы толғаныстар-ішкі монологтың сана ағымының үздік үлгілері. көркемдік деңгейі жоғары, бүкіл адами мәселелерді қозғай білген туындылары қазақ прозасында өзіндік ерекшелігімен сипатталады. Кейде тоқтаусыз оқып келе жатып ішкі монологтың кімдікі (автордікі ме, әлде кейіпкердікі ме?) екенін айыра алмайтын жағдайлар – сәттері болады. Арасында ешқандай тыныс белгілері, дауыс толқыны (интонация) т.б. көркемдік тәсілдері айрықша белгіленбегендіктен де оларды бөліп-жару қиын. Авторлық баяндау білінбей кейіпкердің монологына ұласып жатса, енді бірде кейіпкердің ішкі ойы- толғанысы автордың комментарийіне үнсіз қосылып ұласып жатады. Бұлардың бәрі жазушының өзіндік өрнегі, даралық шеберлігі болса керек қолданылады. Негізі, Ә.Кекілбаев әдеби түс көруді шығармасына енгізу арқылы адамның жай күйін, ішкі сезім құбылыстарын қазбалай, қадағалай зерттеуді мұрат тұтады. Ә.Кекілбаевтың әрбір шығармасында Түс – Ақиқат. Олар оқушысына ақыл айтпайды, жол сілтемейді. Ол тек тұспалдайды, ой толғайды, өмір мен өлім, тазалық пен настық (адам жанының), қуаныш пен қасірет, адалдық пен жауыздық т.б.арасында өмірі ымыраға келмейтін қайшылықтар мен қақтығыстар жайлы сыр шертеді. Сондықтан да Ә.Кекілбаев шығармаларындағы түс көрушінің түсі де, ондағы оқиға да оқушысын ойландырмай қоймайды. Олар бейне бір суреткер-автордың философиялық ойлары жинақталған, өз бетінше аяқталып тұрған аңыз-әңгіме, новелла секілді. Егер де Ә.Кекілбаевтың көркемдік әлемінен әдеби түс көруді алып тастар болсақ көркем шығарманың құндылығынан түк те қалмас еді. Негізі Ә.Кекілбаевтың кейіпкерлері ерекше түстер көреді және оны автор да асықпай, толыққанды түрде баяндайды. Өйткені, Ә.Кекілбаев стиліндегі өзгешеліктің өзі осында, яғни әдеби түс көруге қатысты психологиялық құбылыстарды жинақтап, оның түрлі берілу пішіндерін парықтап, түгендеп, жан-жағын жұмырлап, теп-тегіс әрі толыққанды, көлемді етіп беру. Және оның кейіпкерлерінің көрген түстерінен, оны жору

суреттемелерінен сол кезеңнің лебі сезіліп тұрады. Кейіпкерлерінің түр-сипаты да, сөз саптауы да, ойлау жүйесі де, тұрмыстық ұстанар заттары да сол дәуірге сай туған.

Адамтануды, әсіресе өз кейіпкерлерін өзгелерден ерекше танып, зерттеуге, ешкімге ұқсамайтындай етіп бейнелеуге бейім А.Сүлейменов кейіпкерлерінің сыртқы белгілерін (көзқарас, емеурін, ишара, келбет, т.б.) талдау (расшифровка) арқылы олардың ішкі жағдайына, жан дүниесіне етене ене алады. А.Сүлейменов шығармалары оқырмандарын бірден баурап алып кете қоймайды. Сөйлемдері қысқа болғанымен оқуға ауыр, ой мен сезім қақтығысы мол күрделі әлемге алып келеді. Оның кейіпкерлері оқырмандардан өз ойларына, қуанышы мен күйінішіне ортақтасуды талап етеді, осы мақсатта жазушы адам санасы мен жан дүниесіндегі әрбір қозғалысқа микроскоппен қарап, кейіпкерлерінің іс-әрекетін пластикалық көріністермен суреттеуге көп көңіл бөледі. Жалпы, Сүлейменовте сыртқы қимыл көріністері, бейвербалды ишараттар т.б. қай шығармасында да жетекші роль атқарады. Жазушы оған көп мән береді. Және ешкімге еліктемей, ерекше бейнелей де біледі.

Ал Қабдеш Жұмаділовтің «Жемдеген қырғауылдар», «Құдайдың үйі», «Бір ғана ғұмыр», «Дөңгеленген дүние-ай», «Тіленші», «Бұқарбайдың бұқасы» секілді әңгімелерінің негізгі өзегі де бүгінгі күннің оқиғалары, кейіпкерлері де жаңа заманның адамдары[5]. «Бір ғана ғұмыр» әңгімесіндегі жазушы Әділ Тазабеков, «Жемдеген қырғауылдар» әңгімесіндегі аудан әкімі Нұрсаған Бектұрғановтың, «Құдайдың үйі» әңгімесіндегі молданың, «Бұқарбайдың бұқасындағы» кәсіпкер Бұқарбайдың іс-әрекетін суреттеу арқылы жаңарған қоғамның сипатын, тыныс-тіршілігін, кескін-келбетін ашып көрсетеді. Қаламгердің портрет жасаудағы шеберлігін, ұтымды тұстарын көреміз. Мәселен қасындағы келіншектің портретін сомдауда былай деп ашып көрсетеді: «Екі көзі боталаған, қараторының әдемісі. Қос жанарының мойылдай қаралығы сонша, көз шарасына көлеңке түсіп, көгілдір сағым ойнап тұр. Осындағы әйел портретін сомдауда қып-қысқа айтылған бірнеше сөз, ал оқи қалсақ суреттеліп отырған адамның ең айрықша белгісі көзге елестейді және жай елестемейді, көз алдымыз манағы айтылып отырған әйелдің қимылына толып кетеді. Портреттің әрлі де, әсерлі үлгісін Жұмаділов шығармаларынан табуға болады.

«Бұқарбайдың бұқасы» әңгімесінің бас кейіпкері еңбекқор. Бұқарбайдың портретін былай дәл суреттеген: Ал, жасы қырықтың ішін енді аралаған Бұқарбай еңсегелі ірі денелі, жауырыны қақпақтай, қайратты, сом жігіт – тұғын. Міне осылайша Бұқарбайдың сырт кескіні оқырманның көз алдына тұра қалады «Құдайдың үйі» әңгімесі кеңес өкіметінің құлап, егемендік алған қазақ ауылының тіршілігін бейнелейді. Тасбұлақ деген жерде Әкпар есімді мұғалім жұмыс істейді. Кейіннен күтпеген жерден Түркияға жол түседі. Түркиядағы бірнеше мешіттерді көріп, қайран қалады Ол кең мағынада айтатын болса, күрделі болмыстағы, адам бойындағы көзге көрінетін, көрінбейтін құбылыстарды көркем тілмен қозғалыс, даму үстінде жанды суреттер арқылы көрсету, көркем бейнені суреттермен елестету.

Халықтың жетпіс жылдан астам уақыт бойы тыйым салынған, енді көреміз бе, көрмейміз бе деген күдік аралас көңілге мешіттерін ауылының ортасынан көрген кездегі көңіл тасуын жазушы әсерлі етіп суреттейді. «Құдайдың үйі» – суреткер қаламын мықтап ұштанған, тілін айта қалғандай ұстартқан шығарма. Әңгіменің сюжет желісі, композициялық құрылымы, образ жүйесі өте шебер өріліп, еркін дамыған.

Эпитет, теңеу, метафора Жұмаділов шығармаларын тек көркемдік жағынан байыптап қана қоймай, сонымен бірге олар шығарманың идеялық мазмұнын барлық жағынан айқын көрсетуге көмектеседі. Терең ой мен биік көркемдік жымдаса біткен осынау ғажайып туындылардың бітім-болмысы көз тартады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Мәңгілік Ел: – Оқулық / М.Б. Касымбеков, С.Ж. Пралиев, К.К. Жампеисова және т.б. Абай атындағы ҚазҰПУ – Алматы: «Ұлағат» баспасы, 2015. – 336 б.
2. Әбілғазы Қ., Әдеби туынды табиғаты. Қазіргі қазақ әдебиеттануының бағыт-бағдары. Қазақ әдебиеті кафедрасының 50 жылдығы, ф.ғ.д., профессор Ж.Қ. Смағұловтың 60 жылдық мерейтойына арналған жинақ материалдары. 2009 ж. 205б.
3. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі (Құраст, З.Ахметов, Т.Шапай). –Алматы: Ана тілі, 1996.- 240 б.
4. Майлин Б. М 14 Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы», 2013. Т. 13: Құжаттар, деректер, пікірлер / құрастырған Т.Бейісқұлов. – 384 бет.
5. Жұмаділова Н.Қ. Жұмаділов шығар-маларының поэтикасы. Оқулық. – Қарағанды: «Болашақ-Баспа», 2008. – 202б.
6. Аналитика художественного: Введение в литературоведческий анализ. М., 2001. Лабиринт.с.226.

Ашимова М.Г., Абдигазилулы Б.

Устно-фольклорная традиция рассказа

В советское время преобладали ошибочные взгляды на источники казахской письменной литературы. Советские идеологи проповедовали до революции, во всех сферах общественной жизни, такой взгляд что «только два процента казахского народа были грамотными, с помощью Российской культуры казахский народ достиг цивилизации». Из-за колониальной политики это является основным препятствием на пути развития казахской культуры, в том числе литературы. В статье мы ответили на этот вопрос. Очевидно, что казахская литература начиналась с устной фольклорной литературы.

Ключевые слова: *этический образ, портрет, характер, диалог, монолог, духовное возрождение.*

M.G. Ashimova, B. Abdigaziuly

Oral-folklore tradition of the story

In the Soviet era, erroneous views on the sources of the Kazakh written literature were prevailing. Soviet ideologists preached before the revolution that "only two percent of the Kazakh people were literate, only the Russian culture had reached the culture and civilization" in all spheres of public life. This is a major obstacle to the development of Kazakh culture, including literature, because of the colonial policy. In the article, we have answered this question. It appears that Kazakh written literature started with oral folklore literature.

Key words: *an epic image, a portrait, a character, a dialogue, a monologue, a spiritual rebirth.*

УДК 392.5

**МЕЖЭТНИЧЕСКИЕ БРАКИ В ПОЛИЭТНИЧНОМ КАЗАХСТАНЕ
(К ПОСТАНОВКЕ ПРОБЛЕМЫ)**

Байгабатова Н.К., Бахытжанкызы Ж.

*Жетысуский государственный университет им. И.Жансугурова
zhazok9494@mail.ru, bnk1606@mail.ru*

В статье рассматриваются отдельные аспекты теории и истории изучения межэтнических браков в Казахстане. В данном контексте на современном этапе развития Республики Казахстан в условиях модернизации общественного сознания особую актуальность приобретает исследование изучения ценностных ориентаций межэтнической семьи для прогнозирования проблем интеграции и консолидации казахстанского общества.

Ключевые слова: *межэтнические браки, межэтническая интеграция, полиэтническая среда, ценностные ориентации.*

В эпоху глобализации мировое сообщество сопровождает формирование поликультурного пространства, в котором наблюдается взаимодействие населения разного этнического происхождения как в традиционно монокультурных, так и поликультурных государствах. В связи с этим актуализируется явление межэтнических браков как результата взаимодействия людей разных этносов, культур, систем ценностей.

Межэтнический брак – это термин, используемый для описания брачных союзов, заключенных между людьми, относящимся к разным расам или этническим группам. Его не следует путать с понятием «межкультурный брак», которое подразумевает брак между людьми, принадлежащим к разным культурам, а также «межнациональный брак» – брачный союз между гражданами разных государств [1]. Однако, часто, несмотря на множество дефиниций, понятия «межнациональный брак», «межэтнический брак», «национально-смешанный брак», «этнически-смешанный брак», «межкультурный брак», рассматриваются как синонимы, обозначающие супружеский союз представителей двух этносов [2].

В таком полиэтническом регионе, каковым является Республика Казахстан, этнически смешанная семья является, с одной стороны, фактором этнокультурного сближения, сращивания этнических культур. А с другой стороны, может рассматриваться как фактор, вызывающий ассимиляционные процессы, так как в смешанной семье подвержены изменениям разной степени основы жизнедеятельности этноса, отраженные в образе жизни семьи, в его трех сущностных сферах – труде, потребностях, частной жизни индивидов (личных отношениях мужа и жены). Претерпевают определенные трансформации преемственность поколений, воспроизводство историко-этнокультурного кода, в основе которого заложены этнический характер, материнский язык, физическое ощущение пространства родной земли.

Этот процесс меняет нравы, установки, ценностные ориентиры, в том числе этнические характеристики представителей различных этносов. В итоге неизбежно возникают тенденции отчуждения людей от традиционной этносреды, которые приводят к языковой и этнокультурной ассимиляции. Поэтому изучение межэтнических браков, их сущности, динамики, социальной характеристики является актуальным для специалистов гуманитарного профиля, и, прежде всего, этнологов, социологов и демографов. Изучение проблем смешанного супружества позволяет проанализировать как сегодняшнее состояние семейно – брачных отношений, так и прогнозировать их развитие в будущем, оценить реально-сложившуюся этнодемографическую ситуацию, выявить направления процессов межэтнического взаимодействия в быту, языкового и культурного взаимовлияния и т.д.

В процессе взаимодействия представителей разных этносов на микро- и макроуровнях формируется культура межэтнического общения. Особо важными для объяснения определенных стереотипов поведения и характера межэтнических отношений представляются процессы, происходящие на микроуровне. Микросреда оказывает влияние на формирование личности и ее ценностные установки. В семье закладывается тот фундамент, на который, порой сами того не подозревая, опираются люди в процессе своего жизненного пути. Иными словами, чтобы прогнозировать события, а тем более пытаться их изменить в лучшую сторону, необходимо владеть информацией о микроклимате в конкретной среде и постараться ответить на вопрос: как может повлиять на макропроцессы изменение микроклимата данной среды?

К сожалению, современные исследователи не уделяют много внимания проблемам этнически смешанных семей, в центре их внимания оказались социально-политические, экономические и другие проблемы на фоне политизации всей общественной жизни. Тем не менее, еще не так давно, в 60-80-е годы XX в. изучение межэтнических браков являлось одним из популярных направлений советской этнографической науки. Разработка данной проблематики активно поддерживалась в рамках государственной идеологии. Под эгидой дружбы народов и создания единой «советской» нации межэтнические браки поощрялись советским правительством. Межэтнические браки не были характерны для гомогенного казахского народа, однако уже в первой половине XX века ситуация изменилась. Так, например, истории известны ставшие классикой примеры смешанных браков видных алашординцев: А. Букейханова, А. Байтурсьнова, М. Шокая, Д. Досмухамедова; аналогично можно назвать и таких видных деятелей первых лет советской власти, как М.Мурзагалиева, Ж. Аймаутова, Т. Рыскулова, А. Джангильдина. Можно вспомнить М.Ауэзова, К.Сатпаева, М. Бегалина, М. Исиналиева, Ж.Саина, Е. Серкебаева, О. Сулейменова, Г.Абильситова, Т.Аубакирова, Т.Мусабаева, премьер-министров республики Н. Ундасынова, С.Дауленова, М.Бейсебаева, А.Кажегельдина, К. Токаева, С. Ахметова и многих других.

Возвращаясь к историографии вопроса, хочется отметить, что тема изучения межэтнических браков была в числе самых актуальных и широко исследуемых научных тем. Об этом свидетельствуют многочисленные историко-этнографические исследования, проводимые на данную тематику в различных регионах бывшего СССР. Пик этих исследований приходится на конец 60-х и 70-е годы прошлого века. В подобного рода научных трудах представлена различная тематика: это и динамика межэтнической брачности, и факторы, обеспечивающие стабильность межэтнических семей, и проблема детей в смешанных семьях, и многое другое. В брежневское время в научных публикациях старались демонстрировать рост численности межэтнических браков на всей территории Советского Союза, поскольку это должно было подтвердить гипотезу о неизбежном «слиянии» советских народностей. Казахстан славился тем, что доля межэтнических браков там была самой высокой в Средней Азии и одной из самых высоких во всей стране. По данным советской переписи, доля смешанных семей в Казахстане выросла с 14,4% в 1959 году до 23,9% в 1989-м [3]. Казахстан служил примером гармонии в межэтнических отношениях и назывался «лабораторией дружбы народов». Рост смешанных браков рассматривался учеными как развитие и укрепление дружественных отношений. Конечно, этот аспект нельзя отрицать, так как он, безусловно, присутствовал. Однако исследователи оставляли за кадром целенаправленную политику советского правительства в этом направлении, которая являлась мощным фактором, определявшим динамику этого процесса.

После распада СССР отошла в прошлое и советская идеология, обнажился целый ряд проблем, и в третье тысячелетие Казахстан вошел с комплексом нерешенных задач и кризисом практически во всех сферах жизни. В состоянии кризиса оказался и институт семьи. На функционирование института семьи в современном Казахстане оказали существенное влияние современные этнополитические процессы. Они актуализировали проблему этнического самосознания, этнической обрядности и тем самым обнажили культурные

различия, которые преодолевались на индивидуальном уровне в рамках межэтнических семей. После распада СССР на смену коммунистической идеологии в Казахстане пришло независимое «национализирующее государство», что значительно изменило условия межэтнических взаимодействий [4].

Этнополитические процессы повлияли и на динамику смешанных браков: с начала 90-х годов их число заметно уменьшилось. Но динамика вступления в смешанный брак не носит неизменного характера. Так, в 1999 г. доля межнациональных брачных союзов в общем количестве заключенных с участием казахов и казашек браков достигла 7,9 %. В 2000 г. этот показатель несколько сократился, составив 7,5 %. Но спустя еще несколько лет обнаружилось, что этот откат вовсе не означал начала движения вспять. В 2003 г. доля смешанных брачных союзов в общем количестве казахских браков достигла 9,37 %. Тогда свою семейную судьбу связали с человеком другой нации 3406 казахских мужчин (5,23 %) и 2666 казахских женщин и девушек (4,14 %). Из приведенных данных видно, что женщины-казашки по части межнациональных браков ненамного отстают от мужчин-казахов. Причем не только в городах, но и также в сельской местности [5]. Так стихийно решалась проблема укрепления межэтнических отношений, развивался процесс этнической адаптации и этнической диффузии. Однако в стране нет точного анализа тенденций развития межэтнических браков, не выявляются сложности и специфики таких браков. Несмотря на острую, практическую востребованность исследования функционирования этого типа брачно-семейных отношений на республиканском уровне, число исследовательских работ этого направления крайне незначительно. Но любое полиэтничное государство, каковым является Казахстан, должно быть заинтересовано в более глубоком изучении подобных вопросов.

Не требует доказательств, на наш взгляд, тот факт, что казахстанское общество должно строиться на принципах интеграции, когда каждый гражданин, принадлежащий к тому или иному этносу, тем не менее, будет осознавать себя казахстанцем, не испытывая неприязни и ненависти к другим народам, населяющим нашу страну.

Не последнюю роль в процессе этнической интеграции играют этнически смешанные семьи. В межэтнических браках внутрисемейная атмосфера больше способствует выработке толерантности и чувства гражданственности в самосознании детей из смешанных браков, что, несомненно, отражается на состоянии межэтнических отношений и способствует формированию здорового гражданского общества. Толерантность, по мнению российского психолога А.Г.Асмолова, понимается как «социальная норма, определяющая устойчивость к конфликтам в поликультурном обществе. Формирование толерантного типа сознания позволит снять негативные влияния стереотипов восприятия и снизить конфликтный потенциал, а, следовательно, предотвратить развитие конфликтов и напряженности» [6].

Специфика межэтнического взаимодействия определяется уровнем культуры межэтнических отношений. В свою очередь на воспитание у нового поколения негативных или позитивных установок по отношению к этническим культурам и их взаимодействию, на формирование интернациональных или, напротив, узконациональных установок влияет уровень культуры межэтнических отношений в семье. Смешанная семья – это полиэтничная среда, в которой на микроуровне формируется культура межэтнического общения, и детям, выросшим в подобной семье, легче вступать в контакты с представителями других этносов. Этнические границы не являются для них столь четкими и однозначными. Будущая жизнь и деятельность человека во многом определяется тем, в какой семье рос ребенок, какая атмосфера царил в ней, какими были ценностные установки этой семьи, как проходила социализация ребенка и т.д. Хорошо известно, что именно семье принадлежит основная функция трансляции и воспроизводства культуры в соответствии с нормами и ценностями общества, в котором формируется личность. Таким образом, именно в семье происходит социализация индивида. Для этнически смешанной семьи функция социализации ребенка является одной из важнейших, поскольку в подобных семьях почти всегда присутствует

элемент выбора: языка, культуры, этнической идентичности и т.д. На начальном этапе этот выбор определяется родителями и, как правило, ребенок, воспитанный в соответствии с данным выбором, не меняет его впоследствии. Таким образом, содержание функции социализации с точки зрения трансляции и воспроизводства культуры зависит от типа внутрисемейных отношений.

По типу внутрисемейных отношений смешанные браки могут быть демократическими или авторитарными. В семьях с демократическим типом внутрисемейных отношений семейный уклад строится на основе выборочного усвоения обычаев, традиций, норм семейной жизни этносов обоих супругов. Общение идет на двух языках и дети, как правило, легко усваивают их. Такой тип семьи преобладает в городах. Кроме того, особенности семейного уклада той или иной семьи, помимо места проживания, зависят и от других факторов, таких как уровень образования обоих супругов, их профессиональная направленность и т. д. Демократический тип семейных отношений характерен, в основном, для тех семей, в которых муж и жена имеют высшее образование. В семьях с демократическим типом взаимоотношений более четко проявляются черты интернационализма, толерантности, и дети воспринимают культуру обоих родителей, выбирая в будущем ту национальность, которая ему ближе, причем на его выбор давление со стороны родителей оказывается не так четко и жестко, как в семьях авторитарного типа. Надо сразу отметить, что таких семей крайне мало, и встречаются они, как правило, в городской местности. В обоих вариантах семей в Казахстане при этническом самоопределении дети выбирают, как правило, этническую принадлежность родителя, в чьей среде они выросли (как правило, отца). Это и не удивительно, так как в Казахстане доминирует семьи с авторитарным типом внутрисемейных отношений. В смешанных семьях республики, особенно казахско-русских, доминирует культура представителей коренной национальности, которая, как правило, является маскулинной по своему ценностно-нормативному содержанию. Очевидно, авторитаризм смешанных браков является производным от маскулинности культуры казахов. Для детей доминирование одной из культур, возможно, является лучшим выходом из ситуации, когда в семье доминирует один тип культуры. Так, в работе «Русские. Этносоциологические очерки» для доказательства этой точки зрения приводятся в пример слова Л.Н.Гумилева: «Для сохранения этнических традиций необходима эндогамия, потому что эндогамная семья передает ребенку отработанный стереотип поведения, а экзогамная семья передает ему два, взаимно погашающих друг друга» [7].

Ситуация межэтнического общения дает человеку больше возможностей для приобретения знаний об особенностях своей культуры и других этнических групп, способствует развитию межэтнического понимания и формированию коммуникативных навыков. Роль этнически смешанных семей в этнокультурных процессах связана, прежде всего, с тем, что они действуют как канал взаимного обмена информацией о культурных особенностях контактирующих этносов.

Так что же такое межэтнические браки? Размывание чистоты этноса или формирование нового общества, где этническая принадлежность не является ценностью? Способ воспитания граждан в духе единой нации или возможность воспитать гражданина, который принимает и чтит культурные традиции предков своих родителей и с таким же уважением относится к культурам других этносов? Существенные характерные черты межэтнических браков состоят в том, что создающие такие семьи супруги представляют разные культуры, традиции, обычаи, образы жизни, языки, особенности этнического самосознания и, в конечном счете, разные системы ценностей, что создает определенные проблемы для брачующихся. Таким образом, обнаруживается необходимость в выявлении и изучении ценностных ориентаций межэтнической семьи для прогнозирования тенденций развития как этнического, так и гражданского, а также ценностного, семейного аспектов жизнедеятельности современного полиэтничного казахстанского общества.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Этносоциология / Ю.В. Арутюнян, Л.М. Дробижева, А.А. Сусолоков. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 271 с.
2. Дугин А. Г. Этносоциология. – М.: Академический проект, 2011. – 278 с.
3. Сусолоков А. Межнациональные браки в СССР. – М., 1987. – С. 140
4. Бекбосунова Д. Межнациональные браки: pro et contra (за и против) //zakon.kz/our/news/news.aspx
5. Уалиева С. Межэтнические браки в полиэтнических регионах Казахстана // Россия и мусульманский мир. – 2010. – №5 (215). – С.120
6. Асмолов А.Г. Психология личности: культурно-историческое понимание развития человека. – М.: Смысл, 2007. – 528 с.
7. Русские. Этносоциологические очерки. – М.: Феникс, 1992. – 230 с.

Байғабатова Н.Қ., Бахытжанқызы Ж.

Полиэтникалық Қазақстандағы этносаралық неке (зерттелу мәселелері)

Мақалада Қазақстандағы этносаралық некелерді зерттеудің теориясы мен тарихының кейбір аспектілері қарастырылады. Осы тұрғыда Қазақстан Республикасының дамуының қазіргі кезеңінде қоғамдық сананы модернизациялау жағдайында этносаралық отбасының құндылыққа бейімділігін зерттеу қазақ қоғамының ықпалдасу және шоғырлану проблемаларын болжау үшін айрықша маңызға ие.

Кілттік сөздер: этносаралық неке, этносаралық интеграция, полиэтникалық орта, құндылық баздарлары.

N.K. Baigabatova , Zh. Bakhytzhankyzy

Ethnic marriage in polyethnic Kazakhstan (to the problem statement)

The article deals with certain aspects of the theory and history of studying interethnic marriages in Kazakhstan. In this context, at the present stage of the development of the Republic of Kazakhstan, in the conditions of modernization of the public consciousness the research of the study of the value orientations of the interethnic family acquires particular urgency for forecasting the problems of integration and consolidation of the Kazakh society.

Key words: interethnic marriages, interethnic integration, polyethnic environment, value orientations.

ӘОЖ 1/14 (075.8)

МАТЕМАТИКА - ОЙДЫҢ ГИМНАСТИКАСЫ

Әлікенова К.Н., Нүсіпбай Қ., Сикымбаева М.

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
kurmania_1987@mail.ru, moldir.sikymbayeva@mail.ru*

Мақалада математика ғылымының қалыптасуы мен даму тарихы және оның дамуына үлес қосқан халықтар мен дүниежүзіне танымал ғалымдардың еңбегі және философиялық ойлары сөз болады. Сондай-ақ, мақала соңында көшпенді қазақ ұлтына математика ғылымы жат ұғым еместігі айтылып, бүгінгі таңда ел ұрпақтары мақтан тұтатын математика ғылымына сүбелі үлес қосқан қазақтан шыққан ғалымдар қысқаша таныстырылады.

Кілттік сөздер: математика, философиялық ой, математика, ғалым, сүбелі үлес.

Математиканың шығу тегі және даму барысы өте ұзақ мерзімге созылды. Немістің атақты математигі Карл Гаусстың: «Арифметика – математиканың, ал математика – ғылымдардың патшасы», - деген сөзі математика ғылымының тарихы өте ертеде қалыптасқандығының дәлелі іспетті. Сан ұғымы өте ертеде, тарихқа дейінгі заманда, санау қажеттілігі туған кезде пайда болған. Атап айтқанда «артық», «кем», «үлкен», «кішкене» сияқты зат өлшемдерін салыстыру, жыл мезгілдерін ажырату, құрылыс жүргізу қатарлы қажеттіліктер математикалық білімнің дамуын талап етті.

Енді, математика ғылымының дамуына еңбек сіңірген бірнеше халықты атап өтсек:

Көне Мысыр әлемдегі ең байырғы мәдениет ошақтарының бірі болып есептеледі. Ондағы бүгінгі күнге дейін әлем халықтарын таңқалдырып келе жатқан Пирамидалар құрылысының өзі сол кездегі мысырлықтардың геометрия саласындағы еңбегінің айқын дәлелі болмақ. Енді, Араб математикасына тоқталсақ, IX-ғасырдың ортасынан XIII ғ-ға дейін араб математикасының гүлдену дәуірі деп қарауға болады. Бұл дәуірдегі атақты математиктерден Батани, Әбу-Уафа, Карачи, әл-Бируни, Омар Хайям, Насыреддин Туси, Банналарды атауға болады. Ең алдымен Евклид «Геометрияның бастамалары», одан кейін үнді математигі Брахмагупта еңбегі араб тіліне аударылады. Содан бастап Архимед, Аполлониус, Диофант, Птолемей сынды ертедегі гректің ұлы математиктерінің шығармалары іркес-тіркес араб тіліне аударылды. Бұл дәуірдегі атақты математик әл-Хорезми болды. Ол тек аудармамен айналысып қана қоймай, қазіргі кездегі математиканың маңызды бір саласы болып табылатын алгебраны осы әл-Хорезми енгізген. Ал, Грекия математиктері математиканы өзінің нәтижелері мен түпкі қағидаларын логикалық қортынды арқылы келтіріп шығаратын дедукциялық ғылымға айналдырды. Үнді математикасына келсек, математика тарихында, Гректердің мұрагерлері Үндістанлықтар делінеді. 200-жылдан 1200 жылға дейін Үндістан математикасы жоғары толқынға көтерілген дәуір есептеледі. Бұл дәуірдің бастапқы мезгілінде, олар Гректерден геометрияны Вавилоннан алгебраны үйренді. Әрі Қытайдан үлгі алып арифметика мен алгебраны одан ары дамытты.

Сан мыңдаған жылдар өтсе де бүгінгі ұрпақ жанында есімдері жатталып қалған математика ғылымының негізін қалыптастырып кеткен ғалымдар көп емес. Олар Архимед, Ньютон, Аристотель, Әбу Насыр Әл-Фараби, Пифагор, Фалес, Евклид, Эратосфен, Әл-Хорезми, Галилей, Гиппократ т.б.

Тарихи деректерге қарағанда геометриялық шындықтарды дәлелдеу практикасын Фалес енгізген. Мәселен, диаметр дөңгелекті қақ бөледі; тең бүйірлі үшбұрыштың табанындағы бұрыштары тең болады; екі түзу қиылысқанда тең бұрыштар пайда болады; сәйкес екі бұрышы және қабырғасы тең екі үшбұрыш тең болады қатарлы теоремаларды Фалестің дәлелдегендігі айтылады.

Дәлелдеу – математиканың іргетасы, онсыз математиканың дамуы мүмкін емес. Математикадағы рационалдық ойлаудың тұңғыш өкілі де Фалес болып есептеледі. Фалес – мемлекеттік қайраткер, инженер, астроном, философ, математик. Белгілі математик және ғылым тарихшысы Д.Я. Стройк қазіргі математиканың шығу тегін зерделей келіп, былай дейді: «Аңыз бойынша грек математикасының атасы милет көпесі Фалес болып есептеледі. Ол алтыншы ғасырдың бірінші жартысында Вавилон мен Египетте болған. Ол қаншалықты аты аңызға айналған фигура болғанымен толық шындық ашылған жоқ. Ол қазіргі математиканың негізін салушы ғана емес, сонымен бірге бүкіл қазіргі ғылым мен философияның негізін салушы болып есептеледі» деген.

Грецияда теориялық математиканың туып өркендеуіне шешуші еңбек сіңірген екінші бір ғылыми- философиялық мектеп атақты Пифагор мектебі болды. Пифагор ғылымның төрт саласын (арифметика, музыка, геометрия, астрономия) ажыратып, бұл бағытта терең зерттеулер жүргізген. Бұл ғылым тарауларын гректер «математа» деп атаған, осыдан «математика» деген термин қалыптасқан.

Пифагоршылдықтар философияны математикамен біріктіріп, дүниенің сандық құрылысы туралы сұрақ қойған. Ежелгі грек философы Пифагор - Кротонда Пифагоршылдық ұжымның қалаушысы - «ғылымның атасы». «Ең данышпан - сан», «сан заттардың иесі» - бұл ұғым Пифагор тұжырымдарының бірі. Пифагоршылардың ілімінде ерекше орынды 1, 2, 3, 4 сандары алды. Осы сандардың қосындысы $1+2+3+4=10$ / тетрактис деп аталды. Тетрактиске кіретін сандардың қосындысы онға тең. Сондықтан он саны идеалды сан болып табылады және әлемді бейнелеп көрсетеді.

Пифагордың ең жоғары жетістігі – «Тік бұрышты үшбұрыштың гипотенузасының квадраты катеттері квадратының қосындысына тең» деп аталатын атақты теоремасы. Кейіннен бұл ғылым саласына «Пифагор теоремасы» деп енгізілді. Математикалық атомизм пифагорлық философиямен қатар болған. Демокриттің көзқарастарының ғылымда өзіндік орны бар. Оның атомизм ілімі универсалды философиялық ілім болып табылады. «Дүниенің негізі - атом мен бостық, атомдар бөлінбейді. Және сезім мүшелері арқылы қабылданбайды. Олар формасы, көлемі және кеңістікте орналасуымен ерекшеленеді. Атомдар ұдайы қозғалыста, өзара әрекетте болады және шексіз материалдық дүниелерді құрайды» деген Демокриттың дүниенің құрылымы туралы гипотезасын, математиканы философиямен табысты шұғылдану үшін қажет ғылым деп есептейтін Платон өткір сынға алды. Демокриттің атомдары - көлемді денелік бөлшектер. Платонның атомдары-геометриялық, иделды геометриялық фигуралар: тік бұрыш, үшбұрыштар. Платон үшін идеалды геометриялық фигуралар, объектілер дегеніміз-тек қана аспанда өмір сүретін идеялар. Ал, жер бетіндегі бізді қоршаған дүние олардың дәрекі бейнесі ғана деп есептеді. Математика денелік дүниеден бөліп қарастырылды, тәжірибеге көңіл бөлуге тыйым салынатындығын жеткізді.

Платонның шәкірттері дедуктивті пайымдауларды ғана қолдануға ұмтылды, бұл таңдау математиканы түбірімен өзгеріске ұшыратады. Көптеген грек философтары мәңгілікті және ақиқатты іздестірді. Дедукциялық әдіс қана абсолютті бірден-бір нәтижелерге әкеледі. Дүние туралы білімдердің жинақталуына сәйкес оларды жүйелендіру қажеттілігі пайда болды. Бұл мәселені ежелгі ойшылдардың бірі Аристотель табысты шешті.

Аристотельдің ілімі бойынша дүниенің көзі, тұтқасы, түп негізі - заттық нәрсе. Табиғат мәңгі қазғалыстағы, өзгерістегі материалдық заттардың жиынтығынан тұрады. Дүниені тану деген әуелі табиғи құбылыстарды білу деген сөз. Зат туралы түйсік, елес, ұғым болу үшін ең әуелі сол бізден тыс тұрған заттың болуы қажет. Аристотель өзінен бұрынғы грек ғылымының жетістіктерін жалпылай логика ғылымын негіздейді. Аристотельдің логикасы математиканың дамуына күшті ықпал жасады, ол дедуктивті-логикалық әдістің қалыптасуына әкелді. Қазіргі математикалық құрылыстың негізгі іргетасы саналатын аксиома, анықтама, теорема, дәлелдеулер дейтіндер Аристотельдің логикасы негізіндік жасалған. Аристотель жанды, жансыз табиғат жөніндегі ғылымдарды жасауға көп ат салысқан философ. Аристотельдің жаратылыстану жөніндегі пікірлері оның философиялық идеяларымен ұштасып жатады.

Математиктердің математикалық бейнелердің нақты дүниеден бөлек екеніне көздері жетті. Кейінірек өзінің математикаға деген философиялық көзқарастарын И. Кант (априоризм идеясы) және Г. Кантор (ақиқат туралы ойлар) ұсынған. XIX ғ. басында О. Коши математикаға тіршілік ету теоремаларын енгізген, олар математикалық объектінің статусын түсінуде жаңа кезең ретінде болды. Математикалық тіршілікті түсінуде алдыңғы қатарға логикалық жағдай шыға бастады, сыртқы эмпирикалық жағдайға негізделмей, өз математикалық анықтамалар негізінде қандай да бір жорамалдың мүмкіндігін негіздеу талабы.

Математика ғылымының қалыптасуы туралы сөз болғанда Ньютон еңбектерін айтпау мүмкін емес. Ол ғылымның таным пәнінің математикалық құрастырылуында,

әдістемелік орнығуына бастама салды. Ғылым білімнің ақиқаттағы жөніндегі сұрақ әдістемелік анализдің көмегімен шешіледі. Теория ақиқаттағы - осы теорияның «бастау» және нәтижелер мен қорытындылар жүйесі немесе аксиомалар арасындағы сәйкестікті тексеру арқылы шешілетін мәселе қарама-қайшылықтардың болмауы теорияның ақиқаттығын дәлелдейді.

Табиғи философия үшін іргелі болып саналатын тартылыс мәселесін қарастыра келе, Ньютон ғылым аясында гравитация сұрағын қоюдан бас тартады. Оның пікірінше, осы сұрақ үшін жеткілікті тәжірибелік негіз жоқ. Тартылыс заңы физикалық және астрономиялық құбылыстарды бақылауға, нақты сипаттауға мүмкіндік беретін әлемнің физикалық, математикалық үлгісінің қажетті бөлігі ретінде енгізілді. XVIII ғасырда жаратылыстану, әсіресе физиканың алдында туындаған жаңа мәселелерді шешу үшін жетілдірілген математикалық құрал қажет болды. Ньютон мен неміс философы, математигі, Берлин ғылым академиясының ұйымдастырушы мен тұңғыш президенті Г.В. Лейбництің еңбегі сонда, олар бір-бірінен тәуелсіз түрде жоғарғы математиканың және ең маңызды бөлімдерінің бірі - дифференциалды және интегралды есептеудің негізін қалады. Ойлап шығарылған математикалық құралдың қолдануы қазіргі ғылымның әр саласында кең таралған. Ньютон мен Лейбниц тұжырымдарының айырмашылықтары бар. Лейбниц таза анализдық (объективті шындықтың процестеріне қатыссыз) дамуына негіз болған абстрактты ұсынуларды қолдайды, ал Ньютон болса, математиканы физикалық зерттеулердің әдіс-тәсілі ретінде қарастырады. Ньютон бойынша математика-физикалық (механикалық) процестердің абстрактыланған көрінісі. Сондықтан да ол математикалық анализді дәлелдеу мәселесіне көп көңіл аударды.

Бірде И. Ньютон әрқашан математика және философия жөнінде ойлайтынын байқапты. Ол тартылыс шын мәнінде бар; біз баяндаған заңдарға сәйкес әрекет етеді және аспан денелерінің барлық қозғалыстарына түсінік беруіне жеткілікті екеніне сенді. 1687 ж. Ньютонның «Табиғи философияның математикалық бастаулары» атты классикалық еңбегі жарық көрді.

Әлемнің екінші ұстазы саналатын Әбу Насыр Әл-Фарабидің түсіндірілуі бойынша, сан объективті ақиқат нәрселердің сезіп-түйсінуге болатын, яғни «көзбен көріп, қолмен ұстауға» болатын жақтарын елеусіз қалдырып, тек саналуға, есептелуге тиісті қырларын бейнелейді. Ғұламаның айтуынша, теориялық арифметика үш тарауды қамтиды: 1) сандардың бір-біріне қатыссыз жеке-дара қасиеттерін қарастыратын тарау (жұп және тақ сандар, кемел, жазық, т.б. сандар теориясы); 2) сандардың бір-біріне қатысты қасиеттерін қарастыратын тарау (теңдігі, теңсіздігі, қатынасы, пропорция, өзара жай сандар, еселі сандар, т.б.); 3) сандарға амалдар қолдану.

Сайын далада көшпелі ғұмыр кешкен біздің ата-бабаларымызға математика ұғым жат емес. Қазақ жері математиканың сүйегін кемірген ғалымдардан кенде емес. Солардың ішінде біз Әлімхан Ермеков, Сәдуақас Боқаев, Орынбек Жәутіковтерді математика мен физика саласына өлшеусіз үлес қосқан алғашқы ғалымдар ретінде танимыз. Әйгілі Штурм-Лиувилл операторының әмбебап формуласының шешімін тапқан

Мұхтарбай Өтелбаевты танымайтын жан жоқ. Уәлбай Өмірбаев болса алгебрадағы Кон және Каргаполов сынды белгілі ғалымдар қойған математикалық мәселелерді шешіп, 30 жылдан бері шешілмей келген жапон математигі Нагата проблемасының түйінін тарқатып айды аспанға шығарғанын ұлты мақтан тұтады. Ал, Лейбниц, Цинбиель, Якобиан, Вронскиан, Новиков алгебраларының ассосимметриялық есептерін шешкен жалғыз қазақ ол - Асқар Жұмаділдаев.

Әл-Хорезми бабасының жолын қуған белгілі ғалым Асқар Жұмаділдаев «Қазақ балалары математикаға өте қабілетті келетіні рас. Қазақ – ілім-білімнің кез келген

саласына бейім халық. Оның бір себебі – біздің ұлтымыздың өз тарихында көп сұрыпталғанынан. Небір алапатқа ұшырадық. Мұндай құбылыс адам бойында ширығуды, өмірге, қоғамға икемделе өмір сүруге деген ішкі түйсікті оятады. Ішкі түйсік логикаға, ал логика есепке жетелейді», - деген болатын. Расымен де, қазақтың ат құлағында ойнаған көшпелі тұрмысына терең үнілсек, түрлі математикалық есептеулер мен философиялық ойларға ұшырасамыз. Мәселен, ұлттық ат ойындары көкбар, тенге ілу, садақ ату, жамбы ату қатарлы ойындарда қас-қағым сәтте арақашықтықты дәл болжай алу, тепе-теңдікті сақтау қатарлы математикалық ұғымдар негізінде құрылған.

Математика ғылымын көпшілігіміз өте күрделі ғылым ретінде қарастырамыз. Расымен де, математика адамдарды толғандыру арқылы ойын жетілдіреді. «Математика - ойдың гимнастикасы» деген тұжырымның қалыптасуы да осыдан болса керек.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Әлікенова К.Н Ғылым тарихы мен философиясы (Оқу құралы) Талдықорған, 2012.
2. Алтаев Ж.А., Ғабитов Т.Х., Қасабек А.К., Муханбеталиев Қ.М. Философия және мәдениеттану А.: Эверо, 2004.
3. Ғабитов Т.Х., Алтаев Ж.А., Байтенова Н.Ж. Философия “Раритет” Алматы-2004.
4. Косиченко А.Г. Философия и методология науки (Аспиранттар мен магистрлерге арналған курс бойынша оқу құралы). Алматы, 1997
5. Досмұхамед Кішібеков., Тимур Кішібеков, Ғылым тарихы мен философиясы (оқу құралы), Алматы- 2014.

Аликенова К.Н., Нусипбай К., Сикымбаева М.

Математика – мышления гимнастики

В статье рассматриваются история и развитие математических наук, философские и философские взгляды народов и всемирно известных ученых. В конце статьи было отмечено, что кочевая казахская нация не чуждо математической науке, и сегодня казахские ученые вносят большой вклад в развитие математических наук.

Ключевые слова: *математика, философская мысль, математика, ученый, большой вклад.*

K.N. Alikanova, K. Nusipbai, M.Sikymbaeva

Mathematics - thinking gymnastics

The article deals with the history and development of mathematical sciences and the philosophical and philosophical views of peoples and world-renowned scientists. At the end of the article, it was noted that the nomadic Kazakh nation is not a stranger to mathematical science, and today Kazakh scientists are making a great contribution to the development of mathematical sciences.

Key words: *mathematics, philosophical thought, mathematics, scientist, a great contribution.*

ӘОЖ 346.9

**РУХАНИ ЖАҢҒЫРУДЫҢ ҚАЙНАР КӨЗІ
ҚАЗАҚ ТАРИХЫНДАҒЫ АҚПАРАТТАР ҚОРЫН КЕҢЕЙТУ МӘСЕЛЕСІ**

Қуанған Ө., Түмен А.Б.

*І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
Aruka_96.suan@bk.ru*

Оқу-әдістемелік тұрғыда жазылған бұл мақалада Қазақ тарихына қатысты объективті шынай деректердің көпшілік қауымға жариялану деңгейінің кең көлемде қамтылуын, ақпараттық қорын молырақ жазылуын толығырық жаңа ақпараттамен жинақталу мәселелері көтереліп отыр.

Кілттік сөздер: *Жоғарғы оқу орны, Ұлттық бірыңғай тест, Оқу жетістігін сырттай бақылау, Мемлекеттік аралық бақылау*

Ата-бабамыз тұрмысы бақуатты, түтіні түзу ұшқан, ұрпағы ертенге сеніммен қарайтын бақытты Ел болуын бағзы замандардан бері армандаған еді. Осы арман ақиқатқа айналды. Бүгінде Отанымыздың жетістіктері әрбір Қазақстандықтың ұлттық мақтанышы. Біздің жалпы ұлттық идеямыз – Мәңгілік Ел екендігі белгілі болды. Өткен тарихымызға тағзым да, бүгінгі бақытымызға мақтаныш та, гүлденген келешекке сенім де «Мәңгілік Ел» деген құдіретті ұғымға сыйып тұр. ХХІ ғасырдағы Қазақстанның келбеті – білімді, сапалы, еңбекқор, бейбіт халықтың елі. Бағындырған белестеріміз қаншалықты биік болса, алдымызға қойып отырған мақсатымыз да соншалықты зор болмақ. Тарихи дамудың өзіндік моделін қалыптастырған қазақстанның ендігі межесі – ең дамыған 30 мемлекеттің қатарына ену болды. Оған жету үшін рухы мықты халық болу керектігі белгілі, бұл өз кезегінде «Рухани жаңғыру» бағдарламалық мақала болып дүниеге келгені тарихи заңды процес болып отыр.

Тарих қоғамды біріктіретін бағытта даму қажет. Ол үшін ортақ ұлттық рухани жүйе негізгі өзек болу керек. Бүгінгі күні қоғамда елдің бәрі тарихшы болып кеткен сияқты әсер қалуда. Кәсіби тарихшы емес саланың мамандарының араласуы сияқты мәселелер біршама теориялық және деректемелік қиындықтар туғызуда. Ұлттық идеяның негізгі тірегі тарихи сананы жаңғырту болғандықтан, бұл бағыттағы іс-шараларды белгілі бір ғылыми жүйеге келтіретін уақыт келді. Халқымызға, әсіресе жастарға шыншыл негізде халқымыздың тарихынан оқулықтар мен оқу құралдары қажет. [1].

Қазақ жері өзінің даму тарихи тағдырында жиырмадан астам мемлекеттермен саяси құрылымдар және әулеттердің (Сақ, Үйсін, Қаңлы, Ғұн, Түрік, Түркеш қағанаттары және т.б.) куәсі болды. Әрбір саяси құрылым немесе әулет өз тарихымен Қазақстанның ежелгі, орта ғасырлардағы және жаңа дәуірдегі тарихын жасады, оны байытып, әлемдік өркениеттер қатарына енгізіп отырды. Осындай тарихи бір дәуірге – ХҮ ғасырдың ортасында «қазақ» атымен тарих сахнасына шыққан қазақ хандары әулетінің билігі немесе Қазақ хандығы дәуірі жатады [2].

Мерейлі 2015 жыл бойы «Қазақ хандығының 550 жылдық» мерейтойлық конференцияларда жарияланған барлық ғылыми мақалалардан оқушы жастарға, көпшілік қауымға, мектеп оқулығына, жалпыға бірдей білім беру саласына және ЖОО-дағы оқу-әдістемелік құралдарда тақырыптық және ақпараттық көлемдері кеңейді деп білеміз. Себебі Қазақ хандығының құрылуы туралы әңгіме өте қызықты оқиғалар төңірегінде өрбиді. Ал жалпы Қазақстан тарихының қай дәуірдегі, қандайда болмасын оқиғалар туралы қарастырғанда ұлттық руханият құндылықтары маңызды болу керек.

Мысалға «Қазақ хандығы құрылуы, қалыптасуы» тақырыбы мектеп оқулығында 7-сынып бағдарламасында ғана аз-ақ көлемде берілген.

Біріншіден рухани мағыналы кең көлемдегі қызықты ақпараттармен толықтырылмаған.

Екіншіден тарих пәнінен тақырыпты оқып-меңгеріп үлгермейді аз уақыт бөлінеді.

Үшіншіден негізгі Қазақ елінің мемлекеттілігі басталған уақытты кең көлемде қарастыру деңгейі әліде төмен,

Төртіншіден «қазақ» атауының нақты тұрақтанған кезеңіне тереңірек тоқталу жоқ

Бесіншіден аңыз әңгімелердің санын молыту керек,

Алтыншыдан «қазақ» сөзінің әлі қандай мағына білдіретініне нақты бір тоқтам болмағандығы,

Жетіншіден әлі күнге дейін евроцентристік тұрғыда жазылатын тақырыптардың баршылығы.

Әрине барлығы бір күнде бола қоймас, бірақ тәуелсіздік алғалы ширек ғасыр уақыт өтседе әлі күнгі қорқақтық идеямен өз тарихымызды жазып жүрген сияқтымыз. Мектеп базасындағы Қазақстан тарихы пәні тақырыптары әлі күнге дейін толықтырулармен өзгертулерді қажет етеді. 6-сынып Ежелгі Қазақстан тарихынан бастап 7,8,9,10,11 сыныптардың барлығында Қазақстан тарихының тақырыптарының ауқымы кеңейтілсе жақсы болар еді. Себебі ҰБТ, ОЖСБ, МАБ сияқты тесттік жүйемен білім көрсеткіштерін бағалайтын жұмыстарда оқушылардың логикалық ойлаулары төмен екендігі белгілі болып қалады. Бұл өз кезегінде Қазақстан тарихын оқытуда кез-келген тақырыпқа қатысты көбірек қызықты аңыз әңгімелерді қосып оқушылардың қызығушылығын ояту арқылы пәнге қызығушылығын арттыруға болатынына күнделікті қызмет барысындағы іс-тәжірибелерде дәлелденген жүйе ғой. Неге осыны қолданбасқа?! Бұл өз кезегінде отан тарихына деген қызығушылықты туған елге деген сүйспеншілікті қалыптастыратын маңызды жұмыстар болып шыға келеді. Ал бұған қалай жетеміз десек Қазақстан тарихын көркем әдебиет арқылы оқытудың тиімді тұстары өте көп. Өйткені кез-келген тарихи оқиға орын алған жағдайда соған байланысты халық ауыз әдебиетінде көрініс табады емес пе. Европалық тарихшылардың айтап жүргені де осы «Айтылған тарих» - деген ұғым. Халық ауыз әдебиеті, яғни фольклор арқылы оқытудың әдісін қолдану керек.

Айтпақ ойымызда осы жерден түйінделмекші, яғни әр-бір тарихи оқиға ға, біз саяси оқиға ретінде ғана қарастырылған тарихты оқытып жүрміз. Кез-келген уақыттың халық ауыз әдебиетіндегі аңыз нұсқасын Қазақстан тарихы оқулығына қосымша хрестоматия ретінде көркем суреттелген оқулықпен ұсынсақ! Бұл өз кезегінде оқушылардың логикалық ой-түсініктерін қалыптастыруға зор мүмкіндік береді.

Мысалы, 6 – сыныпқа Ежелгі Қазақстан тарихының тақырыптарына «Томирис ерлігі», «Шырақ жанкештілігі», «Мөде тапқырлығы», «Еділ каталдығы», «Үйсін күнбиі» сияқты, 7 – сыныпқа Ортағасырлардағы Қазақстан тарихы тақырыптарына «Бумын қасқыр асыраған бала», «Шыңғыс хан жанкешті жасағы», «Қарақыпшақ Қобыланды мен Ақжол би арасындағы оқиға», «Жәңгірдің 600 жауынгері» сияқты, 8 – сыныпқа Қазақстан тарихы тақырыптарына «Жалды батыр Бөгенбай», «Нар тұлғалы Наурызбай», «Әбілхайырдың өкпелеуі», «Шоқан өлімі аңыз бен ақиқат», «Хандық жоғалды Аға сұлтан тағайындалды» сияқты, 9 - сыныпқа Қазақстан тарихы тақырыптарына «Қазақстандағы көтеріліс әлемдік төңкерісті тудырды», «Алаш сөзі және Алашорда ұғымы», «Адам адам етін жегізген ашаршылық» сияқты қосымша фольклорлық тақырыптар енгізілсе Қазақстан тарихын түсіну оңайырақ болар еді.

Бұндай қосымша қызықты әңгімелер кез-келген тақырыпқа байланысты толып жатыр. Біз неге саяси оқиғаларды оқытқанда халық тұрмысындағы мәселерге мән бермей бір уақыттың өзінде болған оқиғаларды алшақтатып жібереміз.

Нақты дәлел 7 – сыныптағы Қазақ хандығының құрылуы туралы оқиғалардың ішіндегі көшпелі қазақ тайпаларының Әбілқайыр ханнан кетуінің себебінің бірі болып табылатын оқиға Дайырқожа (Ақжол) бидің Қарақыпшақ Қобыландының қолынан қаза табуы оқиғасы оқушыларға қызықты болуда, тіпті қосымша дайындықта жүрген 11 –

сынып оқушыларының қайталау сабақтарында осы мәселені тыңдауы, танысуы ҰБТ-ға дайындықтарын жақсартып келеді. Өйткені Қазақ хандығының құрылуы, қазақ халқының қалыптасуы секілді мәселелер ұлттық тарихымызда өте айырықша орын алады.

Қазақ хандығының құрылуы ең алдымен, Қазақстан аумағындағы XIV – XV ғасырларда болған саяси даму үдерістерінің және бірнеше мың жыл бойғы этникалық даму үдерістерінің заңды қортындысы болып табылады. Сондай-ақ бұл тұжырымды былайша айтуға болады. Қазақстан аумағындағы этникалық даму үдерісі XV ғасыр ортасында өз мәресіне жетіп, ұлттық сипаттағы этносты қалыптастырса, өз кезегінде ол этнос өзінің саяси қондырмасы ретінде өзінің төл мемлекеті – Қазақ хандығын қалыптастырады. Осылайша, XV ғасырдың I-жартысындағы монғол шапқыншылығынан кейінгі орын алған этносаяси процесстердің дамуы барысында саяси күштердің мүддесі мен этникалық топтардың мүддесі бір арнаға тоғыса келе, жаңа ұлттық сипаттағы мемлекеттік құрылым – Қазақ хандығы мен ұлттық сипаттағы этнос – қазақ халқын қалыптастырды.

Қазақ хандығының құрылуы бір оқиғамен және бір мезетте жүзеге асқан саяси оқиға емес, керісінше, 10 жылдан астам уақытқа созылып, өз ішінде оқиғалардың дамуына қарай бірнеше сатыға бөлінген. Бөлініп кету – хандықтың құрылуындағы алғашқы және маңызды қадам болса, Әбілқайыр хан қайтыс болғаннан кейін көп ұзамай Шығыс Дешті Қыпшақ аумағында Қазақ хандығының билігінің толық және түпкілікті орнауы – хандықтың құрылуы барысын кезеңдерге немесе сатыларға бөлуге мүмкіндік береді [3].

Сонымен қатар Қазақ хандығының құрылуы туралы деректер жайлы әңгіменің өзі бір төбе қызықты ақпараттар тобы болып табылады. Қазақ хандығының құрылуы туралы негізгі дерек көзі болып табылатын атақты еңбек «Тарихи Рашидидің» авторы Мұхаммед Хайдар Дулатидің Моғолстанның соңғы ханы Абд-ар Рашид ханға күйеу бала екендігі жайлы қарапайым оқиғалар оқушыларды өте жақсы қызықтырады.

Бұл дегеніміз осындай түгел Отан тарихына қатысты әңгемелердің барлығын кезең кезеңімен түсіндірген тиімді болатынына нақты дәлел болады. Мектеп оқулықтарындағы шет елдік хан патшалардың өмір баянына қатысты оқиғаларды тізбектей бергенше өз хандарымыз жайлы тақырыптардың көлемін кеңеткен жөн болар деп ойлаймыз.

Тарихта қандай құбылыс орын алса да оның тереңде жатқан уақыт өте келе пісіп жетілген себептері болады. Ешқандай тарихи оқиға себепсіз немесе кездейсоқ болмайды және олар нақты баяндалғаны жөн. Қарапайым тарихи дамудың логикасы рухани ерекше дүние ретінде өзіндік тарихи болмыстың терең қатпарларында шындалып, тарихи процесс пен тарихи сана үшін қажетті құбылыс сипатында туындайды. Ал жалпы алғанда тарихи сана мен дұрыс пайдалы тәрбиелі мағынадағы рухани оқиғалар қоғамдық санадағы адами және әлеуметтік прогресті, өзіндік эволюциялық даму мен алға жылжуды қамтамасыз ететін рухани күш болып табылады.

Қазақ халқының және басқа да халықтардың тарихтағы жетістіктері мен жеңістері, ой-тұжырымдары тарих дөңгелегінде жоғалмай, халықтың рухани тамырында тереңдей беретінін ұмытпауымыз керек. Соны жарыққа шығару керек. Осы рухани күш болып табылады. Мәңгіге жабылған шығар, енді олар ақиқат әлемінен орын теппес деген тарихтың «ақ таңдақтары» бірте-бірте ғылыми кеңістікте мамандар үшін ізденістер ауқымы, нысаны ретінде күн санап ашылу үстінде. Бұл тәуелсіздік алып келген қуанышты белгі, заман құндылығы. Сол рухани күштердің, тарихи деректердің еркіндікке шығу мәселелерін қазіргі заманда өз көзімізбен көріп, оның куәсі болып отырмыз. Бұл құбылыстар шын мәнінде қазіргі тарихи кезеңнің шынайы тарихи сипаттамасы болып табылады, ол сонымен қатар жаңаша рухани жаңғыруымыздың, өркендеуіміздің бастамасы болары анық.

Сонау замандағы ұлы ббабаларымыз түрік ойшылдары Қорқыт ата, Әл-Фараби, Ж.Баласағұни, М.Қашқари, А.Иүгінеки, Қ.А.Яссауи және одан бергі қазақ даласының ойшылдарының Абай, Шәкәрім және т.б., шығармашылық мұрасының сабақтастықпен әрі

жүйелі түрде зерттеу классикалық емес кезеңдегі қазақтардың ұлттық өзіндік санасының құрылымы мен бағдарларын анықтауға мүмкіндік береді [4, 388-389 бб.].

Тарих тағылымынан сабақ алып, табыстарымызды таразылауға, жас ұрпақ бойында рухани жаңғыру аясындағы Қазақстандық патриотизм мен азаматтықты тәрбиелеуге арналған іс-шаралар еліміздің руханияты мен мәдениетін жоғары деңгейге көтеретін нысандағы игілік істермен жалғасуы керек. Сондықтан Рухани жаңғыру білім мен тәрбие беру жүйесінің даму динамикасына игі ықпалы мол серпін беретініне сенеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қ 18 «ҚР білім беру мазмұнын жаңарту жағдайында оқушылардың бойында патриотизм мен азаматтықты қалыптастыру» Қазақ хандығына 550 жылдығына арналған республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Алматы қ. 2015 ж. (23 бет.)

2. Ж Қ17 «Қазақ мемлекеттілігі: Кеше, Бүгін, Ертең» Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция жинақтары. – Талдықорған 2015ж. І.Жансүгіров ат. ЖМУ 2015 - 258б. (60-61 бб.)

3. Ж Қ17 «Қазақ мемлекеттілігі: Кеше, Бүгін, Ертең» Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция жинақтары. – Талдықорған 2015ж. І.Жансүгіров ат. ЖМУ 2015 - 258б. (5-7 бб.)

4. Қазақ философиясы тарихы (ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейін). I том. Қазақ философиясының қалыптасуы: ежелгі түркілік дәуір. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану Институты, 2014. – 400 б.

Қуанған О., Түмен А.Б.

Источники духовной модернизации проблемы расширения информации в истории Казахстана

Данная статья написана в учебно-методическом направлении и рассматривает возможности расширять темы и новые объективные данные по истории Казахстана в разных и общественно-публицистических учебных пособиях.

Ключевые слова: *Высшее учебное заведение, Единый национальный тест, Внешний контроль за результатами обучения, Государственный пограничный контроль*

O. Kuangan, A.B. Tumen

Sources of spiritual modernization problems of expansion of information in the history of kazakhstan

This article is written in the educational and methodical direction and considers the possibilities to expand the themes and new objective data on the history of Kazakhstan in various and public-educational manuals.

Key words: *Higher Education Institution, Unified National Test, External Supervision of Learning Outcomes, State Border Control*

ӘОЖ 370

МЕНТАЛИТЕТ ҰҒЫМЫНЫҢ ҚОҒАМ БОЛМЫСЫНДАҒЫ ОРНЫ

Рахипова С.К., Берикова А.К.

*І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
Sayra.76@mail.ru*

Қазақстандық менталитетті әлеуметтік философияның мәселесі ретінде қарау үшін, біздің дүниетанымымыздың қайнар көзі ретінде қазақ философиясына тоқталамыз. Менталитет мәселесі халықтың дүниені түйсінуі, дүниені қабылдауы, халықтың бірегейлігін қамтамасыз ететін рухани сапалы жағдайы ретінде қарау үшін, бұл мәселенің біздің отандық философияда қалай бастау алғанына сараптау жасадық. Қазақ дүниетанымында менталитет мәселесі уақыт пен кеңістік жағдайында қарастырылады.

Кілттік сөздер: *этнос, менталитет, философия, идентификация, мәдениет, ұлт, салт, әдет-ғұрп, жаһандану.*

Біздің ойымызша, зерттеушілер менталитет категориясының табиғатын тереңірек ашуға тырысқан. Тарихи кезеңдерге байланысты халық менталитетінің өзгеру ерекшеліктеріне герменевтикалық және экзистенциалдық тұрғыдан зерттеулер жүргізген. Менталитет ұғымының қоғамның болмысы мен дамуын зерттегендегі орны мен рөлінің маңыздылығын көрсеткен.

Қазақстандық менталитетті әлеуметтік философияның мәселесі ретінде қарау үшін, біздің дүниетанымымыздың қайнар көзі ретінде қазақ философиясына тоқталамыз. Менталитет мәселесі халықтың дүниені түйсінуі, дүниені қабылдауы, халықтың бірегейлігін қамтамасыз ететін рухани сапалы жағдайы ретінде қарау үшін, бұл мәселенің біздің отандық философияда қалай бастау алғанына сараптау жасадық. Қазақ дүниетанымында менталитет мәселесі уақыт пен кеңістік жағдайында қарастырылады. Уақыт және кеңістік өлшемдері бойынша көшпенділер кезеңіндегі менталитет, қазақ ұлтының өзіндік менталитеті, кеңестік дәуірдегі менталитет немесе еуразиялық менталитет және қазіргі тәуелсіздік жағдайында қалыптасып келе жатқан қазақстандық менталитет ұғымдары әдебиеттерде көрініс тапқан.

Мысалы, М. Орынбеков менталитетті былай деп қарастырған: «Менталитет – қоғамдағы ұжымдық деңгейде қалыптасатын ойлау және іс атқару жүйесі, ол қоғамның барлық мүшелеріне тән және барлық жеке тұлғалардың іс-әрекеттерінде көрінеді» [1], ал келесі ойшыл, В.И. Зорин «менталитет: а) ой қыртысы; б) дүниені сезу, дүниені қабылдау; в) жеке тұлғаның психологиясы, саналылық пен бейсаналық негізінде жататын қалыптасқан бейне, жалпылық, логикалық және эпирикалық, яғни ойлаудың, идеологияның, сенім мен эмоцияның терең бұлағы» - дейді [2]. Біздің ойымызша, бұл жерде зерттеушілер менталитеттің екі жағын бір-біріне қарсы қояды. М. Орынбеков менталитеттің жалпықоғамдық қасиетін ашқысы келсе, В.И. Зорин керісінше менталитеттің жекелік сипатына назар аударған.

Белгілі ғалым Д. Кішібеков өзінің «Қазақ менталитеті: кеше, бүгін, ертең» атты монографиясында: «менталитетті біздің ойымызша, адамдардың нақтылы ісінен, өмір сүру тәсілінен, ойлау жүйесінен т.б. бөліп қарауға болмайды. Ол тек солар арқылы бейнеленетін, түсінуге болатын құбылыс. Олардан менталитетті жеке-дара бөліп алып қарастыруға болмайды» [3] деп ой айтады. Халықтың менталитетін түсіну арқылы оның іс-әрекетіне, өмір сүру тәсілінің өзгеруіне, ойлау жүйесінің бағдарына болжам жасауға мүмкіндік туады. Яғни зерттеуші халықтың менталитетін толығымен зерттеу қажеттілігін көрсетеді. Халықтың менталитетін толығымен зерттеу арқылы оның бүгінгі мен ертеңіне

жан-жақты сараптамалар жүргізуге болады. Осыдан келіп, қоғамның саяси, құқықтық, әлеуметтік, мәдени, экономикалық және тағы да басқа салалардағы ұстанымдарын, іс-қимылдарын анықтап, бақылау жасау қажеттілігі туындайды.

Ұлт менталитетін жан-жақты зерттегендердің бірі Т. Бурбаев болды. Ол менталитетке анықтама бергенде: «Менталитет дегеніміз – синкретті рухани тұтастыққа негізделген адамның мінез құлқы, іс-қимылы, ойлау ерекшелігі, дүниені сезінуі мен қабылдауы, саналық пен бейсаналықтың тұтастығы» [4] деді. Оның ойынша менталитет ұрпақтан ұрпаққа жеткізіліп, ұлт өкілдерінің мінез-құлқы мен дүниеге көзқарасында, өмір салты мен әдетінде, философиясы мен ғылымында, мәдениетінде, жалпы рухани болмысында көрініс табады. «Халық деген ұғым қандай тұтастықты білдірсе, оның менталитеті де сондай тұтастықты білдіреді» [4,211 б] деп, менталитетті интегралды ұғым ретінде дәлелдеп береді. Біздің ойымызша, зерттеушінің менталитетті интегралды құбылыс ретінде қарауы аса маңызды. Оның ойынша, адамның санасын, дүниені қабылдауын және соған сәйкес іс-әрекетін бөліп-бөліп қарастыруға болмайды. Адам ол тұтас әлем болғандықтан, оның менталитеті де тұтастықты білдіреді.

Қазақстандық зерттеушілер менталитетті осылай қарастыра отырып оның бірнеше түрлеріне қатысты зерттеулер жүргізген. Тарихи кезеңдер бойынша қарастыратын болсақ, біріншіден, көшпенділердің менталитеті. Яғни, қазіргі қазақстандық менталитеттің түп негізінде орын алатын, территориялық-шаруашылық ортамен тығыз байланысты менталитет. Біздің ойымызша, алғашқы дүниені қабылдау, дүниені түйсіну біздің тарихымызда көшпенділердің дүниетанымымен тығыз байланысты. Көшпенділер менталитетін Д. Кішібеков: «...тек санадан шығармай, кеңінен алып қараған жөн» – деп ерекше қарауға қатысты пікірін айтады [3, 4 б]. Шындығында, көшпенділер менталитетін зерттеу барысында рационалды бағыттарды қолдануды ұсынған зерттеушімен толығымен келісеміз. Көшпенділердің дүниені түйсіну ерекшеліктеріне қарай отырып, олардың ойлау жүйесіне философиялық тұрғыдан талдау жасау арқылы көшпенділер менталитетіне қатысты көптеген объективті ақпараттарды алуға болады.

«Көшпенділердің Логосында құпия қашан да құнды. Құпия өмірдің негізі, ол өмірге, ерікке, күшке пара-пар. Егер гректер үшін ақиқат айқын, ашық болса, мұнда шындықтың мәні жасырын, құпия. Логостың құпиясы – ым, тұспалдау. Мұнда тура ешкім айтпайды, ойын білдірмейді. Жел Әміріне қарсы ештеңе ашық айтуға болмайды. Бәрі сыбырлап сөйлейді. Сыбыс, қауесет және ақиқат тура айтылмай, жанама айтылады» [4].

Біздің ойымызша, көшпенділердің кеңістік пен уақыт туралы түсініктері мүлдем ерекше. Мәселен, «қазақ тіліндегі «ұзақ» деген сөз уақыт пен кеңістікке бірдей қатысты. Бұған «ұзақ жол», «күн ұзақ», «жол ұзақ», «уақытты ұзарту» т.б. сияқты тұрақты тіркестер дәлел болады» [4, 181 б]. Дүниені қабылдаудағы мұндай ойлау ерекшеліктері негізінде адам мен табиғат арасындағы күрделі байланыстан туындаған ментальдықта тұтастық жатыр деп айтуға болады. «Көшпелі өмір салтта уақыт пен кеңістікті тел танып, бір-бірімен біте қайнасқан сабақтастықты игермей тұрып, әлеуметтік өмірде береке таппас еді» – дейді А. Сейдімбек [5]. Яғни көшпенді халық үшін уақыт пен кеңістікті жекелеп қарау олардың өмір сүру салтына қайшы келеді. «Көшпенді менталитетке тән тағы бір ерекшелік – қоғамдық пікірдің тірлігі, оның пәрменділігі, әркімнің қоғамдық пікірді қалыптастыруға белсене ат салысып отыратыны, үнемі қоғамдық ойдың бағыт-бағдарын анықтауда ой еркіндігі мен сөз бостандығын пайдалануы ғажап феномен десек те болады» [3, 155 б]. Ойшыл көшпенділер қоғамындағы демократиялық құндылықтардың көрінісін дұрыс көрсете білген. Бұдан біз көшпенділер менталитетінің өз заманында қоғамдық өмірге айтарлықтай ықпал ете алғандығын көреміз.

Біздің пайымдауымызша, көшпенділердің ментальдығы жалқылықтан жалпылыққа, тұлғалықтан бірегейлікке жақын екендігін байқауға болады. Жеке тұлғаның мүддесінен, қоғамның мүддесін жоғары қою жалпы шығыстық дүниетанымның ерекше сипаты болады. Егер демократияның бір белгісі ретінде азшылықтың көпшілікке бағынуын

айтатын болсақ, бұл белгі шығыстың, оның ішінде көшпенділердің менталитетіндегі бөтен құбылыс емес.

Көшпелі өмір қазақ халқының ойлау жүйесіне, психикалық жан дүниесіне еркіндік сезімін мықты сіңіреді деп есептейді Д. Жамбылов [6]. Сондықтан ата-бабамыз ел шетіне жау келгенде тайсалмай қарсы тұрып жерін қорғады. Осы еркіндікке, бостандыққа деген құштарлықтың нәтижесінде қазақ халқы өз ұрпағына ұлан ғайыр даланы мұра етіп қалдырды.

«Қазақ менталитеті еуропалықтар шеңберіне симайды. Қазақ жері қандай кең болса, оның менталитеті де сондай мол, рухани жағынан өте бай. Оны еуропалық қалыпқа салып қарауға болмайды. Оның өркеніеті де, өлшемдік түсінігі де басқа» [3, 4 б] дейді. Қазіргі Қазақстандағы демократиялық үдеріске баға бергенде осы сөздерді негізге ала отырып, саралауымыз дұрыс, себебі қоғамдағы демократия көріністері батыстық болмысқа толығымен сай келмейді. Менталитет неге қатысты қалыптасады деген сұраққа Д. Кішібеков былай деп жауап береді: «Әрине, алдымен ол туған географиялық ортаға, сондай-ақ материалдық, әлеуметтік-саяси, идеологиялық жағдайларға сәйкес және сонымен тығыз байланыста қалыптасады. Осы факторларға сәйкес адамның рухани дүниесі, ойлау жүйесі, мінез-құлқы, қайрат-жігері, әдет-ғұрпы, ойын-сауығы т.б. өзіне ғана тән қасиеттері тұрақталады. Солар арқылы бір ұлт бір ұлттан ерекшеленеді. Сол ерекшеліктер арқылы қоғамның рухани байлығы артады» [3, 5 б]. Бұл жерде зерттеушінің ойынша, әрбір халықтың немесе ұлттың менталитетін, дүниетанымын, әлемді түйсінуді зерттегенде ортақ параметрлерді барлығына бірдей қолдана беруге болмайды. Әрбір халық ерекше және оның ерекше болып қалыптасуына ықпал ететін факторлар да өзгеше болып келеді.

Халық менталитетіндегі ерте заманда қалыптасқан құндылықтардың өміршеңдігін, оның қоғамның барлық салалардағы көрінісін, рөлін анықтауға болады. Қаншалықты халық менталитетінде кездесетін құндылықтардың қазіргі демократиялық қоғамды орнатудағы рөлін айқындайуға тырысқан. Біздің пайымдауымызша осы құндылықтарды қазіргі ұрпақтың санасына сіңіру үшін, менталитетті білім беру және әлеуметтік-гуманитарлық білім мәселесі ретінде қарастыруымыз жөн.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Орынбеков М.С. Предфилософия протоказахов. – Алматы: Өлке, 1994. – 207 б.
2. Зорин В.И. Зарипова И. Мудрость любовь моя. – Ақмола, 1996. – 145 б.
3. Кішібеков Д. Қазақ менталитеті: кеше, бүгін, ертең. – Алматы: Ғылым, 1999. – 200 б.
4. Бурбаев Т.Қ. Қазақ менталитетінің даму ерекшеліктері. – Астана, 2005. – 287 б.
5. Сейдімбек А. Қазақ әлемі. Этномәдени пайымдау: оқу құралы. – Алматы: Санат, 1997. – 464 б.
6. Жамбылов Д. Саясаттану негіздері. - Алматы: Жеті жарғы, 2000. – 240 б.

Рахипова С.К., Берикова А.К.

Менталитет - категория общественного сознания.

Менталитет - категория, прежде всего, социальная, а в более широком плане, и это надо подчеркнуть особо, категория - моральная, нравственная. Социально-нравственная составляющая, определяющая отношение человека и человеческих сообществ к миру, к различным сторонам жизни, друг к другу, главенствует в дуальных категориях, характеризующих менталитет, не говоря уже о категориях религиозных и философских, образовательно-педагогических. Именно в социальной сфере, а отнюдь не только на уровне сознания, самосознания или подсознания личности, формируются те критериальные основания и ценности, с которыми человек сознательно или подсознательно сверяет своё отношение к жизни, своё поведение и поступки. Именно

глубинные, «корневые», относительно устойчивые стабильные ментальные качества и характеристики, а не подвижные и конформистски «гибкие» элементы индивидуального и общественного сознания, чувствительные к всевозможным манипуляциям и деформациям и потому преходящие по времени, являются объектами социального наследования и сохраняются в долговременной социальной памяти, предопределяющей содержание и структуру социально-генетического кода и личности, и общества.

Ключевые слова: этнос, менталитет, философия, идентификация, политика, нация, традиция, глобализация.

S.K. Rahipova, A.K. Berikova

The mentality of the public consciousness.

The mentality is a category that is primarily social, and more broadly, and it is necessary to stress that the category - moral, ethical. Social-moral component, which determines the relation of man and human communities to the world, to various aspects of life, to each other, in dual categories, describing the mentality, not to mention the categories of religious, philosophical, educational and pedagogical. In the social sphere, and not only at the level of consciousness, self-consciousness or subconscious of the individual, formed those criteria foundations and values with which a person consciously or unconsciously compares his attitude to life, their behavior and actions. It is a deep, "root", is relatively resistant stable mental qualities and characteristics, not moving and conformist "flexible" elements of individual and social consciousness, sensitive to all sorts of manipulations and deformations and, therefore, transient in time, are objects of social inheritance and persist in long-term social memory that determine the content and structure of the socio-genetic code and personality, and society.

Key words: ethnicity, mentality, philosophy, identity politics, nation, tradition, globalization.

ӘОЖ 1/14

ТҮРКІ МӘДЕНИЕТІ ЖАЗБА ДӘСТҮРІНІҢ ТАРИХИ НЕГІЗДЕРІ

Рыскиева А.Ә., Молдабекова Ш.С.

*І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
abuaymjan@gmail.com*

Мақалада ежелгі түркі өркениетінің қалыптасып, дамуындағы Орхон-Енисей ескерткіштерінің мәдени-рәміздік маңызын пайымдалады. Түркілік өркениет феномені ретіндегі байырғы түркі жазуының мәдени-әлеуметтік және рәміздік табиғаты айқындалды және оның қазақ халқының тіл философиясының қайнар бастауы екендігі негізделді. Этномәдени ақпаратты тасымалдаудың және мәдени сабақтастықты қамтамасыз етудің коды ретінде байырғы түркі бітік мұрасы этностың рухани жүйесінің негізін құрайды. Бұл тарихи эволюцияның мәдени астары болып табылады.

Кілттік сөздер: түркі өркениеті, руханилық, жазу, тарих, дәстүр, ақпарат, рәміз.

Жазу сан ғасырлар бойы келе жатқан адамзат мәдениетінің ойлап тапқан ең басты, ауқымды құндылықтарының бірі әрі бірегейі. Ол адамзат мәдениетін қалыптастыратын ең негізгі факторлар болып табылады. Әлем тарихының қай кезеңінде болмасын жазу-сызу жоғары өркениеттің бірден-бір белгісі болғандықтан, әрбір өркениетті ел өзінің жазу жүйесі, рухани дәстүрімен ерекшеленеді. Кез-келген халықтың ежелгі өркениетін алсақ жазу-сызудың басты орынға ие болғанын көреміз. Қашанда халықтың өткен тарихы мен

рухани мәдени құндылықтарын, жалпы адам баласының жасаған алуан түрлі рухани мәдениет үлгілерін оның тілі мен жазба ескерткіштерінсіз толық тану да, түсіну де мүмкін емес. Тіл-адам қатынасының аса маңызды құралы болып, өзінің қызметін жазба тілде де, ауызекі сөйлеу тілінде де шебер атқарып келеді. Бірақта жер-жаһанда өзінің төл жазу жүйесін, әліпбиін жасап шығарған халықтар санаулы, осыдан-ақ бұның қаншалықты маңызды екенін бағамдауымызға болады.

Жазу-сызу адамдардың кеңістік пен уақытқа тәуелді болмай, өмірдің барлық саласында кең түрде қарым-қатынас жасауына мүмкіндік беретін құрал болғандықтан, ол салауатты қоғамның ең жоғарғы деңгейдегі көрінісі, негізгі белгісі болып саналатын мәдениеттің бастау-бұлағы. Байырғы түркі елі сан ғасырлық, өркендеу, даму тарихы барысында өз ақыл-парасатына сүйене отырып, біліктері мен ерліктерін кең байтақ даланың рәміздеріне айналған тастарға қашап жазып кетті. Демек, бұл бүгінгі ұрпақтардан тарихымыз бен болашақ алдындағы үлкен жауапкершілікті талап етеді. Бізге мирас пен мұра болып қалған осынау тасқа басылған таңбалы жазулардан сонау бағзы замандарда-ақ көшпелілер қоғамында, әсіресе түркі қағанатының дәуірлеп тұрған кезінде түркілер өздерінің төлтума жазуын қолдана білгенін байқаймыз. «Байырғы түркі графикасы түркілік дүниетанымды тұғыр еткен түркілік мәдениет қазанында пісіп жетілген түрік тілінің фонетикалық жүйесіне негізделген. Оның арғы жағында немесе қайнар көзінде түркілердің Тәңірлік діні, Тәңірлік дүниетанымы жатыр. Осы философиялық-дүниетаным жүйесі арқылы байырғы түркілер тілінің фонетикасының табиғи ерекшелігін ашып, әліпбиінің лингвистикалық графикасын жасаған» [1, 180 б.]

Бұл жазбаларды түркі өнері мен мәдениетінің жетістігі ғана емес, сонымен бірге адамзат өркениетінің шоқтығы биік өрелі көрінісі, мұрасы деп ауыз толтырып айтуымызға болады. Мәселен, түркітанушы-ғалым Эрнст Добльхофер «Біз әлі күнге дейін бағзы түрік ескерткіштерінің тіліне немқұрайлы қарай алмаймыз... Ежелгі өркениетті халықтармен үнемі байланыста болған бұл халық VI ғасырдың өзінде-ақ дамудың ғажап жоғары деңгейінде тұрды» [2, 334 б.] деп түркі мәдениетіне жоғары баға береді.

Байырғы түркі елінің сан ғасырлық сүрлеуді басып өткен жазу дәстүрі мен жазба тілінің тарихы туралы айтқанда, ең алдымен «Орхон-Енисей жазба» ескерткіштерін тілге тиек етуден бастаймыз. Байырғы түркілер бұл жазу үлгісін V-X ғасырлар арасында қолданғанына, әрине Күлтегін, Тоныкөк, Білге қаған ескерткіштері дәлел болады.

Бұл ескерткіштердің табылған аймақтарына қарай жеті топқа бөлеміз.

1) Орхон өзені маңындағы өңірлерден табылған ескерткіштер;

2) Енисей өзені маңынан табылған ескерткіштер;

3) Байқал көлі маңынан табылған ескерткіштер;

4) Талас, Шу өзендері мен Сыр бойы, Ертіс пен Іле өңірлерінен табылған ескерткіштер;

5) Ұлы құмның терістігінен табылған ескерткіштер;

6) Тұрпан (идиқұт Тұрпан) ауданынан табылған жазба мұралар;

7) Шығыс Еуропадан табылған табылған хазар хандығының ескерткіштері.

Байырғы түркілер өздерінің ресми жазуын «түрік бітік» деп атады. «Бітік- [bitik] Көне түрік бітік тілінде: бітіг, бітік- (Радлов)- «жазу, сызу, жазба, мәтін, хат» деген мағынаны білдіреді. Бітік деген көне түркі тілінде біті- «жазу, сызу» деген мәнді түбір морфемадан туындаған. Қазіргі түрік тілдерінде «бітік, бітіг, бижик, пичик, пічік, пытық, бүтүк, бідіг» және т.б. тұлғаларында кездеседі...Түрік тілінің басқа тіл сөйленістерін айтпағанда, қазіргі қазақ тілінде рiт- түбір морфемасы біз, бітік, бедер, бәдіз, быт, және т.б. тұлғалы сөздерде сақталған» [3, 12 б.]

Түркі мемлекетінде маңызды болып саналатын елші жіберіп хат алмасу, бұйрық, үкім шығару т.б құжаттары түрік бітік арқылы жүргізілді. «Қағанның алтынмен апталған таңба-мөр сақтаушы-«тамғачы», «алтын тамған тархан», ал іс құжат хатшысы- «бітікші» деп аталды [3, 12 б.]

Түркі жазуын зерттеушілер сыртқы нұсқасы көрінісі жағынан Скандинавия руналарына ұқсас келгендіктен гот тілінде құпия деген ұғымды білдіретін «руна» сөзінің негізінде «руникалық» деп атап кетті. Осыған қатысты түркітанушы Қ.Сартқожаұлы «байырғы түркі жазуына талай уақыт «руника»-құпия деген атау таңылып келді. Бүгінгі күні оның құпиялығы жоқ. Әлем түркітанушылары бұл жазудың алфавиттік жазу екенін бір ауыздан мойындады. Кәдімгі дыбыс үндестігіне құрылған, дыбыстардың кескіндері мен таңбалары классикалық алфавит дәрежесіне көтерілген жазу екені дәлелденді. Сондықтан біз зерттеушілердің осы пікірлерін назарда ұстай отырып, ежелгі түркілердің әлем өркениетіне енгізген осы классикалық алфавитін «Байырғы түркі жазуы», «Байырғы түркі алфавиті» деп, осы алфавитті жасаушы әрі қолданушы этностың өз атауымен атағанды жөн көреміз» – деп жазады [4, 5 б.].

Батыс ғалымдары мен кейбір Ресейлік ғалымдар осы құндылықтардың шығу тегіне байланысты сыңаржақ көзқараста болып, көшпелі түркі халықтарын мәдени мұралары мен өткен тарихы жоқ, әдеби тілсіз, қараңғы жабайы, хат танымайтын, рухани құндылық жасайтын дәрежеге жетпеген деп еуропацентристік таным тұрғысынан қате бағалап келді. Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінің табылуы, дәл сондай жазулардың Қазақстан жерінде жиі кездесуі атап айтсақ, Талас өзенінің бойындағы, Тараз қаласы, Шығыс Қазақстан, Алматы маңынан табылған жазулар және т.б. нұсқалардың зерттеліп оқылуы арқасында байырғы түркі тілді халықтардың дүниетанымы, саяси-әлеуметтік ой санасы мен өткен қоғамының сыры ашылып әлем халықтары алдында тіл қатуы өткен мұрағаттарымыздың тарихи айнасына айналып, түркі халықтарының әлем өркениетіне қосқан қомақты үлесінің бірі болды.

Байырғы түркі жазулары халықтарға XVIII-ғасырдың 20-шы жылдарынан бастап қана белгілі бола болды. Атап айтсақ, неміс ғалымы Д.Месершмидт пен швед офицері И.Страленберг тапқан бұл жазулар Орхон-Енисей ескерткіштері деп аталып, XIX-ғасырдың соңына дейін ғалымдар үшін мұның қандай жазу екені белгісіз болып келді.

1893 жылы 15 желтоқсанда әйгілі дат ғалымы В. Томсен Дания қаласының ғылыми хандық қоғамындағы өз баяндамасында, отыз сегіз таңбадан тұратын Орхон-Енисей руна жазуларының кілтін тауып, оны алғаш түркі халқының тілі екендігін дәлелдеп берді.

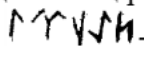
Байырғы түркі жазу нұсқаларын зерттеумен шұғылданған шетел, орыс және қазақ тюркологтары елеулі еңбектер жазды. Нақтылап айтсақ, В.В. Радлов, Н.М.Ядринцев, В.Б. Васильев, В.М. Носилов, С.Е. Малов, П.Мелиоранский, Н.А. Баскаков, Ю.А.Аристов, М.Жолдасбеков, А.Аманжолов, Ғ.Айдаров, Н.Келімбетов, Қ.Сартқожаұлы, Н.Базылханның т.б. зерттеу еңбектері өз үлестерін қосты.

Орхон-Енисей жазу таңбаларының шығу тегі туралы тюрколог ғалымдар арасында қалыптасқан әртүрлі пікірлер бар. Нақтылап айтар болсақ,

I. Н.А. Аристов, Н.Т. Маллицкий, Д.Н.Соколов, С.Аманжолов т.б байырғы түркі әліпбиін ру таңбаларынан шықты деген ұсынысты негіздейді.

II. В.Томсен, В.А. Лившиц, С.Г.Кляшторный т.б. ғалымдар бұл жазу негізін ескі пехлеви, соғды тілі арқылы арамей әліпбиінен шықты деп жорамалдайды.

Тюрколог зерттеушілердің көпшілігі Түркі Елінің ресми жазуы әуелде соғдиялық әліпби болған, соның негізінде алғашқы ежелгі түркі жазуы дүниеге келген деп есептейді. О.Сүлейменов «түркілердің жазуы ешбір дәлелсіз ирандықтардан алынған деген желеуге де иек артты» [5, 1926]- деп осыған орай күдік келтіретін ойларын айтып қана қоймай, соғдия әліпбиі мен түркі жазуының арасындағы ерекшеліктерді анықтап көрсетті .

Орхон-Енисей ескерткішінің мәтінінде манихейлік не болмаса буддизм туралы ешқандай тұспалдар жоқ екені белгілі. Ескерткіштердің басынан соңына дейін тәңіршілдік туралы айтылады. Томсеннің ең алғаш оқыған рәміздік сөзінің өзі -tängri- «құдай», «аспан» болды. Оның үстіне соғдылық жазу курсивті түрде болса, байырғы түрік бітігі бұрышты (линейный) формада жазылды. Мұндай жазу б.з.д. бірінші мыңжылдықтағы фин, арамей және ежелгі Скандинавияның руна жазуларының үлгісіне

ұқсас келеді. Алайда, бұлардың наным-сенімдері Тәңіршілдікпен еш ұқсастығы жоқ. Егер ол соғдылық жазу болса көптеген «жазу», «әріп», «хат» т.б сияқты сөздер сол тілден шыққан болар еді. Керісінше, кейбір түркі терминдерін соғды және басқа да иран тілдерінен кездестіреміз [6, 90 б]. Біз бұдан байырғы түркі жазуының кейіннен соғды-ұйғыр және мәнджур жазуларына трансформацияланғанын және оның астарында мәдени, діни-саяси қарым-қатынастар жатқандығын көреміз.

III. Енді бірқатар зерттеушілер бұл жазудың қайнары сонау ежелгі Мысырдан бастау алған дейді.

Байырғы түркі бітік мәдениетінің біздің заманымызға дейін сақталып жеткен тас ұстындардағы жазулармен бір уақытта пайда болған жоқ. Оны біздің дәуіріміздің бастапқы ғасырларында қалыптасқан ерекше бірегей дүниетанымдық құбылыс ретінде қарастыруға болады. Әлемде байырғы түркілердің мәдениеті ілкі заманнан қалыптасқаны жөнінде қазіргі кезде анықталды.

Осыған байланысты «Түркі тілі жөніндегі алғашқы мәлімет Месопотамияның оңтүстігінен (Шумерден) табылған б.з.б. IV-III мыңжылдықтарды мезгейтін идеографиялық жазба ескерткіштерінен байқалады. Лексикалық сәйкестіктерге сүйене отырып, алғашқы түркілердің бір бөлігі бұдан бес мың жыл бұрын Месопотамияға (Шумерге) келген, соның нәтижесінде алғашқы шумер ескерткіштерінің тіліне де белгілі деңгейде әсер етті деген тұжырым жасауға болады»-деп жазады А.Аманжолов [7, 25 б]. Жалпы ежелгі шумер жазуы мен байырғы түркі бітігінің адамға, табиғатқа қатысты сөздері мен аспанға сиыну нанымдарының ұқсастығы байырғы түркі жазуының қалыптасу кезеңін табуға көмектеседі. Мәселен, шумер тіліндегі «дингир», көне түркі тілінде «тәнгір» деп айтылады. Шумер тіліндегі «ада» көне түркі тілінде «ата» деп айтылады. Мысалы, шумер жазуындағы -нероглифі «кур», «кир» деп оқылып, бұл «ел», «отан», «жер» деген мағынаны білдірсе, ежелгі түркілерде де осыған ұқсас «йер», «йир»-деп оқылатын таңба- , «жер» атауын білдірді Сондай-ақ, шумерлік бірлік белгісін танытатын таңба- , «аш» деп айтылса, ежелгі түркілердің жазуында да осы мағынаны

білдіріп -«ас» деп дыбысталды. [8. 29-30 бб.]. Бұл тілдерде осы сияқты көптеген сөздер бір-біріне айтылуымен қатар жазылуы да ұқсас келді. Бұл жайында О.Сүлейменов шумер лексикасымен түркі лексикасын салыстыруға әбден болатындығын айғақтап, өз ойын былай келтіреді «мысалдар бұл тілдердің ұзақ уақыт бойы тығыз қатынаста болғанын дәлелдейді. Кейбір мысалдар шумер сөзі түркі сөзіне тәуелді болғандығын айқын аңғартады»-дейді [5, 231б]. Ғалым бұл жерде шумер мен түркі лексикалық материалдарының жақындығы сөздіктері жақын осы екі тілдің тектік туыстығын дәлелдей алмайтындығын тілге тиек етеді, бұл олардың мәдени туыстығының ғана айғағы деп қабылдауымыз қажет деп сараптайды. Олай болса, Орхон-Енисей жазуының түп нұсқасы тым алыста жатқанын байқаймыз.

Біздің пікіріміз бойынша байырғы түркі жазуы тек түркілердің тілі мен діліне, сингармонизм ерекшелігіне сәйкес келетін тың тұрғыдағы жаңа төлжазба болған деп есептейміз. Бұл түркі халқының дамыған мәдениетінің жемісі деп санаймыз.

Түркі халқы өздерінің әліпбиін құруда әрбір әрпіне мағыналық мән берді. Академик В.В. Бартольд түркі әліпбиіне қатысты мынадай пікір айтады: «Мұнда біз, түркі тіліне басқа барлық әліпбилерге карағанда жақсы бейімделген күрделі жазуды көріп отырмыз. Дауысты дыбыстар көп емес, дауыссыз дыбыстар дыбыс үндестігі заңына орай екі категорияға бөлінген. Сөйтіп, түркі тіліне толық сәйкес келетін әліпби шыққан. Таңбалардың көптігіне байланысты әжептеуір күрделі орфография қолданылған. Орхон-Енисей әліпбиі түркі тіліне, оның ішінде сингармонизм заңына өте жақсы бейімделген. Бұл жағынан алғанда ол сонынан келген ұйғыр мен араб әліпбилерінен әлдеқайда жетілген және құнды» [9, 13 б.].

Бағзы заманда-ақ түркілер өз елінің экономикасы мен саясатын, тарихы мен танымын, қағаны мен елін жалпы тіршіліктің болмысын философиялық тұрғыда қысқа мәтіндермен жеткізуі, түркі жазуының кең тарағандығының, әрі көп жерлерде оны танитын сауатты, білікті халық болғандығының да белгісі. Бұл жазу үлгісі әр түрлі даму кезеңдерін бастан кешіріп, өзінің дәстүрлі сабақтастығын тауып, халқымыздың дүниетанымы мен мәдениетін, тарихын танып білуде маңызды рөл атқарады.

«V-VII ғ Түркі қағанатының жазуының пайда болуының табиғи-тарихи негізі болды. Зерттеушілердің көрсетуінше, мұның өзі әкімшілік және дипломатиялық қажеттіліктер мен мемлекеттік әртүрлі істерді орындау мүмкіндігінен, әрі тарихи үлкен деректерді ұрпаққа жазып қалдыру деген парызды түйсінгендіктен туған» [10, 153 б.].

Сөйтіп олар, күллі рухани байлығын дәуірден-дәуірге, ұрпақтан-ұрпаққа мұра етіп жеткізіп отырған.

«Қазіргі кезеңде ғалымдар түрік бітіктің шығу тегінің негізін мынандай үш бағытта қарастырады:

- 1- таңбалық немесе пикто-идеографиялық негіз;
- 2- өзге (шетел) әліпбиі негізі;
- 3- төл жазу мен шетел әліпбиі негізі.

Түрік бітіктің қалыптасуы сонау хұндар заманындағы таңбалардан бастау алады деп тұжырым жасауға қытай деректері дәлел бола алады.

Бұған түрік бітіктің өзгеге ұқсамайын, басқа әліпбилерден окшау тұратын ерекше табиғаты, фоно-морфемдік құрылысы айғақ болмақ. Егер оны қандайда бір шетел әліпбиіне негізделді десек, сол шетел әліпбиі де, сол тіл де көне түрік тілінің барлық тілдік деңгейіне (ярусқа) ұқсас немесе етене жақын тіл болуы керек. Бұл орайда әңгіме әрі дыбыстық, әрі буындық (морфемдік) әліпби туралы болып отыр. Ал мұндай фоно-морфемдік қос қызметті қатар атқара алатын әліпбиді түріктерден басқа ешкім жасай алмады деуге толық негіз бар. Сонымен қатар мұндай әліпбиге тілдің құрылысы да, табиғаты да сай болуға тиіс.

Түрік бітіктің өзі таңбалар мен пикто-идеограммалық негізде пайда болды деген пікір ғылыми тұрғыдан көңілге қонады. Олай дейтініміз сол таңбалар кезінде жазу-сызудың қалыптасуына әсер еткен алғашқы элементтер еді, солар арқылы түрік бітік фоно-морфемдік әліпби дәрежесіне жетті. [3, 12 б.]

Бұл мұралар сол кездегі дала тәртібі бойынша түрлі жазулармен құлпытастарға, теріге, киізге, ағашқа, сүйекке, металлға, күйдірілген саз балшықтардан жасалған бұйымдарға, тастарға қашап өрнектеліп жазылған.

Орхон-Енисей әліпбиі 38 әріптен, оның ішінде 4-уі дауысты $\int \uparrow \downarrow \uparrow \downarrow$, 3-і жартылай дауысты, қалғаны дауыссыз дыбыстардан тұрды. Сонымен қатар (:) қос нүкте ешқандай дыбысты білдірген жоқ, ол бір сөзді екінші сөзден ажырату мағынасын білдірді. Жазу үлгісі оңнан солға қарай оқылды. Мысалы: $\int \uparrow \downarrow \uparrow \downarrow : \uparrow \downarrow \uparrow \downarrow : \uparrow \downarrow \uparrow \downarrow$ сөзінің мағынасы «Тәңірі түркілерді қолдасын» деп келеді.

Жалпы алғанда түркі әліпбиінің маңызды ерекшелігінің бірі әріптерінің үш элементтен тұратындығы. Бірінші элементі түркілердің ежелден қолданатын садақ, екіншісі-тік сызық формасындағы жебе, үшінші элемент-мақсатты көздейтін рәміз, нүкте [11, 325 б.].

Түрік Елінің төлтума түрік жазуы әрбір этнос, халық үшін түсінікті де ортақ, әдеби классикалық үлгіде жазылды. Көптеген түрік тектес этностар оны емін-еркін оқи да, жаза да білді. Түрік жазбасының бір империяға біріктірілген саяси-этностық бірлестіктердің ортақ жазуын, бірыңғай емлесілік тәртібін құра білуі, сондай-ақ әр алуан диалектикалық-фонологиялық заңдылықтарды ықшамдаған бітік-жазуды қолдануы оның құдыреттілігін көрсетеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қаржаубай Сартқожаұлы. Байырғы түрік жазуының генезисі. – Астана: Арыс, 2007. – 304 б.
2. Добльхофер Э. Знаки и чудеса. – М., 1965.
3. Базылхан Н. Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. II-том. Көне түрік бітіктастары мен ескерткіштері (Орхон, Енисей, Талас). – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 252б.
4. Сартқожаұлы Қ. Тасқа түскен тарихтың тарқатылмаған түйткілі көп // Қазақ әдебиеті. – 2003. – №45 (2831). – 14 қараша.
5. Сүлейменов О. АЗиЯ. – Алматы: Жазушы, 1992. – 298 б.
6. Сүлейменов О. Тюрки в до историй: о происхождении древнетюркских языков и письменностей. – Алматы: Атамұра, 2002. – 320 с.
7. Аманжолов С. Вопросы истории и диалектологии казахского языка. – Алматы: 1959.
8. Асан Бахти. Шумеры Скифы Казахи. Алматы. – ИД «Кочевники», 2002. – 216 с.
9. Бартольд В.В.История турецко- монгольских народов. Конспект лекции. – Ташкент: 1928.
10. Кляшторный С.К., Султанов Г.И. Казахстан. Летопись трёх тысячелетий. – Алматы: «Рауан». 1992. – 378 с.
11. Садри Максуди Арсал. Тюркская история и право. Перевод с турецкого языка Рафаэля Мухамметдинова. – Казань: Из-во Фэн, 2002.

Рыскиева А.А., Молдабекова Ш.С.

Исторические основы письменной традиции тюркской культуры

В статье рассматривается культурно-символическое значение Орхон-Енисейских письменных памятников в становлении и развитии тюркской цивилизации. Выявлены социокультурные и символические аспекты древнетюркской письменности как феномена тюркской цивилизации, а также показана, что именно древнетюркская письменность является истоком философии языка казахского народа. Как коды передачи этнокультурной информации и обеспечения преемственности культуры древнетюркская письменность формирует основы духовности этноса. Это является важным культурным составляющим исторической эволюции.

Ключевые слова: тюркская цивилизация, духовность, письменность, история, традиции, символ.

A.A. Ryskieva, Sh.S.Moldabekoba

Historical foundations of the written tradition of turkic culture

The article examines the cultural and symbolic significance of Orkhono Enyssey manuscripts in developing Turkic civilization. Social and cultural and symbolic aspects of ancient Turkic literature have been revealed as phenomenon of Turkic civilization and also it is shown that ancient Turkic literature is the source of philosophy of the language of Kazakh people. As the codes of transmission ethno-cultural information and ensuring of succession of ancient Turkish culture literature forms the basis of people's spirituality.

Key words: turkic civilization, spirituality, writing, history, traditions, symbol.

МАТЕМАТИКА

UDC 004.4

EFFECTIVE USAGE OF MOBILE DEVICES FOR TEACHING DISCIPLINES FROM COMPUTER SCIENCE CURRICULUM

S.R. Sakibayev, B.R. Sakibayeva

Zhetysu State University named after I.Zhansugurov, Taldykorgan, spartakrz2000@gmail.com

The use of mobile devices is becoming more convenient and popular in the modern world. Modern students do not think of life without mobile devices: the Internet, reading electronic books, searching for information. Social networking, listening to music and much more. This requires a modern teacher to find the best ways to maximize the potential of mobile devices in the learning process to optimize it. Mobile applications can make the learning process more efficient.

Key words: *mobile technology, mobile device, programming, education system, mobile-based learning, mobile programming environment*

According to [1], a 2016 EDUCASE report discovered that 90 percent of undergraduates owned a smartphone as of last year, and 51 percent of them owned a tablet. The research done by the authors within their target group showed similar results. The Table 1 illustrates statistical data obtained by another survey [1] on the mobile device ownership by students from higher education systems.

Table 1. Mobile device ownership by higher education students

Mobile device type	Percentage of ownership (%)
Smartphone	95
Tablet	57
E-Book Reader	29

Similar surveys conducted by the authors within their school-level target group brought the results which are contained in the Table 2.

Table 2. Mobile device ownership by school students

Mobile device type	Percentage of ownership (%)
Smartphone	90
Tablet	60
E-Book Reader	20

Data from these tables indicate that both at school and university levels the percentage of mobile device ownership is sufficiently high. A big number of municipal schools around the world use government funding to build their mobile-based information infrastructure. That small percentage of students which don't own a mobile device still have an access to the school-owned mobile infrastructure for use in learning process.

An important aspect to consider by schools is the exact type of mobile technology they want to use in their educational process. The current market of mobile technologies is presented by a big number of various types of mobile computing devices. A school chooses that type of a mobile device which corresponds to its financial possibilities, learning objectives, curriculum requirements and other factors. The Table 3 illustrates which types of mobile technologies are adopted most by the U.S. educators around the country [2]. The table is based on the national survey on Mobile Technology for K-12 Education sponsored by Amplify, a maker of an Android-based tablet purpose built for the education market.

In addition to the data presented in the table it is necessary to say that within the authors' target group Android smartphones demonstrate the highest percentage of adoption by educational institutions.

The Table 3 demonstrates statistical data on the attendance of a programming class in one of the schools from the authors' target group, which adopted a prototype of a mobile-based programming environment for its spring semester. The class is to be attended by a group of 32 students [3].

Table 3. Attendance of a mobile-based programming class

Month	Attendance
September	31
October	25
November	22
December	20
February	20
March	30
April	31
May	31

As is seen from the table data, prior to the adoption of a mobile programming environment the attendance showed a tendency for a significant decrease. The attendance increased in the spring semester as the direct result of the adoption of the environment. Though the table demonstrates the specific situation with a particular programming class, its data can also be extrapolated to other school subjects as well, which adopted a mobile technology.

The Table 4 provides statistical data on the percentage of students preferring to use mobile-based programming environment for their programming-related home assignments [3]. Students represent seven different local schools from the authors' target group whose programming classes use both desktop and mobile environments at their programming lessons.

Table 4. Percentage of students preferring mobile-based programming

№ of School	Total number of students in a programming class	Percentage of students preferring mobile environments for assignments (%)
1	22	95
2	30	97
3	28	98
4	10	100
5	15	95
6	15	90
7	18	94

As is seen from the table, almost all school students prefer mobile environments to desktop tools when working on their programming-related home assignments.

If a school follows a consistent policy of improving its educational services by adopting innovative methods and integrating mobile technology to its academic process it can have a

significant impact on the development of information technologies in general. Successful usage of mobile technology as programming aids in the educational process of a separate school will prove the effectiveness and usefulness of this mobile-oriented approach to other schools as well. It leads to a bigger number of schools reorienting their programming-related educational strategies towards mobile-based approach. If a significant percentage of educational institutions demonstrates an interest in the mobile technology then it can stimulate the hardware and software companies to dedicate a certain amount of their resources to working in this area. Schools and universities form a significant percentage of the information technology's user share and their preferences can influence the technological and marketing strategies of computer companies. This involvement will result in numerous advancements and inventions in the sphere of programming on mobile devices.

The advancements will have various forms. Computer industry will develop an optimized compiler technology targeted specifically towards mobile usage. Mobile compilers will demonstrate the same rate of performance as traditional compilers. It will enable a significant increase in popularity of the devices among potential developers who get an opportunity to develop mobile software directly on the mobile devices themselves. It will result in mobile devices becoming the dominant development platform. Suppliers of popular desktop products will port their software technologies to mobile platforms, including mathematical, graphics and video editing packages. The need to port desktop applications to a mobile platform will stimulate the invention of new programming languages adapted to the architecture of a mobile device.

The first requirement to consider here is the environment's hardware demands. It is necessary to make the programming environment run reasonably fast and efficient even on low-end budget devices with any form factors and screen sizes. The environment must have a reasonable load time, since it is one of the most important performance metrics.

The second requirement to consider is the programming language the environment will be based on. Taking into account the nature of the typical classroom problems the language must be simple and minimal, and exactly correspond to the type of problems being solved. In other words, the level of the language complexity must be exactly the same as the level of complexity of programs the language is designed for. Another important factor to consider is the level of simplicity of the programs created with the programming language. It can have an impact on the process of building its translator.

The third requirement for a mobile-based programming environment is simplicity of the graphical user interface. From the users' perspectives the simplicity of usage is one of the main factors of the attractiveness of a computer application. The environment should provide an intuitive interface so that students are able to understand how to work with the environment without making use of some additional documentation or tutorial. In most cases it would be enough for the environment to consist only of text editing area where user can enter his source code, buttons for translating, running and saving his work and a few other interface elements to streamline the user's experience. User's positive perception can also depend on such factors as the strict color scheme, accuracy of interface elements and angularity. For the purpose of simplicity the environment does not have to provide any customization options. When the program starts, a dialog box should appear, briefly informing users about how they can start entering a source code, test it and then save their work.

The fourth requirement is related to the facilitation and automation of the process of entering and editing the source code. This process must be simplified and automated. Manual insertion of code fragments decreases the usefulness and attractiveness of a mobile programming environment. It is necessary to provide buttons for automated insertion of the source code fragments into text editing area. All these buttons invoke interactive dialogs. For example, after pressing the "ARRAY" button, additional dialog appears where user enters the array name and its dimension. Then the program automatically generates the code for the array declaration and inserts it in the text editing area. Button "VAR" may be served for declaring variables. After pressing it, a dialog appears where user specifies the variable's name and it's initial value. The generated variable declaration will be automatically

inserted in text editing area. If user wants to enter the FOR-loop he can press the “FOR-LOOP” button and specify the initialization, termination and increment values in the appeared dialog. The program will automatically generate the code for the FOR-loop and insert it in the text editing area. The same interactive interface can be provided to insert all other language constructs as well. If user wants to insert the LINE() operator for drawing a line, then in a corresponding interactive dialog he can specify the coordinates and select a color from the spinner (combo box) element. This interactive and automated way of entering the source code facilitates the process of programming and is instrumental in forming the positive user's perception.

The fifth requirement is the ease of installation of mobile environment. Users must find it easy to install the environment, locate and transfer its files from one device to another. The environment must consist only of a single binary (executable) file and keep the files with users' source codes in a dedicated folder (directory) which is the same on all devices. User's code templates are also stored in a separate dedicated folder. This will ensure the effortless location of user files. For the purpose of simplicity no two versions of the same environment are allowed to be installed side by side on the same device. Each subsequent release of the environment is installed exactly in the same folder where the previous version is installed, rewriting the old binaries, but not touching the user's files. User's source file must be dependent on the environment's versions. All files created in the older versions must be compatible with the newer versions and vice versa.

The sixth requirement is providing a user with one-click access to the environment and language documentation. This documentation must be kept very concise and clean, since the language and environment themselves are small and minimal. Though a significant amount of the usage information is provided by the environment itself and its user interface components some users will find it more convenient to have the information presented on a single page which can be then printed. Since the Mobile-Basic language to be implemented is a subset of the Basic programming language, it would be sufficient for the documentation to duplicate some information from available Basic programming sources.

REFERENCE:

1. Baiyun Chen, Ryan Seilhamer, Luke Bennett and Sue Bauer. Student's Mobile Learning practices in Higher Education: A Multi-year Study. EDUCAUSE Review, June 2015
2. Rick Allen. Can Mobile Devices Transform Education? February 2011 | Volume 53 | Number 2

Сакибаев С.Р., Сакибаева Б.Р.

Компьютерлік оқыту курстарының пәндерін оқуға арналған мобильді құрылғыларды тиімді пайдалану

Мобильді құрылымдардың кең техникалық және функционалдық мүмкіндіктері келесі түрлерде қолданылады: глобальды тізбекке шығу арқылы қажетті сайттарды табу, электрондық байланыспен алмасу, қажетті информациялық файлдарды жіберу, мобильді құрылымда тестілеу оқушының білімін өзбетінше бақылауға жол ашады. Оқушыларды әртүрлі оқыту әдістерімен, тіл сөздіктерінің мобильді аналогтары мен әртүрлі математикалық калькуляторларды қолдану толық және тез жаңартылатын мәліметтерді пайдалануға ыңғайлы.

Кілттік сөздер: *мобильді технологиялар, мобильді құрылғы, бағдарламалау, білім беру жүйесі, мобильді оқыту, ұялы бағдарламалау қоршаған ортаны*

Сакибаев С.Р., Сакибаева Б.Р.

Эффективное использование мобильных устройств для обучения дисциплинам из компьютерной учебной курсы

Использование мобильных устройств становится в современном мире все более удобным и популярным. Современные студенты не мыслят жизни без мобильных

устройств: интернет, чтение электронных книг, поиск информации. общение в социальных сетях, прослушивание музыки и многое другое. Это требует от современного педагога поиска оптимальных путей максимального задействования потенциала мобильных устройств в учебном процессе для его оптимизации. Мобильные приложения могут сделать процесс обучения более эффективным.

Ключевые слова: *мобильная технология, мобильное устройство, программирование, система образования, мобильное обучение, среда мобильного программирования*

UDC 004.4

PEDAGOGICAL BENEFITS OF USING MOBILE ENVIRONMENTS IN EDUCATIONAL PROCESS

S.R. Sakibayev, N.V. Yakimchuk

Zhetysu State University named after I.Zhansugurov, Taldykorgan, spartakrz2000@gmail.com , jakim79@mail.ru

Mobile devices can be used for educational purposes in several ways. First, in self-education and autonomous organizations, due to the fact that the principles of accessibility and ease of use of materials and interactivity, the possibility of self-monitoring and self-evaluation are the basis of mobile learning technology. Secondly, they can be used in the school and university educational process. Thirdly, mobile training can be effectively used in remote learning courses.

Key words: *mobile device, mobile technology, programming, education system, mobile programming environment, test programs*

The programming language for a mobile-based programming environment plays an important role in forming the user's perception of the environment and his academic results. It affects the attractiveness and usability of the environment. The language must be small and simple and enable user to concentrate on solving his programming problems. The language must be interpreted rather than compiled. Interpreted languages are easier to implement and less resource-demanding than their compiled counterparts. Besides the architecture of mobile devices doesn't meet the requirements of a compiler construction. The structure of the language must be clear and minimal to justify its use on mobile platform. Since the target users of the environment are schools who plan to use it to teach their students how to program, it makes sense to choose a small subset of the Basic programming language. This interpreted programming language is easy to learn and was originated namely as the language of instruction. Its constructs are simple, transparent and brief which is an advantage in the process of entering source code. The statements are separated by the newline character which simplifies the process of automation of inserting the source code. They allow user to concentrate on constructing algorithms and solving his programming problem. The language is optimized for small, single-file programs, which are usually written in the school-level programming classes. Another advantage of choosing Basic is availability of textbooks and manuals dedicated to this programming language.

Choosing Pascal, another instruction-oriented programming language, to be used by the mobile environment can cause several drawbacks in the process of development. First, Pascal is a more complex language than Basic and allows a more complex program structure. Second, the statements are separated by semicolons. These two factors make the process of creating a translator for the language more complicated and taking more time and efforts. For the purpose of clarity we will refer to the subset of Basic for mobile environments as Mobile-Basic [1]. Mobile-Basic for the mobile environment has the following specifications. It supports only

integer and floating-point variables and the variables can have only one-letter names. To differentiate between integer and floating-point constants, the floating-point values must include the decimal mark. It's not necessary to use *DIM* and *LET* keywords when declaring variables and assigning values to them. String variables are not supported, but it is possible to output string messages or create string prompts for input dialogs. Arrays can only contain integers and floating-point values. It minimizes the size of user programs and simplifies the process of entering source code. Statements are separated and terminated by the newline character. Traditional Basic's line numbering is not required. Printing messages and the values of variables is accomplished with the *PRINT* statement. Getting user's input is accomplished through *INPUT* statement. Unlike traditional Basic, both *PRINT* and *INPUT* statements from our subset will use dialog boxes for output and input operations. The *IF...THEN...ELSE* construct is used to perform comparisons. Loops are constructed using the *FOR ... TO ...NEXT ...STEP* construct. User must never omit the step of increment in the *FOR*-statement [1]. Nested *FOR*-loops are enabled. Comments are not supported. Another useful feature would be to limit the number of lines in a source code file. The subset supports standard arithmetical and logical operators. They are given in the Table 1.

Table 1. Supported essential arithmetical and logical operators.

Operator	Description
+	Standard addition
-	Standard subtraction
*	Standard multiplication
/	Standard division
%	Modulus
<	Less than
>	Greater than
"=="	Equal to
"!="	Not equal to

The subset also supports basic mathematical functions. *ABS()* is used to get the absolute value. *ACS()* returns the cosine of its argument. *ASN()* returns the sine of its argument. *ATN()* calculates the arctangent of the argument. *COS()* and *SIN()* are functions for cosine and sine respectively. *LOG()* returns the natural logarithm. *SQR()* returns the square root of the argument. *EXP()* is the subset's exponential function. Graphics functions provided by the subset are *POINT()* and *LINE()*. *POINT()* is served to draw points. *LINE()* is served to draw a line between two points.

An example of a typical program written in this subset can look like this:

```
PRINT "Enter the first number:"
A = 0
INPUT A
PRINT "Enter the second number:"
B = 0
INPUT B
PRINT A+B
```

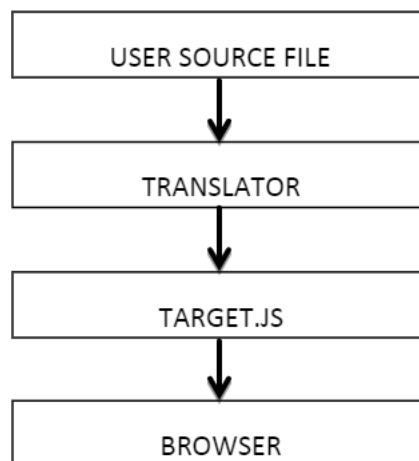
The functionality of the subset is sufficient for solving the school-level programming problems and implementing any non-linear algorithm. It can also be used for solving the problems from programming contests and Olympiads.

The second question to consider is the target (back-end) language for the Mobile-Basic interpreter. It is the task of the implementer of a mobile environment to provide a translator from Mobile-Basic code to the chosen target language. Writing the translator is simplified by the strict rules and limitations of the Mobile-Basic subset. One of the first requirements for the back-end language is its universal availability on mobile devices. The second requirement is that this back-end language should have the same implementation on all platforms. It means that code written in this language under one platform could be easily ported to another platform without any necessary modifications. An appropriate choice is the JavaScript programming language, which satisfies these two requirements for the back-end languages [2]. It is supported by all major mobile browsers, available on all major mobile platforms and has a platform-agnostic implementation.

Having employed JavaScript as the back-end language and Mobile-Basic as the front-end language the mobile environment has the following principles of work:

- user presses the RUN button to test his source code;
- the environment checks if user's code is not empty;
- the environment passes the lines from user's Mobile-Basic source code to the custom translator;
- the translator converts lines of Mobile-Basic code to their JavaScript equivalents and places them in a target JavaScript file (TARGET.JS) and then returns control back to the environment;
- the environment invokes the current system's default browser to run this JavaScript file;

Figure1. Principles of the environment's work.

The target JavaScript file named TARGET.JS exists on the device storage permanently. It is created in the process of installing the environment. It is used for translating all user's programs. Each new invocation of the user's program rewrites this file but does not delete it.

The implementation of the environment's translator is simplified by the fact that the Mobile-Basic subset has strict rules and limitations concerning the source code. It uses the newline character as the line separator and terminator and supports only the minimal number of the language constructs. For storing the user's code elements it is sufficient to make use of the balanced binary trees. The custom translator uses internal hash table which maps from Mobile-Basic statements used as keys to their JavaScript equivalents. On meeting a Mobile-Basic statement, the translator uses it as key to get the corresponding value from the hash table. This corresponding value is the JavaScript equivalent of the original Mobile-Basic line. If the corresponding value of the given key is not found, then the environment pops up an error dialog with the information about the Basic line it cannot interpret. The use of Hash tables allow for the quick search time. Instead of hash tables it is also possible to use balanced binary trees.

The table 2 provides basic example-based information about mapping from the Mobile-Basic subset's statements to their JavaScript equivalents with the short description [2].

Table 2. Mapping from the Mobile-Basic subset's statements to their JavaScript equivalents

Mobile-Basic Statements	Output in JavaScript	Description
$N = 10$	<code>var N = 10;</code>	Declaration of an integer variable
$F = 10.0$	<code>var N = 10.0;</code>	Declaration of a floating-point variable
$A(3)$	<code>var A = new Array(0, 0, 0);</code>	Array declaration
$INPUT$ "Enter your number", N	<code>n = prompt("Enter your number");</code>	Reads data from user
$PRINT N$	<code>alert(N);</code>	Prints message or a variable's value
$FOR I = 1 TO 5 STEP 1$	<code>for (var I = 1; I <= 5; I++) {};</code>	For-loop with increment
$FOR I = 5 TO 1 STEP -1$	<code>for (var I = 5; I >= 5; I--) {};</code>	For Loop with decrement
$ABS(X)$	<code>abs(x)</code>	Calculates the absolute value of x
$ACS(X)$	<code>acos(x)</code>	Calculates the arccosine of x
$ASN(X)$	<code>asin(x)</code>	Calculates the arcsine of x
$ATN(X)$	<code>atan(x)</code>	Calculates the arctangent of x
$COS(X)$	<code>cos(x)</code>	Calculates the cosine of x
$SIN(X)$	<code>sin(x)</code>	Calculates the sine of x
$LOG(X)$	<code>log(x)</code>	Calculates the natural logarithm of x
$SQR(X)$	<code>sqrt(x)</code>	Calculates the square root of x
$POINT(x, y, color)$	<code>Point(x, y, color)</code>	Draws a colored point at (x,y)

The table contains all the subset implemented by the mobile environment. It is functional enough to enable implementing solutions based on non-linear algorithms. For example, let's consider a simple task: a program gets 3 integers from user and then prints their sum. In our environment the Mobile-Basic code for solving this problem can look like this:

```

A = 0
B = 0
C = 0
R = 0
PRINT "Enter your first number:"
INPUT A
PRINT "Enter your second number:"
INPUT B
PRINT "Enter your third number:"
INPUT C
R = A + B + C
PRINT R
    
```

This program will be translated to the following JavaScript code:

```
window.alert("Enter your first number: ");
var A = parseInt(window.prompt("Enter value: ", "0"));
window.alert("Enter your second number: ");
var B = parseInt(window.prompt("Enter value: ", "0"));
window.alert("Enter your third number: ");
var C = parseInt(window.prompt("Enter value: ", "0"));
var R = A + B + C;
window.alert(R.toString());
```

The graphical user interface for a mobile-based programming environment is suggested to contain the minimal number of interface elements. Also it is suggested for the interface to strictly adhere to the requirements formulated in the previous chapter. It is very important to make sure that the graphical user interface looks usable even on devices with small screen sizes. The environment does not have to work and look differently on different devices with different screen sizes and computing resources. Also it is necessary to pay attention to appropriate reaction to such user actions as screen rotation and resizing. It would be convenient for user to have his source code saved automatically at certain intervals. All forms within the environment must have consistent color scheme, size and font throughout the system. Any inconsistency in appearance only lead to breaking the users' experience and prevents them from performing their tasks. The user interface components must adhere to their standard shapes. Any obtrusive color decisions or animations are strongly discouraged as they only distract the users' attention. The environment must be responsive. Users must be able to see instantly the results of their actions, such as saving a file or inserting some text through interactive dialogs. From users' perspectives the graphical user interface must be intuitive and transparent so that he could work within the environment without any assistance.

There are many possible ways of implementing a mobile-based programming environment. For the purpose of maximum effectiveness and usability and conformance to the formulated requirements, the authors suggest the following way of implementing the environment. The mobile environment's screen is organized into groups of logically related GUI components. No component from a group can be resized or removed separately from other components of the group. User can resize or remove only the whole group, not separate components.

Even if a mobile device-based programming tool meets all the requirements of usability and provides an easy-to-learn environment, its potential benefits can be significantly reduced by the fact that it demonstrates a slow performance rate. In this case the environment becomes an obstacle, rather than a useful tool, when applied to accomplishing a lesson task. The environment's slow performance will contribute to the prevention of a wide-scale adoption of the mobile technologies in a programming class. As a result it can have a negative impact on the overall process of modernization of a school's information infrastructure and its openness to innovations.

The only way to estimate the current performance of a mobile-based programming environment is to perform a number of specialized benchmark tests. These tests have to represent typical school-level programming problems, involving elementary mathematical calculations and heavy usage of loops. It is important to perform the calculation-intensive tests since calculations provide one of the most important performance metrics. The tests are to be done both on traditional desktop machines and mobile devices. To ensure the accuracy of the obtained results it is necessary to protect a tested program from the influence of miscellaneous external factors, such as system-protection utilities, memory optimizers etc. Also it is suggested to perform as many tests as seems appropriate since it will ensure that the results of estimation are not random.

Before going on to describe the process and results of testing the authors find it important to remind that it is not their objective to prove that mobile devices in general provide the same functionality as desktop machines. Their objective is to demonstrate that mobile devices can perform well in the particular case of being used for solving typical school-level programming problems. To estimate the performance of the proposed mobile programming environment the authors developed a simple prototype of the mobile device-based programming environment running on Android 4.4.2-based smartphone with 1GB RAM and 1.3 GHz processor. The prototype implements the Mobile-Basic programming language discussed in this work. The desktop machine used for testing provides the same hardware characteristics, runs on Windows 7 platform and uses the FreePascal environment. The tests represented language-agnostic mathematically-oriented problems taken from standard programming textbooks [2].

The first group of tests were targeted exclusively towards measuring the environment's pure performance when solving calculation-intensive problems and did not include estimation of the time taken by such operations as writing and reading files. Data for a tested program were defined inside the program itself, without the need of reading it from external files. This group of tests did not take into consideration the time necessary for the mobile environment to save the results of translation to JavaScript file.

The second group of tests estimated the input and output performance when the environment was engaged in file reading and saving operations. These tests included reading and writing big text files from the device storage and estimation of the time taken by these operations. The files provided to the mobile environment were those located in the dedicated folder for storing users' source code files. The files provided to the desktop machine were those located in the temporary directory and containing users code as well.

Both desktop and mobile-based testing programs use the same algorithms. The algorithms for the problems were not specially chosen for the purpose of providing the maximum performance. The desktop and mobile testing programs differ only in the languages used. They use the same naming for variables and have the same order of language constructs within them. The desktop test programs were written in the standard implementation-independent Pascal programming language, while the mobile-based test programs were written in the small Basic subset provided by the mobile environment. No additional libraries were used. The order of tests was the following: first all desktop tests, then all mobile tests.

REFERENCE:

1. Baiyun Chen, Ryan Seilhamer, Luke Bennett and Sue Bauer. Student's Mobile Learning practices in Higher Education: A Multi-year Study. EDUCAUSE Review, June 2015
2. Rick Allen. Can Mobile Devices Transform Education? February 2011| Volume 53 | Number 2

Сакибаев С.Р., Якимчук Н.В.

Мобильді ортаны оқу үрдісінде пайдаланудың педагогикалық артықшылықтары

Мобильді құрылымдардың кең техникалық және функционалдық мүмкіндіктері келесі түрлерде қолданылады: глобальды тізбекке шығу арқылы қажетті сайттарды табу, электрондық байланыспен алмасу, қажетті информациялық файлдарды жіберу, мобильді құрылымда тестілеу оқушының білімін өзбетінше бақылауға жол ашады. Электрондық оқулықтар арықты оқушының орнына және уақытына тәуелсіз жаңа информация алуға мүмкіндік береді, дыбыс, графика және видеофайлдарды қолдану мүмкіндіктері кеңейтеді, әсіресе тіл сабақтарды мен шығармашылық мамандықтары үшін. Оқушыларды әртүрлі оқыту әдістерімен, тіл сөздіктерінің мобильді аналогтары мен әртүрлі математикалық калькуляторларды қолдану толық және тез жаңартылатын мәліметтерді пайдалануға ыңғайлы.

Кілттік сөздер: ұялы құрылғылар, ұялы технологиялар, бағдарламалау, білім беру жүйесі, мобильді бағдарламалау ортасы, сынақ бағдарламалары.

Сакибаев С.Р., Якимчук Н.В.

Педагогические преимущества использования мобильных средств в образовательном процессе

Мобильные устройства можно использовать в образовательных целях в нескольких направлениях. Во-первых, в самообразовании и организации автономной работы, благодаря тому, что в основе технологии мобильного обучения лежат принципы доступности и простоты использования материалов и интерактивность, возможность самоконтроля и самооценки. Во-вторых, могут использоваться в школьном и в вузовском образовательном процессе. В-третьих, мобильное обучение можно эффективно использовать в дистанционных обучающих курсах.

Огромное разнообразие различных мобильных приложений обеспечивает всех участников учебного процесса полезным инструментом, позволяющим строить образовательную траекторию максимально эффективно и результативно.

Ключевые слова: мобильное устройство, мобильные технологии, программирование, образовательная система, среда мобильного программирования, тестовые программы

УДК 373.1.02:372.8

МЕТОДИЧЕСКАЯ ПОДГОТОВКА УЧИТЕЛЕЙ ИНФОРМАТИКИ С УЧЕТОМ ОСОБЕННОСТЕЙ ФУНДАМЕНТАЛИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ

Байдильдинов Т.Ж., Хаймулданов Е.С.

*Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова, г. Талдыкорган,
tbaidildinov@mail.ru*

Статья посвящена вопросам методической подготовки учителей информатики в условиях фундаментализации образования. Фундаментальная методическая подготовка учителя, является основой для его профессионального роста и профессиональной гибкости, адаптации к различным изменениям, прогнозирования развития ситуаций, освоения новых средств педагогических и информационных технологий. Полагаем, что методическая подготовка учителя информатики в условиях фундаментализации образования должна строиться на теоретических положениях гуманной педагогики и личностно-ориентированного обучения, с учетом переноса акцента с субъект-объектных на субъект-субъектные отношения обучающего, на практической направленности подготовки будущего учителя, с использованием системного и деятельностного подходов к организации процесса обучения.

Ключевые слова: фундаментализация образования, методическая подготовка учителя, модель системы.

Экономические изменения и социальные преобразования, происходящие в Казахстане, создание общеевропейской системы образования и задачи развития определили необходимость модернизации современного отечественного образования. Одним из направлений модернизации является фундаментализация образования. Фундаментальное образование предполагает создание в сознании обучающегося целостной картины мира, при формировании которой необходимо учитывать ограниченность учебного времени, психологические трудности восприятия абстрактных понятий обучающимися с разными склонностями и способностями,

сближение отраслей науки с учебными дисциплинами. Фундаментализация образования закономерна, поскольку в быстро изменяющихся социально-экономических и информационно-технологических условиях необходимы методологические и системообразующие знания, инвариантные элементы человеческой культуры, сохраняющие свою значимость в течение всей жизнедеятельности человека, делающие его мобильным и востребованным на рынке труда. Проблема фундаментализации образования отражена в работах Ю.К. Бабанского, В.В. Лаптева, М.В. Швецкого [1,2], отбору и формированию содержания общеобразовательного школьного курса информатики посвятили свои труды В.С. Леднев, А.А. Кузнецов, С.А. Бешенков [3], проблемы фундаментализации предметной подготовки по информатике в педагогических вузах рассматривались в работах М.П. Лапчика, И.Г. Семакина, Е.К. Хеннера, Е.Ы.Бидайбекова и других ученых [4,5].

Термин «фундаментализация образования», означает существенное повышение качества образования и уровня образованности личности, его получающих, за счет соответствующего изменения содержания изучаемых дисциплин и методологии реализации учебного процесса.

Для достижения целей фундаментализации образования представляется необходимым:

1. Направить внимание преподавателей и обучающихся на проблемы развития общей культуры, познание лучших достижений цивилизации, формирование научных форм системного мышления.

2. Изменить содержание и методологию учебного процесса таким образом, чтобы, помимо изучения истории развития культуры, общества и процесса формирования современной науки, которые, безусловно, необходимы для общего развития каждого человека, значительная часть времени уделялась выработке современных представлений о целостном содержании системы наук, перспективах их дальнейшего развития.

В настоящее время школьный курс информатики рассматривается как общеобразовательный учебный предмет. Процесс фундаментализации информатики происходил непрерывно, что отражалось в эксперименте по обучению школьников основам программирования и элементам кибернетики, в поиске фундаментальных основ информационных технологий, в усилении общеобразовательной значимости школьной информатики за счет обучения теоретическим аспектам измерения, кодирования и представления информации. Очевидно, что необходимо дальнейшее развитие содержания школьного курса информатики в свете развития фундаментальной науки. Определение этапов развития школьного курса информатики в контексте фундаментализации образования, его места и значения в системе школьного образования, выявление фундаментальных основ обучения школьной информатике дают возможность понять специфику формирования и развития этой учебной дисциплины в условиях фундаментализации образования. Несмотря на активное развитие информатики и отсутствие общепринятого мнения о ее статусе, очевидно, что совершенствование этой науки оказывает безусловное влияние на фундаментализацию обучения соответствующей учебной дисциплине. Следует отметить, что аналогичные тенденции характерны не только для среднего общего образования, но и для системы высшего и послевузовского профессионального образования.

Проведенный анализ программ и учебных пособий по методике обучения информатике, современного состояния методической подготовки будущих учителей информатики показал, что необходима корректировка и совершенствование такой подготовки в условиях фундаментализации образования. Необходимо разработать концепцию школьной информатики, представить содержание частной методики

обучения информатике в развитии стержневых линий школьной информатики и выстроить содержание частной методики обучения информатике в единую систему. Резюмируя можно сделать вывод, что необходима фундаментальная методическая подготовка учителя, которая является основой для его профессионального роста и профессиональной гибкости, адаптации к различным изменениям, прогнозирования развития ситуаций, освоения новых средств педагогических и информационных технологий. Поэтому акцент в методической подготовке учителя необходимо делать на ее фундаментализацию, усиление теоретической и методологической составляющей образования. Так, примерная модель системы методической подготовки будущих учителей информатики с учетом особенностей фундаментализации образования может выглядеть следующим образом (рисунок 1).

Рисунок 1. Методическая подготовка учителя информатики с учетом особенностей фундаментализации образования

Представленная модель методической подготовки учителей составлена с учетом переноса акцента с субъект-объектных на субъект-субъектные отношения обучающего и обучающегося при активной роли последнего на основе практической направленности подготовки учителя с использованием системного и лично ориентированного подходов. Фундаментализация образования выделена в качестве внешнего фактора, оказывающего непосредственное влияние на лидирующий компонент методической системы - цели, а опосредованно через цели взаимодействует со всеми компонентами этой системы. Целостность методической подготовки учителей информатики должна обеспечиваться взаимосвязанной разработкой методов, форм и средств обучения, а также квалификацией обучающего субъекта и исходными личностными качествами обучающегося субъекта.

Поскольку фундамент подготовки будущих учителей информатики закладывается, прежде всего, в рамках вузовского обучения, то, в первую очередь, необходимо определить содержание изучаемых учебных дисциплин на основе представленной модели и концепции, сформулированных целей системы многоуровневой фундаментальной подготовки учителей информатики, а также на основе выделенного фундаментального инвариантного ядра содержания обучения информатике. С этой целью представляется целесообразным разработать и ввести в систему теоретической подготовки учителей

информатики новые разделы, обобщающих последние достижения в таких областях научного знания, как синергетика, глобалистика, ноосферология, теоретическая и социальная информатика, геополитика и безопасность, информационная безопасность и некоторые другие. При методической подготовке учителей информатики, представляется целесообразным рассмотреть методику формирования понятий, обучения правилам и решению задач, структурной и пошаговой разработке алгоритмов, организации учебно-исследовательской деятельности школьников. Конкретизировать теоретические основы формирования понятий, овладение которыми является важным фактором фундаментализации методической подготовки учителей. Обобщить правила формулирования определений понятий и конт примеры формулировок, например, для понятий «процессор», «информационные процессы», «растровое изображение, раскрыть сущность процесса усвоения понятия. На примере понятий «программное обеспечение компьютера» и «алгоритм» рассмотрим методические схемы введения понятий. При формировании понятия «алгоритм» можно использовать технологический подход к формированию понятий школьного курса информатики (мотивация введения понятия; определение существенных свойств понятия; формулировка определения понятия; усвоение понятия; применение понятия; систематизация понятий). Овладение этим теоретическим материалом, подкрепление его конкретными примерами необходимо учителю информатики, поскольку, как показала практика, не все педагоги владеют в должной мере методикой формирования понятий, формулировки зачастую являются некорректными, а сами понятия – «неработающими». Предложенная выше модель фундаментальной методической подготовки нацелена на овладение различными методическими схемами, обучение оперированию понятиями при решении задач, проведение сравнительного анализа формирования понятий в историческом аспекте, раскрытие деятельностной природы понятий и овладение приемами конструирования системы задач, на основе которых формируются понятия. Такая методика формирования понятий составляет фундамент методической подготовки учителей информатики. Включение данного материала способствует фундаментализации содержания методической подготовки учителя информатики, поскольку он ориентирован на выявления сущностных оснований и связей между различными процессами, протекающими при формировании понятий.

С позиции фундаментализации методической подготовки учителей информатики для овладения учащимися основами алгоритмизации необходима система средств обучения, которая включает структурные схемы, оформленные с учетом методической целесообразности, трассировочные схемы в виде таблиц и колонок для ручного тестирования алгоритма, система тестов для верификации результата, система задач для разного уровня самостоятельной деятельности учащихся. Предложенные пути овладения школьниками алгоритмическими умениями, значение алгоритмической подготовки для воспитания у школьников личностных качеств (объективное отношение к результатам, стремление к самоутверждению через созидательную деятельность, целеустремленность, умение доводить начатое дело до конца и т.п.), являются неотъемлемыми составляющими информационной культуры и фундаментального образования современного человека. Предложенная методическая подготовка позволяет учителю осознать, что алгоритмические умения учащегося напрямую связаны с развитием его мышления, с пониманием того, что все многообразие способов организации действий базируется на конечном числе алгоритмических структур, с формированием умения «мыслить структурами», представлять их в виде формализованных записей. Таким образом, на конкретных примерах обучения основам алгоритмизации раскрываются дидактические принципы (научности, доступности, систематичности и последовательности обучения, связь обучения с практикой, наглядности, сознательности и активности учащихся, рационального сочетания коллективных и индивидуальных форм учебной работы и т.д.), в

соответствии с которыми необходимо организовывать познавательный процесс, что позволит создавать благоприятные условия для фундаментализации обучения информатике. В рамках обучения фундаментальным основам информатики целесообразно использование структурных схем (блок-схем), поскольку такое использование дает возможность: наглядно отобразить базовые структуры алгоритма; записать алгоритм с определенной степенью формализации на естественном языке; разработать алгоритм для исполнителей с различной степенью отчуждения от человека; сосредоточить внимание учащихся на структуре алгоритма, а не на синтаксисе языка; анализировать логическую структуру алгоритма; высветить сущность выполняемого процесса; преобразовывать алгоритм (сведение к единому блоку); использовать принцип модульности при решении сложной задачи; осуществить быструю проверку правильности разработанного алгоритма (на уровне идеи); разобрать большее число учебных задач; сократить время непосредственной работы учащегося за компьютером, применять технологический подход к разработке алгоритмов.

В соответствии с принципом минимальной достаточности методических средств при обучении фундаментальным основам алгоритмизации, предлагается использовать все три базовых структуры: одна простая команда – следование, и две составные команды – ветвление (в полной и сокращенной форме) и повторение (с предусловием и постусловием), оформленных с учетом методической целесообразности. Подробно проиллюстрировать на конкретных примерах приемы приведения алгоритмического предписания к структурной записи (инвертирование условия составной команды, дублирование блока, соединение условий составных команд и введение дополнительной переменной – признака), что так необходимо в контексте фундаментальной методической подготовки. Эти приемы дают возможность разрабатывать алгоритмы, которые легко читаются и проверяются, надежны с точки зрения правильности, допускают модификацию без существенной перестройки всей структуры. Использование учителем данной методики позволит научить учащихся фундаментальному умению - структурно мыслить. Для поддержки такого обучения предлагается использовать наглядность в виде схематичного изображения содержимого структуры памяти, организовывать коллективную работу учащихся по разработке алгоритмов, анализировать логическую структуру алгоритма, преобразовать алгоритмическую запись в структурную форму, организовать обучение на разных уровнях сложности. Предлагаемые на практических занятиях различные виды заданий для формирования основных алгоритмических умений (определение базовых структур в алгоритме, определение назначения фрагмента алгоритма, восстановление пропущенных блоков алгоритма, выполнение пошаговой детализации алгоритма и т.д.), а также пути организации исследовательской деятельности учащихся (внесение изменения в условие задачи, решение задачи другим способом, перестройка структуры алгоритма, ограничение на использование определенных средств и т.д.), на наш взгляд являются эффективными. Обоснованным так же являются необходимость использования ручного тестирования алгоритма, когда в роли формального исполнителя выступает не компьютер, а сам учащийся. Динамическую информационную модель пошагового исполнения алгоритма можно предложить двумя способами: тестирование алгоритма с помощью таблицы (линейные и разветвляющиеся алгоритмы) и колонок (циклические алгоритмы). Необходимо, на практике разобрать примеры выполнения тестирования для линейных, разветвляющихся и циклических алгоритмов. На наш взгляд, видится целесообразным раскрывать сущность компьютерного эксперимента с использованием системы тестов, проверяющих правильность разработки алгоритмов, использование системы тестов при проведении компьютерного эксперимента. Подбор тестов, верификация и интерпретация результатов формального исполнения алгоритма являются важными этапами обучения решению задач с использованием компьютера, позволяют учащимся осознанно и целенаправленно

проводить тестирование и отладку программы, что положительное влияет на их фундаментальную подготовку.

Такая подготовка учителей к использованию различных методов и средств (блок-схема, ручное тестирование, наглядность, система тестов и задач и т.д.) при обучении школьников основам алгоритмизации и программирования является важной составляющей фундаментальной методической подготовки учителей информатики.

Таким образом, методическая подготовка учителей информатики должна быть усовершенствована с учетом особенностей фундаментализации образования. В основе развития такой подготовки может лежать модель, отражающая взаимосвязь компонентов системы методической подготовки - целей, содержания, методов, форм, средств, результатов подготовки, а также требований к обучающему и обучающемуся субъектам.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бабанский, Ю.К. Избранные педагогические труды // Ю.К. Бабанский, М.Ю. Бабанский. - Москва: Педагогика, 1989. - 560 с.
2. Лаптев В.В., Швецкий М.В. Методическая система фундаментальной подготовки в области информатики: теория и практика многоуровневого образования. - СПб.: Изд-во СПбГУ, - 2000. - 508 с.
3. Леднев В.С., Кузнецов А.А., Бешенков С.А. О теоретических основах содержания обучения информатике в общеобразовательной школе // Информатика и образование. - 2000. - № 2. - С. 13-16.
4. Лапчик М.П., Семакин И.Г., Хеннер Е.К. Методика преподавания информатики: Учеб. Пособие для студ. пед. вузов // Под общей ред. М. П. Лапчика. - М.: Издательский центр «Академия», 2001. - 624 с.
5. Бидайбеков Е.Ы. Развитие методической системы обучения информатике специалистов совмещенных с информатикой профилей в университетах Республики Казахстан: Диссертация доктора педагогических наук // Институт общего среднего образования РАО (ИОСО РАО) . - 1998. - 153 с.

Байдильдинов Т.Ж., Хаймулданов Е.С.

Білім беруді фундаментализациялау жағдайында информатика мұғалімдерінің әдістемелік дайындық мәселелері

Мақала білім беруді фундаментализациялау жағдайында информатика мұғалімдерінің әдістемелік дайындық мәселелеріне арналған. Оқытушының фундаменталды әдістемелік дайындығы, оның кәсіби өсуіне және кәсіби икемділігіне, түрлі өзгерістерге бейімделуіне, даму жағдайларын болжауына, педагогикалық және ақпараттық технологиялардың жаңа құралдарын үйренуіне негіз болып табылады. Фундаментализациялау жағдайындағы информатика мұғалімінің әдістемелік дайындығы адамгершілік педагогикасының теориялық лауазымдарына және тұлғалық бағдарланған оқытуға, оқышылардың қарым-қатынастары субъект-объектілі ден субъект-субъектілі акцентіне көшуін назарға ала отырып, болашақ мұғалімнің даярлығының практикалық бағыттылығына, оқыту үрдісін ұйымдастыру үшін жүйелі және қызметті тәсілдерді пайдалана отырып негізделуі тиіс деп санаймыз.

Кілттік сөздер: *білім беруді фундаментализациялау, мұғалімнің әдістемелік дайындығы, модель жүйесі.*

T.Zh. Baidildinov, E.S. Khaymuldanov

Methodical preparation of teachers of informatics taking into account the peculiarities of the fundamentalization of education

The article is devoted to the issues of methodical training of computer science teachers under the conditions of fundamentalization of education. The fundamental methodical

preparation of the teacher is the basis for his professional growth and professional flexibility, adaptation to various changes, forecasting the development of situations, mastering new means of pedagogical and information technology. We believe that the methodical preparation of the computer science teacher in the conditions of the fundamentalization of education must be based on the theoretical principles of humane pedagogy and personality-oriented learning, taking into account the shift of emphasis from subject-object to subject-subject relations of the instructor, to the practical orientation of training the future teacher, system and activity approaches to the organization of the learning process.

Key words: *fundamentalization of education, methodical training of the teacher, model of the system.*

УДК 004.414

НЕКОТОРЫЕ ПОДХОДЫ К ПРОЕКТИРОВАНИЮ ИНФОРМАЦИОННЫХ СИСТЕМ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

Оразбек Б.Р., Уалиев Н.С., Сергазинова Э.С.

Жетысуский государственный университет им. И.Жансугурова, г.Талдыкорган, baglan-87@mail.ru

В статье рассмотрены отдельные вопросы подготовительного этапа разработки небольших информационных систем на конкретном примере и выбора оптимального пути дальнейшего реализации проекта, исходя из заданных условий.

Ключевые слова: *информационная система, модель данных, среда разработки, база данных, система управления базами данных, Web-приложение, настольное приложение.*

В современном мире уже довольно сложно представить работу без автоматизированных систем управления в различных сферах человеческой деятельности, в том числе в образовательных учреждениях. В высших учебных заведениях в различных программах ведутся базы данных преподавателей, студентов и других сотрудников вуза, автоматизируется работа приёмной комиссии, предоставляется электронное расписание и многое другое. Неудивительно, ведь благодаря автоматизации мы экономим время и ресурсы при решении сложных задач. Она исключает человеческий фактор и позволяет контролировать выполнение трудовых функций всего учреждения.

Кроме того, автоматизация организационно-управленческой деятельности представляет собой немаловажное направление информатизации образования, что в свою очередь является одной из основ современного социального развития общества.

В этой связи, во многих вузах Республики Казахстан имеются собственные подразделения, на которых возложены задачи по созданию и внедрению автоматизированных систем управления образовательного учреждения.

Настоящая статья посвящена некоторым практическим вопросам разработки небольших информационных систем, на примере подготовки к этапу проектирования и определения ключевых характеристик системы (*подсистемы*) управления деятельностью приёмной комиссии (*в настоящее время успешно функционирует*) Жетысуского государственного университета им.И.Жансугурова, принимающем в среднем 2000-2500 абитуриентов в год.

Необходимо отметить, что в учебном заведении имеется несколько отдельно функционирующих информационных систем, которые в числе других направлений

деятельности, автоматизируют учет движения студентов и учебный процесс. В то же время, они рассчитаны только на работу с зачисленным контингентом, без охвата функции приемной комиссии.

Первоначальный отбор документов, учет абитуриентов и связанное с этим процессом формирование отчетности и документации по зачислению осуществлялось в ручном режиме (*около 10 видов отчетов, включающих информацию по различным критериям и категориям*). Для хранения данных использовались редакторы популярного пакета офисных программ Microsoft Office.

Далее, только после полного окончания приемной кампании, сведения в отношении каждого зачисленного абитуриента в ручном режиме вводились в существующие системы.

Излишне упоминать, что подобное положение вещей препятствовало эффективной работе приемной комиссии.

При этом, самыми серьезными проблемами являлись два взаимосвязанных негативных обстоятельства – большая трата временных ресурсов (*человеко-часов*) и постоянно возникающие ошибки, допускаемые при ручной обработке данных. В особенности это касалось отбора лиц, подлежащих дальнейшему зачислению в вуз, и формирования соответствующей документации (*представления и приказы на зачисление*).

Таким образом, описанная ситуация стала основанием для принятия решения о разработке информационной системы (*подсистемы*) в рамках подготовки магистерской диссертации на тему **«Моделирование, проектирование и разработка модуля «Студент» единой информационной системы ЖГУ им.И.Жансугурова»**, позволяющей максимально упростить и автоматизировать работу приемной комиссии университета.

Помимо изложенного, полагалось, что разработка модуля станет частью глобального проекта по созданию единой информационной системы ЖГУ им.И.Жансугурова (*далее - ЕИС*) отделом развития информационных систем и электронного администрирования. Суть данной работы заключается в объединении не утративших актуальность информационных систем университета, разработки новых модулей и их объединении (*логическом и/или физическом*) с помощью уже введенного в эксплуатацию центрального блока ЕИС (*центрального модуля единой информационной системы, к которому в настоящее время уже подключены некоторые подсистемы*).

После постановки задачи и утверждения необходимых документов разработчику предстояло определить ключевые моменты в реализации проекта:

1. Необходимо ли будущую систему полностью интегрировать с ЕИС университета (*физически привязать*) или вывести ее отдельно, обеспечив лишь минимально необходимую логическую связь ЕИС.

2. Выбор модели данных.

3. Определение механизма взаимодействия с пользователями (*разработка Web-приложения или удаленного приложения с подключением к сетевой БД*).

Однако, для получения ответов на указанные вопросы следовало изучить первоначальные условия:

- система будет эксплуатироваться только в период работы приемной комиссии (*как правило, с начала июня по конец августа*);

- предполагаемое количество пользователей – 15-20 (*секретари приемной комиссии*);

- отсутствие необходимости организации удаленного доступа по Интернету (*система будет работать только в пределах корпоративной сети*);

- предполагаемое количество абитуриентов, сведения о которых будут обрабатываться за период приемной кампании – от 2000 до 2500;

- согласно предъявленным требованиям, для персональных данных об абитуриентах необходимо использовать 90 полей (*реквизитов*) различного типа (*максимальный размер одной записи не превышает 300Кб*);

- интенсивный поток абитуриентов, требующий непрерывного и бесперебойного внесения данных в систему (*особенно в последнем месяце летнего периода*);

- один разработчик и кратчайшие сроки реализации проекта (*2 месяца*).

При этом, руководством учреждения выдвигались жесткие требования к отказоустойчивости системы и максимальному удобству интерфейса для пользователей.

Исходя из вышеизложенного, решение ключевых вопросов осуществлялось следующим образом.

Вопрос 1. Если период эксплуатации модуля «Студент» ограничивается только одним сезоном, есть ли смысл его физически интегрировать или каким-либо другим способом осуществить стационарную связь с существующей ЕИС, которая функционирует практически круглый год?

Кроме того, обособленность подсистемы «Студент» позволило бы в будущем дополнять и развивать ее в автономном, независимом режиме, с учетом специфики деятельности приемной комиссии (*модульный подход*).

Данное обстоятельство также сокращает временные затраты разработчика на детальное изучение создаваемой ЕИС (*за исключением структуры и модели данных*), и дает ему определенную возможность выбора собственных подходов к реализации проекта.

Таким образом, решение было принято в пользу разработки независимой подсистемы, а ее связь с ЕИС ограничить единовременным экспортом данных по окончанию приемной кампании и периодическим обновлением общих справочников (*около 15 справочников, которые изредка потребуется обновлять из центрального блока ЕИС в автоматическом режиме*).

Вопрос 2. При выборе модели данных следовало учесть будущее количество сущностей (*около 30*) и их взаимосвязь. После детального анализа преимуществ и недостатков решено использовать реляционную модель данных.

Достоинства реляционной модели:

- Изложение информации в простой и понятной форме (*таблица*).
- Реляционная модель данных основана на строгом математическом аппарате, что позволяет лаконично описывать необходимые операции над данными.
- Независимость данных от изменения в прикладной программе.
- Для работы с моделью данных нет необходимости полностью знать организацию БД.

Недостатки реляционной модели:

- Относительно медленный доступ к данным.
- Требуется относительно большой объем памяти (*по сравнению с другими моделями*). [1].

С учетом высокой пропускной способности современных локально-вычислительных сетей и относительно небольшого объема будущей базы данных, отмеченные недостатки серьезным препятствием не являлись.

В свою очередь, сетевая и иерархическая модели были отклонены по причине невозможности обеспечения целостности данных и сложности организации связей между сущностями (*предполагалась глубина связей более 5*).

В качестве системы управления базами данных (*СУБД*) выбрана Microsoft SQL Server 2014, на использование которой учреждение имеет соответствующую лицензию.

Вопрос 3. Перед решением данной задачи следовало изучить основные недостатки и преимущества видов приложений, которые изложены в таблице 1 [3, 4]:

Таблица 1. Сравнение настольных и Web-приложений.

<i>Web-приложения</i>		<i>Настольные (локальные) приложения</i>	
Преимущества	Недостатки	Преимущества	Недостатки
Web-клиенты есть для любых платформ, от настольных компьютеров до сотовых телефонов.	Необходимость программирования на разных языках. Каждый браузер, а иногда и каждая версия браузера имеет свою модель документа и событий, свою реализацию стилей.	Приложение легко интегрируется с прочими настольными приложениями и системным ПО. Для корпоративных систем важна интеграция с офисным пакетом, почтовыми клиентами, мессенджерами и т.д.,	Жесткая привязка приложения к операционной системе, отсутствие кроссплатформенности
Простота установки. После создания новой версии web-приложения её не надо устанавливать на все компьютеры - достаточно установить на сервер.	Stateless (не запоминает состояние сеанса);	Клиенты снимают часть нагрузки с серверов.	Трудности, связанные с локальной установкой, а также с обновлением клиента
Простота программирования интерфейса. Создавать HTML из шаблонов куда проще и удобнее, чем создавать графические приложения визуальными редакторами интерфейсов.	Недостаточно развитый интерфейс HTML.	Широкие возможности для разработки практически любого интерфейса.	
Распределённость. Клиент может добраться до сервера отовсюду, откуда позволяет связность сети, настройки сетевых экранов и прокси	-	Пользователи работают в привычном интерфейсе, свойственном конкретной оболочке операционной системы.	

Как было отмечено ранее, одним из главных требований к будущей системе являлось максимальное удобство интерфейса для непосредственных пользователей, выраженное в простоте главного регистрационного блока и возможности представления списка абитуриентов в различных, настраиваемых формах.

К примеру, секретарю приемной комиссии могла понадобиться сортировка по определенному критерию, настройка отображаемых полей, поиск, группировка и/или

фильтрация записей, а также возможность экспорта этих сведений в офисные приложения. Причем данные процедуры должны осуществляться в оперативном режиме, и требовать минимального количества действий от пользователя.

Кроме того, предусматривалось создание гибкого и эффективного блока формирования отчетов.

Определенно, такие возможности реализовать с помощью Web-технологий крайне затруднительно (*практически невозможно*). Помимо изложенного, исходя из начальных условий, где предполагалось относительно небольшое количество клиентов и функционирование БД только в пределах корпоративной сети, основные преимущества (*гибкость и переносимость*) веб-приложений оказались не востребуемыми.

В свою очередь, недостатки этой технологии могли стать причиной снижения эффективности работы подразделения (*несвоевременный или ошибочный ввод данных в последующем мог привести к угрозе срыва процесса зачисления, неэффективный интерфейс при большом количестве атрибутов существенно увеличивал время внесения данных*).

Таким образом, отказавшись от применения веб-технологии, следовало определить способы минимизирования недостатков настольных приложений.

С первым недостатком (*см. таблицу 1*) в учреждении практически проблем не возникало, так как на всех корпоративных персональных компьютерах (ПК) установлена лицензионная операционная система Microsoft Windows 7.

Решение второй проблемы требовало определенных усилий.

Так, единовременная установка небольшого по объему приложения (*предполагалось, что установка приложения на один ПК займет не больше 5 -10 минут*) на 20 компьютеров задача несложная. Однако, когда в приложение будут добавляться новые функциональные возможности и исправляться обнаруженные в ходе эксплуатации недостатки (*а на начальном этапе функционирования любого приложения этого не избежать*), то частый обход клиентских ПК системным администратором превратится в дополнительную рабочую нагрузку. Не облегчает ситуацию и использование различных программ удаленного доступа к персональному компьютеру, так как сама процедура обновления по-прежнему будет осуществляться в ручном режиме.

Наряду с этим, возложение этой задачи на самих пользователей, могло привести к различным негативным последствиям (*несвоевременное обновление, некорректная установка и т.д.*).

Решение данного вопроса состояло в следующем. Приложение должно хранить свои компоненты непосредственно в базе данных, и обновлять их при выпуске новых версий. С учетом достаточно высокой пропускной способности корпоративной сети и возможности хранения в СУБД MSSQL больших объемов бинарных данных, даже полное обновление программы объемом 20Мб (*предполагаемый объем основного файла приложения*) заняло бы не больше 10 секунд.

По итогам оценки ситуации, окончательное решение принято в пользу разработки настольного приложения.

В качестве среды разработки предполагалось использовать интегрированную среду Embarcadero Delphi XE7 совместно с библиотеками компонентов, предлагаемой компанией Developer Express (*также используемые учреждением по лицензиям*).

Таким образом, при подготовке к разработке небольших информационных систем в пределах одной корпоративной сети, особое внимание следует уделять начальным условиям, полное понимание которых приведет к выбору наиболее оптимальных путей реализации проекта. В данном случае использование принципа модульного подхода, построения реляционной модели данных и создания настольного (*удаленного*) приложения полностью оправдало себя на этапе проектирования, разработки и эксплуатации модуля «Студент», которая при этом имела необходимую функциональную связь с ЕИС университета, повышая эффективность организационно-управленческой деятельности учебного заведения.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Медведкова И. Е., Бугаев Ю. В., Чикунов С. В. Базы данных. Учебное пособие. – Воронеж, 2014. -105с.
2. Исаев Г. Проектирование информационных систем. Учебное пособие. -М.: Омега-Л, 2015. – 432с.
3. <http://lamp-dev.ru/desktop-vs-web-applications-340.html>
4. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Веб-приложение>
5. <http://www.daniel-spb.ru/AdvantagesDisadvantages.aspx>

Оразбек Б.Р., Уалиев Н.С., Сергазинова Э.С.

Білім беру мекемелеріндегі ақпараттық жүйелерді жобалаудың кейбір тәсілдері

Мақалада нақты мысалда үлкен емес ақпараттық жүйелерді құрудың дайындық кезеңінің жеке сұрақтары және берілген шарттарға сәйкес жобаны одан ары жүзеге асырудың тиімді жолдарын таңдау қарастырылған.

Кілттік сөздер: ақпараттық жүйе, деректер үлгісі, құрастыру ортасы, деректер қоры, деректер қорын басқару жүйесі, Web-қосымша, үстелдік қосымша.

B. Orazbek, N. Ualiev, E. Sergazinova

Some approaches to the design of information systems in educational institutions

The article discusses some issues of the preparatory stage of development of small information systems on a concrete example and the choice of the optimal way for further implementation of the project, based on specified conditions.

Key words: information system, data model, development environment, database, database management system, Web application, desktop application.

УДК 378.14:004

АНАЛИЗ ВОЗМОЖНОСТЕЙ КОНЦЕПЦИИ WEB 3.0 В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Сахипов А.А., Сентбаев М.Ж.

*Жетысуский государственный университет имени И.Жансугурова, Талдыкорган,
a.sahipov@zhgu.kz*

В статье рассмотрены вопросы проектирования образовательной среды с использованием современных информационно-коммуникационных технологий в частности применение возможностей концепции Web 3.0, которые способствуют достижению эффективных результатов в образовательном процессе. Интернет ресурсы и технические устройства современного мира расширяют возможности организации учебного процесса. Получение качественного образования с учетом индивидуальных потребностей стало толчком к изменению традиционной системы образования. Раскрыты возможности технологии Web 3.0 для реализации личностно-ориентированного обучения.

Ключевые слова: Web-технологии, технология Web 3.0, личностно-ориентированное обучение, самоорганизация образовательного процесса.

Исследования в области образовательного процесса подвергают критике традиционную систему образования. Процесс внедрения новых технологий в образовательный процесс, использование возможностей средств информационно-коммуникационных технологий позволяет расширить возможности образовательной среды.

Новый этап развития образовательной системы формируется в результате разработок в области информационно-коммуникационных технологий, которые за последние десять лет подверглась большим изменениям. В последние годы набор технологий и социальное общение через сеть Интернет перетерпела ряд важнейших изменений в результате, которого произошел переход от простого доступа к технологии до участия в технологии. Разработка и внедрение в образовательный процесс современных информационно-образовательных ресурсов должны повысить качество обучения, благодаря возможностям: визуализации материала, повышение интерактивности обучения, доступность знаний, оперативный контроль, помощь экспертов.

Сервисы, предоставляемые Интернет послужили толчком к развитию Web-ориентированных концепций и технологий, что привело современное информационное поле к качественному скачку в поисках и обработке информации. Для выявления особенностей различных поколений Web-технологий необходимо рассмотреть сравнительный анализ существующих версий — Web 1.0, 2.0, 3.0 и их особенности в использовании в образовательном процессе.

Технология Web 1.0 состояние сети Интернет в 90-х годах XX века. Для этого периода характерны параметры, отвечающие начальным этапам становления технологии: уровень компьютерной грамотности пользователей низкий, ограниченное количество Интернет сервисов, медленное подключение. Веб-сайтам первого поколения были присущи следующие основные черты:

- содержимое веб-страниц – статичное;
- разработчики сайта являются одновременно администраторами и создателями контента;
- использование нестандартных тегов, которые поддерживал определенный тип браузера;
- для корректного отображения данных необходимо учитывать версию браузера и разрешение монитора;
- обратная связь осуществлялась благодаря гостевым книгам и чатам.

Условно, окончанием эпохи технологии первого поколения считается 2001 год, произошел обвал акций интернет-компаний. Созданные сайты остались, но в дальнейшем созданные сайты отвечали другим требованиям [1].

Следующий этап становления Web-концепции характеризовался как — методика проектирования систем. Особенностью технологии Web 2.0. является принцип привлечения пользователей. Пользователи не только используют созданный контент, но они играют роль администратора, который может обрабатывать и дополнять уже созданный сайт.

Концепция Web 3.0 предполагает создание «надежного, гибкого, оптимизируемого и при этом «дружественного» по отношению к пользователям набора технологий и стандартов, которые позволили бы любому пользователю, где бы он ни находился, идентифицировать любое находящееся поблизости от него устройство и создать сеть с ним. Это станет возможным даже в отсутствие у него, каких бы то ни было технических знаний» [2].

Суть предложенной концепции заключается в том, что пользователи, являются активными участниками и создателями метаданных. Семантическая сеть, таким образом, решает самую актуальную проблему развития Интернета - поиск значимой информации. Главное отличие сервисов Web 3.0 состоит в коллективной реализации контента, который контролируется экспертным сообществом, тем самым обеспечивая высококачественный образовательный ресурс. Технология Web 3.0. предполагает реализацию специализированных дифференцированных сайтов по областям применения. Web 3.0. представляется как социальное сообщество фундаментальным отличием, которого является автоматический вывод рекомендаций.

В настоящее время технология Web 3.0 получила широкое распространение. Ярчайшими представителями перехода на концепцию технологии Web 3.0 стали такие

известные проекты как: Digg (с условием введения модерации и корректировки информационного потока), YouTube и юмористический видеосервис Funny Or Die, а также сервис Google Wave.

Таблица 1. Сравнение технологий Web 1.0, Web 2.0 и Web 3.0

Параметры характеристик	Web 1.0	Web 2.0	Web 3.0
Общее описание	Интерактивная паутина	Программируемая паутина	Паутина связанных данных
Единица представления	Веб-страница	Веб-приложение	Пространство данных
Единица обмена данными	Адрес страницы (URL)	Адрес веб-приложения (URL)	URI ресурса, сущности, объекта
Представляемые услуги	Поиск (результаты поиска не точны)	Сообщества (блоги в социальных сетях)	Поиск (результаты поиска точны)
Модель развертывания системы	Централизованная	Централизованная, с делегированием части полномочий пользователем (регистрация нового пользователя автоматически приводит к созданию среды для него)	Распределенная, с выделенными централизованными функциями
Модель данных	Логическая (иерархическая, на основе DOM)	Логическая (иерархическая, на основе XML)	Концептуальная (графы RDF)
Пользовательский интерфейс	Динамически генерируемый (server-side) статичный интерфейс (client-side)	Динамически генерируемый (server-side), с возможностью частичного изменения на стороне клиента (XSLT, XQuery/XPath)	Полностью динамический интерфейс, представляемый возможностью самоописания RDF
Запросы данных	Полнотекстовый поиск	Полнотекстовый поиск	Полнотекстовый поиск + поиск в графовых структурах с помощью SPARQL (Structured Graph Pattern Query Language)
Web как средство массовой информации	Представляет мнение автора/издателя	Отражает мнение социальной группы, состоящей из равноправных авторов и комментаторов	Представляет мнение социальной группы, подкрепленное экспертными оценками

Графы RDF (**Resource Description Framework**-среда описания ресурса) – это модель представления данных, которая была разработана консорциумом глобальной сети. Графы RDF является частью концепции семантической паутины.

Ресурсом RDF является сущность. Сущность может быть представлена в виде информационной или неинформационной. Множество RDF-утверждений образует ориентированный граф. Вершинами этого графа являются субъекты и объекты, а рёбра представляют отношения [3].

Семантическая сеть - представляют собой модели хранения понятий (слов, высказываний) в семантической *памяти*. Их организация и структурирование основаны на содержательном описании понятий и слов, обозначающих эти понятия и составляющих содержание семантической памяти.

Пользователь сети, до этого времени единолично создавал контент, по главной идее технологии Web 3.0 с этого момента, данная работа будет проводиться коллективно. Пользователи контента имеет статусы по уровню использования сети и уровню компетентности, появляется новое направление пользователей эксперты области знаний.

Ежедневный информационный поток заполняется различной непроверенной информацией, которая создается пользователями различного уровня знаний, по этой причине стал острым вопрос создания Web-концепции создаваемой профессионалами. Поднять имеющиеся Интернет ресурсы на качественно новый уровень станет возможным, когда профессионалы, эксперты будут проверять изложенные пользователями факты и материалы, редактировать заголовки и ошибки. По сути, будет происходить фильтрация информационного потока.

В условиях нововведений в современном мире не остается без внимания оптимизация учебного процесса с использованием новых подходов и технологий [4].

Переход от традиционных форм обучения к самоорганизуемым. Личностно-ориентированное обучение – направление определителем, которого является самоорганизация образовательного процесса. Цель, которого создание у обучаемого механизмов самоорганизации, саморазвития, адаптации, становление самобытного личностного образа. Через самостоятельное получение знаний студент контролирует уровень и качество своего образования. Личностно-ориентированное обучение предполагает самостоятельное изучение значительного объема информации, что способствует проникновению новых технологий в образовательный процесс. Возможности новых технологий гораздо шире традиционных форм обучения. Доступность, открытость, интерактивность, коллективизм, социально-коммуникационные сервисы предоставляемые технологией Web 3.0 становятся естественной образовательной средой, целесообразность использования которой в учебных целях не вызывает сомнения.

Для облегчения процесса получения новых знаний необходимо применение концепции технологии Web 3.0, но благодаря данной концепции появляются новые сервисы и технологии, предоставляющие возможности хранения данных и усовершенствованных способов обработки информации – облачные вычисления.

Облачные вычисления – это концепция, которая подразумевает обеспечение повсеместного и удобного доступа к сетевым ресурсам пользователя [5].

Использование технологии Web 3.0. в образовательном процессе является весьма перспективным, поскольку данная технология на начальных стадиях предусматривает защиту от недостоверной информации или некачественных материалов на открытых образовательных ресурсах, возможность редактирования преподавателем, экспертом предоставляемых ресурсов, используемых в обучении.

В связи с развитием систем коммуникаций и доступности сети Интернет благодаря спутниковому и беспроводному соединению стало возможным применение в образовательной системе мобильных технологий. Средства мобильной связи: смартфоны, планшеты и прочее усилили процесс коннекта и расширили возможности пользователей. Обучаемый, в любой точке мира и в удобное время может воспользоваться необходимыми ресурсами, установить связь с экспертом, получить доступ к необходимым библиотекам и хранить данные в облачных вычислениях. Применение мобильных технологий в образовательной системе реализует поддержку электронного непрерывного обучения.

Возможности концепции Web 3.0. в образовательном процессе:

– организация распределенных электронно-образовательных ресурсов;

- передача учебной, методической, научной и справочной информации в текстовом, графическом, звуковом и видео-форматах;
- просмотр медиа составляющих материалов;
- визуальное представление и воспроизведение учебной информации в различных форматах (текст, графика, анимация, звук, видео);
- постоянный доступ к образовательному контенту;
- свободный доступ к учебной, методической и справочной информации с использованием компьютерной техники и Интернет соединения;
- совместная деятельность вне зависимости от географического расположения участников образовательного процесса;
- консультации со специалистами, педагогами и обсуждение материалов;
- оперативная обратная связь;
- организация контроля оценочных мероприятий в электронном формате с возможностью доступа с любого технического устройства (компьютер, смартфон, планшет);
- хранение и резервное копирование информации различных видов;
- организация телеконференций (аудиоконференций и видеоконференций) в режиме реального времени;
- обмен информацией одновременно с большим числом пользователей по определенной теме (форумы, чаты, сообщества);
- организация исследовательской работы научных и учебных центров.

Совместное обучение, по концепции технологии Web 3.0 может осуществляться в различных контекстах. Созданный контент будет ориентирован на многопользовательские сервисы, в его структуре будет легче организовать «групповое обучение».

Технология Web 3.0 предоставляет возможности более быстрой визуализации данных, расширяют возможности взаимодействия в трехмерном пространстве, повышают элементы наглядности материалов всего образовательного процесса. Трехмерный Web позволит студентам наглядно увидеть все лабораторные эксперименты и практические работы, что повысит уровень практических умений.

Проекты образования 3.0 ставят перед собой следующие цели:

- повышения качества образования. Улучшение результатов обучения. Самостоятельная обработка нового материала и получение новых знаний;
- создание реального и виртуального форм общения между участниками образовательного процесса;
- обеспечение методической рефлексии благодаря работе экспертной комиссии контента.

Технология Web 3.0 акцентирует особое внимание на:

- повышение мотивации обучения;
- информатизацию образовательного процесса, включая все структурные подразделения. Использование электронных журналов, дневников, электронных учебников, развитие дистанционных технологий.
- обеспечение сетевого взаимодействия, участие в разработке и применении образовательного сегмента, использование сетевых сообществ.
- вариативность и дифференцированность содержания образования;
- использование в образовательном процессе исследовательских и игровых технологий [6].

Концепция технологии Web 3.0 предполагает изменение архитектуры сетевого взаимодействия в соответствии с требованиями современного мира и системы образования в частности. Сеть, созданная экспертами, ведет к повышению качества информации и избавляет от недостоверной, что соответствует концепции технологии.

На основе проведенного анализа можно сделать вывод, что применение в образовательном процессе технологии Web 3.0 является целесообразным. Активно вовлекая в образовательный процесс всех его участников, технология предоставляет возможности организации учебного контента отвечающий требованиям и задачам пользователя. Повышение мотивации к обучению, расширение возможностей визуального представления задач, доступность, открытость предоставляемая технологией Web 3.0 изменяет представление о сети Интернет.

ЛИТЕРАТУРА:

1. В.А. Трайнев, В.Ю. Теплышев, И.В. Трайнев Новые информационные коммуникационные технологии в образовании. - 2-е изд.- М.: Дашков и К", 2013.- 320с
2. В. П. Бакалов, Б. И. Крук, О. Б. Журавлева Дистанционное обучение. Концепция, содержание, управление Изд: Горячая Линия – Телеком, 2008.- 108с.
3. Голицына И.Н., Половникова Н.Л., Мобильное обучение как новая технология в образовании. Educational Technology & Society, 14(1), 2011
4. Зенкина С.В. Педагогические основы ориентации информационно-коммуникационной среды на новые образовательные результаты: Дисс. д-ра пед. наук. – Москва, 2007.
5. Зенкина С.В. Информационно-коммуникационная среда, ориентированная на новые образовательные результаты[Текст] / С.В.Зенкина- М.,2007.
6. Mark Watson Scripting Intelligence: Web 3.0 Information, Gathering and Processing, apress, 2009,-351 с.

Сахипов А.А., Сеитбаев М.Ж.

Білім беру процесінің web 3.0 концепциясының мүмкіндіктерін талдау

Мақалада ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалана отырып білім беру ортасын жобалау мәселелері қарастырылған атап айтқанда Web 3.0 тұжырымдамасының мүмкіндіктерін қолдану, олар білім беру үдерісінде тиімді нәтижелерін қол жеткізуге ықпал етеді. Қазіргі әлемнің Интернет ресурстары мен техникалық құрылғылары оқу процесін ұйымдастыру мүмкіндіктерін кеңейтуде. Жеке қажеттіліктерін ескере отырып сапалы білім алу дәстүрлі білім беру жүйесінің өзгеруіне түрткі болды. Жеке бағыттап оқытуды жүзеге асыру үшін Web 3.0 технологиясының мүмкіндіктері анықталған.

Кілттік сөздер: *Web технологиялары, Web 3.0 технологиясы, тұлғалық бағытталған оқыту, оқу үрдісін өзін-өзі ұйымдастыру.*

A.Sakhipov, M.Seitbayev

Analysis of possibilities of web 3.0 concept in the educational process

The article considers the issues of designing the educational environment using modern information and communication technologies, particularly, the application of the possibilities of the Web 3.0 concept, which contribute to achieving effective results in the educational process. Internet resources and technical devices of the modern world expand the possibilities for organizing the educational process. Getting high-quality education tailored to individual needs has become the impetus for a change in the traditional education system. The possibilities of Web 3.0 technology for realization of personality-oriented learning are revealed.

Key words: *Web technologies, Web 3.0 technology, personality-oriented learning, self-organization of the educational process.*

ӘОЖ 510

МОДУЛЬДІК ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Тасболатова Р. Б., Нүсіпбай Қ.

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
Kurmania_1987@mail.ru*

Мақалада еліміздегі білім беру орындарында, әсіресе, орта және арнайы білім беру мекемелерінде қолданысқа енген модульдік оқыту технологиясы жайлы айтылаған. Сондай-ақ, модульдік оқытудың негізгі құрылымы түсіндіріліп және оның оқу сапасын жоғарылатудағы тиімділіктері мен ерекшеліктері көрсетілген.

Кілттік сөздер: *модульдік оқыту технологиясы; ерекшелік; тиімділік; жеке тұлға; педагогикалық технология, технология; танымдық процестер; жеке қасиеттер; оқу үрдісі.*

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында: «Білім беру жүйесінің басты міндеті - оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді акпараттандыру, халықаралық коммуникациялық желілерге шығу, ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтарды ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдалуға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау», - деп атап көрсетілген. Ал, Қазақстан Республикасы жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандартында: «Аталған мақсаттарға жету үшін жалпы білім беретін оқу орындары оқытудың әр түрлі технологияларын қолдана алады. Осы стандартта белгіленген талаптарды мүмкіндігінше нақты жағдайларда жүзеге асыру үшін олар оқытудың, тәрбиелеудің, оқу процесін бақылаудың түрлерін, құралдарын және әдістерін өздері таңдауға құқылы», - делінген.

Бүгінгі таңда бұл жүктелген міндеттерді жүйелі түрде жүзеге асыру үшін ұстаздарға қойылатын талаптарда күрделі. Олар оқытудың жаңа педагогикалық технологияларын меңгеруі және оны өзінің қызметінде ұтымды пайдалануы керек. Бұл жерде біз әуелі технология және педагогикалық технология ұғымдарының ара-қатынасын ажыратып алу үшін бұл терминдерге ғалымдардың берген ғылыми түсініктемелеріне тоқталып өтейік.

«Технология» – оқушы мен ұстазға бірдей қолайлы жағдай тудырушы оқу процесін ұйымдастыру және жүргізу, бірлескен педагогикалық әрекетті жобалаудың жан-жақты ойластырылған үлгісі (Монахов В.М.). Ал, «Педагогикалық технология - педагогикалық мақсатқа жету үшін пайдаланылатын барлық дара, инструменталдық және әдістемелік құралдардың қолдану реті мен жиынтығының жүйесін білдіреді (Кларин М.В.).

Әлемде қоғамдық қарым-қатынастардың үдемелі өзгеруіне байланысты, дүниежүзілік білім беру кеңістігінде біршама динамикалық түрлендірулер жүргізілуде. Осыған сәйкес, жастарға білім беру мен оларды тәрбиелеу педагогтің үстемдік тұрғыда оқытудан тұлғалық бағдарлы оқытуға көшудің жаңа парадигмалары (үлгісі) қалыптасуда. Оқу орындарында білім беру мен тәрбиелеу үрдісі оқушы тұлғасы мен кәсіби-тұлғалық қасиеттерінің қалыптасып дамуына, өз бетімен іс-әрекет құралдарын жүзеге асыруға айрықша көңіл аударылуда. Бұл өзекті мәселені шешуде шетелдің ғалымдарымен бірге Қазақстан ғылымдары да өз үлестерін қосуда. Оған бүгінгі таңдағы қолданысқа енген оқытудың жаңа технологиялары дәдел бола алады.

Дәстүрлі оқытудың мазмұны мен әдістемесі білім алушының пән бойынша оқу материалын теориялық мазмұнда игерсе, ал тәжірибеде қолданылуы шектеулі болғаны белгілі. Ал, білім беру процесінің жаңа үлгілері (парадигма) мен оқытудың жаңа технологиялары білім алушының тұлғалық және кәсіби-тұлғалық қасиеттерін қалыптастырып дамыта, оның меншікті потенциалына негізделе, өз бетімен оқу-танымдық іс-әрекеттерді жүргізу, тапсырмаларды дербес орындап, шығармашылық және интеллектуальды қасиеттерін

жетілдіруді, өзін-өзі жетелеуді көздейді. Нақтырақ айтқанда, білім алушы өз жолында кездескен қиындықтарды өзі танымның әдістерімен сауатты шешіп, табысты нәтижелерге жетуге барлық танымдық потенциалын жұмылдыруға бағыттайды. Оқу үрдісінде білім алушының аталған қасиеттерін жүзеге асыруға мұғалімнің рөлі жетекшілік, кеңесші және достық қатынаста жүруге бағыт алады. Жоғарыдағы қасиеттер мен қарым-қатынасты орнықтыруға, оны оқу процесінде жүзеге асыруға оқытудың жаңа технологиялары өздерінің материалданған тәжірибесімен үлкен ықпал етеді. Қазіргі Отандық білім беру оқу орындарында, әсіресе, жалпы және кәсіби білім беру мектептерінде оқытудың жаңа технологияларын оқу процесінде белсенді қолдануға ұмтылуда.

Жоғарыда атап өткеніміздей білім берудің негізгі мақсаты – әрбір оқушыны өзінің бейіміне қарай негізделіп, оның қызығушылығын оятып, таным қабілеттерін дамыту болып табылады. Ал, оқушының ақыл-ойын, танымдық қасиеттерін ашу үшін жеке оқыту технологиясының қажеттілігі туындады. Түсіндіру, көрнекілік әдістері бар дәстүрді жүйе мұғалім оқушыға сабақты түсіндірумен оны сұраумен және бақылап бағалаумен шектелген. Оқушылар бір ғана бағытта жұмыс жасайтын. Оқытушының әр оқушыға жеке көңіл бөліп, оның тұлғалық қасиеттерін дамытуға мүмкіндігі жоқтың қасы еді. Қазір еліміздегі білім беру мекемелері заман талабына сай оқытудың ескі формасын жаңа технологиялармен алмастыруда. Солардың ішінде әлемдік және отандық ғалымдардың тәжірибесінен өтіп, білім беру орындарында кеңінен қолданысқа енген жаңа технологияның бірі – модульдік оқыту технологиясы.

Бұл технология 1970 жылдардан бастап белгілі. Ал, Қазақстаннан модульдік оқыту технологиясын алғаш зерттеген ғалымдардың бірі – М.М. Жанпейісова.

Енді бұл жаңа технологияның өзге технологиялармен салыстырғандағы негізгі басымдылықтарына тоқталайық:

- Модульдік технологияда оқытудың мақсаты қаланады,
- Оқытудың базалық (негізгі) дайындығы есепке алынады (оқушылар әртүрлі темпте оқи алады және материалдың меңгерілуі әр оқушы үшін жеке бейімделген болып табылады)
- Бұл технологияны пайдалану мұғалімге жүйелігімен, бірізділігімен пайдалы болып саналады. Ал, бұл өз кезегінде оқушылардың тақырыпты меңгеру сатысын жеделдете түседі.
- Бұл жаңа жүйе оқушының өзін-өзі іштей дамытудың кең диапазонына ие болғандықтан білім сапасының жоғарлауына жол ашады.

Ғалымдардың пікірінше, педагогикалық үрдістің тиімділігінің артуына мүмкіндік беретін білім беру мен тәрбие бірлігін сақтай отырып, оқушыға берілетін білімнің үйлесімділігімен қатар, әрбір жеке тұлғаның ерекшелігін ескере отырып, білімділігіне сәйкес бағдар беру, танымдық ізденімпаздығын дамытудағы оқытудың прогрессивтік қадамының бірі – модульдік оқыту.

С.И. Ожеговтың пайымдауынша модуль дегеніміз – белгілі бір тақырып ішіндегі бөліктердің өзара топтастырылған жүйесі.

М.М. Жанпейісованың технологиясында модуль үш бөліктен, яғни: кіріспе, әңгімелесу (сұхбат), қорытынды бөлімдерінен құралады.

Әр оқу модулінде сағат саны әртүрлі болады. Бұл оқу бағдарламасы бойынша сол тақырыпқа, тақырыптар тобына немесе тарауға бөлінген сағат санына байланысты. Оқу модулінің өзгешілігі жалпы сағат санына қарамастан кіріспе және қорытынды бөлімдерге 1-2 сағат беріледі. Барлық қалған уақыт әңгімелесу бөлімінің меншігінде болады.

Кіріспе бөлімінде мұғалім оқушыларды оқу модулінің жалпы құрылымымен, оның мақсат, міндеттерімен таныстырады. Сондай-ақ, оқушылардың осы оқу модуліндегі анықталған мақсаттар мен міндеттерді толық түсінулеріне ерекше көңіл бөледі. Содан соң, мұғалім осы оқу модулінің барлық уақытына есептелген оқу материалын қысқаша (10-20 минут ішінде) сызба, кесте және т.б. белгілік үлгілерге сүйене отырып түсіндіреді. Бұл жерде интерактивті тактаны пайдалану өте тиімді. Өйткені, қажетті сызбаларды, электронды

оқулықты, зертханалық тәжірибелерді керек болған жағдайларда пайдалануға мүмкіндік береді.

Оқу модулінің әңгімелесу бөлімі тарауды (тақырыпты) тұтас үйренудің екінші-танымдық кезеңін іске асыру болып табылады. Оқу оқушының жеке, топтық, ұжымдық жұмыс барысындағы түрлі қызметінің жүйесі ретінде қаралады. Олар оқушының қисынды ойлауын, қабілеттерін, жадын, шығармашылығын және өзге де қасиеттерді дамытуға, яғни білім берудің мақсаттары болып табылатын тұлғалық қасиеттерін дамытуға бағытталған. Сонымен қатар, оқушылардың ойлау, елестету, сөйлеу, есте сақтау, қабілетін, сабаққа деген ынтасын, белсенділігін, білім сапасын жоғарлатуға көмектеседі. Бұл бөлімде оқушыларға үш деңгейлік (қарапайым, орташа дәреже және күрделі) тапсырмалар біріледі.

Қарапайым деңгейдегі тапсырмаларды барлық оқушы орындауға міндетті. Орташа дәрежедегі деңгей тапсырмалары қарапайымға қарағанда сәл күрделірек, ал күрделі деңгей – өзіндік пікірін жеткізе және оны дәлелдей алатын қабілетті озат оқушыларға арналған. Оқушылар қандай да бір деңгейдегі тапсырмаларды өздері таңдайды. Тапсырмалар қарапайымнан күрделіге қарай кезең-кезеңімен орындалу міндетті емес. Оқушы тапсырманы өзінің орындау мүмкіндігіне қарай таңдауға ерікті.

Оқу модулінің соңғысы - қорытынды бөлімі. Бұл бөлімде оқушы өзінің әңгімелесу бөлімінде алған білімін бақылауда көрсетуі тиіс. Әңгімелесу бөлімінің барлық сабақтарында оқушылардың бір-біріне көмегі, бірін-бірі оқытуы, түрлі ғылыми сөздерді пайдалануы құпталынып келсе, енді қорытынды бөлімде оқушы өзінің білімін, ешкімнің көмегінсіз көрсетуі тиіс. Оқушы білімін бақылаудың формалары ретінде тестілік тапсырмалар, бақылау жұмыстары, семантикалық карта, кесте арқылы алынады. Және бақылауда барлық оқушыларға мемлекеттік білім стандартына сай бірдей тапсырмалар беріледі. Зерттеушілік сипаттағы тапсырмалар бөлек есептеледі. Олар баяндама, хабарлама, реферат түрінде болуы және оқушылар арасындағы ғылыми конкурстарға ұсынылуы мүмкін.

Біз бұдан модульдік оқыту технологиясының тиімділігін көре аламыз. 1) қысқаша сызбалар арқылы түсіндірілуі; 2) оқушылардың әрбір сабақта іс-әрекетін бағалау үшін диалогтық қарым-қатынас негізінде танымдық іс-әрекеттің ұйымдастырылуы, 3) барлық тақырыптар бойынша сынақ жүргізілуі қатары артықшылықтар оқушының білім деңгейінің жоғарлауына септігін тигізумен қатар, жеке тұлғаның танымдық қабілеттерін дамытуға, пәнге деген қызығушылығын оятуға, сондай-ақ, топпен жұмыс жасау арқылы ойлау, өз ойларын жеткізу қабілеттерін арттыруға бағыттайды.

Қазіргі таңда оқушыларға тек білім беріп қана қоймай, сонымен қатар оларды өмірге қажетті болашағына азық болатын тәрбие беру де қолданылуда. Ал, модульдік оқыту оқушыларға білім берумен қатар аталған тәлімді қатар алу мүмкіндігін туғызады. Нақтырақ айтсақ, сыныпта шағын топтарға бөліну арқылы жұмыс жүргізілетіндіктен ешбір бала ескерусіз қалмайды. Бұған қоса, модульдік оқыту барысында мұғалімнен гөрі оқушыны тыңдауға көп мән берілетіндіктен әр оқушы ойын ортаға сала алады. Бұл сабақ үлгерімі төмен оқушылардың оқшаулануын болдырмайды.

Білім беру жүйесі – әр елдің даму болашағын айқындайтын, әлемдік өркениетке жетудің негізгі бағыттарын көрсететін біртұтас құрылым болып табылады. Тәуелсіз еліміздің болашағы жастардың қолында екендігі ақиқат. Ал, бәсекеге қабілетті ұрпақ тәрбиелеу міндеті мектепке жүктелері хақ. Сондықтан да, оқу үрдісіне жана технологияларды пайлану кезек күттірмейтін әрекет болып табылады.

Қорыта айтқанда, педагогикалық үрдістің тиімділігінің артуына, сонымен қатар, білім беру мен тәрбие ісін қатар жүргізуге мүмкіндік беретін технологияның бірі - модульдік оқыту. Білімгерге берілетін білімнің үйлесімділігімен қатар, әрбір жеке тұлғаның ерекшеліктерін ескере отырып, оның танымдық ізденімпаздығын дамытудағы оқытудың прогрессивтік қадамының бірі модульдік оқыту технологиясын табысты жүзеге асыру үшін берілген оқытушының нұсқауларынан және оқушы іс-әрекетінің мақсатты бағдарламасынан

тұрады. Модульдік оқыту білім мазмұны, білімді игеру қарқыны, өз бетінше жұмыс істеу алу мүмкіндігі, оқудың әдістері мен тәсілдері бойынша оқытудың дербестігін қамтамасыз етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Жанпейісова М.М. «Модульдік оқыту технологиясы оқушыны дамыту құралы ретінде». Алматы 2006 жыл.
2. Педагогтың кәсіби деңгейін өсіруде әдістемелік жұмысты ұйымдастыру жолдары.//Ғылыми-практикалық жинақ. Алматы, 2008 жыл.
3. Исакова Р., Ерназарова З. «Жаңа технологияны пайдалану әдістері». Қызылорда, 2004 жыл.

Тасболатова Р.Б., Нусипбай К.

Эффективность технологии модульного обучение

В статье рассматривается технология модульного обучение в средней и специальной образовании. А так же, указаны основные структуры и эффективность применение.особенности модульного обучения.

Ключевые слова: модульная технология обучения; исключение; эффект; человек; педагогическая технология; технология; когнитивные процессы; личные качества; образовательный процесс.

R.B. Tasbolatova, K.Nusipbay

The effectiveness of modular training technology

The article considers the technology of modular training in secondary and special education. And also, the basic structures and efficiency of application are indicated. Features of modular training.

Key works: modular learning technology; an exception; effect; human; pedagogical technology; technology; cognitive processes; personal qualities; educational process.

ӘОЖ 004.416.2

ANDROID МОБИЛЬДІ ҚОСЫМШАЛАРЫН ТЕСТІЛЕУ

Шалтабаев А.А., Теберикова Д.Б.

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
altai_shaltabaev@mail.ru*

Мақалада автоматтандырылған функционалдық тестілеудің түрлі бағдарламалары арқылы Android қосымшаларын тестілеу әдістері қарастырылған. Берілген тәсілді сәтті автоматтандыру кезінде көптеген мобильді құрылғыларда күрделі сынақтарды жүргізуге мүмкіндік туындайды. Осының салдарынан қиыншылықтары мен іске қосылған ресурстар көлемінің аз болуымен бірге, сапалы бағдарламалық қамтама жасалады. Мақалада осы әдістерді салыстыру көрсетілген, сондай-ақ Android операциялық жүйесі ортасында жұмыс атқаратын мобильді құрылғыларға арналған түпнұсқалық қосымшаларды қолмен тестілеу тақырыбы да қарастырылған.

Кілттік сөздер: қолданбалы тестілеу әдістері, Android қосымшалары, мобильді құрылғылар

Мобильді смартфондарды қолдану мен мобильді қосымшаларды өңдеудің қарқынды дамуы арқасында автоматты тестілеу сапалы мобильді қосымшаларды сәтті,

әрі жылдам берудегі негізгі талап болып есептеледі. Автоматтандырылған функционалды тестілеу мобильді қосымшаның және қолданушылық интерфейске қатысты жұмыстың қажет функционалдылығын қамтамасыз етуге көмектеседі. Алайда, мобильді қосымшалардың функционалды тестілеу шегінен асып кету қажеттілігі де туындайды. Мобильді қосымшалар өнімділігінің көптеген аспектілері бар, оларды өлшеу және жақсарту керек. Мобильді қосымшалардың өнімділігі мен ыңғайлылығы арасында тікелей өзара байланыс бар.

Тестілеу мобильді қосымшаларды құру үрдісіндегі маңызды бөлім болып табылады. Android үшін бұл ерекше маңызды, себебі қолданылатын құрылғылар бір-бірінен төмендегі параметрлер бойынша қатты ажыратылады:

- Экран өлшемі мен ажыратымдылығы;
- Android нұсқасы;
- Құрылғының форм-факторы;
- Процессордың командалар жүйесі;
- Алдыңғы камера, NFC, сыртқы пернетақта және т.б.

Қосымшаларды тестілеу үрдісі әртүрлі тесттерді қамтуы мүмкін.

Функционалдылықтың автоматтандырылған тестілеуін тұрақты түрде қосымша шығынсыз жүргізіп тұруға болады. Мысалы, түнге барлық құрылғыларда жинақ тестілеуін іске қосып, ал таңертең нәтижелерді талдап, қателерді жөндеуге болады.

Android-қа арналған қосымшаларды автоматты түрде тестілеу

Android SDK құрамына кіретін немесе ашық бастапқы кодпен таратылатын функционалдылықты автоматты тестілеуге арналған бірнеше құралдарды қарастырайық.

Қосымшаларды автоматты түрде тестілеу принциптері

Біздің мақсатымыз – қолмен орындалатын амалдарды үлкен дәлдікпен автоматтандыру. Осы амалдарды қарастырайық. Бірнеше Android құрылғылар мен бірнеше қосымшаларды пайдаланатын боламыз. Әр қосымша және әр құрылғы үшін келесі амалдарды орындау қажет:

- Құрылғыға қосымшаны қондыру.
- Қосымшаны іске қосу.
- Таңдалған әдісті пайдалана отырып, қосымшаны тестілеу.
- Қосымшаны жою.
- Құрылғыны бастапқы күйіне қайтару.
- Әр кезеңде мәліметтерді жинау және талдау (журналдар және экранды суретке түсіру). Төменде бұл амалдарды автоматтандыру үшін құралдар сипатталған.
- Android құрылғыларын басқару.

Ең алдымен автоматтандырылған тестілеуді іске қосу үшін пайдаланылатын компьютер таңдап алу қажет және оған Android SDK қондыру қажет. Бұл мысалда біз Linux операциялық жүйесі бар үстел компьютерін пайдаланамыз. Әр құрылғыда экран бұғатын алып тастау керек және «ұйқы режиміне өту алдындағы уақытты» максималды мәнге дейін үлкейту қажет. Сонымен қатар кейбір тестілеу әдістері үшін экран қалпын өзгертуді де алып тастау қажет. Android SDK құрамында Android құрылғыларын басқаруға арналған екі программа қарастырылған: ADB және monkeyrunner. [1]

ADB (AndroidDebugBridge) – бұл Android құрылғыларын басқаруға арналған командалық жол программасы.

Android автоматтандырылған тестілеу тәсілдері

Monkey* көмегімен тестілеу

Тестіленетін құрылғы бөгде адамның қолына түсіп қалды деп ойлайық: Monkey программасы дәл осындай жағдайды имитациялайды. Android SDK құрамына кіретін Monkey программасы қолданушының кез-келген амалдар ағынын жібереді.

Командалық жолда қолданушының жасаған амалдарының санын, әр типті амалдың орындалу үлесін және пакет атын көрсетуге болады.

Monkey программасының негізгі артықшылығы қызмет көрсетуге шығынның керек еместігінде. Сонымен қатар жүктелген тестілеу күрделі және көп байқалмайтын қателерді анықтай алады.

Monkey програмасының кемшіліктері:

– Monkey программасы шынайылықты тексеру секілді күрделі жүктелімдерді имитациялай алмайды. Мұндай жағдайларда қосымшаның функционалдылығы тестіленбеген болып қалады.

– Қолданушының жылдам реакциясын қажет ететін күрделі басқарылатын ойындар ең басында іске асады немесе тіптен іске қосылмайды.

– Monkey көмегімен анықталған қателіктерді жөндеу күрделі болып табылады.

– Monkey тестілеу барысында қосымшаның күйін тексере алмайды.

Monkey көмегімен автоматтандырылған тестілеуді кез келген қосымша үшін бастапқы сынақ деп есептеуге болады. Бұл тәсіл белгілі бір қосымша үшін керекті нәтижелерді бере алады. Бірақ тестілеудің төмен сапасында басқа тәсілдерді қарастырған жөн.

MonkeyRunner көмегімен тестілеу

MonkeyRunner Android құрылғыларын басқаруға арналған сценарийлерді құру, сонымен қатар белгілі бір құрылғыда тестілеуге арналған сценарийлер құруға мүмкіндік береді. Негізгі артықшылығы – икемділік, ал кемшілігі – скрипт жазу күрделілігі. MonkeyRunner скриптің құру көп уақыт алады, сондықтан бұл әдісті қолдану тиімсіз. Бірақ кейбір жағдайларда оның қолданылуы тиімді болып келеді.

Getevent және sendevent көмегімен тестілеу

Getevent және sendevent программалары қолданушыға амалдар ретін жазып отыруға және кейін оны қайта қарауға мүмкіндік береді. Бұл программаларды іске қосу үшін **root** қолжетімділік құқығы қажет емес.

Артықшылықтары:

– Оқиғалар ретін қолмен тестілеу (егер жүргізілсе) барысында артық шығынсыз жазуға болады.

– Оқиғалар ретін жазу үшін программалау машықтары қажет емес.

Кемшіліктері:

– Оқиғалар ретін әр қосымша үшін және әр құрылғы үшін бөлек жазу керек. Қосымша интерфейсін өзгерткен кезде барлық жазып алынған амалдарды қайта жасау керек болады.

– Бұл тәсіл тестілеу барысында қосымшаның күйін тексермейді.

– Жылдам, әрі күрделі оқиғалар ретін жүзеге асыру оның жазылуынан да көп уақытты қажет етеді. Сондықтан мұндай тәсіл динамикалық ойындарды тестілеу үшін әр кез келе бермейді.[2]

Robotium көмегімен тестілеу

Robotium Android SDK құрамына кірмейді, бұл программа ашық бастапқы кодпен таратылады. Robotium сценарийі енгізу құрылғысының деңгейінде емес, қосымшаның қолданушылық интерфейсі деңгейінде амалдарды анықтайды. Мысалы, сценарийде «ОК» батырмасын басу керек. Бұл жағдайда monkeyrunner скрипті келесідей құрылады: «(x0, y0) координатасындағы нүктеде экранды басуды имитациялау». Robotium скрипті басқаша құрылады: «ОК мәтіні бар батырманы басу».

Мобильді қосымшаларды тестілеу тәсілдерін салыстыру

<i>Тестілеу тәсілі</i>	<i>Артықшылықтары</i>	<i>Кемшіліктері</i>
Monkey – қолданушының кез келген амалдарының ағыны	Қызмет көрсету үшін шығын қажет емес. Құрылғыдан тәуелсіз. Жүктемелі тестілеу күрделі және байқалмайтын қателерді анықтай алады.	Тестілеу сапасы әртүрлі қосымшалар үшін ерекшеленуі мүмкін. Қателер туралы есепте қателікті туындатқан амалдар ретін жүзеге асыру қиын. Monkey тестілеу барысында қосымшаның күйін тексермейді.
MonkeyRunner – құрылғыны басқаруға арналған скрипт	Икемділік	Тіпті қарапайым қосымшалар үшін сценарийді жазудағы қиындықтар.
Getevent/sendevent – қолданушының амалдарын жазу және жүзеге асыру	Оқиғалар ретін жазу үшін программалау машықтары қажет емес.	Жазылған оқиғалар реті экранның тіркелген қалпына қарай тек бір құрылғыға ғана сәйкес келеді. Интерфейс өзгертілген кезде оқиғалар ретін қайта өзгерту қажет. Бұл тәсіл тестілеу барысында қосымшаның күйін тексермейді.
Robotium – қалып-күйді тексеруге арналған API тестілік скрипт	Амалдар қосымша интерфейсінің қолданушылық деңгейінде сипатталады. Скрипт экранның ажыратымдылығы мен күйінен тәуелсіз бола алады. Скрипт амалдар орындалғаннан кейін қосымша күйін тексере алады.	Java тілінде сценарийлер жазу қиындығы. Интерфейсті өзгерткен кезде скриптті қайта жасау қажет.

Интерфейс деңгейінде амалдарды сипаттау тестілік скриптті интерфейс элементтерінің орналасуы мен өлшемінен, экранның ажыратымдылығы мен орналасу күйінен тәуелсіз етуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, Robotium программасында қосымша реакциясын тексеруге болады. Мысалы, «OK» батырмасын шерткеннен кейін «Элемент 1» элементі бар тізім шығу керек. Robotium программасында тізім элементтерінің аттарын тексеруге болады. Қосымшаның күйін тексеру әр қадам сайын қате болған жердегі қадамды оңай табуға мүмкіндік береді.[3]

Кемшіліктері:

- Әр қосымша үшін Java тілінде тестілік сценарий құру талап етіледі;
- Қосымшаның интерфейсін өзгерту үшін оқиғалар ретін қайта жасау керек;
- Robotium сценарийлерін құру getevent/sendevent көмегімен оқиғаларды жазуға қарағанда күрделірек.

Жалпы, Robotium жоғары сапалы тестілік сценарийлерді жеткілікті шығынмен құруға мүмкіндік береді.

Қосымшаларды қолмен тестілеу

Функционалды тестілеуді қарастырайық. Тестілеуді жүргізуші құрылғыға қосымшаны қондырады, толық функционалдылықты тексереді, содан соң құрылғыны бастапқы қалпына қайтарады. Және әр құрылғы мен әр қосымша үшін осылай

қайталанады. Бұл тәсілдің анық кемшілігі – тұрақты тестілеу үшін уақыттың көп жұмсалатындығы.

Мобильді қосымшаларды тестілеу дербес компьютерлерге арналған қосымшаларды тестілеуден едәуір ерекшеленеді. Тестілеу қажет негізгі сәттерді қарастырайық:

– Қосымшаны қондыру және іске қосу, қосымшадан шығу, қайта кіру, мобильді құрылғыдан қосымшаны жою.

– Мультиач және экран өлшемі. Екеуіне бір мезетте басу арқылы екі элементті жою дұрыстығы немесе екі элементті қарау.

– Тұрақтылық. Ұзақ уақыт бойы және іске қосылған көптеген қосымшалар кезінде қосымша жұмысы, сонымен қатар қондыру үшін немесе қосымшаның жұмыс жасауы үшін орын жеткіліксіздігі.

– Құрылғының портреттік және альбомдық қалпына қосымшаның бейімделуі.

– Стресс. Қосымшаның сыртқы үзілістеріне реакциясы:

– Кіріс және шығыс SMS, MMS, қоңыраулар, басқа құрылғыларды хабардар ету;

– Құрылғының күту режиміне ауысуы;

– Құрылғының өшуі және қуатының таусылуы;

– Құрылғының қуаты;

– Интернеттің сөнуді;

– Басқа қосымшаға көшу;

– Интернационализация. Қосымша жұмысының әртүрлі тілде дұрыс жұмыс жасауы (егер берілген қосымша мультитілді болса);

– Қолданушымен кері байланыс.

– Жаңарту. Қосымшаның жаңа нұсқаға дейін дұрыс жаңартылуы.

– Орфографиялық қателіктер.

Мобильді қосымшаларды тестілеу тәжірибесі көрсеткендей, қосымшаның біршама дұрыс жұмыс жасауына нақты мобильді құрылғыларда қолмен тестілеу арқылы қол жеткізуге болады.

Автоматтандырылған тестілеу тестілеудің басқа түрлерін алмастырмайды. Әртүрлі тәсілдерді, соның ішінде автоматтандырылған тестілеуді біріктіретін тестілеудің ойластырылған үрдісі жоғары сапалы қосымшаларды өңдеудің ең маңызды бөлімі болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Салмре И. Программирование мобильных устройств .NET Compact Framework / пер. с англ. – М.: Издательский дом «Вильямс», 2006. – 736 с.

2. Mikkonen T. Programming mobile devices an introduction for practitioners. – London: John Wiley & Sons Ltd., 2007. – 245 p. (Symbian, Java)

3. Verbraeck A. Designing Mobile Service Systems. – Amsterdam: IOS Press, 2007. – 249 p.

Шалтабаев А.А., Теберикова Д.Б.

Тестирование мобильных андроид приложений

В статье рассмотрены методы тестирования Android приложений посредством различных программных средств автоматизированного функционального тестирования. При успешной автоматизации данного подхода возникает возможность проводить трудоемкие тесты на большом количестве мобильных устройств. В следствие создается более качественное ПО, выход которого состоится раньше, с меньшими проблемами и меньшим объемом задействованных ресурсов. В статье проведено сравнение данных методов, а также затронута тема ручного тестирования нативных приложений для мобильных устройств под управлением ОС Android.

Ключевые слова: *методы тестирования приложений, Android приложения, мобильные устройства*

A. Shaltabayev, D. Teberikova

Testing mobile android applications

The article describes methods of testing Android applications using a variety of software tools for automated functional testing. With the successful automation of this approach, it becomes possible to carry out laborious tests on a large number of mobile devices. In consequence, higher-quality software will be created, the output of which will be earlier, with less problems and less resources involved. The article compares these methods, and also touches on the topic of manual testing of native applications for mobile devices running the Android OS.

Key words: *application testing methods, Android applications, mobile devices*

УДК 355/359-5/-9

**ПРИМЕНЕНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИИ В ПРОВЕДЕНИИ
ЗАНЯТИЙ ПО ВОЕННОЙ ТОПОГРАФИИ**

Шаяхметов Б.Ш., Кулманбетов А.М.

*Жетысуский государственный университет им. И.Жансугурова, г.Талдыкорган,
meirhan2009@mail.ru*

В настоящее время настройка на конкретного пользователя - самая основная тенденция для ГИС военного назначения. Готовый программный продукт должен быть доработан для конкретных заданий. На примере развития программных продуктов разных разработчиков четко прослеживается эволюция в подходе к созданию ГИС.

Ключевые слова: *топогеодезическое обеспечение, картография, фотограмметрия, аэронавигационное обеспечение, спутниковая связь*

Со второй половины прошлого века и по сегодняшний день основным носителем информации о местности в армии остается старая добрая топографическая карта. Еще со времен русско-турецкой войны она стала необходимым и практически обязательным атрибутом работы штаба. И поныне как стратегические и оперативные органы управления войсками, так и командиры тактического звена не могут обходиться без карт различных масштабов при планировании боевых действий.

Тем не менее, к концу XX века в результате возрастания размаха и динамичности операций, появления новых видов и средств вооружения значительно расширилась и номенклатура носителей топогеодезической информации. Принципиально меняются и методы сбора информации, и формы их представления (отображение). При этом основными критериями продолжают оставаться их точность и достоверность. Важность этих параметров подтверждает трагедия в Белграде, когда, как пытаются оправдать свой "прокол" руководство НАТО, из-за "недостоверной топогеодезической информации" Военно-Воздушные Силы коалиции нанесли ракетный удар по зданию посольства Китая.

Сейчас, когда мир входит в новое тысячелетие с пониманием преимуществ, даваемых цифровым изображением, звуком и связью, топогеодезическое обеспечение просто не может оставаться в стороне от технического прогресса. Становится очевидным, что геоинформационное обеспечение - это топогеодезическое обеспечение XXI века. Оно включает аэрокосмическую, оптико-электронную разведку, спутниковую связь, цифровую компьютерную технологию и классические методы геодезии, картографии и фотограмметрии. Анализ задач, решаемых топографическими службами Вооруженных Сил при подготовке и в ходе операций и боевых действий, а также средств и методов их решения свидетельствует о наметившемся серьезном отставании в этих вопросах от армий развитых стран. Органы управления нашими войсками получают информацию о местности в

виде все той же топографической карты и по той же схеме, что и десять, двадцать, пятьдесят лет назад: подготовка заявок в довольствующий орган, их обработка на складе топокарт, затем набор карт, доставка, склеивание, нанесение служебных надписей и обстановки. Очевидно, что такой порядок доведения топогеодезической информации до штабов и войск не может быть реализован ни в одной автоматизированной системе управления, хотя именно они сегодня могут привести к существенному повышению эффективности управления войсками и применения оружия.

Геоинформационное обеспечение предполагает циркуляцию данных о местности по каналам, связанным с базами данных географических информационных систем (ГИС). Собственно, они и лежат в основе геоинформационного обеспечения. По своей сути ГИС - это сочетание географической или топографической карты и обширного массива выраженной в цифровой форме разнородной информации, систематизированной и привязанной к соответствующей точке картографического изображения. Цифровая информация о местности может быть представлена в виде электронной топографической, обзорно-географической, авиационной карты, плана города, схемы, электронного фотоплана, матрицы высот, матрицы свойств местности.

ГИС выполняет две важнейшие функции: создание цифровой карты местности, интегрированной с расширенной базой данных, и превращение цифровой карты в электронную – визуализации – с возможностью интерактивной работы с ней пользователя. На основе этих двух реализуемых с ГИС функций базируется множество других [1].

Целью данной статьи является обзор современных направлений и примеров использования геоинформационных технологий в военном деле.

В настоящее время настройка на конкретного пользователя - самая основная тенденция для ГИС военного назначения. Готовый программный продукт должен быть доработан для конкретных заданий. На примере развития программных продуктов разных разработчиков четко прослеживается эволюция в подходе к созданию ГИС. Если раньше это был небольшой набор логично законченных программных продуктов, то сейчас все большее внимание уделяется развитию инструментальных средств. Инструментальные средства можно представить как большой набор модулей, из которых можно построить сложную систему для конкретных пользователей и заданий, при этом опираясь на общий информационный фундамент в виде стандартов, обменных форматов, классификаторов и т.д. Для реализации этих заданий необходима ГИС, которая позволяет создавать и поддерживать цифровые модели оперативной обстановки (ЦМО) для каждой организации и задания. Для однозначной интерпретации обстановки ГИС должна при создании таких моделей использовать общие данные - стандарты, форматы, классификаторы.

Исходя из этих задач, а также возможности разработки многообразных программных ГИС- приложений, необходимых для решения специальных задач, самостоятельного расширения функциональности базового программного продукта, дружеского интерфейса, наличия полного комплекта документации, по своим функциональным возможностям и быстрдействию, для разработки и выпуска документов аэронавигационной информации Центром аэронавигационного обеспечения авиации Вооруженных Сил были выбраны ГИС "Карта-2005" и средство для разработки ГИС-приложений на основе Delphi - Gis ToolKit Free [3, 4].

Эти программы обеспечивают одновременную работу с разными видами карт, снимков, матриц высот и свойств местности большого количества пользователей с помощью компьютерной локальной или распределенной сети. Объем картографических данных может составлять десятки терабайт и обеспечивать покрытие любой площади земной поверхности. Данные могут отображаться в двух или трехмерном виде.

ГИС "КАРТА-2005" позволяет наносить оперативную обстановку, вести дежурные карты, формировать стандартные электронные и графические документы (решение

командира, полетные задания), проводить командно-штабные тренировки и учения, анализировать расположение и прогнозирование последующих действий противника.

При размещении на местах воинских подразделений, они нуждаются в детальном понимании ландшафта, чтобы провести успешные действия. Идеальный вариант - это наличие актуальной цифровой карты по всему миру, однако не всегда соответствующая информация есть.

При подготовке карт сбор географической пространственной информации, проектирования, рисования, хранения, печать и распределение - чрезвычайно дорогие процессы.

Военное картографическое производство - огромная и сложная работа. Раньше процессы производства были полностью ручными, требуя существенного количества высококвалифицированного штата.

Теперь акцент переместился в сторону подхода к созданию карты, основанному на центральной базе пространственных данных. При этом подходе главной частью работы становится создание и обновление пространственной базы данных, которая потом используется, чтобы создать картографическую продукцию, необходимую военным организациям.

Для этого необходима разработка специализированных приложений, которые обеспечивают доступ и возможности манипулирования разнородными пространственными данными. Такие приложения должны использовать общие информационные ресурсы - форматы, стандарты, классификаторы.

Современные ГИС позволяют создавать и вести архивные банки данных цифровой картографической информации, проводить обработку запросов, обеспечивать электронными картами, астрономо-геодезическими и гравиметрическими данными воинские части и подразделения.

Каждое решение командира любого уровня связано с пространственным расположением. Карты с оперативной обстановкой являются одним из основных инструментов работы командиров подразделений в вооруженных силах. Потребность понимать местность всегда была существенной для командиров. Исторически, такие решения, как на стратегическом, так и на тактическом уровнях, поддерживались бумажными картами. Однако сейчас ситуация существенным образом изменилась. Бурное развитие информационных технологий и их использования в войсках вызывает необходимость подготовки специальных программных средств по автоматизированному поиску и обработки оперативной информации для нанесения на цифровые карты [2].

Цифровое поле боя или электронное поле боя - новый термин, который появился в последнее время, охватывает цифровую картографическую информацию непосредственно по полю боя и средства ее эксплуатации в виде собственно самой ГИС. Электронное поле боя - серьезный качественный прыжок в части применения ГИС для тактических операций. Однако нельзя говорить, что происходит полная замена бумажных карт на цифровую информацию, речь идет лишь о совместном их использовании и дополнении. Бумажные карты будут востребованы на протяжении достигаемого будущего, но как командиры нижнего и среднего звена, так и органы управления, будут располагать дополнительными источниками пространственной поддержки принятия решения, раньше доступные только командующим.

Функция любой военной карты - это представление оперативной обстановки для интерпретации пользователем. Любая бумажная карта является каким-то компромиссом в части представления необходимой пользователям информации и не является идеальным продуктом для решения конкретного задания.

ГИС дает возможность создавать такие ЦМО, которые отображают информацию, точно соответствующую потребностям пользователя. Кроме того, ГИС дают новые возможности трехмерного отображения картографической информации, недоступные для

бумажных карт. Трехмерное представление ЦМО из конкретной точки или облет местности с нанесенной оперативной обстановкой, даст более полную картину командиру любого звена, чем просто бумажная карта с нанесенными на неё объектами.

Одно из главных требований к военной карте - поддержка отображения изменений оперативной обстановки во времени. ГИС должна отображать ЦМО в виде слоев, которые перекрываются, показывают текущую обстановку и связанные с ней элементы местности. Обычная бумажная карта не способна быстро отобразить ситуацию. ГИС позволяет это сделать путем передачи по каналам связи слоев с текущей обстановкой.

Сама по себе электронная карта будет выполнять свои функции только тогда, когда она будет обеспечена соответствующим инструментарием. Без средств просмотра, расстановки условных знаков, анализа, печати - средств построения ЦМО, она малоприспособна для использования.

Эти задачи связаны со сложными проблемами размещения личного состава, техники, разных служб, материальных объектов в нужном месте в нужное время. Для решения этих задач ГИС является необходимой технологией. ГИС объединяет пространственные данные от большого количества источников на всех уровнях, в частности - информацию о месте расположения и текущем состоянии.

Наиболее важные области применения ГИС:

- планирование движения техники с учетом конкретной боевой обстановки, состояния местности, скрытности, времени суток, характеристик конкретной боевой техники .
- планирование полетов авиации и беспилотных летательных аппаратов с целью нанесения ударов, перевозки грузов и личного состава, ведения разведки;
- оптимизация расписания и маршрутов движения;
- определение наиболее возможных маршрутов передвижения противника и планирование размещения средств противодействия.

Опыт применения ГИС-технологий в наших войсках, штабах и военно-учебных заведениях, к сожалению, пока еще небольшой и держится на энтузиастах. В то же время, масштабы научно-исследовательских работ и объемы средств, которые выделяются на эти цели, например в армии США или в бундесвере, говорят о том, что мы еще не знаем или недооцениваем возможности этих технологий. Кроме того, у нас часто просто не хватает средств на закупку аппаратного и программного обеспечения и содержания квалифицированных специалистов.

По мере разработки более компактных и дешевых приемников систем глобального место определения за рубежом и у нас в стране наблюдается тенденция к объединению их возможностей и возможностей ГИС. Уже сейчас за рубежом ведутся работы из создания ГИС нового поколения. В частности, демонстрируются образцы, которые позволяют поддерживать постоянную связь со спутниками разного функционального назначения и по их данным осуществлять наблюдение, скажем, за погодой в любой точке планеты.

В заключении хочется отметить, что перспективы применения геоинформационных технологий в военном деле достаточно широки. У нас идет их активное развитие и внедрение в войска, выделяются необходимые средств на финансирование масштабных работ по созданию действительно современных АСУВ и разработку ГИС военного назначения, а также на закупку и адаптацию существующих образцов ГИС-продуктов. Таким образом, в статье проведен обзор основных направлений применения геоинформационных технологий в военном деле. Приведены примеры их применения в частности для решения аэронавигационных задач. Охарактеризовано результаты применения ГИС-технологий в Центре аэронавигационного обеспечения авиации Вооруженных Сил , которые отвечают мировому уровню.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Иванов В., Маркус А. Топографическая карта XXI века // Армейский сборник # 9 - 1999.
2. Билецкий Б.О., Качан С.В. О создании программных средств для нанесения оперативной обстановки на цифровые карты: Зб. наук. пр. - Киев: ПВП "Задруга". - 2005.
3. Мокин В.Б., Боцула М.П., Горячев Г.В., Давиденко О.В.. Компьютеризованные региональные системы государственного мониторинга поверхностных вод: модели, алгоритмы, программы. Монография / Под ред. В.Б. Мокина. - Винница: "Винница" УНИВЕРСУМА, 2005.
4. генерал-лейтенант А.С. Николаев. Военная топография. Учебник для военных училищ. Москва:2007

Шаяхметов Б. Ш., Құлманбетов А.М.

Әскери топография сабақтарын өткізуде ақпараттық технологияны қолдану

Қазіргі уақытта белгілі бір пайдаланушыға арналған бейімдеу - әскери ГАЗ-дың негізгі үрдісі. Дайын бағдарламалық өнім нақты тапсырмалар үшін аяқталуы керек. Өртүрлі әзірлеушілердің бағдарламалық өнімдерін дамыту мысалында, ГАЗ жасау тәсіліндегі эволюция анық байқалады.

Кілттік сөздер: топогеодезиялық қолдау, картография, фотограмметрия, аэронавигациялық қолдау, спутниктік байланыс

B. Shayakhmetov, A.Kulmanbetov

Application of information technology in conducting lessons on military topography

Currently, customization for a particular user is the most basic trend for military GIS. The finished software product should be finalized for specific tasks. On the example of the development of software products of different developers, the evolution in the approach to creating GIS is clearly traced.

Key words: *topogeodesic support, cartography, photogrammetry, aeronautical support, satellite communication*

**ЖАРАТЫЛЫСТАНУ
-ТЕХНИКАЛЫҚ
ҒЫЛЫМДАР**

**ЕСТЕСТВЕННО-
ТЕХНИЧЕСКИЕ
НАУКИ**

ӘОЖ 6327.727.

ЖЫЛЫЖАЙДАҒЫ ҚИЯР ДАҚЫЛЫ ТҰҚЫМЫНЫҢ ӨНГІШТІГІ МЕН ӨСІП ДАМУЫНА ӨСІМДІК РЕТТЕУІШІНІҢ ӘСЕРІН БАҒАЛАУ

Акмуллаева А.С., Омарова М.А.

*I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
Meirhan2009@mail.ru*

Мақалада жылыжайдағы қияр дақыл тұлқым өнгіштігі мен өсіп дамуына өсімдік реттеуішінің әсері бағаланып зерттелген. Ғылыми зерттеу жұмысының қортындысы жазылған.

Кілттік сөздер: жылыжай, қияр, тұқым өнгіштігі, өсімдік реттеуіш, қияр сорты.

«Қазақстан 2050» ұлттық стратегиясы және «Агробизнес 2020» бағдарламасына сәйкес, Қазақстанның агроөнеркәсіптік кешенінің алдында жаңа технологиялар енгізу есебінде жылыжайларда өсірілетін экологиялық таза өнімдерді өндіру міндеті тұр. Республикамыздың жылыжай құрылыстарын қайта салу және жаңарту үшін инвестициялық субсидиялау бағдарламасы барысында өнеркәсіптік жылыжай ғимараттарының ауданын ұлғайту арқылы жалпы өнімін 36 мың тоннадан (2012 ж.) 112 мың тоннаға дейін (2020 ж.) жеткізу жоспарлануда [1].

Қазақстанда соңғы жылдары жылыжайлардың көлемі едәуір үлкейген. ҚР АШМ мәліметтері бойынша қазіргі таңда жылыжай көкөністерінің аумағы 576 га құрайды. Оның ішінде 230 га жоғары технологиялы жылыжайлар болып табылады. Қазіргі таңда жылыжай көкөністерінің жалпы өнімі 90 мың тоннаға жеткенімен, еліміздің ішкі қажеттілігін маусымаралық кезеңінде тек 67% қамтамасыз етеді. Мемлекет жылыжай шаруашылығының дамуына қажет қаржы бөлуде. Мысалы, «Агробизнес-2020» бағдарламасы бойынша жылыжай көкөніс өндірісінің аумағын 2014-2020 жж. аралығында 364-461 га дейін ұлғайту, ал фермерлер минералдық тыңайтқыштарды (NPK) алу 255,8 мың тоннадан (2014 ж.) 412,7 мың тоннаға (2020 ж.) дейінгі көлемде қаржыландырылатын болады [2].

Сондықтан, мемлекет өсімдік шаруашылығы өндірісін дамытуға және импорт көлемін төмендетуге барлық қажетті жағдай жасауда. Қазіргі таңда республикада көкөніс-бақша өнімдерін балғын және өңделген түрде тұтыну көлемі жылына шамамен 3,2 млн.т құрайды. Оның ішінде, импорттың алатын үлесі шамамен 6% [3].

Қияр – калориялық құндылығы төмен азық-түлік, С және каротин дәрумендерінің негізгі көзі. Өсімдіктің негізгі құрамы 94-95% су болып табылады. Қиярдың құрамында С және β-каротин дәрумендерінен басқа, аздаған қант (1,5-2%), ақуыз (1%), жасунықтар (0,75%), В2 дәрумені (рибофламин), никотин қышқылы (PP), тиамин (В1), сонымен қатар хош иісті заттектер, жануар ақуызының сіңірілуіне әсер ететін пектиндік ферменттер болады. Басқа көкөністер мен картопқа қарағанда, қияр жемісінде йод көбірек болады [4].

Біздің елде жерлестірілген қиярдың сорттары- 14, ТМД-да- 107. Вязниковский 37. Грибовтағы көкөніс өсіретін сұрыптау - тәжірибе бекетінде шығарылған, ерте пісетін тұздауға жарамды сорт. Тұқымдарының жаппай көктеп шығуынан жемістерінің тағамға жарамды болуының арасы ұзақтау, жұмыртқа тәрізді, қалың түкті қарапайым, кейде аралас қара түкті де болады, жемістерін көлденең кескенде үш бұрышты, сырты ұсақ бұдырлы, әр жерінде жолақ-жолақ дағы бар, ақшыл көк түсті, жоғары жағында ақшыл дағы мен тарам - тарам жолағы бар, осының ұзындығы түйнегінің 1/2-3/4 бөлігіндей. Орташа салмағы 115-120 грамм, жас және тұздалған қиярдың дәмділігі 3,7 балл. Орташа өнімділігі 35-47 т/га. Аурулардан зақымданғыш келеді. Жерсіндірілген облыстары- Алматы, Ақмола, Жамбыл, Жезқазған, Қарағанды, Көкшетау, Қостанай, Павлодар, Петропавл, Торғай.

Гибрид МОВИР-1 (F1). ВИР -дің Мәскеудегі бөлімінде шығарылған, ерте пісетін, орташа сабақты, салатқа пайдаланатын сорт. Түйіндері жұмыртқа тәрізді, сыртқы түктері орташа, күрделі, ақ. Жемістері эллипсқа ұқсаған, ірі бұдырлы, негізіне қарай тегіс, салмағы 90-120 г, көлденең кесіндісі дөңгелекті, үш қырлы. Өнімділігі 57-92 т/га. Өскемен, Павлодар, Семей облыстарында жерсіндірілген.

Гибрид Садко (F1). Молдаваның FЗИ-нің суармалы егістік және көкөніс шаруашылығында шығарылған, ерте пісетін, тұздауға қолайлы, орташа сабақты сорт. Түйіндері ұзынша, жұмыртқа тәрізді, сырты бұдырлы, түктері сирек, күрделі ақ түсті. Жемістері жұмыртқаға ұқсаған, негізіне қарай аз ғана дөңгелекті, ұшқырлы. Салмағы 125-150 г. Сапалы өнімділігі 40-66 т/га. Жерсіндірілген облыстары- Жамбыл, Жезқазған, Қарағанды, Қостанай, Орал.

Изящный. ВНИССОК -та шығарылған, салаттық ерте пісетін, орташа сабақты сорт. Түйіндері ұршық тәрізді және ұзынша, сопақ, ұсақ бұдырлы, түктері аралас, қалың ақ түсті. Жемістері эллипсоид тәрізді, сырты негізіне қарай тегіс, салмағы 120-150 г. Жемістерінің сырты кішкене бұдырлы, көлденең кескенде үшбұрышты немесе дөңгелек-үшбұрышты. Сапасы орташа, өнімділігі 42-65 т/га. Ақмола, Атырау, Жамбыл, Қызылорда, Торғай облыстарында жерсіндірілген.

Кустовой. Краснодардың көкөніс-картоп тәжірибе бекетінде шығарылған, ерте пісетін, қысқа сабақты, түпті. Жас түйнектері ұзынша, жұмыртқа тәрізді, сырты бұдырлы, түктері сирек, күрделі, қара түсті. Көк түйнектері ұзын жұмыртқа тәрізді, сырты бұдырлы, қара көк түсті, көлденең кескенде дөңгелекті, үшбұрышты, салмағы 115-143 г, жемістері көпке дейін сарғаймайды. Жемістенуінің тездігіне байланысты бір рет жинағандағы орташа сапалы өнімділігі 26 т/га. Консервілеуге ұсынылады, комбайнмен бір рет жинап алуға қолайлы. Ақмола, Ақтөбе, Алматы, Қостанай, Павлодар, Петропавл, Торғай облыстарында жерсіндірілген.

Универсальный. Батыс-Сібір көкөніс картоп тәжірибе бекетінде шығарылған, ерте пісетін, тұздалатын, орташа сабақты сорт. Жас түйнектері ұзынша сопақша, сырты бұдырлы, түктері жиі, қарапайым, қара немесе қоңыр түсті. Жемістері ұзынша сопақ, негізіне қарай тегіс, сырты бұдырлы көлденең кескенде дөңгелекті, үшбұрышты, салмағы 117-150 т/га. Тұқымдық жемісі қоңыр, сырты тегіс торлы. Сорттың ерекшелігі- өнімдерін жұмыла бергіштігінде. Өскемен, Жезқазған, Қарағанды, Павлодар, Орал облыстарында жерсіндірілген.

Харьковский. Украинаның көкөніс-бақша шаруашылығы ғылыми зерттеу институтында шығарылған, ерте пісетін, тұздалатын, орташа сабақты сорт. Жас түйіндері ұзынша сопақ, сырты бұдырлы, түктері сирек, күрделі қара. Жемістері ұзын-сопақ, сырты сирек бұдырлы, негізіне қарай тегіс, көлденең кескенде үшбұрышты немесе дөңгелек үшбұрышты, салмағы 72-106 г. Жемістері консервілеуге жарамды. Орташа өнімі 70-78 т/га. Өскемен, Көкшетау, Семей облыстарында жерсіндірілген.

Органикалық тыңайтқыштарды енгізу қиярға жақсы әсер етеді. Вегетация бойына өсімдіктерге ә.з.-тан 130кг/га азот керек. Олардың ішінде 80 кг/га негізінен көктемде және 50 кг/га қосымша қорек ретінде. Қоректендіруді тамшылық суармалау жүйесі арқылы жүргізу дұрысырақ. Фосфорды егу алдында суперфосфат түрінде 150—250 кг/га мөлшерінде, топырақта құрамында болуына қатысты енгізеді. Калийді 150—200 кг/га калий сульфаты мөлшерінде, жартысын екенге дейін, жартысын қорек ретінде енгізеді.

Өсімдікті көшет кезінде тамырлық шіруден сақтау үшін жүйелік әсер ететін фунгицид пайдаланған жақсы. Көшетті жылыжайға немесе алаңға отырғызғаннан соң пероноспороздан, сабақтық және сұр шіріктен, аскохитоздан (гуммоздық солу) сақтауды препараттар көмегімен жүзеге асырады. Тиімді қорғау үшін бүркітуді жеміс шығар алдында және жеміс тастар кезінде (күту уақытын есепке ала отырып) ауа-райының жағдайына қарай 7-14 күн сайын жүйелі түрде өткізіп тұру керек.

Арам шөптермен, аурулармен және зиянкестермен күресу үшін өз аймағыңызда тіркелген препараттарды пайдаланыңыз. Препараттар бойынша толық мәлімет алу үшін өсімдіктерді қорғау құралдары бойынша мамандарға хабарласыңыз.

Талдықорған қаласында қияр сорттарының басым көрсеткіштері жалған ақ ұнтақ, қиярдың ақ ұнтағымен және қиярдың бактериозымен залалданғаны анықталды (1-кесте).

Кесте 1. Қияр сорттарының аурулармен залалдануы

Қиярдың сорттары	Аурулармен залалдануы, %		
	Жалған ақ ұнтақ- <i>Pseudomonas syringae</i> .	Қиярдың ақ ұнтағы - <i>Erysiphe cichoracearum</i> <i>Pot.</i>	Қиярдың бактериозы - <i>Pseudoperonospora cubensis</i> .
Вязниковский 37	100	50	-
Кустовой	50	-	10
Изящный	60	30	10

Жалған ақұнтақ, пероноспороз – дерт зақымдалған мүшелердің бетінде конидиялар мен конидия тасымалдаушылардан құралған ақшылт-сұр дақтардың пайда болуымен сипатталады. Ауыл шаруашылыққа ең үлкен экономикалық зардап әкелетіндері – пияз, қызылша, орамжапырақ пен темекінің жалған ақұнтағы. Аурудың қоздырғыштары – пероноспора (*Peronospora*), плазмопара (*Plasmopara*), псевдопероноспора (*Pseudo-peronospora*) тұқымдастарының саңырауқұлақтары.

Ақ ұнтақ көкөніс және бақша дақылдарында кең таралған аурулардың бірі болып саналады. Биылғы жылы аурудың дамуы қияр, сәбіз, қауын, қарбыз егістіктерінде оңтүстік аймақта және Индер және Қызылқоға аудандарында (Атырау облысы) байқалды. Ақ ұнтақ жапырақ бетінде ақ өнез түрінде пайда болды. Онымен залалданған қауын суармалы егістік алқабында көп зақым көреді. Залалданған өсімдікте жапырақтары кеуіп қалады, өнімділігі төмендейді, жемістің сапасы нашарлайды, соның әсерінен онда қанттың құрамы төмендейді. дақылдың өсу кезеңінің соңында жапырақтың залалдануы 0,01-7% шамасында болды. Таралуы 0,01-11%, дамуы 0,6-3,5%-ды құрады.

Қияр бактериозы ауру қиярда және басқа бақша дақылдарында таралды. Аурудың бірінші белгілері гүлдеу фазасында, маусым айының бірінші онкүндігінде анықталды. Барлық өндіріс алқаптарында және жеке секторда өсімдіктің залалдануы төменнен жоғары деңгейге дейін байқалды. Бактериоз ауруының қарқынды дамуы көбіне қалың себілген алқаптарда анықталды. Қиярдың өсу кезеңінің соңында ауру сабаққа ауысты, жемісте сулы дақтар және жара түрінде болды. Жас түйіндер өздерінің дамуын тоқтатты және алмұрт тәрізді пішін қабылдады. Аурумен жоғары деңгейде залалдануы Алматы облысында байқалды, онда таралуы 40%-ды, дамуы 10,8%-ды құрады.

Талдықорған қаласында қияр сорттарының басым көрсеткіштері бақша бітесі, теплица ақ қанаты, кәдімгі өрмекші кене және беріш нематодасы залалданғаны анықталды (2-кесте).

Кесте 2. Қияр сорттарының зиянкеспен залалдануы

Қиярдың сорттары	Зиянкестермен залалдануы, %			
	Бақша бітесі	Теплица ақ қанаты	Кәдімгі өрмекші кенесі	Беріш нематодасы
Вязниковский 37	50	30	20	5
Кустовой	30	10	10	5
Изящный	60	80	10	10

Бітелер өте тез дамиды. Қазақстанның оңтүстік, оңтүстік-шығыс аудандарында 15 ұрпаққа дейін береді. Алғашқы ұрпақтарының ұрғашылары қанатсыз, ал кейінгі ұрпақтарда олармен қатар, жан-жаққа ұшып таралатын, қанатты ұрғашы бітелер де болады. Жаздың аяқ кезінде бітенің популяциясында ұрғашыларымен қатар еркектері де пайда болып, олар шағылысқаннан кейін ұрғашылары қыстап қалатын жұмыртқаларды салады.

Бітелер әсіресе ауа райы жылы және ылғалдылық жеткілікті болған жағдайда қарқынды түрде өсіп-өніп, тез көбейеді. Ал ауа райы салқын және нөсер жаңбырлы болған кездерде олардың өсіп-өніп көбеюі едәуір тежеледі. Бітелердің жапшай көбеюін тежеп, сан мөлшерін едәуір дәрежеде азайтып тұратын факторлардың ішінде энтомофагтардың да, әсіресе кокцинеллидтер мен алтын көзділердің маңызы өте зор

Бақтың өрмекші кенесі көктемде олар ашылып келе жатқан бүршіктерге өрмелеп барып, оларды сорып қоректенуге кіріседі. Кейінірек олар алма және басқа жеміс ағаштары жапырақтарының астыңғы бетін мекендейді. Сол жерде ұрғашы кенелер жапырақ шырынын сорып, өсіп – өніп көбейеді. Әрбір ұрғашы кененің салатын жұмыртқаларының саны 60 жетеді. Кенелер өте тез көбейеді, бір жаз ішінде 10 ұрпаққа дейін береді. Зақымданған жапырақтар қоңыр түске айналып, мерзімінен бұрын түсіп қалады.

Ақ қанаттылардың өздері және олардың дернәсілдері жапырақтың шырынын сорып және оны денелерінен бөлініп шығатын желім тәрізді сұйықтық заттармен ластап, қатты зиян келтіреді. Зақымдалған жапырақтарды күйе санырауқұлағы мекендеп, ауруға шалдығады. Нәтижесінде жапырақтары мерзімінен бұрын түсіп қалады да, өсімдік әлсіреп, түсімі төмендейді.

Беріш нематодалар - өсімдіктердің 300 аса түрлерімен қоректене алатын көп қоректі жәндіктер. Жылыжайда олар әсіресе қызанақ пен қиярды қатты зақымдайды.

Дақылды өсірумен әсіресе жеке тұлғалар және жалға алушылар аса үлкен емес көлемдерде өсіреді. Жылыжайда 2013 жылы Текелі қаласында қиярдың бактериозы жиі кездесіп қиярға қатты зақым келтірді. Дамуы 7%, таралуы 9 % құрады, залалдануы аз мөлшерде. Көбінесе қиярдың жемістері залалданған, дақтары сулы, кейін кеуіп, тереңдеп, ойық жараға айналды. өсімдіктен өсімдікке бактерия суғару кезінде және құрал - жабдықтар арқылы тарайды.

Қиярдың жалған ақ ұнтағы Талдықорған қаласының жылыжайларында басымдылық көрсетті. Таралуы 5%, дамуы 3 % дейін. Көбінесе жапырақтары мен сағақтары қатты зақымданған. Ақ өңез алғашқыда жапырақтардың үстіңгі бетінде, ал кейін астында да пайда болды. Зақымданған жапырақтардың түстері ағарған, кейбір өсімдіктер қурап, өліп қалған. Шаруа қожалықтарының жетекшілеріне аурумен күресу жолдарының ұсыныстары берілді.

Тамыз айында күндізгі және түнгі температураның ауытқуы, ауа райының ыстық және шықтың болуы, қиярда ақ ұнтақ ауруының дамуына себеп болды. Инфекция қоры бар екенін ескерсек 2017 жылы қияр алқаптарында бактериоз, ақ ұнтақ аурулары пайда болуы мүмкін.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты // Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. – 2012, 14-желтоқсан.

2. 2013 жылғы 18 ақпанда №151 жарлығына сәйкес ҚР Үкіметі бекіткен Қазақстан Республикасында агроөнеркәсіптік кешенді дамыту жөніндегі 2013-2020 жылдарға арналған "Агробизнес-2020" бағдарламасы.

3. Өтешқалиев. А.Ө. Көкөніс өсіру технологиясы. Алматы: Білім, 2008

4. Портянкин А.Е., Шамшина А.В. Секреты выращивания огурца. - М.: ЗАО «Фитон+», 2011.- 5 бет.

Акмуллаева А.С., Омарова М.А.

Культура и развитие растений всхожесть семян огурцов вырос в экстремальную оценка влияния регулятора

В статье представлены результаты опытно-экспериментальной работы по определению влияния регуляторов роста на всхожесть и энергию прорастания семян огурцов. Сделаны выводы по результатам исследования.

Ключевые слова: *огурец, теплица, семян огурцов, регуляторов роста, всхожесть.*

A.S. Akmullaeva, M.A. Omarova

Culture and development of plants seed germination of cucumber increased extreme assessment of the impact of the regulator

The article presents the results of experimental work for determination of the effect of growth regulators on without and vigor of cucumber seeds. Conclusions the results of the study.

Key words: *cucumber, greenhouse, cucumber seeds, growth regulators, without.*

ӘОЖ 504.75

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ТӘРБИЕ

Аликенова К.Н., Токанбаев А.Е.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.

Бүгінде адам санасы барлық іс-әрекетін экологиялық тұрғыдан қарастырмаса, тіршілігімізге қауіп төніп тұрғаны сөзсіз. Әл-Фараби атамыз айтқандай, «Дүниеде бәрі математикалық дәлдікпен орналасқан, орнынан бір нәрсе жылжыса, табиғаттағы тепе-теңдік бұзылады». Соңғы жылдары пайдалы қазба қорларының азаюы, жер бетінен өсімдіктер мен жануарлардың көптеген түрлерінің біржола құрып кетуі мен табиғи ортаның шектен тыс ластануы айрықша белең алды. Осындай табиғи экожүйелердің бұзылуы салдарынан флора мен фаунаың тозуы орын алып, қолайсыз экологиялы ахуал халықтың денсаулығына елеулі зиян келтіруде. Ал мұның бәрі қоршаған ортаны қорғап, табиғатты сақтау мен оны орнына келтіру мәселелеріне ерекше мән беріп, оның ресурстарын үнемді пайдалануды қатаң талап етеді. Бұл әрбір адамзаттың экологиялық сауаттылығын талап етеді.

Кілттік сөздер: *экология, сана, білім, мәдениет, қоршаған орта.*

Экология (лат. *oikos* – үй, баспана; *logos* – ілім) – жеке организмнің қоршаған ортамен қарым-қатынасын, ортаға бейімделу заңдылықтарын, сондай-ақ организм деңгейінен жоғарырақ тұрған биологиялық жүйелердің – популяциялардың, организмдер қауымдастықтарының, экожүйелердің, биосфераның ұйымдастырылу және қызмет атқару заңдылықтарын зерттейтін ғылым. Экология терминін ғылымға енгізген Э.Геккель (1866). Экология ғылымы жедел дамып, көптеген жаңа салалары пайда болды. ХІХ ғасырдың аяғы, ХХ ғасырдың басында ғалымдар негізінен жекелеген факторлардың, әсіресе климаттық факторлардың, организмдердің таралуы мен сандинамикасына әсерін зерттеді. Бірімен-бірі тығыз байланысқан, біртұтас құрылымдық бірлік түзетін азғалар қауымдастықтары (к. Биоценоз) туралы ұғым да осы кезде қалыптаса бастады (К.Мәбиус, 1877; С.Форбс, 1887). Эрнст Геккель ХХ ғасырдың басында экология жеке ғылыми бағыт ретінде таныла бастады, ал “экологияның алтын ғасыры” аталған 20 – 40-жылдары популяциялар мен қауымдастықтарды зерттеудің басты бағыттары айқындалып, экологияның негізгі ережелері мен заңдары тұжырымдалды: Ф.Клементс (1916)

биоценоздардың өзгеріп, дамитынын және бұл бейімделушілік сипатындағы құбылыс екендігін көрсетті; А.Тинеманн (1925) өнім ұғымын енгізді, ал Ч.Элтонның Э. бойынша алғашқы оқулығында (1927) биоценоздарда жүріп жатқан процестердің заңдылықтары көрсетіліп, трофикалық қуыс ұғымына анықтама берілді, экологиялық пирамидалар ұғымы тұжырымдалды; 1926 жылы В.И. Вернадскийдің “Биосфера” атты кітабы жарыққа шығып, онда алғаш рет Жердегі бүкіл тірі азғалар жиынтығының – “жердің тірі затының” ғаламдық рөлі айқын көрініс тапты. А.Тенсли (1935) және В.Н. Сукачев (1940) еңбектері бірімен бірі өзара тығыз байланысқан, қоршаған физикалық ортамен зат және энергия алмасып отыратын азғалар кешені туралы көзқарастардың дамуына, экожүйе және биогеоценоз ұғымдарының қалыптасуына әкелді. Популяция санының ауытқуларын, популяциялар арасындағы әсерлесулерді сипаттайтын матем. модельдер құру (А.Лотка, В.Вольтерра, 1925, 1926), сол модельдерді эксперимент барысында тексеру (Г.Ф. Гаузе, 1934) сияқты, қазіргі теория экологияның негізін құрайтын зерттеулер де сол жылдары қалыптаса бастады.

XX ғасырдың 60 – 70-жылдары, бұған дейін негізінен биолог мамандардың арасында ғана қолданылып келген “экология” термині кенеттен көпшілік арасында ең танымал терминдердің біріне айналды. Осы жылдары, табиғат пен адамзат арасындағы қайшылықтардың үдей түсуіне байланысты, қоршаған ортаның ластануы, қоршаған ортаның ахуалы, халық санының өсуі, азық-түлік пен энергия қорларын пайдалану сияқты мәселелер ғылымның әр түрлі салаларында зерттеліп, бұқаралық ақпарат құралдары бетінде кеңінен талқылана бастады және бұл процесс әлі де жалғасын табуда. Соның нәтижесінде экологиялық дүниетаным жаратылыстану ғылымдары ғана емес, көптеген қоғамдық ғылымдарға да енді, экологияда көптеген жаңа бағыттар пайда болды.

Экология ғылымдарының қалыптасуын төмендегідей кезеңдермен қарастыруға болады. Экология ғылымының жеке ғылым ретінде қалыптасу және даму кезеңі. Бұл кезеңде шетелдік ғалымдармен қоса орыс ғалымдарының еңбектері шыға бастады. Бұл кезең XIX ғасырдың басы мен XX ғасырдың 70-80 жылдарын қамтиды. Атап айтсақ Мәскеу университетінің ғалымы И.А.Северцов, Н.А.Наумов т.б. В.И.Вернадскийдің «Биосфера туралы ілімі» т.б.ғылыми еңбектері экология ғылымының негізін қалаған болатын. Қазіргі заманғы экология –бүкіл әлемдік ғылымдар мен әлеуметтік, экономикалық жағдайлар және проблемаларды қарайтын деңгейге жетіп отыр. Осыған орай, экология ғылымының қолданбалы және адам экологиясы бағыттары дами түсті. Экологияның жаңа саласы бойынша теориялық және практикалық зерттеулер жүргізілді.

Қазіргі өркениеттің ең ғаламдық проблемасы — экологиялық апаттың төнуі. Тірі табиғаттағы бір түр болып саналатын адам әрекетінің барлық саласында табиғатпен шиеленушілік байқалуда. Мәселенің өзектілігі өркениеттің тек қана өзін-өзі жойып жіберу ғана емес, барлық қоршаған тіршілікті Жер бетінен құртып жіберу қауіпінде. Оны шешу үшін әр түрлі ғылымдар саласының өкілдері толғанды және одан шығудың жолдарын ұсынуда. Бірақ көбіне бұл технократтық жолдар болып отыр. Шын мәнінде осы сыртқы апаттың «дәні» іште жатыр, ол — саналы адамның рухани- адамгершілік құндылықтарының жұтауы, ол — кең ауқымды ұғымдағы адам мәдениетінің жетімсіздігі мен жетілмегендігі. XX–XXI ғғ. ғылымның бірте-бірте Жер биосферасын терең де қатты өзгертуінің куәсі болып отырмыз. Ғылым тіршілік жағдайларын, геологиялық үдерістерді, планетамыздың энергетикасын өзгертуде, олай болса, ғылыми ой-пікірдің өзі де табиғи құбылыс болып табылады. Осы жөнінде В.И. Вернадский «Натуралистің ой-толғамы ғылыми пікір планеталық құбылыс ретінде» деген кітабында Жердің геологиялық тарихын талдаған. Бұл еңбегінде В.И. Вернадский «Ғылыми ой-пікір мен адам еңбегінің әсерінен биосфера жаңа күйге — ноосфераға ауысады» деп анық жазған. Ол ауысу жаңа геологиялық күштің — адамзаттың ғылыми пікірінің әсерінен деп пайымдайды. Ноосфера жөніндегі ілімнің басты тақырыбы — биосфера мен адамзаттың бірлігі. Ғалым өз еңбектерінде осы бірліктің тұтамырын, адамзаттың дамуындағы биосфераның

ұйымдасқандығын ашып көрсетеді. Бұл дегеніміз биосфера эволюциясындағы адамзаттың тарихи дамуының орны мен рөлін жете түсінуге мүмкіндік береді, сөйтіп, оның ноосфераға айналуының заңды екендігін көрсетеді.

Саналы адамның даму тарихы көрсеткендей, адамның санасы, ақыл-ойы мен әрекетінің дамуы мен жетілуінің шегі жоқ. Экологиялық мәдениеттің рухани формасы — экологиялық сана, ол адамның табиғатқа және адамдар арасындағы өзара қарым-қатынастағы мәдени дәрежесін көрсетеді. Адамның экологиялық мәдениетінің аспектілерінің көп түрлілігін мынадай тұрғыда көрсетуге болады: экологиялық білім мен біліктілік, экологиялық ойлау, құндылық бағыт-бағдар, экологиялық дәлелденген (ақталған) мінез-құлық. Экологиялық мәдениеттілік оқушының сезімін тәрбиелеуден, экологиялық сананы қалыптастырудан шығады. Адамның табиғатпен өзара қатынасындағы білімі, сенімі және дағдысының жиынтығы экологиялық сананы білдіреді.

В.И.Вернадский өзінің еңбектерінде: «Экологиялық сана — адамның дүниеге, өзіне шығармашылық қарым-қатынасы», — деген пікір айтады. Адамзатта ең өзекті мәселе болып жаңа қоғам өмірін ұйымдастыру және біртұтас білім принциптері болып табылады. В.И.Вернадский былай деп айтқан «планетада адамзатты сақтап қалу ноосфера бүтіндігін жалпы тапсырманы құрастыру негізінде сақтап қалу мүмкін» деген. Бұл үшін: үшінші мыңжылдықта адам алдында тұрған. жаңадан ойлау, жаңа саясат, жаңа мәдениет, сонымен қатар білім, сәйкес деңгейіне қарай бірнәй тапсырмалар қажет. Жеке экологиялық мәдениет биосфераның ноосфераға ауысу процесінде ғана құрылмайды, және ол мынандай ауысуға қатысады. “ Адам мәдениетінің қуаты, - В.И.Вернадский былай деп жазған, - сол биохимиялық қуат қалыпы, қазіргі кезде ноосфераны жасайды. Жаңа мораль, мінез – құлыққа тәрбиелеу және қоғамды қайта құру және адамзаттан үлкен күшті талап етеді, бұл қиын және ауыртпалы процесс болады. Адамдардың өмірі табиғаттың қолдауына байланысты (су, ауа, күннің көзінің қуаты, тағам және т.б. қажеттіліктер) және денсаулық, ал табиғат факторлары, қоғам тұтқуншылары құндылығына экологиялық мәдениет құндылығы жүйесіндегі ұнамды салт болуы керек. Бұдан басқа В.И.Вернадскийдің нақты лебізі “жаңа күштің келісуі өзімен өзі дұрысталады және адамның өмірқызыметінің бір көзі шындығында өмірдің әртүрлі формасы болып есептелінеді”.

Қазақстан ғалым-философтарының Ә. Нысанбаев, Т. Әбжанов, Ғ. Ақпанбек пікірлерінде «табиғатқа саналы көзқарас, қарым-қатынас адам дүниетанымының құрам бөлігі» деп қаралып, адамның табиғатты қорғау үшін алдымен оны танып білуі, ол үшін өзінің жан дүниесін жан-жақты зерттеуі, түйсінуді керек дейді. Экологиялық мәдениеттің қайнар көзі халықтың ғасырлар бойы жинақталған өмір тәжірибесі — табиғатты аялау, оған ұқыпты қарау, қорғау мен үндестікте өмір сүру және оның байлығына деген есепті қарым-қатынас. Соңғы жылдары экология ғылымының негізгі салаларының бірі-педагогикалық экология (көпшілікке экологиялық білім мен тәрбие беру), адам экологиясы және халықтық экология-«этноэкология» бағыттары дами бастағаны белгілі. Бұл-бүгінгі өмір талабы. Себебі, биосферадағы тіршіліктің тұрақты сақталуы адамның ақыл ойына тікелей тәуелді екендігі жоғарыда аталды ол күннен күнге анықтала түсті.

Сондықтан ХХІ ғасыр адамзаттың санасы кемелденген нооэкология кезеңі болмақ. Өйткені, жер шарының бүгінгі тағдыры мен болашағы адам баласының геологиялық күш ретінде ақыл-ойының, білімінің деңгейіне тікелей қатысты. Әлемдік тәрбие көрсеткендей экологиялық проблемаларды нәтижелі шешумен экологиялық апаттардың алдын алудың негізі кез келген мемлекеттің әлеуметтік-экологиялық жүйесін экологияландыру болып табылады. Осыған орай, соңғы жылдары жарық көрген мемлекеттік заңдар, тұжырымдамалар, қаулылар, актілер мен табиғи байлықты қорғау мен оларды тиімді пайдалануға арналған ұсыныстар бұл істі жүзеге асыруда экологиялық бағдарлама ретінде басты құрал бола алады.

Экологиялық мәдениет ресурстағы бар табиғат мүмкіншілігі талаптарын өлшеу мүмкіншілігімен қалыптастырады, қоршаған орта мүмкіншілігі, яғни жеке тұтқұшылық жүйелі экологиялық негіздеуді қажет етеді. Экологиялық мәдениет, жалпы адамзат мәдениетіндегі құрамдас бөлігі болып келеді, адам арасындағы құнды қарым – қатынас көлемі және әлеуметті табиғат ортасындағы процесстің пайда болуы және материалдық және рухани құндылықты және мінезін анықтайды, бағалы бағыт жүйесі пайда болады және қоғамның жауаптылық сатысы және тұрақты биосферадағы жеке адамды сақтау, экологиялық іс - әрекетті дәлелдеу және адамзат қызметінің шешімінде және барлық түрлерде игеріледі, табиғатты қорғау және танумен байланысты. Қазіргі заманда жеке экология мәдениетін түсіну, бөлек адамның құндылығын мойындайтын, оның білімге құқығы, бақытқа және адамның бастапқы құқығы – таза табиғат ортасында мәнсіз (мағынасыз) өмір сүру мүмкіндігін көрсету. Адам – табиғаттың бір бөлігі, барлық табиғатқа қарсы істелген істер адам табиғатына әсер етуіде мүмкін және оның психикасына, ойлау қабілетіне, әлеуметтік белсенділігіне ықпал етуі мүмкін. Э.В.Гирусова және Е.Д.Никитина былай деген “экологиялық мәдениет – бұл біздің ішіміздегі ноосфераның пайда болуы”. Экологиялық мәдениетті ұйымдастыру барлық адам өміріндегі ғылыми білімге ықпалы, тәрбиесі, өмірлік тәжірибесі, өнер, ұзақ мерзімде процесс ретінде қаралады

Қазіргі уақытта әлемдік қоғам назары экологиялық білім беру проблемасына аса назар аударылуда. Себебі, қазіргі таңда кез-келген адам баласы үшін кезек күттірмейтін екі мәселе туындап отыр. Біріншісі, адам қазіргі кезде табиғатпен тығыз қарым-қатынаста болуы, алайда мұның арты орны толмас экологиялық қиын жағдайға әкеліп соқтыруы мүмкін. Екіншісін таңдар болса, онда биосфераны сақтап қалуға тырысу керек, ол үшін адамдардың табиғатқа деген көзқарасын түбегейлі өзгерте отырып, жаңа экологиялық мәдениетті қалыптастыру қажет. Бұны, БҰҰ мен бірқатар мемлекеттердің адам және оны қоршаған орта туралы жаңа бағыттағы білім жүйесін қалыптастыратын, биосфераны сақтап қалуға бағытталған, энергияны және ресурстарды үнемдейтін технологияларды енгізуді міндеттейтін тұрақты даму стратегиясын қабылдауына байланысты түсіндіруге болады. Экологиялық білім беру проблемасына қоғамның назар аударуының тағы бір себебіне, антропогендік түрдегі (табиғи ресурстардың азаюы, биоалуантүрліліктің төмендеуі, қоршаған орта жағдайының төмендеуі, зиянды қосылыстардың көбеюі және т.б.) экологиялық проблемалардың пайда болуы жатады. Экологиялық мәдениет ұғымына берілген анықтамаларды пайымдауда олардың мазмұны мен басты идеяларына қарай бірнеше бағытта қарастырылғандығын көрсетеді: экологиялық мәдениет – жалпы мәдениеттің бір бөлігі; экологиялық мәдениет адамдардың табиғатпен қарым – қатынастары жөніндегі қалыптасқан дүниетанымы, сенімі, түсініктері, білімі, іскерлігі, құндылық бағдар жүйесі; экологиялық мәдениетке – адамның өмірлік белсенді тұғырнамасы; экологиялық мәдениет адамның табиғатты теориялық, материалдық – практикалық, рухани ізгілікті менгеруі және жаңартудағы мәнді күш – қуатының өлшемі, іс - әрекетінің жиынтығы; экологиялық мәдениет – адамның табиғатпен ғана емес, әлеуметтік – тарихи ортамен, биосферамен өзара әрекеттестігі. Экологиялық тәрбие – табиғатқа деген жанашырлықты адам бойына сіңіру.

Қазіргі кезде кейбір көшелерде қоқыстан аяқ алып жүру мүмкін емес. Әсіресе ауылдық жерлерде кез келген жерге қоқыс тастап кету, санаулы шақырым жерге жүріп барып қоқыс жәшігіне тастауға ерінетін адамдар көптеп кездеседі. Бұл олқылықтар жоғарыда аталған экологиялық тәрбиенің нашар деңгейде дамуының кесірі. Мұндайға жол бермес үшін алдымен енді өсіп келе жатқан жас буын тәрбиесіне баса назар аударғанымыз жөн. Еңбектеген бала шағынан туған Отанын сүюге тәрбиелеуді қолға алу қажет. Жастайынан бойына отансүйгіштік сезімін сіңіріп өскен бала қоршаған ортасын ластамай, басқаларды да соған үндейді деп сенемін. Қайта қалпына келмейтін табиғи ресурстарды онды-солды шашамыз, суды, ауаны ластаймыз, көптеген тұрмыстық қоқыстар шығарып жатырмыз. Табиғатты қорғауды өз үйіңнен бастауға болады, бұл – суды үнемдеп жұмсау, оның ластануын төмендету, ауаны ластайтын зиянды заттарды жоқ нәрселерді қолдану, т.б.

Сөйтіп экологиялық мәдениеттің басы отбасында түзіледі. Балаларды тәрбиелейтін ата-ана мен ұстаздар өте сауатты, білімді болуы керек. Одан кейінгі экологиялық тәрбиенің қалыптасуы қоғамның қатысуымен болуы керек. Бұл көбіне елдің басшыларына, олардың экологиялық мәдениетінің деңгейіне, қоршаған табиғи ортаны қорғау мақсаттарына қаншалықты көңіл бөлініп жатқанына байланысты. Экологиялық тәрбие беруді әртүрлі жолдармен жүргізуге болады. Бұл жерде бұқаралық ақпарат құралдарының (БАҚ) және Қоғамдық экологиялық ұйымдардың ролі зор. БАҚ бірінші болып экологиялық қолайсыз жағдайлар туралы дабыл қағып халықты құлағдар етіп отыруы керек. Осының арқасында халықтың экологиялық сана-сезімі өсіп, көтеріледі. Экологиялық тәрбие экологиялық білім берумен толықтырылады. Бәріне ортақ принципі бойынша экологиялық тәрбие мен білім беру қоғамның барлық мүшесін қамтуы керек. Экологиялық пәндерді оқыту жоғары оқу орындарының барлығында жүргізілуі керек. Алайда, жоғарыда айтылғандай, экологиялық ағарту жұмысы тек оқытумен ғана шектелмеу керек.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Досмаханова М. С. Білім алушылардың экологиялық мәдениетін қалыптастыру // Молодой ученый. — 2014. — №1.2. — С. 22-23.
2. Ғылым тарихы мен философиясы: Оқу құралы. / Әлікенова К.Н. – Талдықорған: ЖМУ. 2012.
3. Гирусов Э.В. Әлеуметтік экология негіздері : Оқу құралы. - М., 1998. – 312 б.

Аликенова К.Н., Токанбаев А.Е.

Экологическая культура и образование

Без сомнения, когда человеческое сознание не является экологически запрещенным, наши жизни находятся в опасности. Как говорит аль-Фараби, «все в мире построено с математической точностью, а баланс в природе нарушен». В последние годы особое значение приобретает снижение минеральных ресурсов, вымирание многочисленных видов растений и животных с поверхности Земли и экстремальное загрязнение окружающей среды. Из-за деградации таких природных экосистем происходит деградация флоры и фауны, а неблагоприятные условия окружающей среды оказывают значительное влияние на здоровье населения. И все это для защиты окружающей среды, уделяния особого внимания вопросам сохранения и восстановления природы и строгому использованию ее ресурсов экономически. Это требует экологической грамотности каждого человека.

Ключевые слова: экология, знание, культура, сознание, окружающая среда.

K.N. Alikanova, A.E. Tokanbayev

Ecological culture and education

Without a doubt, when human consciousness is not ecologically inhibited, our lives are in danger. As Al-Farabi says, "Everything in the world is built with mathematical precision, and the balance in the nature is broken". In recent years, the decline in mineral resources, the extinction of numerous species of plants and animals from the surface of the Earth and the extreme pollution of the natural environment have become especially important. Because of the degradation of such natural ecosystems, degradation of flora and fauna occurs, and adverse environmental conditions have a significant impact on the health of the population. And all this is to protect the environment, to pay special attention to the issues of conservation and restoration of nature, and to strictly utilize its resources economically. This requires the environmental literacy of every human being.

Key words: ecology, knowledge, culture, consciousness, environment.

ӘОЖ 540

ҚАРАТАЛ Өңірі орталық қаласының атмосфералық ауасын бағалау

Алимбеков Ж.С., Канагатов Ж.Ж., Бутобаева А.А.

*I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
Aigerim_botabaeva@mail.ru*

Қаратал ауданының Талдықорған қаласына дейінгі аудан аумақтарының қашықтықтары, орталықтары, нүктелері және ауылдар мен аудандар саны анықталынған. Алматы облысы-ірі өнеркәсіптік және ауылшаруашылық орталықтарының бірі ірі кәсіпорындар тізімі мен атмосфераға ластаушы заттар шығарындыларына анықтама берілді. Атмосфералық ауаны талдау жұмыстары Қаратал ауданының орталығы Үштөбе қаласының – жаз және күз айларында жүргізілген нәтижелері қарастырылды.

Кілттік сөздер: ШРК ластану көрсеткіші, атмосфералық ауаның латану жай-күйі.

Қаратал ауданы – Алматы облысының солтүстігіндегі аумақтық-әкімшілік бөлігі. Жер аумағы 24,2 мың км² (облыстың 10,8%-ын құрайды). Тұрғын саны 44,5 мың адам. Аудан аумағындағы 46 елді мекен 1 қалалық және 9 ауылдық әкімшілік округке біріктірілген. Орталығы – Үштөбе қаласы.

Бұл тұсында Сарыесік-атырау шөлінің шығысын ала Лекқұм (Лүкқұм), Жаманжал, Жаманқұм, іріжар, Сүртке құмдары жайласа, Кербұлақ ауданымен шектесер оңтүстік батысында құмы жатыр. Ауданның шығысында аласа келген Үшқара тауы орналасқан. Ауданның орталық бөлігімен Жетісудың жеті өзенінің бірі Қаратал ағып өтеді. Оған Жетісу (Жоңғар) Алатауының қарлы шындарынан бастау алатын Тентек, Көксу өзендері құйылады. Солтүстік бөлігінде Қаратал өзені Балқаш (Көкшөтеніз) көліне құяды. Балқаштан басқа аудан аумағында үлкенді-кішілі Үшкөл, Қаңбақты, Шораяқкөл, Қаңғай, Сарыкөл, т.б. көлдер бар. Аудан аумағында тұз бен натрий сульфаты, құрылысқа қажетті 398 материалдар (Қайрақты тауында), кварц (Ақтаспалы кені), т.б. кен орындары бар.

Ауданның ең биік жері оңтүстік-шығысында орналасқан Бурақой тауы биіктігі (985 м). Одан басқа аудан жерінде Бакалы, Бастөбе, Ақтасты, Қайрақты, Ақынбай шоқылары бар. Жерінің басым бөлігі құмды, құмайтты, өзен аңғарлары мен көл бойларының топырағы сазды, шалғынды-сазды, оңтүстігінің топырағы сұр, бозғылт қоныр топырақты. Топырақтарына жусан мен изен, еркекшөп (көкпек), теріскен, сұлыбас, қызыл мия, жантақ, бидайық, өзен-көл бойларында қамыс, құрақ өседі. Солтүстік-батысының құмды өңірінде сексеуіл, тобылғы, жыңғыл, ал Қаратал өзені бойында тал, торанғы тоғайлары кездеседі.

Ауданның климаты тым континенттік. Қысы оңтүстік - шығысында біршама жұмсақ, солтүстігінде суық. Қантар айының жылдық орташа темп-сы -10-14°С. Жаз айлары ыстық және қуаң. Шілде айының орташа темп-сы 22-24°С. Жауын-шашынның жылдық орташа мөлш. 200-400-мм-ді құрайды. Ауданның жаз жайлауы Жетісу (Жоңғар) Алатауында, қыстауы құм ішінде. Халықтың орташа тығыздығы 1 км²-ге шаққанда 1,9 адамнан келеді. Бұл көрсеткіш облыстың орташа көрсеткішінен 3,5 есе кем. Аудандағы ірі елді мекендер: Үштөбе қаласы (22,5 мың адам), Бастөбе (2,9), Көлпе (1,8), Жанаталап (1,5), Октябрь (1,4), Ескелді (1,3) және Елтай (1,1) ауылдары. Ауданда 1995 ж. дейін биязы жүнді қой, оған қосымша сүтті-етті, сүті мол, күріш, жылқы, көкөніс, бақша, қант қызылшасын өсіруге маманданған 12 кеңшар, 1 мал бордақылау бірлестігі, 1 тәжірибе ш. болған.

Олардың негізінде қазір (2002 ж.) ауданда 121 шаруашылық нысаны, оның ішінде 22 өндіріс кәсіпорыны, 22 ауыл шаруашылығы құрылымы, 2 құрылыс мекемесі, 4 көлік пен байланыс кәсіпорны, 35 шағын кәсіпорын, 858 сауда орны бар 5 базар тіркелген. Сондай-ақ, 359 шаруа қожалығы құрылған. Ауыл шаруашылық өнеркәсіптік кәсіпорындар мен

ұйымдардың ірілері — "Қаратал" акционерлік қоғамы. "Тастөбе-Бірлік", "Бекагро", балық аулаумен айналысатын "Көпбірлік", пияз өсірумен шұғылданатын "Ақиқат", күріш өсіретін "Үштөбе", "Правда" серіктестіктері ауыл шаруашылығы өндірістік кооперативтері, "Тәжірибе" ауыл шаруашылығы ӨК, "Үштөбе тәжірибе-механикалық зауыты", "Достар Қаратал" акционерлік қоғамдары (қоспажем өндірісі), "Қаратал" баспаханасы. Қаратал ауданы телекоммуникация бөлімшесі (байланыстың қазіргі заманғы үлгілері-интернет, серіктік байланыс жүйесі көптеп енгізілуде).

Ауданның 514,7 мың га жері (2001) а.ш-ғына жарамды. Оның ішінде 19,3 мың га егістік, 481,5 мың га жайылым, 11,1 мың га шабындық бар.

Қаратал ауданының Талдықорған қаласына дейінгі аудан аумақтарының қашықтықтары, орталықтары, нүктелері және ауылдар мен аудандар саны төмендегі (1-кесте).

Кестел.

Атауы аудандар, қалалар	Аймақтық аудан орталығы	Аймақ мың шаршы метр. км	Саны қоныстанған х нүктелері	Талдықорған қаласына дейінгі қашықтығы км.	Ауылдар мен аудандар Саны
Облыс	Талдықорған	223,5	741	-	246
Қаратал	Үштөбе	24,2	35	47	9
Көксу	Балпық-Би	7,1	34	19	10
Талдықорған	-	0,4	8	-	2
Текелі	-	0,1	2	39	1

Алматы облысы -ірі өнеркәсіптік және ауылшаруашылық орталықтарының бірі болып табылады.

Ірі кәсіпорындар тізімі, көлемі мен ассортименті өндірілген өнімдер. «Қайнар АКБ» ЖШС зауыты стартер өндірісіне маманданған, 50А-дан сыйымдылығы бар автокөлік және трактор жабдықтарына арналған аккумуляторлық батареялар 215А өндіреді.

«Қайнар-АКБ» ЖШС Талдықорған қаласының оңтүстігінде өнеркәсіптік аймағында орналасқан.

«Қайнар-АКБ» ЖШС өндірістік алаңының инвентаризациясына сәйкес 79 ластаушы заттардың 226 көзі анықталды. Ауаның ластану көздері, яғни 62 - ұйымдастырылған және 15 атмосфераға зиянды заттар шығарындыларының ұйымдастырылмаған көздері бар.

2015 жылы «Қайнар АКБ» ЖШС атмосфераға ластаушы заттар шығарындылары 0.0625 мың тоннаны құрады, бұл 2014 жылға қарағанда 0,05 мың тоннаға кем. Азайту Шығарындылардың көлемі кәсіпорынның бос уақытын жарты жылға жуық мерзімге байланысты болды.

Кәсіпорын 2015 жылы табиғат қорғау шараларын өткізді 10 147,2 мың теңге.

«Талдықорғантеплосервис» ҚБ Оңтүстік оңтүстік аймақта орналасқан. «Баскуат» қазандығында көздердің түгендеуі 13 көзден анықталды.

Атмосфераға зиянды заттар шығарындылары, олардың 5 ұйымдастырылған және 8 ұйымдаспаған.

2015 жылға кәсіпорынның ластаушы заттар шығарындылары - 4,8 мың тонна құрады.

Күл және шлак қалдықтары 0,0234 мың тоннаны құрады. Талдықорған қаласындағы қоршаған ортаны қорғау шаралары болды, нәтижесінде 9 957,0 мың теңге жоспарланып, 12 802,8 мың теңге игерілді, бұл 128,6%жоспардың орындалуы болып табылады. «АлЭС» ЖЭО-3 Алматы облысының Іле ауданында Алматы қаласынан 16,5 км қашықтықта орналасқан. Өтеген батыр және жақын маңдағы индустриалды кенттерді жылумен қамтамасыз ету, ауыл шаруашылығы кәсіпорындары, сондай-ақ бірлескен электр энергиясын жеткізу қуат жүйесі болып табылады.

Кәсіпорындағы көздердің түгендеуі шығарындылардың 23 көзін анықтады 14 ұйымдастырылған, 7 ұйымдастырылмаған.

ЖЭО-3-де электр қуаты 173 болатын 6 БКЗ-160 -100 қазандығы орнатылды МВт және 335 Гкал / сағ жылу сыйымдылығы, сондай-ақ үш Т-41-90-3 турбиналары және бір турбина К-50-90. ЖЭО-3-нің негізгі отыны қатты отын болып табылады - көмір және қыққалам отын - мазут.

Түгіндер атмосфералық ластанудың негізгі әлеуетті көздері болып табылады. СНР-3 қазандықтарынан атмосфераға шығарылғанға дейінгі түгін газдары батареялық эмульгаторлар арқылы тазарту, күлді жинау сонымен қатар дәрежесі 99,2% құрайды. № 1-6 қазандықтарында екінші буын эмульгаторлар орнатылды.

Атмосфераға шығарылғанға дейін ЖЭС зауытынан түгін газдары күлден тазартылады дымкыл күл жинаушы - парарин дизайнының эмульгаторлары күлді жинау 99,2% дәрежеде.

2015 жылы атмосфераға лақтауыш заттардың шығарылуы 11,51 мың тоннаны құрады, бұл 2014 жылға қарағанда 0,777 мың тоннаға артық, 361909 мың тонна құрады, ал қалдықтарды шығару, бұл 2014 жылға қарағанда 29 327 мың тоннаға артық.

«АлЭС ТЭЦ-3» АҚ шығарындылары мен қалдықтарының артуына байланысты болды, осы ұқсастықпен салыстырғанда электр және жылу энергиясын өндіруді ұлғайту 2014 жылдың кезегі.

2015 жылы кәсіпорын табиғат қорғаудың 14 шарасын жүзеге асырды, 92 278,1 мың теңге. Олардың ішінде әуе бассейнін қорғауға 81 176,1 мың теңге жұмсалды.

Алматы облысы бойынша қоршаған орта сапасының көрсеткіштері (бірінші кезең) Қоршаған ортаны қорғау жөніндегі «АлЭС» ЖЭО-3 жұмысын жоспарлауда, техникалық регламенттерде белгіленген шығарындылар деңгейін ұстап тұру. Табиғи ортаға теріс әсерді азайту, оған байланысты, азот тотығы 9,0 тонна, көміртегі 60 тонна, органикалық емес шаңмен 30,0 тонна.

Кәсіпорынның негізгі қызметі - «К-Дорстрой» ЖШС құрылысы жолдары. Негізгі жұмыс маусымдық түрде жүргізіледі (жөндеу және құрылыс жұмыстары кезіндегі жолдар).

Талдықорғанда орналасқан АБЗ кәсіпорнында 16 дерек көздері бар. Олардың бірі атмосфераға зиянды заттар шығарындылары, олардың 12-і ұйымдастырылмаған және 4-і ұйымдастырылған шығарындылар көздері. Асфальтбетонды қоспаны өндіру жүргісінде

«Amman GI 160» қондырғысы. Жүйе шаңды жинау блогынан тұрады, қап сүзгісі АФА 38г. Алдын ала сепаратор, скринингі бар. Бұл шаң маятник қақпасы мен ағызу жүйесі арқылы беріледі де, шаңжинағышқа және пайдаланылған газдардан шаңды соңғы бөлінуі үшін қызмет етеді.

Екі камералы жеңдер (396 бірлік). Тазартылған газ атмосфераға шығарылады 99,992% дейін тазалау тиімділігі бар түгін мұржалары бар.

Атмосфералық ауаны талдау жұмыстары Қаратал ауданының орталығы Үштөбе қаласында – жаз айларында жүргізілді, нәтижелері төмендегі (2-кестеде) қарастырылды.

Кесте 2

Нүктелер	Өлшем	NO	NO ₂	CO	Өлш.зат	Қорғасын	формальдегид	CH ₂
Іші-н-те орталық к-сі. Абай 12	1	0,00118	0,0035	1,86	0,49		0,00109	0,22
	2	0,0012	0,00309	1,92	0,08		0,00009	0,217
	3	0,00115	0,0027	1,98	0,33		0,00009	0,209
Орташа		0,00118	0,0031	1,9200	0,30	0,0000	0,0004	0,2153

мәні								
2ші- н-ге Солт үстік	1	0,00095		1,83	0,29			
	2	0,0009		1,87	0,1			
	3	0,00085		1,92	0,19			
Орта ша мәні		0,001	0,002	1,873	0,193	0,0000	0,0000	0,000
3ші- н-ге Шығ ыс жағы	1	0	0,00004	1,6700	0,2			
	2	0	0,00005	1,64	0			
	3	0	0	1,62	0,1			
Орта ша мәні		0,0000	0,00003	1,6433	0,1000	0,0000	0,0000	0,0000
4ші- н-ге Баты с жағы	1	0,00084	0,00306	2,26	0,3			
	2	0,00088	0,0036	2,37	0,2			
	3	0,0008	0,00193	2,44	0,1			
Орта ша мәні		0,0008		2,36	0,20	0,0000	0,00	0
5ші- н-ге Оңт. жағы	1	0,00102	0,00441	2,87	0,3			
	2	0,00108	0,00462	2,9	0,5			
	3	0,00113	0,00486	2,81	0,4			
Орта ша мәні		0,00108	0,00463	2,860	0,400	0,0000	0,000	0,000

1-нүкте. Абай №12 орталық көшесін тікелей өлшеу арқылы алынған ингредиенттердің орташа мәндері шоғырланған елді мекендер үшін күн сайынғы орташа көрсеткіштер ШРЕК-дан аспайды.

Ластауыш заттардың орташа мөлшері: азот тотығы $0,00118 \text{ мг/м}^3$ (ШРК 0,02 үлесі), азот диоксиді $0,0031 \text{ мг/м}^3$ (ШРК-0,08), көміртек тотығы $1,92 \text{ мг/м}^3$ (ШРК-0,64), $0,3 \text{ мг/м}^3$ (ШРК -2,0), формальдегид $0,0004 \text{ мг/м}^3$ (ШРК-0,04), көмірсутектер (C12-C19 алкандары үшін) - $0,2153 \text{ мг/м}^3$ (ШРК -0,22).

Ең жоғарғы концентрациялар көрсеткіштері өлшенген заттарда $0,3 \text{ мг/м}^3$ деп белгіленген.

2-нүкте. Солтүстік жағын тікелей өлшеу арқылы алынған ингредиенттердің орташа мәндері шоғырланған елді мекендер үшін күн сайынғы орташа көрсеткіштер ШРЕК-дан аспайды.

Қоршаған ортаны ластайтын заттардың орташа мөлшері: $0,001 \text{ мг/м}^3$ азот оксиді (ШРК-0,015%), азот диоксиді $0,002 \text{ мг/м}^3$ (ШРК-0,049), көміртегі тотығы - $1,873 \text{ мг/м}^3$ (ШРК-0,624) өлшенген заттар - $0,193 \text{ мг/м}^3$ (ШРК- 1,289).

Ең жоғарғы концентрациялар көрсеткіштері өлшенген заттарда $0,193 \text{ мг/м}^3$ деп белгіленген.

3-нүкте. Шығыс жағын тікелей өлшеу арқылы алынған ингредиенттердің өлшенген шоғырлануының орташа мәндері елді мекендер үшін күн сайынғы орташа ШРК-дан аспайды.

Ластаушы заттардың орташа құрамына: азот оксиді - 0,0000 мг/м³ (ШРК үлесі - 0), азот диоксиді - 0,00003 мг/м³ (ШРК-0,001), көміртек тотығы - 1,6433 мг / м³ (ШРЕК-0,548), тоқтатылған заттар - 0,1 мг/м³ (ШРЕК-0,6671). Бұл жерде жоғары концентрациялар тіркелген жоқ.

4-нүкте. Батыс жағын тікелей өлшеу арқылы алынған ингредиенттердің орташа мәндері шоғырланған елді мекендер үшін күн сайынғы орташа көрсеткіштер ШРЕК-дан аспайды.

Ластауыштардың орташа мөлшері: 0,0008 мг/м³ азот оксиді (сульфат сульфидінің шекті рұқсат етілген концентрацияның үлесі - 0,014), азот диоксиді 0,0029 мг/м³ (ШРК-0,07) көміртегі тотығы 2,36 мг/м³ (ШРК-0,79), суспензиялы заттар-0,2 мг/м³ (ШРК-1,33). Ең жоғарғы концентрациялар көрсеткіштері өлшенген заттарда -0,2 мг/м³ байқалды.

5-нүкте. Оңтүстік жағын тікелей өлшеу арқылы алынған ингредиенттердің орташа мәндері шоғырланған елді мекендер үшін күн сайынғы орташа көрсеткіштер ШРЕК-дан аспайды.

Ластаушы заттардың орташа мөлшері: 0,00108 мг / м³ азот оксиді (ШРК-0,018%), азот диоксиді 0,00463 мг/м³ (ШРК-0,116), көміртегі тотығы 2,86 мг/м³ (ШРК-0,95), өлшенген заттар - 0,4 мг/м³ (ШРК-2 667).

Ең жоғарғы концентрациялар көрсеткіштері (өлшенген заттарда 0,4 мг/м³)деп белгіленген.

Осылайша, Үштөбе қаласындағы №1 - №5 нүктелерінде тікелей өлшеу арқылы алынған барлық ингредиенттердің орташа мәндері елді мекендер үшін күнделікті орташа ШРК- дан аспайды. Өлшенген заттар (5-нүктеде ШРК-2,667).

Атмосфералық ауаны талдау жұмыстары Қаратал ауданының орталығы Үштөбе қаласында – күз айларында жүргізілді, нәтижелері төмендегі (3-кестеде) қарастырылады.

Кесте 3.

Нүктелер	Өлшем	NO	NO ₂	CO	Өлш.зат	Қорғасын	формаль дегид	CH ₂
ШРК		0,06	0,04	3	0,15	0,0003	0,01	-
Мак. ШРК		0,4	0,085	5	0,5	0,001	0,005	1
КӨУД		-	-	-	-	0	-	
1ші-н-те орталық к-сі. Абай 12	1	0,0004	0,0024	1,87	0,36		0,00008	0,224
	2	0,0005	0,0028	1,88	0,45		0,00009	0,189
	3	0,0004	0,0022	1,89	0,54		0,00009	0,204
Орташа мәні		0,00040	0,0025	1,8800	0,45	0,0000	0,00011	0,2057
2ші-н-те Солтүстік	1	0,00048	0,00225	1,79	0,18			
	2	0,0009	0,00184	1,76	0,27			
	3	0,00061	0,00215	1,81	0,36			
Орташа мәні		0,001	0,002	1,873	0,193	0,0000	0,0000	0,000

3ші-н-те Шығыс жағы	1	0,00021	0,00118	1,74 00	0,2			
	2	0,00015	0,00092	1,81	0			
	3	0,00009	0,00087	1,69	0,1			
Орташа мәні		0,0002	0,00099	1,74 67	0,1000	0,0000	0,0000	0,0000
4ші-н-те Батыс жағы	1	0,00084	0,00306	2,26	0,3			
	2	0,00088	0,0036	2,37	0,2			
	3	0,0008	0,00193	2,44	0,1			
Орташа мәні		0,0009	0,10	2,45	0,82	0,0000	0,00	0
5ші-н-те Оңт. жағы	1	0,00115	0,00441	3,03	0,3			
	2	0,00112	0,00462	2,98	0,5			
	3	0,00109	0,00486	2,85	0,4			
Орташа мәні			0,019	0,11 0	0,9844	2,489	0,000	0,000

1-нүкте. Абай, 12 орталық көшесін тікелей өлшеу арқылы алынған ингредиенттердің орташа мәндері шоғырланған елді мекендер үшін күн сайынғы орташа көрсеткіштер ШПРЕК-дан аспайды.

Ластауыштардың орташа мөлшері: азот тотығы (ШПК-0,007), азот диоксиді $0,0025 \text{ мг/м}^3$ (ШПК-0,06), көміртегі тотығы $1,88 \text{ мг/м}^3$ (ШПК-0,63), суспензиялы заттар - $0,45 \text{ мг/м}^3$ (ШПК-3,0), формальдегид - $0,0001 \text{ мг/м}^3$ (ШПК-0,01), көмірсутектер (C_{12} - C_{19} алкандарында) $0,25057 \text{ мг/м}^3$ (ШПК-0,21).

Сонымен концентрациялардың ең жоғары көрсеткіші $0,45 \text{ мг/м}^3$ болатын суспензия заттары тіркелді.

2-нүкте. Солтүстік жағын тікелей өлшеу арқылы алынған барлық мониторинг ингредиенттердің концентрациясы орташа мәндері тұрғын аудандар үшін орташа тәуліктік ШПК аспайды.

Ластауыш заттардың орташа мәні: азот оксиді - $0,001 \text{ мг/м}^3$ (ШПК үлесі - 0,009), азот диоксиді - $0,002 \text{ мг/м}^3$ (ШПК- 0,052), көміртек оксиді - $1,783 \text{ мг/м}^3$ (ШПК-0,594) қатты заттар - $0,27 \text{ мг/м}^3$ (ШПК-1,8).

Сонымен концентрациялардың ең жоғары көрсеткіші (өлшенген қатты зат $0,27 \text{ мг/м}^3$) деп белгіленген.

3-шы нүкте. Шығыс жағынан тікелей өлшеу алынған барлық мониторинг ингредиенттердің концентрациясы орташа мәндері тұрғын аудандар үшін орташа тәуліктік ШПК аспайды.

Ластауыштардың орташа мөлшері: азот оксиді - $0,0002 \text{ мг/м}^3$ (ШПК- 0,003), азот диоксиді - $0,00099 \text{ мг/м}^3$ (ШПК-0,025), көміртек оксиді - $1,7467 \text{ мг/м}^3$ (ШПК-0,582), өлшенген заттар - $0,1833 \text{ мг/м}^3$ (ШПК-1,22).

Ең концентрациясы жоғары анықталған –(өлшенген заттар - $0,1833 \text{ мг/м}^3$).

4-нүкте. Батыс жағын тікелей өлшеу арқылы алынған ингредиенттердің орташа мәндері шоғырланған елді мекендер үшін күн сайынғы орташа көрсеткіштер ШПРЕК-дан аспайды.

Ластауыштардың орташа мөлшері: азот оксиді - $0,0009 \text{ мг/м}^3$ (ШПК - 0.0147), азот диоксиді - $0,0041 \text{ мг/м}^3$ (ШПК-0,1) көміртек оксиді - $2,45 \text{ мг/м}^3$ (ШПК-0,82), өлшенген заттар - $0,37 \text{ мг/м}^3$ (ШПК -2,47).

Ең концентрациясы жоғары анықталған –(өлшенген заттар - $0,37 \text{ мг/м}^3$).

5-нүкте. Оңтүстік жағын тікелей өлшеу арқылы алынған ингредиенттердің орташа мәндері шоғырланған елді мекендер үшін күн сайынғы орташа көрсеткіштер ШПРЕК-дан аспайды.

Ластауыштардың орташа мөлшері: азот оксиді - $0,00112 \text{ мг/м}^3$. (ШПК- 0,019), азот диоксиді - $0,00441 \text{ мг/м}^3$. (ШПК-0,11) көміртек оксиді - 2.953 мг/м^3 (ШПК-0,9844), өлшенген заттар - $0,373 \text{ мг/м}^3$ (ШПК-2,489).

Ең жоғарғы концентрациялар көрсеткіштері өлшенген заттарда - $0,373 \text{ мг/м}^3$.

Осылайша, Үштөбе қаласындағы №1-№5 нүктелерін тікелей өлшеу арқылы алынған барлық ингредиенттердің орташа мәндері елді мекендер үшін күнделікті орташа концентрациялар ШПК- дан аспайды. Өлшенген заттар (1-нүктеде ШПК-3,0).

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Официальный сайт Департамента статистики Алматинской области Комитета по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан <http://www.stat.gov.kz>.

2. Постановление Правительства Республики Казахстан от 2 ноября 2009 года № 1739 «О генеральном плане города-спутника "Gate City" Алматинской области».

3. РД 52.04.667–2005. Документы состояния загрязнения атмосферы в городах для информирования государственных органов, общественности и населения. Общие требования к разработке, построению, изложению и содержанию.

4. Нормативы предельно-допустимых концентраций вредных веществ, вредных микроорганизмов и других биологических веществ, загрязняющих почву. /Утв. совместным Приказом Минздрава РК №99 от 30.01.2004 г. и МООС РК № 21-П от 27.01.2004.

Алимбеков Ж.С., Канагатов Ж.Ж., Бутобаева А.А.

ОЦЕНКА АТМОСФЕРНОГО ВОЗДУХА ЦЕНТРАЛЬНОГО РЕГИОНА КАРАТАЛ

На территории Каратальского района до города Талдыкорган были определены центры, пункты, количество районов и сел. Алматинская область – один из центров крупных промышленных и сельскохозяйственных предприятий и крупных выбросов, загрязняющих веществ в атмосферу. В центре города Уштобе Каратальского района были исследованы результаты проведенных анализов атмосферного воздуха лета и осени.

Ключевые слова: *предельно допустимый концентрация, состояние атмосферного воздуха.*

Zh.S. Alimbekov, Zh.Zh. Kanagatov, A.A. Butobaeva

Evaluation of atmospheric air of the central region of Karatal

In the territory of Karatal district, centers, points, number of districts and villages were determined to the city of Taldykorgan. Almaty region is one of the centers of large industrial and agricultural enterprises and large emissions, polluting substances into the atmosphere. In the center of the town of Ushtoobe, Karatal rayon, the results of the analyzes of atmospheric air in summer and autumn were investigated.

Key words: *maximum permissible concentration, atmospheric condition.*

УДК 152. 502/504

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЕ ОПРЕДЕЛЕНИЕ АДСОРБЦИОННЫХ ХАРАКТЕРИСТИК МОДИФИЦИРОВАННОГО КОМПЛЕКСА ИЗ ЦЕОЛИТА И БЕНТОНИТА

Андасбаев Е.С., Джетимов М.А.

*Жетысуский государственный университет им. И.Жансугурова, г. Талдыкорган
make._d_61@mail.ru*

В исследования ставилась задача определения методов перспективного подхода, создания новых типов модифицированных комплексных сорбентов и экспериментальная оценка эффективности использования модифицированного комплекса из природных минеральных сорбентов, на основе цеолита и бентонита, для очистки и кондиционирования питьевой воды и доочистки сточных вод.

Ключевые слова: *очистка воды, сорбция, природные адсорбенты, алюмосиликаты, тяжелые металлы.*

Введение. В настоящее время водоочистка становится одним из самых распространенных технологических процессов в мире, в том числе и в Казахстане. Этим определяется особенная актуальность вопроса удешевления очистки питьевой, технической и сточных вод. В этой связи весьма перспективным представляется применение природных сорбентов, месторождения которых имеются на территории Казахстана. В литературе появляется все больше сообщений об эффективности применения природных сорбентов для удаления из воды дисперсных примесей, тяжелых металлов, нефти и нефтепродуктов, поверхностно-активных веществ, красителей, радиоактивных загрязнений и др.

Основной задачей нашего исследования, является получение комплексного соединения из природных адсорбентов, для очищения сточной воды, с одновременной сорбцией, содержащихся в ней химических и микробиологических загрязнений, способствующих обеззараживанию и умягчению воды, повышающих степень насыщения обработанной воды солями кальция, магния и микроэлементами, при этом не требующего использования сложного оборудования. Технический результат заключается в создании комплекса из адсорбентов с сорбирующей способностью химических и микробиологических загрязнений, обеззараживающего и умягчающего воду, обогащающего ее ионами кальция, магния, натрия, калия, а также микроэлементами.

Техническая характеристика

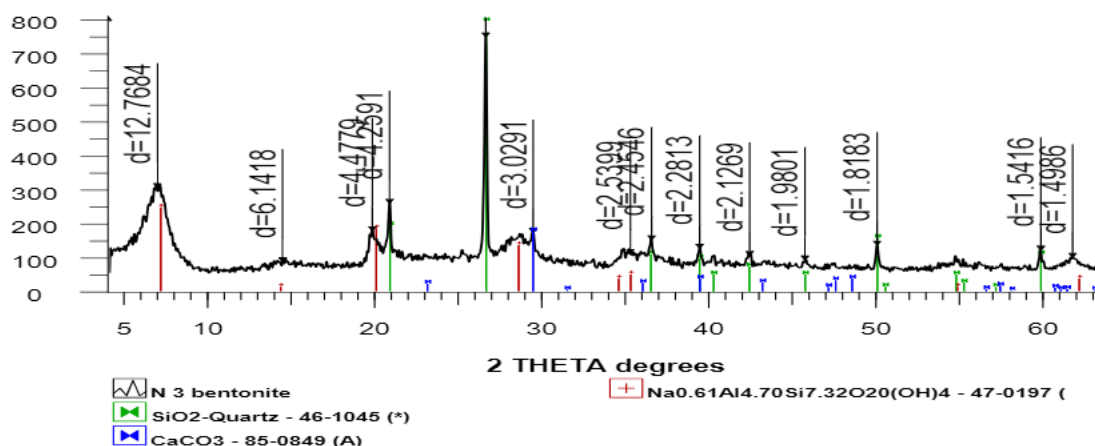
Бентонит (Мукрынского месторождения Алматинской области) — природный глинистый минерал, гидроалюмосиликат, обладает свойством разбухать при гидратации (в 14—16 раз). В ограниченном пространстве для свободного разбухания в присутствии воды образуется плотный гель, препятствующий дальнейшему проникновению влаги. Это свойство, а также нетоксичность и химическая стойкость делает его незаменимым в промышленном производстве, строительстве и многих других сферах применения.

Природные залегающие бентониты обычно имеют рН 6—9,5 (для 5 % водной суспензии после её отстаивания в течение 1 часа) и содержат менее 2 % карбоната натрия; общее содержание взаимозаменяемых натрия и кальция не превышает 80 мг/100 г. Существуют два типа бентонитов:

- кальциевый, с низкой степенью набухания;
- натриевый, с высокой степенью набухания (скорость вспучивания менее 7 мл/г или более 12 мл/г).

Химическая формула: $Al_2[Si_4O_{10}](OH)_2 \cdot nH_2O$

имический состав: SiO₂-58,25%; Al₂O₃-14,27%; Fe₂O₃-4,37%; FeO-0,5%; Ti₂O-0,36%; CaO-2,07%; MgO-3,67%; P₂O₅-0,18%; S-0,14%; K₂O-1,2%; Na₂O-2,25%; ППП-12,19%

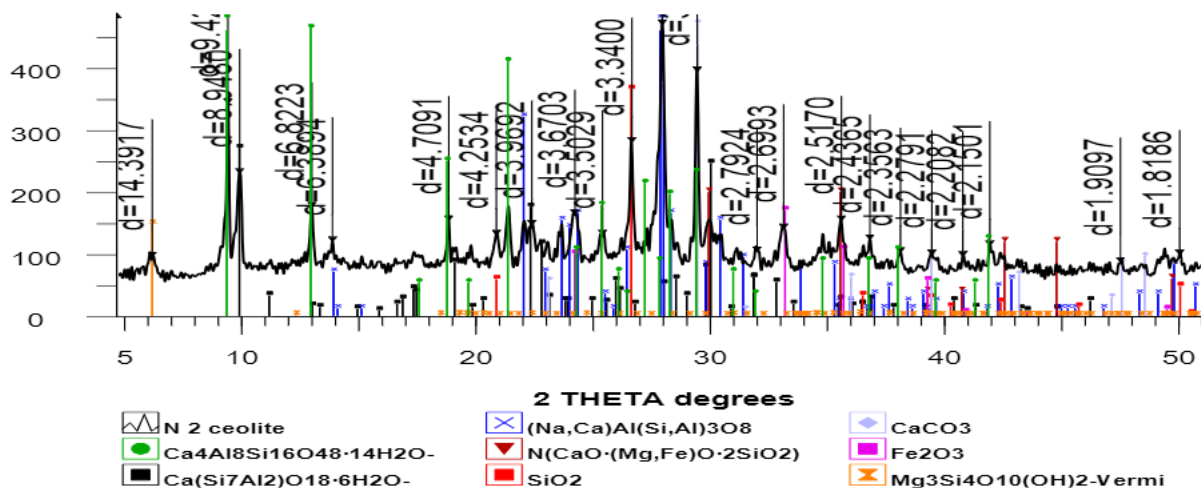
Рентгенограмма образца бентонит-монтмориллонита (Мукрынского месторождения Алматинской области).

Цеолиты (Майтобинского месторождения Алматинской области) — большая группа близких по составу и свойствам минералов, водные алюмосиликаты кальция и натрия из подкласса каркасных силикатов, со стеклянным или перламутровым блеском, известных своей способностью отдавать и вновь поглощать воду в зависимости от температуры и влажности. Наиболее распространённые представители группы цеолитов — натролит, шабазит, гейландит, стильбит (десмин), морденит, томсонит, ломонтит.

Кристаллическая структура цеолитов природных образована тетраэдрическими группами SiO_{2/4} и AlO_{2/4}, объединёнными общими вершинами в трёхмерный каркас, пронизанный полостями и каналами (окнами) размером 2-15 ангстрем. Открытая каркасно-полостная структура цеолитов [AlSi]O₄⁻ имеет отрицательный заряд, компенсирующийся противоионами (катионами металлов, аммония, алкиламмония и др. ионов, введённых по механизму ионного обмена) и легко дегидратирующимися молекулами воды.

Химическая формула: Цеолит-клиноптилолит, описываемый идеализированной формулой (KNa)₄CaAl₆Si₃₀O₇₂·24H₂O - это кристаллический водный алюмосиликат.

Химический состав: Al₂O₃- 12,9-13,2%; K₂O- 4,0-4,8%; CaO- 1,8-2,4%; V- 0,001%; Cu-0,001%; Rb- 0,001%; SiO₂- 66,2-78,3%; Na₂O- 1,8-2,2%; Fe₂O₃- 0,8-1,2%; Mn-0,001%; Be-0,001%; As-0,03%.

Рентгенограмма цеолита (месторождения Майтобе)

Материалы и методы исследования. Известен сорбент на основе цеолитов модифицированный путем ионного обмена ионами серебра для поглощения радиоиода и/или радиоцезия, после ионообменного модифицирования сорбент дополнительно обработан ацетиленом в газовой или жидкой среде так, что содержание в нем углеродного соединения в пересчете на углерод составляет 0,4-2,0 мас. Сорбент предназначен специально для очистки воды от сильных загрязнений радионуклеотидами, применение для очистки питьевой воды эффективно, но дорого он не обогащает воду солями кальция, магния, а также микроколичествами элементов побочных групп Периодической системы.

Технический результат достигается тем, что предложенный сорбент следующего состава, химическая формула: Цеолит-клиноптилолит, химическая формула: $(KNa)_4CaAl_6Si_{30}O_{72} \cdot 24H_2O$ - это кристаллический водный алюмосиликат, химический состав: Al_2O_3 - 12,9-13,2%; K_2O - 4,0-4,8%; CaO - 1,8-2,4%; V- 0,001%; Cu-0,001%; Rb-0,001%; SiO_2 - 66,2-78,3%; Na_2O - 1,8-2,2%; Fe_2O_3 - 0,8-1,2%; Mn-0,001%; Be-0,001%; As-0,03% и Бентонит-гидроалюмосиликат, химическая формула: $Al_2[Si_4O_{10}](OH)_2 \cdot nH_2O$, химический состав: SiO_2 -58,25%; Al_2O_3 -14,27%; Fe_2O_3 -4,37%; FeO-0,5%; Ti_2O -0,36%; CaO -2,07%; MgO-3,67%; P_2O_5 -0,18%; S-0,14%; K_2O -1,2%; Na_2O -2,25%; ППП-12,19%.

Для проверки эффективности комплекса из природных адсорбентов взяли в разных процентных соотношениях, получили агломерат: 1) цеолита (60%) и бентонита(40%), 2) цеолита (50%) и бентонита(50%), 3) цеолита (40%) и бентонита(60%). В дальнейшем из полученной смеси изготовили капсулы шириной 10 мм, длиной 15мм, провели кислотную активацию, используя 15 % H_2SO_4 , взятых в количестве 50 % от воздушно-сухой навески, длительность обработки составило 4 часа. В муфельной печи при температуре 400 градусов провели термообработку, для увеличения общей пористости.

Определение пористости сорбента

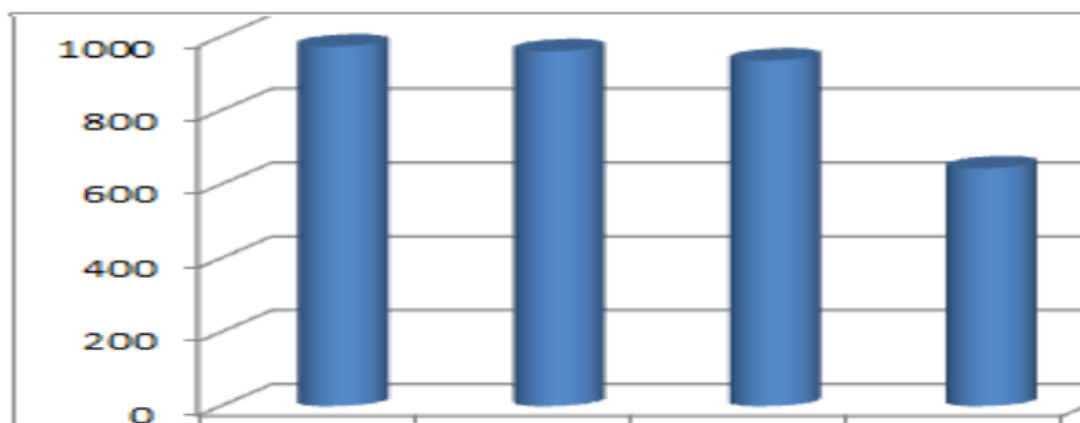
Одной из важнейших характеристик адсорбента является определение его пористости, которая в целом зависит от его месторождения. Она характеризуется суммарным объемом всех пустот (пор) в породе.

Определение пористости сорбента проводили по следующей методике. Исследуемые образцы кипятили в стакане с дистиллированной водой на протяжении 1,5–2,0 часов и затем проводили взвешивание.

Плотность образцов, водопоглощения и пористость рассчитывали по данным таблицы 1, где: m_0 — масса исследуемых образцов с подвеской в воде, г; m_1 — масса влажных образцов, г; m_2 — масса сухих образцов, г; m_3 — масса подвески, г.

Таблица 1 — Входящие данные для расчета (модифицированного комплекса из бентонита и цеолита)

№	Название материала	m_0 ,г	m_1 ,г	m_2 ,г	m_3 ,г
1	Комплекс цеолита (60%) и бентонита(40%)	10,0018	31,4312	19,0645	0,5923
2	Комплекс цеолита (50%) и бентонита(50%)	9,6453	29,2576	16,7312	0,4627
3	Комплекс цеолита (40%) и бентонита(60%)	9,9459	31,2057	18,1124	0,4134

Тяжелые металлы, мг/дм³	974	961	936	644
Сточная вода		Цеолит-60% Бентонит-40%	Цеолит-50% Бентонит-50%	Цеолит-40% Бентонит-60%

Результаты лабораторных исследований по изменению тяжелых металлов в составе сточных вод модифицированным комплексом природных адсорбентов состоящих из бентонита, цеолита в разных процентных соотношениях.

Границы относительной суммарной погрешности результата, который допускается, равен 2,0; при доверительной вероятности 0,95. Результаты исследования представлены в таблице 2.

Таблица 2 — Определение пористости комплекса из бентонита и цеолита

Номер образца	Название материала	Масса образца, г	Водопоглощение, %	Плотность, %	Пористость, %
1	Комплекс цеолита (60%) и бентонита(40%)	21,2145	76,0690	43,8490	73,45
2	Комплекс цеолита (50%) и бентонита(50%)	20,7124	77,7860	44,7296	73,91
3	Комплекс цеолита (40%) и бентонита(60%)	19,9437	82,3320	45,6125	80,51

Определение адсорбционной емкости по метиленовому оранжевому и йоду

Для определения адсорбции по метиленовому оранжевому была выбрана методика, представленная в ГОСТ 4453–74.

Для этого навеску угля помещали в коническую колбу ёмкостью 100 см³, добавляли 25 см³ раствора метилового оранжевого. После этого определяли оптическую плотность на фотозлектроколориметре.

В качестве контрольного раствора использовали дистиллированную воду. По полученным оптическим плотностям на основании градуировочного графика определяли остаточную концентрацию красителя.

Адсорбционную активность рассчитывали по формуле 1:

$$X = \frac{(C_1 - C_2K) \cdot 0.025}{m} \quad (1)$$

где C_1 — концентрация исходного раствора красителя, мг/дм³; C_2 — концентрация раствора красителя после взаимодействия с трепелом, мг/дм³; K — коэффициент разбавления; m — масса навески угля, г; 0,025 — объём раствора метилового оранжевого, дм³.

Результаты исследования адсорбционной ёмкости приведены в таблице 3.

Таблица 3 — Результаты эксперимента определения адсорбционной ёмкости по метиленовому оранжевому

Образец	Адсорбционная ёмкость по МО			
	Масса навески, г	Концентрация, мг/дм ³		Адсорбционная ёмкость по МО, ммоль/г
		Исходная	Остаточная	
1. Комплекс цеолита (60%) и бентонита(40%)	0,1	1500	0,600	0,6880
2. Комплекс цеолита (50%) и бентонита(50%)	0,1	1500	0,800	0,5351
3. Комплекс цеолита (40%) и бентонита(60%)	0,1	1500	0,750	0,6291

Определение адсорбционной ёмкости трепела по йоду проводили в соответствии с ГОСТ 4453–74. Йодное число является приближенной мерой способности вещества адсорбировать небольшие молекулы, которая зависит от величины площади поверхности. Обработку результата проводили по формуле 2:

$$X = \frac{(V_1 - V_2) \cdot 0,0127 \cdot 100 \cdot 1000}{10 \cdot m} \quad (2)$$

где V_1 — объём раствора тиосульфата натрия (0,1 н), который пошёл на титрование 10 см³ раствора йода в йодистом калий, см³; V_2 — объём раствора тиосульфата натрия (0,1 н), который пошёл на титрование 10 см³ раствора йода в йодистом калии, после обработки его комплексом из бентонита и цеолита, см³; 0,0127 — масса йода, которая соответствует 1 см³ раствора тиосульфата натрия, г; 100 — объём раствора йода в йодистом калии, который нужен для комплекса из бентонита и цеолита, см³; m — масса навески комплекса из бентонита и цеолита, 1,00 г.

Результаты расчета йодного числа комплекса из бентонита и цеолита приведены в таблице 4.

Таблица 4 — Результаты эксперимента определения йодного числа комплекса из бентонита и цеолита

Образец	Адсорбционная ёмкость по йоду			
	Масса навески, г	Объём тиосульфата на титрование, см ³		Адсорбционная ёмкость по йоду, ммоль/г
		йода	комплекса бентонита и цеолита	
1. Комплекс цеолита (60%) и бентонита(40%)	0,5	16,10	12,60	10,16
2. Комплекс цеолита (50%) и бентонита(50%)	0,5	16,10	12,40	12,70
3. Комплекс цеолита (40%) и бентонита(60%)	0,5	16,10	12,52	11,80

Поскольку споры бактерий значительно более устойчивы к действию обеззараживающих агентов, чем клетки *E.coli*, отсутствие в воде последних не является гарантией отсутствия спор. В качестве индикаторов, указывающих на присутствие в воде спор бактерий, были выбраны анаэробный спорообразующий организм *S.perfringens*, и аэробная спорообразующая бактерия *B.subtilis*. Эти бактерии различаются расположением спор в клетке. Так как их споры способны существовать в воде значительно дольше, чем колиформные бактерии, они устойчивы к обеззараживанию и поэтому служат индикаторами давнего загрязнения и дефектов в технике фильтрования на водопроводных станциях.

В таблицах 5÷7 представлены результаты изучения эффективности ПМС в отношении удаления из воды клеток *E. coli*, а также спор *B.subtilis* и *S.perfringens*.

Приведенные в таблицах 5÷7 результаты указывают на то, что ПМС, эффективно удаляют из воды микробное загрязнение при концентрации бактериальной суспензии $(1,2\div 3,5)\times 10^3$ кл/мл.

При повышении концентрации бактериальной суспензии на порядок [до $(3,1\div 3,2)\times 10^4$ кл/мл] в посевах из фильтрата обнаруживаются колонии бактерий. При этом численность их снижается по сравнению с исходной в $(4\div 5)\times 10^3$ раз — для фильтра. Эффективность снижения микробного загрязнения цеолитом достоверно ниже, чем в контроле, и составляет $(2\div 2,8)\times 10^3$ раз.

Таблица 5. Численность микроорганизмов *E.coli* ($X\pm x$) в воде до и после фильтрования через фильтры ($n = 5$)

Численность микроорганизмов, кл/мл			
Исходное	Тип фильтра		
$(1,2 \pm 0,1)\times 10^3$	0	0	0
$(3,5\pm 0,2)\times 10^3$	0	0	0
$(3,2\pm 0,2)\times 10^3$	$(1,5\pm 0,3)\times 10^3$	$(0,7\pm 0,05)\times 10^3$	$(0,6\pm 0,03)\times 10^3$

Примечание: 1. Фильтр- комплекс цеолит, бентонит.

Таблица 6. Численность микроорганизмов *B.subtilis* ($X\pm x$) в воде до и после фильтрования через фильтры ($n = 5$)

Численность микроорганизмов, кл/мл			
Исходное	Тип фильтра		
$(1,5 \pm 0,1)\times 10^3$	$(1,5 \pm 0,1)\times 10^1$	$(0,7 \pm 0,02)\times 10^1$	
$(3,4 \pm 0,2)\times 10^3$ $(3,2 \pm 0,1)\times 10^4$			

Примечание: 1. Фильтр- комплекс цеолит, бентонит.

Следует отметить, что на практике в распределительных сетях, а также при заборе воды из природного водного источника, приходится сталкиваться с менее сильным микробиологическим загрязнением. Установки, предназначенные для обеззараживания воды в полевых условиях и построенные на принципе ультрафиолетового бактерицидного облучения рассчитаны на коли-индекс не более 5×10^3 кл/л.

Оценка воды, прошедшей фильтрацию через фильтры ПМС

Определение токсичности проб воды, содержащей химические токсиканты (фенол, сернокислую медь) до и после пропускания через фильтры с ПМС проводили с использованием рачков *Daphnia magna* и микроводорослей *Chlorella vulgaris*.

Данные таблицы 7 показывают, что вода до пропускания через фильтры с ПМС оказывала токсическое действие на рачков (процент гибели дафний в обоих случаях превышал 50%). После прохождения воды через фильтры с ПМС токсическое действие на дафний

отсутствовало во всех случаях, а процент их гибели практически не отличался от контрольного, кроме варианта с бентонитом при концентрации 1,5 мг/л, когда гибель была 11%.

Таблица 7. Влияние ПМС на гибель *Daphnia magna* (% к контролю) в пробах воды, содержащей токсиканта ($n = 5$)

Содержание токсиканта, мг/л	Исходная вода		
		Цеолит	Бентонит
10,0 CuSO ₄	85,5±5,0	4,0±0,2	3,0±0,2
5,0	59,0±3,0	3,0±0,1	3,0±0,2
1,5	73,0±2,5	11,0±0,5	4,0±0,3
0,05	57,0±1,5	3,0±0,2	3,0±0,1

Примечания: 1. В контроле (вода для культивирования) гибели не отмечалось;

2. Длительность культивирования *Daphnia magna* в пробах воды — 96 часов;

3. После пропускания через фильтры рН воды во всех вариантах опыта устанавливали в пределах 7,0 ÷ 7,2. Воду аэрировали в течение 1 часа.

Были определены некоторые показатели качества водопроводной воды (г.Талдыкорган) до и после фильтрования через фильтр комплекс, содержащий комплекс изученных в работе ПМС(бентонит и цеолит).

Выводы. Полученные результаты свидетельствуют о том, что после пропускания водопроводной воды через фильтр комплекс цеолит и бентонит в ее составе произошли существенные изменения. Значительно улучшились ее органолептические показатели, в частности, стали соответствовать нормативам СанПиН запах и вкус воды.

Содержание железа в воде снизилось в 9,5 раз и стало соответствовать нормативам СанПиН.

В профильтрованной воде повысились рН, содержание кальция, магния, кремния, гидрокарбонатных ионов, а также общая жесткость и сухой остаток. Этот факт следует оценить положительно, поскольку известно, что водопроводная вода отличается низким содержанием указанных эссенциальных элементов, повышенной мягкостью и общим низким содержанием солей.

На основе анализа технико-экономических показателей для экспериментального изучения выбран материал отечественной сырьевой базы, минеральные сорбенты разной природы: цеолит и бентонит. Опытным путем подобраны условия активации ПМС. Наиболее значительно (на 35-57%) возросла активность ПМС после кислотной обработки смесью (1:1) 10% серной кислотой.

Результаты проведенных санитарно-микробиологических исследований показали, что ПМС имеют выраженные сорбционные свойства в отношении бактерий *E.coli* штамм К12, а также спор *B.subtilis* и *C.perfringes*. Все изученные ПМС и их комбинация в фильтре комплекса цеолит и бентонит эффективно удаляют из воды микробное загрязнение при исходной концентрации $(1,2 \div 3,5) \times 10^3$ кл/мл.

Так как работа еще не окончена, то в дальнейшем планируется провести исследования и предложить улучшения адсорбционных характеристик комплекса из природных адсорбентов, для очистки воды от вредных примесей.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Мусабеков А.А. Природные сорбенты в процессах очистки воды. — Алматы Наука, 1981. — 207 с.

2. Сатаева Л.М. Развитие исследований в области адсорбции и адсорбционной технологии // Химия и технология воды. — 1998. — Т. 20, № 1. — С. 32÷41.
3. Алтынбеков Ф.Е. Гигиеническая оценка цеолитов закавказских месторождений, предлагаемых для совершенствования технологических схем обработки воды хозяйственно-питьевых водоисточников / Автореф. дисс. канд.мед. наук. — Алматы. — 1985. -21 с.
4. Фогель А.А. Применение углеродных сорбентов нового поколения для очистки питьевой и сточной воды (промышленной и ливневой) // Вода и экология. -1999. — № 1. — С. 25÷28.
5. Сомина В.А. Исследования возможности применения нового сорбента в водоподготовке // Химия и технология воды. — 1997. — № 6. — С. 617÷622.
6. Сухорукова О.В. Коагуляция, флотация, флокуляция и фильтрование в технологии водоподготовки // Химия и технология воды. — 1998. — Т.20, №1. С. 19÷31.

Андасбаев Е.С., Джетимов М.А.

Цеолит және бентониттен модифициеленген комплексінің адсорбциялық мінездемесін экспериментті анықтау

Цеолит және бентонит негізіндегі табиғи минералдық адсорбенттер кешенін ауыз су мен ағын суларды тазарту және сапасын арттыру мақсатында пайдаланудың тиімділігін эксперимент жүргізу арқылы бағалау және ғылыми-әдістемелік негізін жасау, зерттеудің негізі ретінде қарастырылған.

Кілттік сөздер: суды тазарту, сорбция, табиғи адсорбенттер, алюмосиликаттар, ауыр металдар.

E.S. Andasbaev, M.A. Dzhetimov

Experimental determination of adsorption characteristics of a modified complex of zeolite and bentonite

To determine the methods of prospective approach for creation of new types of modified complex sorbents and to estimate experimentally the effectiveness of using a modified complex of natural mineral sorbents based on zeolite and bentonite for purification and conditioning of drinking water and post-treatment of waste waters.

Key words: water purification, sorption, natural adsorbents, aluminosilicates, heavy metals.

ӘОЖ 911.3:61

АЛТЫНЕМЕЛ ТАУЫНЫҢ ЕТЕГІНДЕГІ "НАЙЗАТАПҚАН" АРАСАНЫНЫҢ ЕМДІК-САУЫҚТЫРУ ЖӘНЕ САКРАЛЬДЫ ТУРИЗМДІ ДАМУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Баймырзаев Қ.М., Токпанов Е.А., Мухитдинова Р.А.

*І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
ysabaeva.samal@mail.ru, tokpanov1960@mail.ru, mra050977@mail.ru*

Мақалада Алтынемел тауының етегіндегі табиғи киелі орындардың қатарына жататын "Найзатапқан" арасаны суының физикалық-химиялық құрамы, емдік-сауықтыру және сакральды туризмді дамытудағы алатын орнын зерттеу нәтижелері ұсынылған. Соңғы уақыттарға дейін ғылыми зерттеулер мен ғылыми жобаларда Алтынемел тауы аумағындағы минералды су көздерінің бальнеологиялық қасиеттері әлі толық зерттелмеген.

Ғылыми әдебиеттерде тауаралық Алтынемел тауының етегіндегі Найзатапқан арасанының бальнеологиялық қасиеттері туралы деректердің болмауы 2009 жылдан бастап

минералды су көзін киелі орын ретінде емдік-сауықтыру туризмін дамыту мақсатында пайдалану мүмкіндіктерін зерттеу жұмыстарын жүргізуге негіз болды.

Зерттеу барысында жарықшақты минералды сулардың физикалық-химиялық және органолептикалық (түсі, иісі, консистенциясы, құрылымы) құрамы анықталды. Зертханалық талдау нәтижелері минералды сулардың құрамында детергенттер, ауыр металдар сияқты ластаушы заттар болғанымен, олар белгіленген шектен аспайтынын көрсетті.

Кілттік сөздер: табиғи сакральды орындар, минералды сулар, бальнеология, микроэлемент, емдік-сауықтыру туризмі, рекреация.

Кіріспе. Алтынемел тауының етегіндегі «Найзатапқан» минералды су көздерінің құрамында әр түрлі химиялық элементтердің кездесуі бальнеологиялық қасиеттерін мен емдік мақсатта пайдалануға жарамдылығын анықтау мәселелерінен зерттеуге мүмкіндік береді. Зерттеу барысында жарықшақты минералды сулардың физикалық-химиялық және органолептикалық (түсі, иісі, консистенциясы, құрылымы) құрамы анықталды. Зертханалық талдау нәтижелері минералды сулардың құрамында детергенттер, ауыр металдар сияқты ластаушы заттар болғанымен, олар белгіленген шектен аспайтынын көрсетті. Алтынемел тауының етегіндегі «Найзатапқан» арасанын емдік-сауықтыру және сакральды туризмді дамыту мүмкіндіктерін зерттеу өзекті мәселенің бірі болып табылады.

Материалдар мен зерттеу әдістері. 2009-2017 жылдар аралығында тауының етегіндегі «Найзатапқан» арасанынан жылдың әр түрлі маусымдарында 15 сынамасы алынды. Талдау жұмыстары Ұлттық сараптау және сертификаттау орталығының Талдықорған қаласындағы бөлімшесінің сынау зертханасында жүргізілді. Сынамалардың талдамаларын алу үшін 180-50 үлгілі «Хитачи» атомдық-абсорбциялық спектрометр (Жпония); PFP7-жалынды фотометр (Ұлыбритания), жеке байланысты плазмасы бар Optima 2000 DV оптикалық эмиссионды спектрометр (АҚШ) колданылды.

Нәтижелер мен талқылаулар. Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 2017 жылы 12 сәуірде жарық көрген "Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру" атты бағдарламалық мақаласында баса назар аударған киелі орындарға Алтынемел тауының етегіндегі ерте заманнан халық киілі санайтын, дертіне дауа іздегендер жазда келіп емделетін "Найзатапқан" арасаны жатады [1].

Географиялық координаты 44° 20' с.е., 78°53' ш.б., теңіз деңгейінен биіктігі h=1550м. Арасан Панфилов ауданындағы Ынталы ауылының батысында 15 шақырым қашықтықта Алтынемел (2928м) тауының Қоңырөлең ойысына ұласатын тектоникалық жарықтар аймағында орналасқан [2; 3].

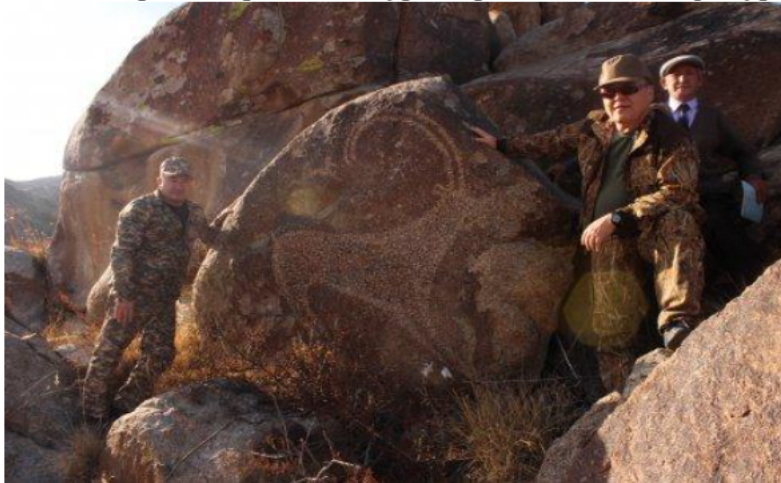
2017 жылы 18 қыркүйекте ұйымдастырылған Талдықорған өңірінің киелі орындарын зерттеуді көздейтін I.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің Алматы облыстық Қазақстан халқы ассамблеясымен бірлесіп өткізген "Рухы бекем киелі мекен Жетісу" экспедициясының барысында жиналған мәліметтерге сәйкес аталған киелі орынды ерте заманнан бастап табиғи емдік ресурс ретінде кеңінен пайдаланған. Айтар ойымызды мал, аң және кездейсоқ адамдар кірмес үшін сыртын қоршаған тас қоршаулардың ізі, табиғи гибадатхана қызметін атқарған рәсімдік орындар, жартастағы суреттер айғақтайды [1-сурет].

1-сурет. Қола, сақ, түркі кезеңдерінде "Найзатапқан" киелі арасанын қоршаған тас қоршаулардың ізі.

Емдік қасиеті бар киелі орындардың маңында ерте заманнан бастап адамдар *діни рәсімдер, халық медицинасының ғұрыптарын* жүргізген. Емдік құрал ретінде *зиярат ету нысандарына жанасу, суын ішіп шомылу, ақтық байлау* рәсімдері жиі қолданылады. Сондай киелі орындар қатарына жататын "Найзатапқан" арасаны суының құрамындағы еріген минералды заттардың адам ағзасына жағымды әсеріне байланысты оны жергілікті халық қасиетті санап, суын асқазан, буын, тері құяң тағы басқа ауруларына ем ретінде пайдаланған. Ескі әдет-ғұрыпқа сәйкес ақтық байлап отырған.

Жинақталған мәліметтерге жасалған талдаулар аталған нысанды ерте заманнан адамдар емделетін, ғибадат ететін табиғи киелі орын болған деген қорытынды шығаруымызға мүмкіндік берді. Оған киелі арасан аумағындағы рәсімдік орындар, табиғи ғибадатхана қызметін атқарған жартастағы суреттер дәлел болады [2-сурет].

2-сурет. Найзатапқан киелі арасанының шығыс шетіндегі гранитті жартасқа салынған табиғи ғибадатхана қызметін атқарған жартастағы суреттер.

Шамамен XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Найзатапқан арасанының оңтүстік шетінде шағын шаруасы бар адамдар тұрған. Жергілікті тұрғындарда сақталған аңыздарға сәйкес сол адамның баласы отын жинап жүріп киелі арасанның бастауында өскен қалың жынғылдан алып отқа жаққан. Әкесі қайдан алғанын біліп: „балам сен дұрыс істемедің арты қалай болар екен“ – деп жүрсінген деседі. Көнекөз қариялардың айтуына қарағанда, көп ұзамай сол әулеттің мүшелері біртіндеп қайтыс болыпты. Олар тұрған ескі қыстаудың орны әлі сақталған.

Ынтылы ауылының тұрғындарының, өлкетанушылардың аңыз әңгімелеріне қарағанда, киелі арасанның маңынан жаугершілік заманнан қалған найзаның ұшы табылған, содан "Найзатапқан" аталған. Тағы бір мәлімет бойынша 1643 жылы Салқам Жәңгір бастаған қазақтың 600 сарбазы Сатылы және Қоянтау тауларының аралығындағы Орбұлақ (Тасбұлақ) өзенінің сол жақ беткейіндегі жалда ор қазып, білтелі мылтықпен жоңғарлардың 50 000 әскерімен соғысқан. "Орбұлақ" шайқасында жараланған сарбаздары "Найзатапқан" арасанында минералды суды, емдік батпақты пайдаланып емделіп жазылған деседі. Осыдан Найзатапқан аталса керек.

Алтынемел тауының етегіндегі Найзатапқан арасанын киелі орын, бірегей табиғат ескерткіші ретінде қорғауға алу, осының құрамын оқып-үйрену мақсатында география және экология кафедрасы 2009 жылдан бастап экспедициялық зерттеулер жүргізіп келеді. Ізденіс жұмыстары барысында алынған су сынамаларына зертханалық талдаулар жасалды. Зерттеу нәтижелері алынған сынамалардың бірқатарының құрамы тұрақсыз болуына байланысты спектрлық талдау жасап, химиялық құрамын анықтау мүмкіндігі болмайтынын көрсетті.

«Найзатапқан» минералды су көзі сұр биотитті гранитті жыныстардан шығып жатқан бір-бірінен ара қашықтығы 1-3 метрден аспайтын 10-12 бұлақтан тұрады.

Орташа шығыны минутына 5-6 литр, температурасы 16-21°C аралығында ауытқиды [1-кесте].

1 кесте-«Найзатапқан» минералды су көзінің дала жағдайында зерттеу нәтижелері

Бұлақтардың реттік саны	1	2	3	4	5	6	7
Температурасы	16°C	19°C	17°C	20°C	20°C	21°C	18°C
Иісі	иісіз	иісіз	иісіз	иісіз	иісіз	иісіз	иісіз
Мөлдірлігі	мөлдір	мөлдір	мөлдір	мөлдір	мөлдір	мөлдір	мөлдір
Дәмі	кермек	ашты	ашты	кермек	керме	ашты	ашты
Емдік мақсатта қолданылуы	Көз ауруларын емдеу	бауыр және өт жолдарын емдеу	асқазан ауруларын емдеу	тыныс жолдары ауруларын емдеу	буын, тірек-қимыл жүйесі	бүйрек пен зәр шығару	жүрек қан тамырлары

Жеркілікті тұрғындарға танымал болғандықтан, зор сұранысқа ие болған су көзінің маңайында құрылыс жүргізуге қолайлы алаңның болмауы, инфрақұрылым нысандарының көлік және коммуникация жүйесінің салынбауы «Найзатапқан» нысанын емдік-сауықтыру мақсатта пайдалануды шектейді.

Арнайы химиялық зертханаларда жүргізілген талдау қорытындылары табиғи киелі орыннан алынған су сынамаларының химиялық құрамын салыстыра отырып жалпы минералдану дәрежесіндегі, қаттылығы, аниондары мен катиондарындағы айырмашылықтардың бар екенін көрсетті [2-кесте].

2-кесте. «Найзатапқан» арасанының химиялық құрамына жүргізілген спектрлік талдаудың нәтижелері

Көрсеткіштер	№1	№2	Көрсеткіштер	№1	№2
	Найзатапқан	тау етегіндегі бұлақ		9 Жалпы қаттылығы, мг/экв	1,3
1.иісі балл	0	0	11.темір мг/л	0,02	0,045
2.мөлдірлігі	30	30	10. Кальций мг/л	20	70
3.pH	8,97	6,67	11.Магний мг/л	4	11
4.Қатты заттар	0	3	12 Хлоридтер мг/л	60	11
5.минералдануы мг/л	391,5	377,5	13.Сульфаттар мг/л	139	29
6.тотығуы мгО/л			14.Гидрокарбонаттар	61	244
7. аммоний тұздары мг/л	0	0,02	15. Детергенттер мг/л		
8.Нитриттер,мг/л	0	0,010	19.Калий+натрий	102,5	10

Талдықорған қаласындағы Алматы облыстық аумақтық қоршаған ортаны қорғау басқармасының зертханасында жүргізілген спектрлік талдау нәтижесіне сүйенсек «Найзатапқан» арасанының сулары мөлдір, рН 8,97 тең, құрамында сульфаттар (139 мг/л),

хлоридтер (60 мг/л), гидрокарбонаттар (61 мг/л); қаттылығы 1,3 мг/экв, магнийден кальций басым (магний 4 мг/л); кальций (20 мг/л) болғандықтан суы жұмсақ [2-кесте].

Катиондардан калий мен натрий басым. Олардың мөлшері 102,5мг/л. Жалпы минералдануы 391,5 мг/л. Құрамындағы фосфаттардың, нитраттар мен нитридтердің және амоний тұздар жоқ. Спектрлік талдау нәтижелеріне сай Алтынемел тауының етегіндегі «Найзатапқан» арасаны суының құрамында Менделеев кестесіндегі 9 элемент бар. [3-кесте].

3-кесте. «Найзатапқан» арасаны мен Алтынемел асуындағы бұлақ суындағы катиондардың үлес салмағы

Құрамдас бөліктер	Найзатапқан мг/л	Алтынемел тауының етегіндегі бұлақ, мг/л	Айырмасы, мг/л
Натри+ калий	102,5	10	92,5
Кальций	70	20	50
Магний	4	11	7
Темір (+2)	-		-
Темір (+3)	0,022	0,045	0,023

Олардың ішінде әсіресе натрийдің (102 мг/л), Алтынемел асуының етегіндегі бұлақта хлордың (11мг/л) және кальцийдің (20мг/л), магний 11мг/л мөлшерінің «Найзатапқан» арасанына қарағанда көп екенін көрсетті.

«Найзатапқан» арасанының химиялық құрамына жасалған спектрлік талдау катиондары мен аниондарының үлес салмағын бір-бірімен салыстырғанда біршама айырмашылықтың бар екені айқын байқалады. Оны 3және 4- кестелердің деректерінен айқын байқауға болады [4-кесте].

4-кесте. «Найзатапқан» арасаны мен Алтынемел асуының етегіндегі бастау суындағы аниондардың үлес салмағы

Құрамдас бөліктер	Найзатапқан мг/л	Алтынемел тауының бұлақ, мг/л етегіндегі	Айыр масы, мг/л
Гидрокарбонаттар	61	244	183
Хлоридтер	60	11	49
Сульфаттар	139	29	110

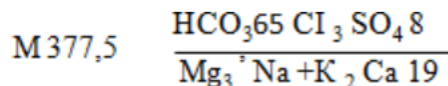
Су сынамаларының химиялық құрамына жасалған талдау қорытындыларына сүйенсек [4-кесте] «Найзатапқан» арасанында калий мен натрийдің үлесі Алтынемел асуындағы бұлақ суына қарағанда 90,24%; кальций 74,4%; хлоридтер 81,6 %; сульфаттар 79,13%; артық. Ал магнийдің мөлшері 63,6%; гидрокарбонаттар 75%.

2-кестенің деректеріне сәйкес «Найзатапқан» арасаны суының рН 8,97 мг/л есебімен алғандағы минералдану дәрежесі 391,5 мг/л; мг/л есебімен алғандағы- HCO_3 минералдану дәрежесі 61; мг-экв/л есебімен алғандағы суының жалпы қаттылығы 1,3; мг/дм³ есебімен алғандағы пергаменттік тотығуы –

$$M_{391,5} \frac{\text{HCO}_3 16 \text{ Cl } 15 \text{ SO}_4 35}{\text{Na}^+ + \text{K } 28 \text{ Ca } 5 \text{ Mg } 1}$$

Ал Алтынемел асуының етегіндегі әлсіз минералданған бұлақ суының рН 6,67; мг/л есебімен алғандағы минералдану дәрежесі 377,5; мг/л есебімен алғандағы-

HCO_3 минералдану дәрежесі 244; мг- экв/л есебімен алғандағы суының жалпы қаттылығы 4,4; мг/дм³ есебімен алғандағы пергаменттік тотығуы –

Қорытынды. Емделушілердің пікірлері мен ғылыми деректерге сәйкес «Найзатапқан» арасаны суының құрамындағы пайдалы элементтер адам ағзасының жалпы жағдайын нығайтып, барлық жүйелердің жұмысын қалыптастырады.

Зертханалық талдау нәтижелері Найзатапқан арасаны суының құрамында адам ағзасының жұмысын реттеуде ерекше орын алатын емдік-сауықтыру туризмін дамытуға мүмкіндік беретін микроэлементтер мен химиялық құрамының арасында тығыз байланыс бар екенін көрсетті. Ерте заманнан емдік мақсатта пайдалану ұрпақтан ұрпаққа жалғасып, киелі орынға айналды.

Алынған нәтижелер зерттелген су сынамаларының физикалық-химиялық қасиеттері шипажайлар мен физиоёмдеуде қолданылатын емдік сулардың нормативті көрсеткіштеріне сәйкес келеді. Минералды су құрамындағы Na, Cl, K, Ca иондарының, карбонат пен сульфаттың үлестері басым. Зерттеу нәтижелері бойынша ұсынылған үлгінің су сапасын бағалауға қойылатын талаптарға сәйкес келетінін және емдік мақсатқа пайдалануға болатынын көрсетті.

Халық қастерлейтін табиғи киелі орын ретінде қорғауға алу емдік-сауықтыру және сакральды туризмді дамытуға, өсер ұрпақты туған өлкесінің табиғатын оқып-үйреніп, аялауға, ізеттілікке тәрбиелеуге мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру»// «Егемен Қазақстан» Республикалық газеті 2017. 12 сәуір.
2. Физическая карта Джунгарского Алатау. М 1:200 000.-М.: ГУГК, 1985.
3. Токпанов Е.А., Сламбеков З.С., Мазбаев О.Б. Талдықорған өңірінің туристік-саяхаттық бағыттары: оқу құралы–Талдықорған: ЖМУ. 2010. 197 б.
4. Холенок В.Ф. Природные и лечебные богатства Казахстана.- Алма-Ата: Ғылым, 1982.- С.33-67 .
5. Сыздықов Ж.С., Айтуаров Т.К., Жеваго В.С. Подземные минеральные воды Казахстана. -Алма-Ата: Ғылым, 1984.-С. 85-93.

Баймырзаев К.М., Токпанов Е.А., Мухитдинова Р.А.

Возможности развития лечебно-оздоровительного и сакрального туризма минерального источника "Найзатапқан у подножья горы Алтынемель

В статье представлены данные о результатах исследования физико-химического состава минеральных вод «Найзатапқан» у подножья горы Алтынемель и его значение для развития лечебно-оздоровительного и сакрального туризма, относящиеся к природным сакральным местам.

До последнего времени в научных исследованиях и проектных проработках не получены достаточные данные бальнеологических свойств минеральных вод на территории горы Алтынемель.

Отсутствие в литературе единого подхода, единого мнения к решению вопроса формирования питания подземных минеральных вод Талдықорғанской межгорной впадины явилось причиной того, что с летнего периода 2014 года была начата работа по физико-химическому исследованию месторождения минеральных вод арасана "Найзатапқан". Нами был определен физико-химический и органолептический (свет, запах, консистенция, структура) состав минеральной воды.

Результаты лабораторного исследования показали, что в составе минеральных вод, содержание загрязняющих детергентов и тяжелых металлов, не превышает установленные нормы,

Ключевые слова: природные сакральные места, минеральные воды, бальнеология, микроэлемент, лечебно-оздоровительный туризм, рекреация.

К.М. Baymyrzaev, Е.А. Tokpanov, R.A. Muhitdinova

Possibilities of health-improving and sacred tourism development of the mineral spring «Naizatapkan» at the foot of the Altynemel mountain

The article presents the data on study results of physico-chemical composition of the Naizatapkan mineral waters at the foot of Altynemel mountain and for its significance for development of health-improving and sacral tourism related to natural sacral sites.

Research and design studies have not received sufficient data on balneological properties of mineral waters in the Altynemel mountain area.

Lack of unified approach and various opinions in the literature on the issue of forming the supply of underground mineral waters in the Taldykorgan intermountain depression were reasons to start studying the physical and chemical composition of mineral water deposit «Naizatapkan» since the summer of 2014. During the study, we determined physicochemical and organoleptic (light, odor, consistency, structure) composition of mineral water.

Results of lab studies showed that content of polluting detergents and heavy metals in the composition of mineral water does not exceed the established norms.

Key words: natural sacred places, mineral waters, balneology, microelement, medical and health-improving tourism, recreation.

УДК 582.734.3

ПУТИ ОБЕСПЕЧЕНИЯ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ЕСТЕСТВЕННЫХ ПОПУЛЯЦИЙ MALUS SIEVERSII НА ТЕРРИТОРИИ ЖОНГАР-АЛАТАУСКОГО ПРИРОДНОГО ПАРКА В КАЗАХСТАНЕ

Бахтаулова А.С., Канагатов Ж.Ж., Оксикбаев Б.К., Жакупжанова М.Ф.

Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова, г. Талдыкорган

Яблоня Сиверса занимает особое место в числе ценных растительных видов Жонгар–Алатауского государственного национального природного парка. Она формирует значительные (1,05% от площади парка) массивы дикоплодовых насаждений. Для сохранения яблоневых лесов проведены исследования современного состояния насаждений яблони Сиверса на территории парка, анализ различных способов содействия естественному возобновлению дикоплодовых лесов с учетом их генетической чистоты. Рассмотрены пути обеспечения устойчивого развития естественных популяций яблони Сиверса путем выращивания генетически однородного посадочного материала. Исследования направлены на сохранение уникального генофонда яблоневых лесов для селекции и восстановления культурных сортов.

Ключевые слова: яблоня Сиверса, популяция, сохранение, генетический резерват, биотехнология.

Яблоня Сиверса занесена в Красную книгу Казахстана и защищается Международным союзом охраны природы. Уникальность яблони Сиверса заключается в способности формировать плодовые леса, встречающиеся на ограниченных территориях Северного полушария. Она занимает особое место в числе ценных растительных видов Жонгар-Алатауского государственного национального природного парка как формирующая значительные (1,05% от площади парка) массивы дикоплодовых насаждений

Насаждения яблони Сиверса находятся на абсолютной высоте 900-1800 м и представлены отдельными массивами, часто оторванными друг от друга, площадью от нескольких сотен кв. метров до нескольких десятков гектар. Общая площадь дикой яблони на территории Жонгар-Алатауского ГНПП составляет 8,573 тыс.га[1-2].

Отдел научных работ и горного агробиоразнообразия Института ботаники и фитоинтродукции (ИБФ) Министерства образования и науки в рамках Проекта правительства Казахстана, Глобального экологического фонда и Программы развития ООН в Казахстане «Сохранение *insitu* горного агробиоразнообразия в Казахстане» провел обследование и подтвердил природную чистоту генотипов яблони. Доля спелых и созревающих насаждений достигает 67%, что свидетельствует о высокой степени нарушенности возрастной структуры лесов. При этом 70-80% этих наиболее продуктивных насаждений не обеспечены естественным возобновлением, поэтому экологическое состояние дикоплодовых лесов оценено как неудовлетворительное. Становится совершенно реальной опасность потери уникальных лесов, которые покрывают предгорья Джунгарского Алатау с мелового периода. В настоящее время особенно актуальны исследования процессов естественного возобновления яблони Сиверса и разработка способов содействия ему. Яблоня Сиверса в естественных условиях размножается семенным (20 процентов) и вегетативным (корнепорослевым) (80 процентов) способами. Образование корневой поросли совершенно не гарантирует высокой укореняемости корневых черенков и их побеговозбудимости. В настоящее время восстановление яблони Сиверса ведется только методом создания лесных культур, при этом посадочный материал выращивается из семян, собранных на участках генетических резерватов.

Эффективных результатов исследователи данного проекта не достигли.

В яблоневых лесах запрещены даже санитарные рубки ухода, раскопка корневой системы недопустима. В теплице лесничества «Орман» Иле-Алатауского национального природного парка приживаемость корневых черенков яблони Сиверса составила лишь 2%.

Учитывая усиливающуюся деградацию дикоплодовых лесов, для их сохранения необходимо рассмотреть и применить разные методы лесовосстановления и лесоразведения. При этом, посадочный материал должен быть получен из генетически чистых насаждений, размножение случайного (гибридного) материала приведет к внедрению чужеродных генотипов в природные популяции и разрушение естественных лесов дикой яблони примет необратимый характер. Природные популяции яблони Сиверса необходимо сохранить, прежде всего, как генетическую основу культуры яблок на планете (рисунок 1).

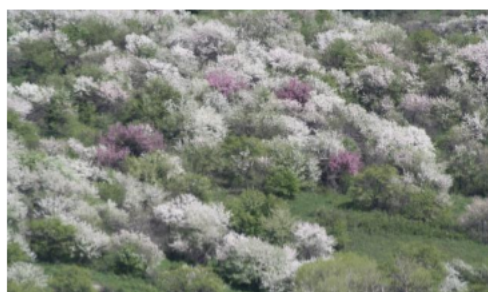

Рисунок 1. Цветение яблоневых лесов на территории Жонгар-Алатауского ГНПП

Для восстановления пространственных границ природных популяций яблони Сиверса проводятся универсальные и обязательные мероприятия:

- сбор семян в «маточном саду» и закладка «чистого» питомника сеянцев данной популяции;

- предотвращение интродукции чужеродных видов угрожающих экосистемам, местам обитания вида, установление состава чужеродных видов древесных растений, не свойственных природному флористическому району;

- классификация степени агрессивности чужеродных видов по характеру современного воздействия на природные фитоценозы [3].

На территории Жонгар-Алатауского ГНПП в лесоплодовой зоне выделены 6 лесных генетических резерватов яблони Сиверса общей площадью 510 га (рисунок 2).

Рисунок 2. Генетические резерваты яблони Сиверса

Резерваты прошли государственную аттестацию и приказом Комитета лесного и охотничьего хозяйства МСХ РК от 5 мая 2011 года № 138 включены в государственный перечень лесных селекционно-генетических объектов Республики Казахстан.

В 2011 году при поддержке проекта ПРООН/ГЭФ «Сохранение *in-situ* горного агробιοразнообразия в Казахстане» был проведен первичный отбор маточных деревьев, а также отбор растительных образцов для проведения оценки внутривидового разнообразия яблони Сиверса молекулярно-генетическими методами ISSR-маркирования [4].

Анализ полученных данных показал, что на территории Жонгар-Алатауского ГНПП только труднодоступные и наиболее удаленные резерваты (Кокжота 1, 2) общей площадью 88 га, или 17% считаются лучшими насаждениями, не затронутыми процессами генетической эрозии и не содержат ДНК *Malus domestica*. Они могут быть использованы для получения генетически чистого посадочного материала (рисунок 3).

Рисунок 3. Отбор образцов для проведения генетического анализа

Для анализа генетического полиморфизма ДНК нами были взяты образцы листьев, полученные путем проращивания семян (пять образцов) и листья взрослых деревьев (пять образцов). Контролем служили образцы: №6 – листья, взятые с наиболее старого маточного растения яблони Сиверса (около 300 лет) и №14 – листья, взятые с яблони

Сиверса, посаженной в Ботаническом саду А.Джангалиевым. Все образцы представлены в таблице 1 и на рисунке 4 (таблица 1 и рисунок 4).

Таблица 1 – Образцы для исследования

№ образца	Вид	Место отбора	Части растения	Описание
	1	2	3	4
Образец № 1	Malus Sieversii	Черновский И.У., Лепсинский ф-л, Чернова речка	Плоды	Мелкие, в диаметре 2 см, цвет желто-розовый
Образец № 2	Malus Sieversii	Черновский И.У., Лепсинский ф-л, Чернова речка	Плоды	Средние, в диаметре 3,5 см, цвет неопределенный
Образец № 3	Malus Sieversii	Черновский И.У., Урочище Крутое	Плоды	Средние, в диаметре 3,5 см, цвет желтый
Образец № 4	Malus Sieversii	Черновский И.У., Урочище Крутое	Плоды	Средние, в диаметре 4,5 см, цвет желтый
Образец № 5	Malus niedzwetzkyana	Черновский И.У., Лепсинский ф-л, Чернова речка	Плоды	Крупные, в диаметре 5,5 см, цвет красный, мякоть розовая
Образец № 6	Malus Sieversii	Лепсинский ф-л, Черновской И.У., Чернова речка	Листья	старовозрастное дерево (300 лет)
Образец № 7	Malus Sieversii	Тополевский И.У., Обход № 2, Осинная, кв.№19	Листья	старовозрастное дерево
Образец № 8	Malus Sieversii	Тополевский И.У., Кокжота Обход № 2, кв.№10	Листья	старовозрастное дерево
Образец № 9	Malus Sieversii	Сарканский питомник	Листья	Сеянец из семян (3 года)
Образец № 10	Malus Sieversii	Сарканский питомник	Листья	Сеянец из семян (1 год)
Образец № 11	Malus Sieversii		Эндосперма из семени яблони	(отрицательный результат)
Образец № 12	Malus Sieversii		Эндосперма из семени яблони	(отрицательный результат)
Образец № 13	Malus Sieversii	Плодовый питомник популяция Каратау	Листья	возраст до 20 лет
Образец № 14	Malus Sieversii	Ботанический сад	Листья	возраст около 50 лет

Результаты проведенного исследования, выполненного с использованием 6 межмикросателлитных маркеров, позволили идентифицировать яблони Сиверса и объективно характеризовать степень их генетического разнообразия. В дальнейшем, имеется возможность использовать эти ISSR-маркеры для характеристики и идентификации яблони Сиверса при сравнении с другими сортами яблони [5].

По результатам анализа наиболее идентичным яблони Сиверса являются образцы под номером 1, 3, 7 и 10.

Лесоводственная оценка насаждений яблони Сиверса показала, что состояние популяции за последние 3 десятилетия кардинально изменилось в сторону ухудшения. Большинство лесных генетических резерватов яблони Сиверса имеют спелый и перестойный возраст при недостаточном естественном возобновлении.

Сотрудниками природного парка регулярно проводится мониторинг плодовых лесов по следующим основным направлениям: мониторинг генетических резерватов, мониторинг чужеродных видов. По результатам проведенных мониторингов разрабатываются мероприятия по восстановлению и сохранению популяций яблони Сиверса, эффективность применения которых оценивается по состоянию экосистемы.

При проведении исследований были учтены: состояние сохранности генетических ресурсов растений *in situ* т.е сохранение биоразнообразия в естественных местах обитания; уровень поддержания и восстановления жизнеспособных популяций видов и экосистем в природных условиях; степень сохранения яблони Сиверса в естественных местах обитания с использованием семян для естественного возобновления; соблюдение экологических законов, наблюдаемых в природных условиях, с возвращением видов в естественные места обитания.

При размножении растений в массовых, промышленных масштабах для восстановления деградированных яблоневых лесов Казахстана необходимо прежде всего изучить биологические особенности самого растения. Генофонд яблоневых лесов представляет большую ценность для селекции как материал для восстановления культурных сортов. Сохранение у многолетних растений в полной мере хозяйственно ценных видовых, сортовых признаков возможно в процессе выращивания посадочного материала только через вегетативное размножение. Среди способов вегетативного размножения зеленое черенкование представляет значительный интерес. Это во многом связано с тем, что в данном случае обеспечивается возможность получать генетически однородные вегетативно размноженные растения на собственных корнях. Зеленые черенки с листьями обладают высокой меристематической активностью, они более отзывчивы на воздействия, направленные на стимулирование процессов регенерации придаточных корней. Это дает возможность размножать зелеными черенками многие трудноукореняемые виды и сорта растений.

В настоящее время технология укоренения дикой яблони зелеными черенками, к сожалению, недостаточно изучена.

Зеленое черенкование, как один из эффективных способов размножения плодовых растений, основан на способности зеленых черенков формировать придаточные корни. Изучение корнеобразовательной способности у вегетативно размножаемых растений проводилось многими исследователями (Комиссаров Д.А.,1964; Маслова В.А.,1972; Тарасенко М.Т.,1991, Bhatti S, Jha G.,2010), и др.), что позволило выявить разную укореняемость растений при зеленом черенковании. В ходе проведения исследований предпринимались попытки объяснить различную корнеобразовательную способность у растений на основе их филогении, жизненных форм, генеалогических связей, таксономии и др.

Среди всех жизненных форм, в том числе и древесных, имеются виды и сорта с высокой и низкой корнеобразовательной способностью [6]. Поэтому для каждого конкретного растения нельзя предопределить возможную степень укоренения зеленых черенков, основываясь на жизненной форме или на положении в таксономической системе.

Придаточные корни древесных и кустарниковых растений формируются стеблем зеленого черенка эндогенно. По мнению большинства исследователей формирование корневых зачатков у древесно-кустарниковых двудольных происходит в коре стебля напротив широких многорядных сердцевидных лучей (Тарасенко М.Т. Фаустов В.В., Орлов П.Н., Dobranszki J, da Silva JA.,2010). Учитывая указанную топографию заложения корневых зачатков, ряд авторов связывают степень радиальной паренхиматизации стебля побегов с легкой укореняемостью зеленых черенков (Правдин Л.Ф., 1938). При этом отмечено, что новообразование придаточных корней зависит от морфологического

строения сердцевинных лучей. У растений, имеющих гомогенные лучи, состоящие из лежащих клеток, образование первичного бугорка придаточного корня происходит быстрее, чем у растений с палисадными и гетерогенными сердцевинными лучами, в структуре которых преобладают стоячие клетки (Орлов П.Н., 1988, 1992, 1993).

Установленная связь между особенностями сложения сердцевинных лучей стебля и образованием придаточных корней открывает реальные возможности прогнозирования укореняемости растений при их отборе для зеленого черенкования [7]. Поэтому изучение лучевой паренхимы стебля яблони Сиверса позволили определить потенциальные возможности размножения растения зеленым черенкованием и получить реальные данные по степени укореняемости зеленых черенков.

Основываясь на полученных результатах по количеству двурядных сердцевинных лучей на поперечном срезе (двурядные 10,9%), на тангентальном срезе (двурядные – 19,2%), можно предположить, что потенциальная корнеобразовательная способность яблони Сиверса при зеленом черенковании будет не более 15%. При этом учитывая, что в сложении двурядных лучей лежащие клетки встречаются в средней части только у отдельных лучей, то и корнеобразовательная способность зеленых черенков будет значительно ниже их количества. Полученные результаты подтверждаются литературными данными, в соответствии с которыми укореняемость зеленых черенков яблони Сиверса составили 10%. Поэтому по строению лучевой паренхимы определена потенциальная степень укореняемости зеленых черенков не более 10%, что позволяет отнести яблоню Сиверса к группе трудноукореняемых растений.

Для проведения технологического процесса зеленого черенкования с различными сроками заготовки зеленых черенков дикой яблони была проведена предварительная работа по определению старовозрастных маточных растений из генетических резерватов.

В каждом генетическом резервате установлены старовозрастные маточные растения, с которых была проведена заготовка зеленых черенков.

Основываясь на ранее определенной потенциальной степени укореняемости зеленых черенков яблони Сиверса по строению лучевой паренхимы, была разработана технология зеленого черенкования как для трудноукореняемого вида. Технология включала разные сроки заготовки годовых побегов и применение регуляторов роста для усиления корнеобразовательной способности зеленых черенков.

Процесс зеленого черенкования проведен по общепринятой методике. Маточными насаждения являлись старовозрастные особи яблони Сиверса, растущие на территории генетических резерватов природного парка. Для усиления процессов регенерации у черенков придаточных корней были применены регуляторы роста: индолилуксусная кислота, корневин.

При заготовке годовые побеги были повреждены болезнями (в том числе отмечалось наличие бактериального ожога) на листьях яблони. Поэтому заготовленные годовые побеги с поврежденных маточных растений были обработаны фунгицидами. Обработка была малоэффективной, поэтому была проведена повторная заготовка.

Анализ полученных результатов показал, что зеленое черенкование годовых побегов без обработки регуляторами роста (контроль) характеризуется низкой укореняемостью (0-8,3%). Эффективность зеленого черенкования во многом зависит от обработки регуляторами роста, которые влияют на корнеобразовательную способность черенков. В процессе зеленого черенкования наиболее высокая укореняемость черенков составила при обработке корневином (индолмасляная кислота) 25%.

Сроки заготовки черенков значительно влияют на их укореняемость. Так при заготовке с обработкой корневином зеленых черенков составила 25%, а полуодревесневших – 10%.

Учитывая, что черенки, заготовленные с молодых растений, имеют более высокую корнеобразовательную способность и приживаемость, необходимо проведение

омолаживания старых маточников. Старовозрастные особи яблони Сиверса особо охраняются на территории генетических резерватов, поэтому проведение омолаживающих обрезок запрещено. При этом лучшим материалом для черенков являются побеги, образующиеся на приростах прошлого года в нижней, но хорошо освещенной части кроны, которые имеют крупные развитые почки и не несут признаков заболеваний. Поэтому для проведения зеленого черенкования необходимо получение молодого здорового исходного материала, генетически идентичного старовозрастным особям яблони Сиверса. Такой материал можно получить путем микроклонального размножения.

Клональное микроразмножение - это один из способов ускоренного вегетативного размножения, при котором, теоретически, сохраняются все основные генетические особенности воспроизводимого растения. Проводится в биотехнологических лабораториях в стерильных условиях, в пробирках со специальными питательными смесями при контролируемом температурном и световом режиме. Исходным материалом служат меристематические верхушки или почки растений. Этот способ хорошо подходит для сохранения *in vitro*, а также для выращивания генетически однородного посадочного материала растительных видов. В настоящее время в Казахстане проведены успешные опыты и разработана методика регламент по выращиванию молодых растений яблони Сиверса из культуры тканей [8-9].

Выращивание посадочного материала способом клонального микроразмножения для создания исходных форм для черенкования проведено после проверки соответствия генетических характеристик выращенного посадочного материала яблони Сиверса исходным материнским генотипам молекулярно-генетического анализа с помощью ДНК-маркеров. Поэтому для исследований отбирали черенки яблони со старовозрастных особей генетических резерватов в октябре. Для пролиферации побегов яблони *in vitro* использовали питательные среды на основе прописи Мурасиге-Скуга и Кворина-Лепуавра с добавлением комплексного водорастворимого удобрения [10]. Культивирование проведено при температуре $24 \pm 2^\circ\text{C}$, освещенности 3-тыс. люксов, длине светового периода 16 часов. Опыты выполнены в 3-кратной повторности.

Сорта и формы древесных пород, к числу которых относится яблоня достаточно трудно регенерируют и размножаются в культуре *in vitro*, но данный метод позволяет возвращать в естественную среду произрастания (реинтродуцировать) полученные методом микроклонального размножения растения диких форм яблони Сиверса, восстанавливать утраченный генофонд яблонь Казахстана.

Из заготовленных черенков яблони Сиверса путем клонального микроразмножения в лаборатории получены меристематические почки растений. Выращивание посадочного материала способом клонального микроразмножения для создания исходных форм для черенкования проведено после проверки соответствия генетических характеристик выращенного посадочного материала яблони Сиверса исходным материнским генотипам молекулярно-генетического анализа с помощью ДНК-маркеров. Опыты выполнены в 3-кратной повторности.

В настоящее время для сохранения уникальных экосистем дикоплодовых лесов и восстановления их площадей для Жонгар-Алатауского национального природного парка РГП «Казгипролесхоз» разработал «Рабочий проект облесения, не покрытых лесом угодий (яблоня Сиверса), в республиканском государственном учреждении «Жонгар-Алатауский ГНПП». Из обследованных 705,9 га для создания лесных культур рекомендованы земли площадью 262,6 га или 37,2% обследованной территории [11].

Посадка культуры яблони Сиверса предусмотрена в плодовой зоне высотой 1000-1600 м над уровнем моря, по склонам северных экспозиций. Культуру дикой яблони рекомендовано создавать чистыми посадками без смешения с другими породами, соблюдая схему размещения посадок. Однако разработка системы проведения

восстановительных работ на территории генетических резерватов требует проведения предварительной проверки естественных популяций яблони Сиверса на генетическую чистоту вида, что в свою очередь, позволит снизить риск генетической эрозии во вновь восстанавливаемых дикоплодовых лесах. Так как, мероприятия по созданию искусственных участков среди естественных насаждений может привести к появлению гибридных особей дикой яблони с яблоней домашней.

На основе анализа и апробации полученных результатов разработаны рекомендации по размножению в целях сохранения эндемичного вида яблони Сиверса. Разработанная технология зеленого черенкования обеспечит основу размножения и сохранения эндемичного вида, формирующего дикие плодовые леса Джунгарского Алатау, эффективное размножение яблони Сиверса, генетически идентичной уникальным старовозрастным (более 300 лет) особям Джунгарского Алатау. Широкое получение культуры многолетних растений в корнесобственных насаждениях обеспечат выращивание подвоев дикой яблони. Привитые культуры на таких клоновых подвоях, позволят иметь насаждения, более приспособленные к экологическим условиям и полнее удовлетворяющие требованиям интенсивной культуры.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Джангалиев А. Д. Уникальное и глобальное значение генофонда яблоневого леса Казахстана/Доклады Национальной академии наук Республики Казахстан. – 2007–№ 5 – С.41-47.
2. Горбунов Ю. Н., Раузин Е. Г. Современные методы и международный опыт сохранения генофонда дикорастущих растений (на примере диких плодовых). – Алматы, 2011. – 188 с.
3. Вальдшмит Л. Проект ГЭФ/ПРООН "Сохранение in-situ горного агробиоразнообразия в Казахстане", 16/08/10.
4. «Дикоплодовые леса Казахстана: вопросы сохранения и рационального использования генофонда глобального значения» // Сборник материалов международной научно-практической конференции. г. Алматы, 23-24 февраля 2012 г.
5. Volk, Gayle M.; Henk, Adam D.; Richards, Christopher M. et al. *Malus sieversii*: A Diverse Central Asian Apple Species in the USDA-ARS National Plant Germplasm System/ HORTSCIENCE – 2013.– Т.48 – № 12 – С. 1440-1444.
6. Тарасенко М. Т. Зеленое черенкование садовых и лесных культур. – М.: Издательство ТСХА, 1991.-272с.
7. Орлов П.Н., Бахтаулова А. С. Цитоморфология сердцевинных лучей разноукореняющихся плодовых растений / «Известия ТСХА» – Москва, 1995, выпуск 2. – С. 118-135.
8. Калинин Ф.Л., Кушнир Г.П., Сарнацкая В.В. Технология микрклонального размножения растений // Наукова думка. – Киев. – 1992. – 687 с.
9. Hanke, V. Untersuchungen zur Regeneratoin an somatischem Gewebe in vitro IV. Hanke, A. Rohpe, C. Grafe //1. Zur Adwentives prossbildung an Blattexplanten bei Apfel (*Malus domestica* Borcka): Gartenbauwissenschaft. - 1991. - V.256,№5.-S.214-220.
10. Durham, M.E. Explant Size, Pretreatment, and Light Intensity on shoot Regeneration from in vitro- Grown Apple Leaves / M.E. Durham, S.S. Korban, H. Schmidt, M. Kellerhals // Dordrecht Kluwer Acad. Publ. - 1994. - P. 355-359.
11. Рабочий проект облесения, не покрытых лесом угодий (яблоня Сиверса) в республиканском государственном учреждении «Жонгар Алатауский ГНПП». Республиканское государственное предприятие «Казахский государственный проектно-изыскательский институт по проектированию лесного хозяйства». Алматы, 2015 г.

Бахтаулова А.С., Канагатов Ж.Ж., Оксикбаев Б.К., Жакупжанова М.Ф.

Қазақстандағы Жоңғар Алатауы табиғи паркінің аумағында *Malus Sieversii* табиғи популяцияларының тұрақты дамуын қамтамасыз ету жолдары

Сиверс алма ағашы Жоңғар Алатауы ұлттық мемлекеттік табиғи паркінің бағалы өсімдік түрлерінің арасында ерекше орын алады. Ол жабайытұқымды көшеттердің айтарлықтай (парк ауданының 1,05%-ы) алқабын құрады. Алма ағашының орманын сақтау үшін парк аумағында Сиверс алма ағашы көшеттерінің қазіргі жағдайын зерттеу жұмыстары және генетикалық тазалығына сүйене отырып, жабайытұқымды ормандардың табиғи жаңаруына көмектесудің әр түрлі тәсілдеріне анализ жүргізілді. Генетикасы біртекті көшет материалдарын өсіру арқылы Сиверс алма ағашы табиғи популяцияларының тұрақты дамуын қамтамасыз ету жолдары қарастырылды. Зерттеу жұмыстары мәдени сұрыптарды ұрықтандыру мен қалпына келтіру үшін алма ағашы ормандарының бірегей генофондын сақтауға бағытталады.

Кілттік сөздер: *Сиверс алма ағашы, популяция, сақтау, генетикалық резерват, биотехнология.*

A.S. Bakhtaulova, Zh.Zh. Kanagatov, B.K. Oxikbaev, M.F. Zhakupzhanova

Ways of sustainable development of natural populations on the territory of Zhongar-Alatau State National Nature Park in Kazakhstan

Malus sieversii apple trees have a special place in the number of valuable plant species in Zhongar-Alatau State National Nature Park. They form significant arrays of wild fruit trees (1.05% of the park area). For saving apple tree forests we researched the current state of Sievers Apple forests in the park, analyzed different methods to promote natural regeneration of wild fruit forests, taking into account their genetic purity. The ways to ensure sustainable development of Sievers Apple natural populations were studied by means of growing genetically homogeneous planting material. Researches focused on preserving unique gene pool of apple forests for selection and restoration of cultural varieties.

Key words: *Malus sieversii, population, conservation, genetic reserve, biotechnology.*

УДК 001.5.574

ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА СОВРЕМЕННЫХ ТЕНДЕНЦИЙ РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТИ В МЕГАПОЛИСЕ

Букенова Э.А., Канагатова А.У.

Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова, г. Талдыкорган

Общая численность жителей мегаполисов, включенных в перечень ООН, уже составляет около 280 млн. человек. Городские жители во всем мире хотят (и заслуживают) высокого качества жизни. Для дыхания им необходим чистый воздух, чистая вода для питья и надежное снабжение электроэнергией для обеспечения их жизни. В большом городе растет разобщенность между людьми. Стратегическим ресурсом модернизации образования названо «воспитание нравственных качеств личности, среди которых особое значение имеет человеческое достоинство». В мегаполисе актуальна тенденция обновления образования, которое должно сыграть ключевую роль в сохранении нации, ее генофонда.

Ключевые слова: *мегаполис, перспективы мегаполиса, экологические угрозы, социальные проблемы, качество жизни, потребительское поведение, урбанизация, инфраструктура, нравственные ценности, непрерывное образование, концепция*

воспитания, социализация личности, дополнительное образование, профессиональное образование, самопознание, самореализация, культурные ценности, инновационные воспитательные системы.

1. Экологические проблемы и перспективы развития современных мегаполисов.
2. Социальные проблемы в мегаполисе. Одиночество в условиях мегаполиса.
3. Факторы, влияющие на потребительское поведение современной личности в мегаполисе.
4. Тенденции развития воспитания в системе образования мегаполиса (на примере г. Москвы).
5. Формирование нравственных ценностей молодежи при непрерывном образовании в условиях мегаполиса.

К 2030 году в городах будет проживать уже свыше 60% населения Земли. Темпы этого роста особенно высоки во многих так называемых мегаполисах - городах с населением свыше 10 млн. человек. Общая численность жителей мегаполисов, включенных в перечень ООН, уже составляет около 280 млн. человек. Такие города все в большей степени становятся моторами развития своих национальных экономик. Города растут, растет экономика, но вместе с этим увеличивается и число проблем. Один из ключевых моментов этого роста - растущая нагрузка на городские инфраструктуры. Городские жители во всем мире хотят (и заслуживают) высокого качества жизни. Для дыхания им необходим чистый воздух, чистая вода для питья и надежное снабжение электроэнергией для обеспечения их жизни. В представлении многих из нас именно мегаполисы символизируют нынешнюю эру стремительной урбанизации со всеми ее вдохновляющими и тревожными сторонами. На сегодняшний день в мегаполисах проживает почти каждый десятый горожанин. Как и крупные города прошлых эпох, нынешние мегаполисы притягивают к себе торговлю, культуру, науку и промышленность, причем делают это в невиданных ранее масштабах. Специалисты в области транспорта прогнозируют особую значимость решений, связанных с массовыми пассажирскими перевозками, а специалисты энергетики указывают на заметную тенденцию роста интереса к разработкам, основанным на возобновляемых источниках энергии. Но если возникает вопрос выбора между экологией и экономикой, то соображения экономического роста выходят на первый план. Это особенно наглядно проявляется в развивающихся городах, где 55% опрошенных предполагают, что в их городе экологические соображения будут принесены в жертву ради увеличения производительности. Большинство современных мегаполисов характеризуются целым комплексом экологических проблем. Перегруженность магистралей, загрязнение воздуха и водных ресурсов, утилизация отходов и сокращение площади зеленых насаждений - это те проблемы, с которыми сталкивается большинство крупных городов мира. Именно поэтому, в настоящее время вопросу устойчивого развития городов уделяют особое внимание. Практика использования моделей устойчивого развития предусматривает более активное применение альтернативных источников энергии, строительство зданий с использованием энергосберегающих технологий, внедрение транспортных систем, потребляющих меньше топлива, меры по борьбе с перегруженностью дорог и сокращению выбросов CO₂, повышение качества очистки сточных вод и переработки отходов, а также озеленение в целях улучшения качества воздуха и поглощения углекислого газа.

Среди социальных проблем верхнюю строку перечня с небольшим отрывом занимает низкое качество жилья и условий проживания. Эта проблема была упомянута 14% респондентов социологического опроса. Особую остроту она приобрела, по мнению участников опроса из развивающихся мегаполисов и мегаполисов, находящихся на переходном этапе. В числе других проблем были упомянуты существующий значительный разрыв в доходах между бедным и богатым населением (11%) и бедность (9%). Респонденты из развивающихся мегаполисов также указали на такие проблемы, как угрозы общественной

безопасности и преступность. Способность мегаполисов конкурировать на международном уровне очень высока, особенно с учетом той роли, которую они играют в экономиках своих стран. Для того чтобы эффективно привлекать инвестиции, такие города нуждаются в современной и эффективной инфраструктуре. Транспорт является наиболее очевидной проблемой, а потому мегаполисах стремятся развивать зачастую перегруженные сети автомобильных и железных дорог, а также порты и аэропорты. Многочисленное и желательно высококвалифицированное население наряду с современной IT и телекоммуникационной инфраструктурой также играют важную роль, о чем свидетельствует тенденция к развитию офшорного бизнеса, который сам по себе обусловил рост таких городов, как, например, Бангалор. Другим важным, хотя зачастую не столь очевидным фактором развития является качество базовых услуг: люди, имеющие доступ к качественному жилью, образованию и таким базовым услугам, как водоснабжение и снабжение электроэнергией, имеют значительно больше возможностей для раскрытия своего потенциала, что также способствует экономическому росту. Кроме того, ключевым фактором является развитая бизнес-среда. Результаты исследования, проведенного исследовательским подразделением журнала Economist, показывают, что прозрачная и благоприятная для бизнеса политика государства и законодательство являются более важным стимулом для привлечения иностранных инвестиций [1].

Жизнь в современном мегаполисе может исказить естественные человеческие реакции, разрушить цельность личности и увеличить социальную дистанцию между людьми. Они ведут «множественное» существование, у них слишком много социальных ролей – на работе, дома, в магазине, в виртуальном пространстве. Такое обилие ролей на разных «сценах» может привести к разрушению человеческого «я». Между тем, к влиянию мегаполиса на психологию личности добавляется и воздействие на отношения в социуме. В большом городе растет разобщенность между людьми. Лавина разнообразной информации, обрушивающейся на человека в городе, заставляет его отгораживаться, фильтровать ее [2].

В связи с этим, в крупных городах для людей в возрасте от 27 до 35 лет становится всё более актуальной проблема одиночества. Одиночество в рассматриваемом контексте является не объективным, когда вокруг тебя ни одной «души», а субъективным, связанным с чувством переживания внутренней пустоты и дискомфорта. Вопросы одиночества во все времена волновали поколение за поколением, но именно в наш век зафиксировано заострение данной проблематики, особенно в условиях мегаполисов, где жизнь представлена в специфическом ритме и интенсивности, и условия которого могут не только способствовать реализации, но и могут иметь природу деструктивного воздействия. В наш век ускоренным темпом происходит урбанизация окружающего нас пространства, что накладывает свой отпечаток в психологическом восприятии жизни в стенах города.

Проблема одиночества - одна из негативных последствий модернизации окружающей обстановки и культуры труда. Эксперты считают, что данная проблема в большей степени касается душевного состояния жителей мегаполисов и больших городов, уменьшаясь к рассмотрению малых городов и городов средней населенности. Если сравнить жителей мегаполиса с жителями малого города, то предполагается, что дело не в количестве, конечно, одиноких людей, так как численность населения различна в разы, а в качестве, точнее в разнице качества психологического состояния, рассматриваемого у представителей городов в аспекте проблемы субъективного одиночества [3].

Проблемы мегаполисов представляют собой угрозы для развития современной личности. Это, в первую очередь, экологическая угроза в виде самых необходимых, но загрязненных компонентов среды обитания - воздуха, питьевой воды, почвы, лесов, водоемов, подземных вод, пищевых продуктов, подделок и опасных для здоровья предметов, особенно если это игрушки и лекарства. Информация об экологически опасных объектах нередко малодоступна или закрыта.

Также есть экономическая угроза в виде локальных и глобальных кризисов, увольнений и низких доходов, скачков инфляции и повышение стоимости коммунальных услуг, банкротств, мошеннических сделок (особенно с банковскими вкладами, кредитами, продажей жилья).

В мегаполисе существует социальная угроза в виде неустойчивости социальной жизни, социальных статусов, ролей, ниш.

На поддержание своего культурного статуса у горожан не хватает времени, финансовых средств и не позволяют дела, семейный быт. Современный человек в своей массе уже не способен жить независимо от телеэкрана.

Близко к этому и воздействие на человека компьютерных технологий, интернета, компьютерных игр, которые кажутся вполне безобидными, но формируют вполне определенного светского «компьютерного» человека с иллюзией пребывания в насыщенной жизни и насыщенном времени.

А результатом проявления культурной и духовной угрозы может стать и становится усиление кризисных процессов - личной идентичности, деперсонализации, дегуманизации.

И поскольку это так, то помимо постоянных и неотложных мер со стороны государства и общества, каждый человек должен сам о себе позаботиться самым серьезным образом, выстраивая оптимальную жизнь в мире угроз [4].

У современной личности в мегаполисе формируется специфическое потребительское поведение. В качестве первого фактора, влияющего на потребительское поведение, можно выделить инфраструктуру мегаполиса, концентрирующую различные объекты потребительского рынка на ограниченной территории. От скорости оборота средств на потребительском рынке зависит развитие города, поэтому каждый субъект городской инфраструктуры заинтересован в стимулировании потребительского поведения и прямо или косвенно воздействует на него. Можно отметить активное развитие не только точек розничной продажи, но и мест продажи удовольствий и развлечений, то есть инфраструктуры досуга и развлечений. Происходит смешение разных форм проведения свободного времени. Например, появился формат магазинов ретейлтейнмент - развлекательный торговый центр. В нем помимо галерей магазинов и офисов бытового сервиса наличествуют кафе и рестораны, катки, боулинги, мультиплексы (многозальные кинотеатры). В итоге объемы продаж в торгово - развлекательных центрах существенно превышают показатели объектов, лишенных досуговой зоны. Шоппинг как средство досуга интегрируется в образ жизни с помощью рекламы, кинофильмов и культурных проектов. Можно сказать, что возрастание роли досуга в городе является вторым фактором, усиливающим потребительское поведение. Третьим фактором, стимулирующим потребительское поведение является коммерциализация и рационализация городской жизни, которая предполагает взаимные расчеты почти при любых актах потребительского поведения, в связи с чем участники процесса заинтересованы в его стимулировании разными способами. В городе частота взаимодействий заменяет глубину отношений. Деградацию социальных связей и изменение ценностной системы, прежде всего ориентацию на индивидуализм и личный комфорт, можно выделить как четвертый фактор, определяющий интенсивность потребительского поведения. По разным данным, одинокие люди тратят на продукты питания, одежду и средства по уходу и лекарства на 20–30 % больше, чем семейные. Интересны одинокие люди и рынку общественного питания. Пятым фактором можно считать социальную мобильность населения мегаполиса, определяющую активность потребления. Частота контактов, легкость подражания, наличие института трендсеттеров (системы внедрения новинок через популярных персон и специальные медиа), можно объединить в шестой фактор, стимулирующий потребление, назвав его «специфика социума». Седьмым фактором является трансформация профессиональной социальной среды (аккумуляция нескольких процессов), которая вызывает активизацию потребительского поведения [5].

В связи с перечисленными социальными угрозами в мегаполисе, развитие воспитания детей и молодежи становится одним из приоритетных направлений государственной политики в области образования. Стратегическим ресурсом модернизации образования названо «воспитание нравственных качеств личности, среди которых особое значение имеет человеческое достоинство». Для достижения стратегических целей Концепции развития воспитания в системе образования города Москвы решаются различные задачи, в частности: создается система обеспечения качества воспитания в образовательной системе; обновляется содержание и технологии воспитания; повышается эффективность управления развитием воспитания в образовательной системе; развивается база данных и система мониторинга по инновациям и инновационным моделям воспитания, инновационным воспитательным системам. В мегаполисе актуальна тенденция обновления образования, которое должно сыграть ключевую роль в сохранении нации, ее генофонда, обеспечении развития общества с высоким уровнем жизни, гражданско-правовой, профессиональной и бытовой культурой, формированием профессиональной элиты, выявлением и поддержкой наиболее одаренных, талантливых детей и молодежи. В этом контексте очень важное значение имеет повсеместное обеспечение равного доступа детей и юношества к полноценному качественному образованию в соответствии с их интересами и склонностями, независимо от материального достатка семьи, места проживания, национальной принадлежности и состояния здоровья [6].

На современном этапе развития общества одной из актуальных проблем в области педагогического знания является духовное воспитание молодежи под влиянием мегаполиса. Проблемы воспитания молодежи в обществе были, есть и будут, но в современном мире они ощущаются значительно острее, чем например, в советское время. Воспитание - это процесс восприятия окружающей действительности. Поэтому от того как мы воспитываем новое поколение зависит насколько правильное понимание плохого и хорошего закладывается при формировании его личностных качеств. То, что происходит вокруг молодого поколения, без «фильтрации» будет поглощено его формирующимся сознанием и в будущем окажет влияние при выборе поведения в той или иной ситуации, при принятии собственных решений. Молодежь в современном мегаполисе подвержена абсорбции мощного потока информации, интерпретировать которую ее никто не обучает. На практике уже в сложившемся обществе данную проблему решить достаточно тяжело, поскольку для большинства молодых людей нет авторитетного мнения, какую информацию из общего потока нужно «отфильтровывать». Социальные институты, прежде всего, семья, образовательные учреждения, средства массовой информации, не всегда способствуют формированию у молодых людей четких жизненных ориентиров, готовности к использованию своих гражданских прав, выполнению общественных обязанностей. Также слабо формируются умения быть ответственным, принимать самостоятельные решения, отстаивать социальные и нравственные убеждения, обладать высокой психологической устойчивостью, стремиться к духовному обогащению личности. Формирование этих жизненно необходимых качеств личности особенно важно в молодежном возрасте, который является периодом интенсивной самореализации в социальной среде.

Отсутствие этой возможности в существующем социокультурном пространстве мегаполиса заставляет молодых людей само утверждаться в ситуациях, порой граничащих с правонарушениями, что ставит общество перед лицом само разрушающего и антиобщественного поведения молодого поколения. Успешное развитие человечества зависит, в том числе от уровня культуры человека, который определяется с помощью становления духовности. Поскольку возрастная группа молодых людей по своему времяпровождению преобладает в образовательных учреждениях, решение современных проблем воспитания разумнее осуществлять на практике образовательного процесса, что положительно скажется на развитии будущего воспитания молодого поколения. Среди институтов социализации личности в мегаполисах особое значение имеют молодежные сообщества, педагогический потенциал которых может способствовать созданию условий для эффективного духовного развития, содействовать усвоению молодежью ценностей (моральных

норм и правил социально приемлемого поведения), нравственному становлению личности. Поиск новых форм воспитания духовности молодого поколения сегодня связан с разработкой и внедрением эффективных методологий в образовательной деятельности, в связи с чем имеет смысл рассмотреть значимость непрерывного образования, как образовательной практики, влияющей на формирование нравственных и культурных ценностей современной молодежи. В жизни человека учение занимает одно из важнейших мест, поскольку удовлетворяет важнейшую потребность в накоплении знаний и опыта. В круг элементарных сведений об окружающей реальности входят, во-первых, мир социальных отношений, предполагающих необходимость и потребность в развитии способностей, в усвоении знаний, навыков, предметных действий, и, во-вторых - самопознание, реализующееся через освоение социальных условий, социально-приемлемых форм поведения. Основной социальной целью в высшей школе выступает содействие развитию личности человека, постепенному обогащению деятельных способностей, духовного и творческого потенциала, обучающиеся во время образовательного процесса осознают большее значение вечных ценностей и моральных качеств. Следовательно, личность при выборе дополнительного образования, на основе уже сформированных научных интересов, придает большую значимость участию в культурно-просветительской образовательной деятельности и степени внесения в ее развитие в мегаполисе вклада с применением новых технологий и способов мышления.

Таким образом, современное непрерывное образование в пространстве мегаполиса несет для молодых людей положительный заряд воздействия, повышающий культурный уровень, укрепляющий профессиональные позиции молодых специалистов, оказывающий эффективное влияние на формирование нравственных ценностей молодого поколения и на повышение качества восприятия необходимой для соответствия современным условиям информации [7].

ЛИТЕРАТУРА:

1. <https://w5.siemens.com/web/ua/ru/mobility/Documents/megapolis.pdf>
2. <https://iq.hse.ru/news/177667938.html>
3. http://www.nbpublish.com/library_read_article.php?id=16413
4. <https://mospat.ru/church-and-time/15>
5. http://www.jourssa.ru/sites/all/files/volumes/2011_5/Golova_2011_5.pdf
6. <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=8034>
7. <https://moluch.ru/archive/59/8531/>

Букенова Э.А., Қанағатова А.У.

Жеке тұлғаның мегаполисте заманауи даму тенденцияларын экологиялық бағалау.

БҰҰ тізіміне енгізілген мегаполистердің жалпы саны шамамен 280 миллион адамды құрайды. Әлемнің барлық қалалары тұрғындардың жозары сапалы өмір сүруін қалайды (және лайық). Тыныс алу үшін олар таза ауаны, таза суды ішу үшін және олардың өмірін қамтамасыз ету үшін сенімді электр қуатымен қамтамасыз етуі керек. Үлкен қалада адамдар арасында айырмашылық бар. Білім беруді жаңғыртудың стратегиялық ресурсы - «адамның адамгершілік қасиеті ерекше маңызы бар адамның адамгершілік қасиеттерін тәрбиелеу». Қазіргі трендтің мегаполисінде ұлтты, оның гендік қорын сақтауда маңызды рөл атқаруы тиіс білім берудің жаңаруы болып табылады.

Кілттік сөздер: мегаполис, мегаполис перспективалары, экологиялық қауіптер, әлеуметтік проблемалар, өмір сапасы, тұтынушылық мінез-құлық, урбанизация, инфрақұрылым, моральдық құндылықтар, үздіксіз білім беру, тәрбиелеу тұжырымдамасы, жеке, қосымша білім беру, кәсіптік білім беру, өзін-өзі тану, өзін-өзі тану, мәдени құндылықтар, білім беру жүйелері.

E.A. Bukenova, A.U. Kanagatova

Ecological estimation of modern development trends in the megapolis.

The total number of inhabitants of megacities included in the list of the UN already makes about 280 million people. Urban residents all over the world want (and deserve) a high quality of life. For breathing, they need clean air, clean water for drinking and reliable supply of electricity to ensure their lives. In a big city there is growing disunity between people. The strategic resource for modernizing education is "the education of the moral qualities of the individual, among which human dignity is of particular importance." In the megacity of the current trend is the renewal of education, which should play a key role in preserving the nation, its gene pool.

Key words: *megalopolis, megalopolis perspectives, environmental threats, social problems, quality of life, consumer behavior, urbanization, infrastructure, moral values, continuous education, the concept of upbringing, socialization of the individual, additional education, vocational education, self-knowledge, self-realization, cultural values, innovative.*

УДК 612.14

**ИЗУЧЕНИЕ ФУНКЦИОНАЛЬНОГО СОСТОЯНИЯ СОТРУДНИКОВ СЛУЖБЫ
ПОЖАРОТУШЕНИЯ И АВАРИЙНО-СПАСАТЕЛЬНЫХ РАБОТ**

Джанкулдукова А.Д., Галымжанова С.Б., Шалабаева К.Ж.

*Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова, г. Талдыкорган,
adzhankukdukova@mail.ru*

Профессия сотрудника службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ, безусловно, одна из самых опасных. Особые условия характеризуется воздействием значительного числа стрессогенных факторов, воздействие которых при недостаточном развитии функционального состояния приводит к снижению эффективности выполнения деятельности, профессиональному выгоранию и психосоматическим нарушениям. В работе проведена диагностика функционального состояния сотрудников ДЧС с целью выявления тех сторон личности, которые нуждаются в развитии или коррекции.

Ключевые слова: *функциональное состояние, профессиональные качества, диагностика, коррекция.*

Во всем мире профессия сотрудника службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ считается одной из самых опасных. Даже маленький пожар может преподнести коварный сюрприз: например, взорвется баллон с газом или загорится оголенный электропровод. Пожарные оказывают помощь людям, попавшим в беду, часто рискуя своей жизнью [1].

Профессия сотрудника службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ, безусловно, одна из самых опасных. Ведь это и работа в экстремальных ситуациях, и риск для жизни, и огромная ответственность за других людей. В экстремальных ситуациях пожарному-спасателю необходимо оценить ситуацию, принять правильное решение и при этом иметь адекватное поведение. Эффективность профессиональной деятельности сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ зависит как от генетически обусловленных свойств личности, так и от функционального состояния, знаний, умений и навыков, приобретенных в процессе деятельности [2].

Актуальность проблемы в том, что профессиональная деятельность сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ, обеспечивающих ликвидацию

последствий чрезвычайных ситуаций, протекает в особых условиях и характеризуется воздействием значительного числа стрессогенных факторов, воздействие которых при недостаточном развитии функционального состояния приводит к снижению эффективности выполнения деятельности, профессиональному выгоранию и психосоматическим нарушениям [3.4].

В связи с этим возникает потребность диагностике функционального состояния сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ с целью выявления тех сторон личности, которые нуждаются в развитии или коррекции.

Цель: исследование функционального состояния сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ

Предмет: функциональное состояние сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ

Объект: сотрудники службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ г.Талдыкорган

Методы: комплексное тестирование, статистическая обработка результатов исследования.

Результаты исследования. Результаты диагностики по методикам оценивались по бальной шкале оценок.

Для изучения выраженности функционального состояния сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ было проведено вычисление средних оценок (таблица 1).

Таблица 1 Средние показатели оценок сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ

Оценки		
Зрительная память	Слуховая память	Тревожность
3,9	3,5	4,5

Средняя оценка зрительной памяти у сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ - 3,9, средняя оценка слуховой памяти -3,5. Средний показатель тревожности - 4,5.

В данной выборке сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ наиболее развита механическая понятливость, т. е. работники технически грамотны, хорошо понимают технические инструкции, разбираются в технических вопросах во время пожарно-спасательных действий.

Так же выявлен очень высокий уровень эмоциональной стабильности. Это говорит о том, что в целом сотрудники службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ не подвержены импульсивности, суетливости. Работники эмоционально зрелы, эмоции адекватны ситуации, последовательны.

Уровень тревожности тоже достаточно низкий, что соответствует профессии сотрудника службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ.

В отличие от этого, процессы внимания и памяти развиты на недостаточно высоком уровне и требуют коррекции и дальнейшего развития. Для выявления сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ, нуждающихся в коррекции и развитии тех или иных функционального состояния был проведен расчет количества и процента испытуемых с различными оценками выраженности изучаемых качеств.

Одним из функционального состояния сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ является развитая зрительная и слуховая память. Она

необходима им для запоминания различных ситуаций во время проведения пожарно-спасательных работ и в связи с этим принятия правильных решений.

Число и процент сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ с различными оценками за результат исследования зрительной памяти представлены в таблице 2.

Таблица 2 Число и процент сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ с различными оценками зрительной памяти

Баллы									
5		4		3		2		1	
Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%
5	16,7	20	66,7	3	10	2	6,6	0	0

Оценку 5 за результат диагностики зрительной памяти получили 5 чел. (16,7 %), оценку 4 - 20 чел. (66,7 %), оценку 3 - 3 чел. (10 %) и оценку 2 - 2 чел. (6,6 %).

Наибольший процент сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ получили оценки «отлично» и «хорошо» за результат диагностики зрительной памяти. Это говорит о том, что зрительная память в целом у большинства сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ развита на достаточно высоком уровне.

Но здесь необходимо отметить, что среди сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ выявлен небольшой процент испытуемых с оценками «удовлетворительно» и «неудовлетворительно». Недостаточное развитие зрительной памяти может приводить к тому, что при выполнении спасательных работ сотрудники могут зрительно не запоминать необходимую информацию. В связи с этим их зрительная память нуждается в развитии.

В таблице 3 представлено количество человек и процент сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ с различными оценками слуховой памяти.

Таблица 3 Число и процент сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ с различными оценками слуховой памяти

Баллы									
5		4		3		2		1	
Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%
4	13,3	8	26,7	17	56,7	1	3,3		

За результат диагностики слуховой памяти оценку 5 получили 4 чел. (13,3 %), оценку 4 — 8 чел. (26,7 %), оценку 3 — 17 чел. (56,7 %), оценку 2 — 1 чел. (3,3 %).

Оценки «хорошо» и «удовлетворительно» поставлены меньшему проценту испытуемых, в сравнении с процентом работников, получившим оценку «удовлетворительно». Эти работники хорошо воспринимают на слух и запоминают необходимую информацию.

Большинство сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ получили оценку «удовлетворительно» за развитие слуховой памяти. Незначительная часть сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ получила оценку «неудовлетворительно».

Следующим профессионально важным качеством, изучаемым в данной работе была эмоциональная стабильность. Оценки за эмоциональную стабильность представлены в таблице 4.

Таблица 4 Число и процент сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ с различными оценками эмоциональной стабильности

Баллы									
5		4		3		2		1	
Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%
24	80	3	10	3	10	0	0	0	0

Эмоциональная стабильность оценена оценкой 5 у 24 чел. (80 %), оценкой 4 - у 3 чел. (10 %) и оценкой 3 - у 3 чел. (10 %). Оценка 2 и 1 по результатам диагностики никому не поставлена.

подавляющее большинство сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ можно считать эмоционально стабильными, лишь невысокий процент работников выявили средние показатели эмоциональной стабильности.

Таким образом, в целом сотрудники службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ отличаются выраженной эмоциональной стабильностью.

Уровень тревожности, как профессионально важное качество сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ, оценивался в оценках от 1 до 5 (чем выше уровень тревожности, тем ниже оценка).

Процент и число испытуемых с различными оценками тревожности представлен в таблице 5.

Таблица 5 Число и процент сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ с различными оценками тревожности

Баллы									
5		4		3		2		1	
Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%
20	66,7	4	13,3	6	20	0	0	0	0

Самая высокая оценка уровня тревожности, как профессионально важного качества - 5, поставлена 20 испытуемым (66,7 %), оценка 4 — 13,3 %), оценка 3 — 6 чел. (20 %). Оценка 2 и 1 никому не поставлена согласно полученных результатов диагностики.

Большинству сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ характерен очень низкий уровень тревожности, что соответствует самой высокой оценке за тревожность, как профессионально важное качество. Этим работникам не свойственно тревожиться при выполнении пожарно-спасательных работ. Они уверенно выполняют свою работу.

Для небольшой части сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ характерен чуть повышенный уровень тревожности (оценка «удовлетворительно»). Их может иногда беспокоить состояние тревоги и наблюдаться неблагоприятный эмоциональный фон чаще в состоянии ожидания вызова. Это может быть связано как с особенностями характера, уровня постоянной личностной тревожности, так и с недавно перенесенными стрессовыми ситуациями на работе.

Таким образом, проведено исследование функционального состояния сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ. В целом на достаточно высоком уровне развиты личностные качества, необходимые для эффективной работы при пожарно-спасательных работах. По результатам диагностики разработаны и предложены следующие рекомендации.

В связи с тем, что в исследовании выявлен недостаточно высокий уровень развития зрительной и слуховой памяти, необходимо ее развитие. Здесь можно использовать различные групповые коррекционные упражнения и игры для тренировки памяти. Так же для некоторых сотрудников, результаты которых оказались низкими, необходима индивидуальная работа по развитию памяти. Так же можно порекомендовать самостоятельную работу сотрудникам службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ для развития памяти, для этого существует великое множество различных программ и отдельных упражнений.

То же самое касается развития внимания, но здесь необходима дополнительная диагностика, т. к. внимание может быть рассеяно по разным причинам. Может быть, испытуемые не успели отдохнуть после работы, может быть, сказались стрессовые ситуации на работе и т. д. В связи с этим дополнительная диагностика поможет выявить причины низких результатов. И только после этого необходимо приступать к коррекционной и развивающей работе. Если причина в стрессовой ситуации, необходимо стабилизировать эмоциональный фон, снять тревожность, возможно, дать работнику отдохнуть. Если причина в индивидуальных особенностях внимания, необходимо его развитие. В этом направлении так же можно предложить как групповую, так и индивидуальную и самостоятельную работу.

Повышенный уровень тревожности у некоторых испытуемых может быть связан с эмоциональным напряжением, стрессом, недостаточным отдыхом, а может оказаться постоянным уровнем личностной тревожности, характерным для человека. Для выяснения причин тревожности так же необходима дополнительная диагностика и только потом на основании ее результатов разработка и проведение в случае необходимости коррекционных мероприятий.

Выводы. Проведен анализ литературы, который показал, что функциональное состояние в целом понимаются как совокупность психологических качеств личности, а так же целый ряд физических и физиологических качеств человека, которые определяют успешность профессиональной деятельности. Для каждой деятельности комплекс функционального состояния специфичен по составу, по необходимой степени выраженности, по характеру взаимосвязи между ними.

В связи с результатами диагностики функционального состояния сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ разработаны рекомендации, в которых учтено каждое изучаемое качество в отдельности. Низкий уровень развития того или иного качества может быть связан как с индивидуальными особенностями сотрудника службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ, так и с недостаточным отдыхом и эмоциональным напряжением.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бондаренко Л.Ю. Подготовка сотрудников службы пожаротушения и аварийно-спасательных работ и спасателей. - М.: Медицинская подготовка, 2008.
2. Дежкина Ю.А. Развитие функционального состояния сотрудников государственной противопожарной службы МЧС Казахстана в процессе профессионализации. Автореферат дисс. На соиск. Ученой степени кандидата псих. Наук. - С-Пб.: РГПУ, 2008.
3. Диагностика, профилактика и коррекция стрессовых расстройств среди сотрудников Государственной противопожарной службы МВД Казахстана»: Методические рекомендации. Изд. 2-е. - М.: 2001. - 256 с.
4. Шленков А. В. Психологическое обеспечение профессиональной подготовки сотрудников Государственной противопожарной службы МЧС Казахстана. Дисс. На соиск. Ученой степени доктора псих. Наук. - С-Пб.: 2009.

Джанкулдукова А.Д., Ғалымжанова С.Б., Шалабаева К.Ж.

Өрт сөндіру қызметі және апаттан құтқару жұмыстары қызметкерлерінің функционалдық жағдайын зерттеу

Өрт сөндіру қызметі және апаттан құтқару жұмыстары қызметкерлерінің, әрине, ең қауіпті. Ерекше жағдайларға әсер ететін стресс факторларының көптігі әсер етеді, олардың әсері функционалдық жағдайдың жеткіліксіз дамуымен, өнімділіктің тиімділігін төмендетуге, кәсіби жұмыстану мен психосоматикалық бұзылуларға әкеледі. Жұмыста жеке тұлғаның аспектілерін анықтау немесе түзету үшін ТЖД қызметкерлерінің функционалдық жағдайы анықталды.

Кілттік сөздер: функционалды жағдай, кәсіби қабілеттілігі, диагностика, коррекция.

A.D. Dzhankuldukova, S.B. Galymzhanova, K.Zh. Shalabaeva

Study of functional state of employees of fire-fighting and emergency works

The profession of the employee of fire service and emergency rescue operations, certainly one of the most dangerous. Special conditions characterized by exposure to a significant number of stress factors, the effects of which, while insufficient development of the functional state leads to a decrease in the efficiency of the implementation activities, professional burnout and psychosomatic disorders. In the work carried out diagnostics of the functional state of the staff of the emergency Department to identify those aspects of the personality that need development or correction.

Key words: functional condition, professional quality, diagnostics, correction.

УДК 612.14

ОЦЕНКА И КОНТРОЛЬ МОРФОФУНКЦИОНАЛЬНОГО СОСТОЯНИЯ ШКОЛЬНИКОВ В ПЕРИОД ОБУЧЕНИЯ

Джанкулдукова А.Д., Тлеукабыл М.Т., Сапарғалиева К.Б.

Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова, г. Талдыкорган, adzhankukdukova@mail.ru

В работе проведена оценка и контроль морфофункционального состояния школьников в период обучения. Исследованы морфофункциональные особенности развития детей. Выявленные особенности морфофункционального состояния у школьников будут использованы в целях коррекции наруш

Ключевые слова: методика, оценка, контроль, здоровье, школьники, диагностика.

Актуальность. Учащиеся средних школ в связи с модернизацией образовательного процесса часто подвергаются не контролируемым нагрузкам. Контроль состояния здоровья школьников либо отсутствует, либо ограничен. Большинство современных исследований направлены на изучение изменений психоэмоционального напряжения. Однако недостаточно исследованной остается проблема изучения морфофункционального состояния школьников в процессе их учебно-познавательной деятельности в школе [1,2].

Особенно актуальна данная проблема для городских и сельских школ с учетом специфики казахстанской системы среднего образования. Поэтому вопросы оценки взаимодействия факторов социально-гигиенической и биологической природы, качества жизни, а также факторов окружающей и внутришкольной среды на состояние здоровья подростков являются одними из ключевых в проблеме среда обитания - здоровье,

поскольку знание роли и величины вклада тех или иных факторов в развитие неблагоприятных эффектов определяет характер и объем профилактических и оздоровительных мероприятий. Результаты запланированных исследований необходимы для разработки методики комплексной оценки и контроля морфофункционального состояния школьников с целью ранней диагностики и своевременной профилактики развития функциональных изменений организма в период обучения в школе [3,4].

Цель: Оценка морфофункционального состояния школьников в период обучения.

Материалы и методы исследования. Было обследовано 80 городских, (из них 38 мальчиков, 42 девочки) и 67 сельских, (из них 30 мальчиков и 37 девочек) школьников в возрасте 7-15 лет. Все учащиеся относились к основной медицинской группе и не занимались в спортивных секциях. Обследуемые были распределены на группы по возрасту, типу конституции, месту проживания.

Объектом наших исследований были практически здоровые школьники городской и сельской школ Алматинской области. Исследования проводили в первую половину дня с исключением физической нагрузки в предыдущий день.

Методики исследования морфофункциональных параметров: Для решения поставленных задач были выбраны общепринятые методики, которые являются достаточно информативными, современными и доступными для массового применения, что является важным при осуществлении практического контроля за детьми и подростками. Программа обследования включала сбор общего анамнеза, антропометрию, исследование показателей физической работоспособности. Весь полученный материал обработан общепринятыми методами математической статистики (с помощью программы, Statistika – 6.0).

Морфофункциональное развитие мальчиков. Анализ полученных данных по физическому развитию выявил, что мальчики 7-15 лет, проживающие в городской и сельской местности, имели неодинаковые показатели морфофункционального развития. В онтогенезе, как у городских, так и у сельских школьников все абсолютные значения показателей физического развития увеличивались: длина и масса тела, окружность грудной клетки, активная масса тела, резервный жир, мышечная сила (кистевая и становая).

С возрастом наблюдалось увеличение индекса Кетле, характеризующего плотность телосложения, и уменьшение индекса стении. У городских и сельских мальчиков абсолютное содержание резервного жира с возрастом увеличивалось к 15-летнему возрасту на 4,2 и 5,6 кг по сравнению с исходными значениями.

Показатели длины тела во всех возрастных группах у школьников, проживающих в городских условиях, выше по сравнению со сверстниками из сельской местности, достоверность отмечалась в 11 и 13-15 лет. Наиболее выраженная прибавка в росте наблюдалась у городских и у сельских детей в 13-15 лет, что, по-видимому, связано с пубертатным периодом. У городских школьников рост увеличивался на 4,9%, у сельских на 4,0% по сравнению с предыдущим возрастным периодом.

Масса тела у городских учащихся, также как и длина тела, превышала массу тела сельских учащихся, увеличение массы тела в 13-15 лет составило в среднем у городских ребят 13,3%; в то время как у сельских 12,4%. В целом масса тела от 7 до 15 лет у городских школьников увеличилась на 137,6%, а у сельских - на 137,8%, что в абсолютных значениях составило в среднем 32,9 кг и 31,7 кг соответственно. Снижение прироста резервного жира у городских мальчиков наблюдалось в 14 лет, у сельских сверстников в 13 лет.

Сопоставление мышечной силы в онтогенезе у городских и сельских школьников выявило, что кистевая сила у городских школьников выше, чем у сельских во всех возрастных группах. Характер возрастных изменений кистевой и становой силы у городских школьников почти одинаковый, однако, в 13 лет прирост, в особенности

становой силы, - более высокий. В этом же возрасте отмечалось повышение прироста АМТ, при этом наблюдалось снижение процента резервного жира. У сельских мальчиков прирост мышечной силы носил характер параллельных изменений, но наблюдалось отставание в развитии мышц руки по сравнению с мышцами спины. Наиболее высокие приросты мышечной силы у сельских мальчиков наблюдались в 14 лет по кистевой силе и в 11 лет по становой силе. Становая сила, также как и кистевая, у городских школьников во всех возрастных группах была достоверно выше, чем у сельских, за исключением 15-летних подростков. Индексы кистевой и становой силы у городских и сельских мальчиков в онтогенезе увеличивались. Сравнение кистевого и станового индексов городских школьников с сельскими сверстниками выявило, что оба индекса у городских мальчиков выше, нежели у сельских ребят. Достоверность отмечалась по СИ с 7-10 лет и в 14 лет.

Таким образом, проведенный сравнительный анализ физического развития мальчиков 7-15 лет, проживающих в сельской и городской местности, показал, что городские школьники по всем изучаемым показателям и практически во всех возрастных группах имеют более высокие показатели.

Величина кровоснабжения организма на единицу физической работоспособности (МОК нагр/ФР 170) у обследованных школьников, проживающих в городской и сельской местностях, в онтогенезе увеличивалась. Также следует отметить, что сельские школьники по величине МОК нагр/ФР 170 достоверно опережали городских сверстников (рисунок 1).

В онтогенезе показатели абсолютной физической работоспособности увеличивались с 10-летнего возраста, как у городских, так и сельских школьников. Сельские школьники опережали городских сверстников по абсолютной физической работоспособности, достоверность отмечалась в 7,8,10,14 лет.

Сравнение относительной физической работоспособности школьников показало достоверно более высокие показатели у сельских мальчиков, чем у городских сверстников.

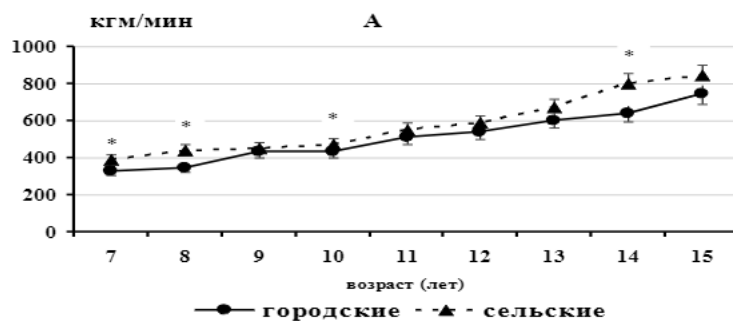

Рисунок 1 - Показатели абсолютной физической работоспособности (Б) городских и сельских мальчиков 7-15 лет

*-Достоверные отличия городских мальчиков по отношению к сельским

Сельские школьники опережали городских сверстников по показателям максимальной аэробной производительности.

Сравнение показателей абсолютной максимальной производительности показало достоверно более высокие показатели у сельских мальчиков в 8,12,14 лет. Более выраженное отличие наблюдалось при сравнении относительных показателей максимальной аэробной производительности. Сельские школьники в большинстве возрастных групп достоверно опережали городских мальчиков.

Интегральная характеристика морфофункционального развития городских и сельских школьников была получена методом морфо кинетического анализа. Видно, что морфофункциональное развитие городских и сельских мальчиков протекало приблизительно одинаково, с некоторым замедлением темпов развития у сельских мальчиков в 12-14 лет.

Однако темпы развития обследуемых детей и подростков неравномерны. У городских мальчиков наибольшие темпы отмечались с 8 до 9 лет и с 12 до 13 лет, а у сельских сверстников развитие до 13 лет происходило более равномерно, а с 13 до 14 лет отмечался скачок развития. Эти данные свидетельствуют, во-первых, о том, что формирование функциональных систем и их интеграция с морфологическим созреванием у сельских школьников происходит более гармонично, чем у городских; и, во-вторых, у сельских школьников дефинитивный уровень развития достигается примерно на 1 год позже, чем у городских. Эти заключения совпадают с литературными данными о том, что оптимальная физическая нагрузка в процессе онтогенеза оказывает гармонизирующее влияние на морфофункциональное развитие детей

Морфофункциональные характеристики девочек. Проведенное антропометрическое обследование городских и сельских девочек 7-15 лет позволило выявить ряд особенностей физического развития. Как видно из таблицы 8, с возрастом как у городских, так и у сельских девочек наблюдалось увеличение показателей физического развития: длины, массы тела, окружности грудной клетки, индекса Кетле, активной массы тела, мышечной силы (кистевой и становой). По длине, массе тела, окружности грудной клетки городские школьницы опережали сельских сверстниц, достоверность наблюдалась в большинстве возрастных периодов по длине и массе тела. В целом с 7 до 15 лет прирост длины тела составил у городских школьниц - 33,8%, у сельских - 38,1%, что в абсолютных значениях соответствовало 41,7 и 44,3 см, и к 15 годам рост тела в длину равнялся в среднем 164,9 и 160,4 см.

Масса тела у городских школьниц, также как и длина тела, превышала сельских сверстниц во всех возрастных группах с наиболее выраженными различиями в 11, 13 и 15 лет. В целом масса у городских девочек с 7 до 15 лет увеличивалась на 137%, а у сельских - на 145%, что в абсолютных значениях составило в среднем 32,2 и 28,5 кг соответственно.

Отношение массы тела к длине тела (индекс Кетле) у городских и сельских школьниц имело тенденцию к повышению, только в 7 и 15 лет оно было достоверно выше у городских школьниц по сравнению с сельскими. Индекс стени с возрастом в обеих сравниваемых возрастных группах имел тенденцию к снижению, а в 7 и 15 лет он был ниже у городских девочек. Увеличение содержания абсолютного жира к 15-летнему возрасту составило у городских и сельских школьниц 6,5 кг и 5,3 кг (125% и 139,4%) по сравнению с 7-летними.

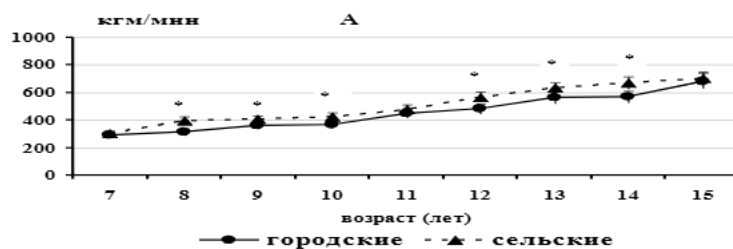

Рисунок 2 - Показатели абсолютной физической работоспособности городских и сельских девочек

(* - достоверные отличия городских девочек по отношению к сельским)

При сопоставлении процента резервного жира у исследуемых видно, что у городских школьниц в сравнении с сельскими во всех возрастных группах показатель практически не отличался, за исключением детей 7-летнего возраста.

Показатель абсолютной физической работоспособности в онтогенезе увеличивался у сельских школьниц с 11 до 15 лет, а у городских с 12 до 15 лет, значения величины абсолютной физической работоспособности у сельских школьниц выше, причем достоверно в большинстве возрастных групп. Относительная физическая работоспособность сельских школьниц достоверно выше, чем у городских девочек. Снижение уровня относительной работоспособности наблюдалось у сельских девочек с 9 лет, а городские школьницы в онтогенезе имели приблизительно одинаковый уровень.

Аналогичные результаты получены при изучении показателей аэробной производительности городских и сельских детей. В онтогенезе наблюдалось увеличение абсолютного значения МПК в обеих сравниваемых группах девочек. Сельские школьницы опережали городских сверстниц по абсолютному показателю МПК.

Относительный показатель МПК/кг в онтогенезе снижался как у городских, так и у сельских девочек, однако значения относительного показателя МПК/кг у сельских девочек были достоверно выше в сравнении с городскими школьницами.

Городские школьницы опережали по показателям резервного жира, активной массы тела сельских сверстниц, отличия имели достоверный характер в некоторых возрастных группах: 7,11,13 и 15 лет. В 13-14 лет у городских и сельских школьниц отмечалась отрицательная динамика содержания резервного жира, в то же время наблюдали увеличение активной массы тела.

Снижение прироста процентного содержания жира отмечалось у городских школьниц в 10 лет, а также более резкое снижение в 14 лет как у городских, так и у сельских девочек. Более высокий прирост активной массы тела выявлен у сельских школьниц в возрасте 8 лет.

Кистевая сила у обследуемых практически не имела различий, за исключением 15-летних школьниц, но по приросту кистевой силы сельские девочки опережали городских сверстниц. Городские школьницы имели более высокие показатели становой силы, нежели девочки, проживающие в сельской местности. Особенно эти различия выявились при сравнении КИ и СИ. При изучении морфофункционального развития не менее важен вопрос о сроках полового созревания. Обследованные девочки в одних и тех же возрастных периодах находились на различных стадиях полового созревания. I стадия полового созревания у городских девочек обнаружена в 9 лет, тогда как у сельских - в 10 лет. Величина кровоснабжения организма на единицу физической работоспособности (МОКнагр./ФР170) у сельских школьниц была достоверно ниже во всех обследуемых возрастных периодах, нежели у городских сверстниц.

Из полученных результатов видно, что девочки, проживающие в сельской местности, обладали большими резервными возможностями сердечно-сосудистой системы, нежели городские сверстницы. Как и при исследовании мальчиков, нами для получения интегральной характеристики применен метод морфокинетического синтеза. Как видно из рисунка 13, у городских школьниц повышение темпов развития наблюдалось в 8-9,10-11 лет и 12-15 лет, а у девочек, проживающих в сельской местности, в 7-8 лет и 11-14 лет. Сельские школьницы по темпам морфофункционального развития превышали городских сверстниц в 7-8 лет и с 12 до 14 лет.

Таким образом, в настоящей главе показано, что сельские школьницы имели более низкие морфологические показатели, однако в функциональном развитии они превышали городских сверстниц.

Выводы. Таким образом, на основании полученных результатов были сделаны следующие выводы:

1. Психофизиологическое развитие детей и подростков в онтогенезе определяется в значительной степени конституциональными особенностями организма, социальными условиями (местом проживания) и половым статусом.

2. Физическая работоспособность городских и сельских детей в онтогенезе, независимо от места проживания, пола повышается. Сельские школьники опережают городских сверстников по объему механической памяти.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Ефимова И.В., Будька Е.В., Проходовская Р.Ф. Психофизиологические основы здоровья студентов: Учеб. пос. – Иркутск: Иркут. ун-т, 2003.

2. Яковлев Б.П., Литовченко О.Г. Теоретические аспекты исследования психической нагрузки в условиях учебной деятельности // Вестник высшей школы. 2005. № 6. С. 3–6.

3. Венёвцева Ю.Л., Мельников А.Х., Самсонова Г.О., Саулин А.А. Динамика психофизиологической адаптации студентов на начальном этапе обучения и возможности ее коррекции // Материалы Шестой Всероссийской конференции «Потенциал личности: комплексная проблема», Тамбов, 5 июня 2007 – Тамбов, 2007- С.255-259.

4. Мантрова И.Н. Методическое руководство по психофизиологической и психологической диагностике. – Иваново: ООО «Нейрософт», 2007. – 211 с.

Джанкулдукова А.Д., Глеукабил М.Т., Сапаргалиева К.Б.

Оқу кезеңінде мектеп оқушыларының морфофункционалды жағдайын бағалау және бақылау.

Оқу кезеңінде мектеп оқушыларының морфофункционалды жағдайын бағалайды және бақылайды. Балалардың дамуының морфофункционалды ерекшеліктері зерттелді. Мектеп оқушыларының морфофункционалды жағдайының анықталған ерекшеліктері бұзушылықтарды жою және оқу үдерісін оңтайландыру үшін пайдаланылатын болады.

Кілттік сөздер: әдістеме, бағалау, бақылау, денсаулық, мектеп оқушылары, диагностика.

A.D. Dzhankuldukova, M.T. Pleukabyl, K.B. Sapargalieva

Estimation and control of the morphofunctional state of schoolchildren in the period of training.

The work assesses and controls the morphofunctional state of schoolchildren during the training period. Morphofunctional features of children's development are investigated. Identified features of the morphofunctional state in schoolchildren will be used to correct violations and optimize the learning process.

Key words: methodology, assessment, control, health, schoolchildren, diagnostics.

ӘОЖ 574.9

«АМАНБАСТАУ» МИНЕРАЛДЫ БҰЛАҚ СУЫНЫҢ ХИМИЯЛЫҚ ҚҰРАМЫ

Джетимов М.А., Бутенова А.К., Мукашева Д.М., Маманова С.А.

*І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
take_d_61@mail.ru*

Зерттеу жұмысында Ескелді ауданы аумағындағы Ешкіөлмес тауының солтүстік беткейінің етегіндегі минералды су көздерінің түзілу жолдары мен қоректену режимі анықталып химиялық құрамына зертханалық талдау жасау негізінде емдік-шипажайлық рекреацияны дамыту мақсатында пайдалану мәселелері қарастырылған.

Кілттік сөздер: «Аманбастау», минералды су, бұлақ суы, аниондар, катиондар

Кіріспе. Климаты қоңыржай ыстық, жауын-шашынның жылдық таралуы біркелкі. Жер бедерінің ерекшелігіне сай батыстан және солтүстік-батыстан енетін ауа массалары басым. Қыс кезеңінде айқын байқалатын антициклонды ауа райы қалыптасады. Қаңтардың орташа температурасы -6 ...-10°C. Сібірден арктикалық ауа массалары енгенде температура -20 ...-25°C дейін төмендеп кетеді [1]. Ондай құбылыс қар жауғаннан кейін байқалады. Ашық күндер басым болатындықтан бұлттылық 2-3 балдан аспайды. Қаңтар айында солтүстіктен, солтүстік-шығыстан соғатын желдер басым болады. Олардың орташа жылдамдығы 1,9-3 м/с

аспайды. Тұрақты қар жамылғысы қарашаның бірінші және екінші жартысында қалыптасып 90-130 күндер аралығында сақталады. Тұрақты қар жамылғысының қалыңдығы теңіз деңгейінен биіктігіне сай 15-20 сантиметрден 25-30 сантиметрге дейін жетеді. Көктемде батыстан, солтүстік-батыстан енетін ауа массаларының әсері күшейіп, теріс радиациялық балансты оң радиациялық баланстың алмастыруына байланысты тұрақсыз ауа райы қалыптасады. Сондықтан жауын-шашынның басым бөлігі сәуір мен мамыр айларында түседі.

Мамыр айының тәуліктік орташа температурасы 12°...14°С асады. Қоршаған ортаның эстетикалық тартымдылығы жоғары, әрі температура жағдайы денсаулыққа жағымды болғандықтан көктемнің соңы туристік саяхаттар ұйымдастыруға өте қолайлы [2]. Мамырдың ортасы мен маусымның басында жаз басталады да ол үш- төрт айға созылады. Шілденің орташа температурасы 24 ... 26°С кей кездері 28 ... 30°С дейін жетеді. Жауын-шашынның жылдық орташа мөлшері 300 – 320 мм аралығында ауытқиды. Өсімдіктер өсіп-өнуге қолайлы 10°С жоғары температураның жиынтығы 2500-3300° асады [3].

Ескелді ауданында ашық күндердің көп болуы балық аулау, су, күн және ауа қауыздарын қабылдау сияқты рекреацияның қарқынды түрлерін дамытуға мүмкіндік береді. Оқу-танымдық жорық барысында жиналған деректерге жасалған талдаулар температура жағдайының ерекшелігіне сай оқу-танымдық, экологиялық туризм мен демалысты ұйымдастыруға ең қолайлы мерзім мамырдың екінші, үшінші он күндігі мен қыркүйек, қазан айлары болып табылады. Батыстан енетін ауа массаларын Мұқыры тауының батыс беткейі ұстап қалатындықтан климаты аритті. Қаңтардың орташа температурасы -6-10°С Қыста антициклондық жағдайдың сақталуына байланысты бұатсыз ашық күндер басым болады. Қардың қалыңдығы 15-20 сантиметрден аспайды. Антициклондық жағдай ұзақ сақталғанда ауа температурасы -20-25°С дейін төмендейді. Жауын-шашынның жылдық орташа мөлшері етегінде 200-300 мм дейінгі мөлшерде ауытқиды. Тұрақты жамылғысы қарашаның бірінші жартысында қалыптасып, наурыздың соңы мен сәуірдің бірінші он күндігіне дейін 160-170 күн сақталады. Ылғалды жылдары 30-40 сантиметрден аса, құрғақшылық жылдары 10-15 сантиметрден аспайды. Таудың жоғарғы бөлігінде қардың орташа қалыңдығы 30-40 сантиметрге дейін жететін қар беткейлерінде 5 айға дейін сақталады [2-сурет].

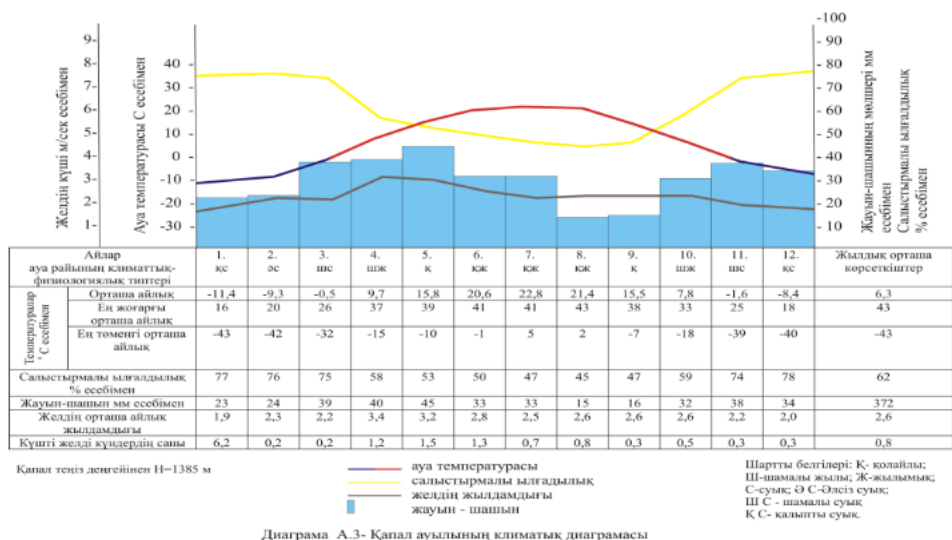

Диаграмма А.3- Қапал ауылының климатық диаграммасы

2 сурет- Жаңалық ауылының климатық диаграммасы

Теріс және оң реакциялық баланстардың алмасуына байланысты жауын-шашынның басым бөлігі сәуір мен маусымның аралығында түседі. Жер бетінің қатты қызуына байланысты шілденің екінші жартысы мен қыркүйектің екінші он күндігінде ашық жауын-шашынсыз ауа райы қалыптасады. Ашық жылы жаз айларында «Аманбастау» минералды су

көзінде сауықтыру-серуені жапшай бұқаралық сипаттағы демалысты, емдік-сауықтыру бағытындағы туризмді дамытуға қолайлы кезең болып табылады. Өсімдіктер өсіп-өнуге қолайлы 10°C жоғары температураның жиынтығы 2500-3300° асады [4,1326.]. Оқу-танымдық жорық барысында жиналған деректерге жасалған талдаулар температура жағдайының ерекшелігіне сай оқу-танымдық, экологиялық туризм мен демалысты ұйымдастыруға ең қолайлы мерзім мамырдың екінші, үшінші он күндігі мен қыркүйек, қазан айлары болып табылатынын көрсетті.

Жергілікті көнекөз қарялардың деректеріне смәйкес минералды су көзінің атауы сол аумақтар XX ғасырдың басында қоныстанған Аман деген байдың есімімен тығыз байланысты.

Эксперименттік бөлім. Зертханалық талдау нәтижелері Ескелді ауданының геологиялық құрылысының ерекшелігіне сәйкес құрамындағы ионнан, катионнан және анионнан тұратын ерілген тұздар адам ағзасына қолайлы әсер ететін бальнеологиялық маңызы бар жерасты минералды су көздерінің мол қоры бар екенін көрсетті. Солардың бірі Жаңалық ауылының батысындағы емдік-сауықтыру инфрақұрылымдарын дамытуға мүмкіндік беретін «Аманбастау» минералды бұлағы бальнеологиялық маңызы бар су болып табылады. Ол шығу тегіне қарай негізінен 200 метрге дейінгі тереңдікте орналасқан ері ген қар, жаңбыр суларымен қоректенетін жарықшақты еспе суларға жатады. Минералды сулардың ең маңызды көрсеткіштердің бірі минералдануы, иондық және газ құрамы, температурасы, қышқылдық және радиоактивтік құрамы болып табылады. Құрамындағы қарқынды бальнеологиялық құрамдас бөліктеріне, емдік маңызына қарай «Аманбастау» минералды бұлағы гидрокарбанатты-сульфатты-кальциилі-хлорлы минералды су көздерінің қатарына жатады. Айтар ойымызды кен орынын 1960-1970 жылдары жан-жақты зерттеген М.С.Шапиropyн, М.С. Кан мен А.И. Зубашевтің еңбектеріндегі деректер айғақтайды [5,6].

Біз танысқан «Аманбастау» минералды су көзі 200 метрге дейінгі тереңдіктен шығатын жарықшақты жерасты еспе суларының қатарына жатады. Орташа шығыны минутына 15-20 литр. Температурасы 19°C. Ескелді ауданының минералды суларды зерттеген шипажай танушы ғалым М.С. Кан мен гидролог ғалым академик Ж.С.Сыздықовтың еңбектеріндегі деректерге сүйенсек минералды судың кен орыны әлсіз сілтілі-калиилі, хлоридті-сульфатты-натриилі, магниилі ыстық бұлақтардың қатарына жатады[7,8]. Жоғарыда аталған шипажай танушы ғалымдардың пайымдауынша біз танысып суының сынамасына жасаған «Аманбастау» минералды бұлағының емдік қасиеті Қапал-Арасан мен Жаркент-Арасан минералды суларының құрамымен ұқсас екенін анықтадық. Сондықтан бальнеолог дәрігерлер тұжырымы бойынша, «Аманбастау» минералды суы кан айналу, жүйке және жүрек-қан тамырлар жүйесі, асқазан мен бауырға, тері ауруларын емдеу мақсатында пайдалануға болады деген қорытынды шығаруға болады [9,10].

Жеркілікті тұрғындарға танымал болғандықтан зор сұранысқа ие болып отырған су көзінің маңайында құрылыс жүргізуге қолайлы алаңның болмауы, инфрақұрылым нысандарының көлік және коммуникация жүйесінің салынбауы «Аманбастау» минералды бұлағ суы көздерін емдік-шипажайлық мақсатта пайдалануды шектейді. Минералды сулар – бұл судағы ерілген тұздар, олар ионнан, катионнан және анионнан тұрады [1-кесте].

1 кесте-Ескелді ауданының минералды бұлақтардың суының химиялық құрамы

Орналасуы	Географиялық орны	Тәуліктік орташа шығыны м ³ /	Температурасы °C есебімен	Минералдануы мг/дм ³ есебімен	Химиялық құрамы
Аманбастау минералды суы	Жаңалық ауылынан 5 шақырым солтүстік-шығысында	25-30	19	4689	HCO ₃ SO ₄ Cl Na+ Ca

«Аманбастау» минералды су көзі мен он маңындағы бастаулардағы суларының бальнеологиялық қасиеттерін анықтау үшін 2016 және 2017 жылдар аралығында Талдықорған қаласындағы Іле-Балқаш экологиялық департаменті мен облыстық аумақтық қоршаған ортаны қорғау басқармасының зертханасында сулардың минералдық құрамына сараптама жүргізіп, құрамындағы химиялық элементтерді анықтадық.

Арнайы химиялық зертханаларда жүргізілген талдау қорытындыларына сәйкес су көзінен алынған сынамаларды салыстыра отырып жалпы минералдану дәрежесіндегі, қаттылығы, аниондары мен катиондарындағы айырмашылықтарды анықтау жұмыстарын жүргіздік. Зертханалық талдау қорытындыларына сүйенсек Жаңалық ауылының маңындағы Аманбастау минералды суының катиондық құрамына қарай калийлі-натрийлі, кальцийлі, ал, аниондық құрамына қарай гидрокорбонатты хлоридті, сульфатты ал газдық құрамында – көмір қышқылды минералды сулардың қатарына жатады. Құрамында аздаған мөлшерде радон мен фтордың болуына байланысты «Аманбастау» минералды суы ішуге жарайды деген қорытынды шығаруға болады.

Біз танысқан шипалы ыстық минералды судың маңызды көрсеткіштерінің бір – минералдануы – оның құрамына суда ерілген Ca, K, Mg, Na, Cl, микроэлементтер кіреді. Минералдану дәрежесіне қарай «Аманбастау» минералды бұлағы шамалы минералданған бальнеологиялық, температурасына қарай $t = 32^{\circ}\text{C}$ асатын суға жатады және ішетін асханалық суларға жататынын анықтадық. Жоғарыда келтірілген деректерді шипажай танушы ғалымдардың тұжырымдарымен салыстыра отырып «Аманбастау» минералды бұлағының суын келесі ауруларды емдеуге қолдануға болады: жүрек-қан тамырлар мен жүйке жүйесін, эндокриндік жүйесі, тері ауруларын және ас қорту жүйелерін емдеуге қолдануға болады деп. Бальнеолог дәрігерлер тұжырым жасады.

2016 жылы 21-22 маусым және 2017 жылдың 24-25 шілде күндері аралығында «Аманбастау» минералды суларының физикалық-химиялық қасиеттерін, емдік рекреацияны дамытудағы маңызын анықтау мақсатын көздейтін бір апталық оқу-танымдық жорық ұйымдастырылды. Жоғарыда аталған минералды сулардың сынамаларын минералды су көздерінің емдік-шипажайлық рекреацияны дамытудағы маңызын анықтау үшін 2016 жылы маусым, 2017 жылдың тамыз айларында Жаңалық ауылының маңындағы жерасты ысық минералды су көзіне үш оқу-танымдық жорық ұйымдастырылып суының температурасын өлшеп сынамалары алынды.

Талдықорған қаласындағы Іле-Балқаш экологиялық департаменті мен облыстық аумақтық қоршаған ортаны қорғау басқармасының зертханасында зертханаларында спекторлық әдіспен су құрамындағы микроэлементтердің құрамын анықтаттық. Мақсатымыз суының құрамындағы химиялық элементтердің адам ағзасына тигізетін әсерін анықтау арқылы бағзы заманнан бүгінгі таңға дейін «Аманбастау» минералды минералды су көзінде адамдардың өз бетімен емделу себептерін ашып көрсету болды.

Ешкіөлмес тауының етегіндегі минералды бұлақтарын зерттеп емдік-сауықтыру мақсатында пайдалануға зор үлес қосқан бальнеолог ғалымдар профессор Э.Э. Картенестің С.И. Замятин мен Б.А. Атшабаров, Ш. Сабденовтың еңбектеріндегі деректерге сүйенсек су құрамындағы микроэлементтердің қан айналу, жүйке және жүрек қан тамырлар жүйелерін емдеуде маңызы зор екенін ашып көрсеткен [7].

Талдықорған қаласындағы Ұлттық сараптау және сертификаттау орталығының Талдықорған бөлімшесінің сынау орталығының зертханасында жүргізілген спектрлік талдау нәтижесіне сүйенсек «Аманбастау» минералды бұлағының суы мөлдір рН 6,49, сульфаттар ($747,5\text{мг/дм}^3$), хлоридтер (665), гидрокорбонаттар (48 мг/дм^3). Оның жанындағы бұлақ суының рН 8,01; қаттылығы 0,70 мг/экв) мырыштан кальций басым (мырыш $0,9\text{мг/дм}^3$; кальций 103мг/дм^3 ; болғандықтан «Аманбастау» минералды суы көршілес бұлаққа қарағанда жұмсақ.

2 кесте – 2017 жылғы 26-28 шілдеде аралығында Ұлттық сараптау және сертификаттау орталығының Талдықорған қаласындағы бөлімшесінің сынау зертханасында «Аманбастау» минералды су көзінің химиялық құрамына жүргізілген спектрлік талдаудың нәтижелері

Көрсеткіштердің өлшембірліктері	атауы,	сынау әдісінің нормативтік құжаттың белгіленуі	нормативтік құжат бойынша нормалар	Нақты мәні
Органолептикалық көрсеткіштері				
20°C және 60°C дейін және одан да жоғары қыздырғандағы иісі		ГОСТ 351-74	2	0
20°C жоғары емес температурадағы дәмі		ГОСТ 351-74	2	4(ащы-тұзды дәмі бар)
Түсі, градусы, артық емес		ГОСТ 351-74	20 (35)	2
Физикалық-химиялық көрсеткіштері				
Жалпы қаттылығы ммол/дм ³ артық емес		ГОСТ 351-72	7 (10)	0,3
Сілтілілігі ммол/дм ³ артық емес		ГОСТ 26449.1-85р.6	0,5-6,5	0,75
Кальций мг/ дм ³		ГОСТ 26449.1-85р.11	25-130	103
магний мг/ дм ³		ГОСТ 26449.1-85р.12	5-65	табылмады
Сутектік көрсеткіші, өлшембірлігі рН		ГОСТ 26449.1-85р.4	6,0-9,0	6,49
Жалпы минералдануы (құрғақ қалдықтар) мг/дм ³ артық емес		ГОСТ 18164-72	1000 (1500)	2800
Пергаменттік тотығуы мг/дм ³ артық емес		ГОСТ 26449.1-85р.5	5,0	4,8
Темір (жалпы) мг/дм ³ артық емес		ГОСТ 4011-72	5,0	табылмады
Сульфаттар мг/дм ³ артық емес		ГОСТ 34389-72	500	747,5
хлоридтер мг/дм ³ артық емес		ГОСТ 4245-72	350	665
карбонаттар мг/дм ³ артық емес		ГОСТ 26449.1-85р.7	-	4,8
гидрокарбонаттар мг/дм ³ артық емес		ГОСТ 26449.1-85р.7	30-400	48
кадмий мг/дм ³ артық емес		СТ РК ГОСТ 51301-2005	0,001	табылмады
қорғасын мг/дм ³ артық емес		СТ РК ГОСТ 51301-2005	0,03	0,01
Мырыш мг/дм ³ артық емес		СТ РК ГОСТ 51301-2005	5,0	0,9
Мыс мг/дм ³ артық емес		СТ РК ГОСТ 51301-2005	1,0	табылмады
сынап мг/дм ³ артық емес		ГОСТ 26927-86	0,0005	табылмады
мышьяк мг/дм ³ артық емес		СТ РК ГОСТ Р 51962-2005	0,05	табылмады
нитраттар мг/дм ³ артық емес		ГОСТ 18826-73	45	табылмады

Катиондардан калци мен мырыш басым. Олардың мөлшері 103,9 мг/дм³. Жалпы минералдануы 2800мг/дм³. ГОСТ 18164-72 талаптарыны сәйкес 1000 (1500) мг/дм³ аспауы тиіс болса нақты мөлшері 2800мг/дм³. нормадан 1300 мг/дм³, хлордың (

қалыпты мөлшері 350 мг/дм³ болуы қажет болса нақты мөлшері 665 мг/дм³) нормадан 315 мг/дм³, сульфаттардың (қалыпты мөлшері 500 мг/дм³, нақты мөлшері 747,5 мг/дм³) нормадан 247,7 мг/дм³ артық екенін көрсетті. Осыған орай «Аманбастау» минералды су көзінің суының дәмі ащы-тұзды болуымен ерекшеленеді. Минералды бұлақтың химиялық құрамына жүргізілген спектрлік талдаудың нәтижелері суда фосфаттар мен нитридтердің тұздары жоқ екенін көрсетті [3-кесте].

«Аманбастау» минералды суының құрамында калий мен натрийдің, кальций мен гидрокорбанаттардың мөлшері жоғары болғандықтан біз оның суын гидрокорбанатты натриилі-кальциилі емдік минералды судың қатарына жатқыздық. Тереннен шығып жатқандықтан калий мен натрийдің мөлшері басқа микроэлементтерге қарағанда жоғары екені байқалады. Сынамаларға жасалған спектралдық талдау нәтижелерін сараптау қорытындылай келе жерасты еспе суының көзі болып табылатын бұлақ суының құрамында натрий мен калий иондарының және басқада еріген химиялық элементтердің мөлшері басқа суларға қарағанда мөлшерінің жоғары екенін көрсетті [3-кесте].

Жүргізілген зерттеу барысында алынған нәтижелер мен қолда бар нақты деректер әр түрлі терендікте орналасқан минералды суларды гидрокорбанатты- натриилі-кальциилі сулардың қатарына жатқызуға болады деген қорытынды шығаруға мүмкіндік берді. Зертханалық сараптау қорытындыларының деректері «Аманбастау» минералды бұлағы суына қарағанда құрамында гидрокорбанаттардың, кальций мен магнийдің үлес салмағы жоғары болғандықтан оның маңындағы бұлақ суының кермектілігі біршама жоғары екенін көрсетті. Оны аталған бұлақтардың жер бетіне таяу жатқан еріген қар, жаңбыр суының жер астына сіңуінен түзілген еспе суларға жатуы мен шөгінді жыныстардың литологиялық құрамымен түсіндіруге болады.

3 кесте - Аманбастау минералды су көзімен оның маңындағы бұлақ суындағы катиондардың үлес салмағы.

п/п	Анықталатын химиялық заттардың сипаттамасы, өлшем бірлігі	Зерттеу нәтижесі бойынша іс жүзінде табылғаны	Зерттеудің нормативті құжаттары
1	Магнийдің массалық үлесі, %	3,5	ГОСТ 26428-85
2	Кальцийдің массалық үлесі, г/т	4,75	ГОСТ 26428-85
3	Баридтің массалық үлесі, г/т	0,016	ГОСТ 5382-91
4	Қорғасынның массалық үлесі, %	табылмады	СТ РК ИСО 11047-2008, метод А
5	Мырыштың массалық үлесі, %	табылмады	СТ РК ИСО 11047-2008, метод А
6	Мыстың массалық үлесі, %	0,0014	СТ РК ИСО 11047-2008, метод А
7	Хромның массалық үлесі, %	0,005	СТ РК ИСО 11047-2008, метод А
8	Хлорид ионының массалық үлесі, %	1,44	ГОСТ 26425-85
9	Карбонат ионының массалық үлесі, %	0,17	ГОСТ 26424-85
10	Натрийдің массалық үлесі, %	3,0	ГОСТ 26427-85
11	Калийдің массалық үлесі, %	0,66	ГОСТ 26427-85
12	Сульфат ионының массалық үлесі, %	3,9	ГОСТ 26426-85

Ескерту: смынақ жүргізу жағдайының температурасы 22°С, салыстырмалы ыылғалдылық 64%

3-кестеде көрсетілген Ұлттық сараптау және сертификаттау орталығының Талдықорған қаласындағы бөлімшесінің сынау зертханасында «Аманбастау» минералды суының жанындағы бұлақ суларының химиялық құрамына жүргізілген спектрлдық талдау нәтижесіне сай «Аманбастау» жерасты минералды су көзі мен оның жанындағы бұлақ суының құрамында Д.И. Менделеев кестесіндегі 8 элемент бар. Олардың ішінде әсіресе кальций (103мг/дм^3), гидрокорбонаттардың ($4,8\text{мг/дм}^3$), мырыштың ($0,9\text{мг/дм}^3$), хлордың (660мг/дм^3) мөлшерінің көп кездесетінін көрсетті.

2017 жылы 11-12 тамыз аралығында «Аманбастау» минералды су көзіне үшінші рет оқу-танымдық жорық ұйымдастырып, суының сынамаларын 3, 4, 5 кестеде көрсетілген әдіспен алып нәтижелерін анықтау үшін Талдықорған қаласындағы Талдықорған қаласындағы Іле-Балқаш экологиялық департаменті мен облыстық аумақтық қоршаған ортаны қорғау басқармасының зертханасында зертханасында спектрлдық талдау жүргіздік.

«Аманбастау» минералды су көзімен оның маңындағы бұлақтың химиялық құрамына жасалған спектрлдық талдау катиондары мен аниондарының үлес салмағын бір – бірімен салыстырсақ бір шама айырмашылықтың бар екені айқын байқалады. Оны 6,7- кестелердің деректерінен айқын байқауға болады [5-кесте].

4 кесте - «Аманбастау» минералды суымен оның маңындағы бұлақ суындағы аниондарының айырмасы

Құрамдас бөліктер	Аманбастау минералды суы	Бұлақ	Айырмасы мг/ дм ³	
			артық	кем
Гидрокарбонаттар	48	2,2	45,8	
Хлоридтер	665	0,2	664,8	
Сульфаттар	747,5	0,89	747,51	

Емдік су көздерінің химиялық құрамына жасалған талдау қорытындыларына сүйенсек (4-5-кестелер) «Аманбастау» минералды су көзіндегі сілтілердің мөлшері 0,85 кем; кальций 78,8; хлоридтер 664,8; гидрокорбанаттардың 45,8; сульфаттар 747,51; миллиграм/дм³ артық екенін көрсетті.

Талдықорған қаласындағы арнайы мамандандырылған зертханаларда бұлақ суының табанына шөккен қара түсті тұнбалардың құрамына жүргізілген химиялық талдау қорытындыларына сай катиондардан кальций, калий, натрий, магний, аниондардан көмір қышқыл газы, карбонаттар, хлор мен күкірт оксидтері басқада химиялық қосылыстар бар екенін көрсетті. Олар емделуге келген сырқаттардың жанына дауа болатынын көрсетеді. Жаңалық минералды су көзіндегі тұнбасының құрамындағы күкірт пен магнидің адсорбенттік қасиеті буындағы тұз бен сарысуды сорып алуға мүмкіндік береді.

5-кесте - «Аманбастау» минералды су көзінің химиялық құрамына жүргізілген спектрлдық талдаудың нәтижелері

Табылған катиондар			Табылған аниондар		
Құрамдас бөліктері	мг/дм ³	%	Құрамдас бөліктері	мг/ дм ³	%
Сілтілер	0,75	0,026	Карбонаттар	48	1,71
Кальций	103	3,76	Хлоридтер	665	23,75
Мырыш	1,6	0,032	Сульфаттар	747,5	26,69
Жалпы жиынтығы	105,35	3,81	Жалпы жиынтығы	1460,5	52,16

5-кестегің деректеріне сәйкес табылған аниондарының құрамында хлоридтер мен сульфаттардың басым болуы минералды су көзінің дәмі ащы әрі тұзды болуына әсер етеді деген қорытындыға келдік.

Қорытынды. Зерттеу жұмысының нәтижесінде суының құрамына жасалған талдауларға сүйеніп, судың химиялық құрамын анықтау жолдарын, сынамаларды алу әдістерін үйрендік. Бальнеолог ғалымдармен физиотерапевт дәрігерлердің кенестеріне сүйене отырып, бұлақ суының құрамындағы микроэлементтер мен пайдаланатын мерзімінің, қабылдау ұзақтығының емдік маңызын анықтадық. Минералды бұлақ суына шомылу, ауа, күн қауыздарын қатар пайдаланудың маңызы айқындалып, олардың ұзақтығына қойылатын гигиеналық талаптар анықталды.

Қазіргі кезде дәрінің қымбаттығына және әр түрлі аллергиялық аурулардың пайда болуына байланысты емдік сауықтыру орнының маңызының зор екенін көрсетіп отыр. Болашақта «Аманбастау» минералды су көзінің маңында емдік сауықтыру орнын дамыту мақсатында маусымдық емдеу орындарын салу үшін суының химиялық құрамы мен олардың адам ағзасына тигізетін жағымды әсерін анықтау үшін Алматы қаласындағы мамандандырылған зертханаларда спектрлік талдау жасап, оларды мұқият зерттеп шипажай танушы ғалымдар мен бальнеолог дәрігер өз қорытындыларын шығаруы тиіс.

Шығарылған қорытындыларға сай ем қабылдау үшін арнайы білікті маман дәрігерлер кеңес беріп отыру қажет.

Болашақта «Аманбастау» минералды су көзінде емдік сауықтыру жұмыстарын жүргізу үшін минералды су көзі мен Жаңалық ауылын байланыстыратын жолды қалпына келтіріп, аталған ауыл мен ыстық минералды су көзін байланыстыратын 3 шақырымдық жол сау қажеттілігі туындап отыр. Климатының аридтігі мен тұщы судың тапшылығы аталған су көзін емдік-сауықтыру орнын дамытуды бір шама тежейтінін анықтадық.

Болашақта еріген минералдық заттары мен адам ағзасына пайдалы микроэлементтердің қоры жеткілікті «Аманбастау» минералды суын бальнеолог ғалымдар жан-жақты зерттеп өз қорытындыларын шығаруы тиіс.

«Аманбастау» минералды су көздерін емдік-сауықтыру рекреацияны дамыту мүмкіндіктеріне қарай бірқатар қорытындылар шығаруға мүмкіндік берді.

1. Аурудың көптеген түрлерін емдеуге мүмкіндік беретін радонды-натрийлі-кальцийлі-сульфатты минералды су көздері еріген минералдық заттарға бай тереңнен шығатын қабатаралық жерасты суы екенін көрсетті. Ешкіөлмес тауының аласа таулы бөліктеріндегі ландшафттарының тартымдылығы, реликтлі өсімдіктер мен жануарлардың таралуы бұқаралық сипаттағы демалыс емдік-сауықтыру рекреациясын дамыту туралы ұсыныс енгізуге болады.

2. Тартымдылығымен ерекшеленетін тарихи-археологиялық және бірегей табиғат ескерткіштерінің Көксу өзені аңғары мен Ешкіөлмес, Лабасы тауларында шоғырлануы тау бөктерінде шоғырлануы туристік инфрақұрылымдарды қалыптастырған жағдайда болашақта халықаралық маңызы бар туристік бағыттар құруға мүмкіндік беретінін анықтадық.

3. Ескелді ауданының ландшафттардың табиғи қалпын сақтап, экожүйенің биологиялық алуан түрлілігін қорғау үшін минералды су көздері таралған аумақтарда табиғатты рекреациялық пайдаланудың тиімділігін арттыру қажет деген қорытынды шығардық.

«Аманбастау» минералды суының құрамын жан-жақты зерттеп орташа минералдығын салқын емдік суын Қаратал және Текелі қаласындағы шипажайларында асқазан, буын, одан басқада ауруларды емдеуге қолдану туралы ұсыныс жасаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Талдықорған қаласы маңының 1:200 000 масштабты картасы. -Алматы : Картография РМҚК, 2001.
2. Ландшафтно-экологическая карта Алматинской области /Под ред. М.К. Назарчука. – Алматы: ТОО Экопроект, 1998.
3. Абдуллин А.А. Геология Казахстана.-Алма-Ата:Наука,1998. -С.34.

4. Беспалов В.Ф. Геологическое строение Казахстана.-А: Наука, 1997. - С. 100-115.
5. Костенко Н.Н. Стратиграфия кайнозой Юго-Восточного Казахстана. А, 1997
6. Савричевская З.А. Геоморфология Казахстана и Средней Азии – Л: 1996. – С.120 – 132.
7. А.А. Климатическая районирования Южного Казахстана. –АлмаАта: Наука, 1975.- С. 174-180.
8. Климат Казахстана /под редакцией Утешева А.С. -Л.: Гидрометеиздат. 1959.-367 с.
9. М.С.Шапиро. Территориальная распределение ресурсов подземных вод Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1976.-С. 133-155.
10. Холенок В.Ф. Природные и лечебные богатства Казахстана.- Алма-Ата: Ғылым, 1982.-С. 33-67.

Джетимов М.А., Бутенова А.К., Мукашева Д.М., Маманова С.А.

Химический состав минеральной родниковой воды «Аманбастау»

Исследования проводились в Ескельдинском районе на северных склонов подножия горы Екиольмес, изучали историю возникновения источника и питание минеральных вод, провели лабораторный анализ химического состава воды, для развития лечебно-рекреационного потенциала отдыха.

Ключевые слова: «Аманбастау», минеральная вода, родниковая вода, анион, катион

M.A. Dzhetimov, A.K. Butenova, D.M. Mukasheva, S.A. Mamanova

Chemical composition of mineral spring water "Amanbastau"

The study examined the use of mineral water sources at the foot of the northern slopes of the Eskeldi District in the Eskeldi District and the use of food for the development of therapeutic and recreational recreation based on laboratory analysis of the chemical composition.

Key words: "Ambashutau", mineral water, spring water, anion, cation

ӨОЖ 658.516(574)

ҚАРАТАЛ ӨЗЕНІ АЛҚАБЫНЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ

Канагатов Ж.Ж., Ринар А.

*І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
kanagatov2013@mail.ru*

Бұл мақалада қазақстанның көптеген аймақтары мен өлкелерінде экологиялық жағдай сын көтермейтіндігі айтылған. Солардың бірі – Жетісуда орналасқан Қаратал өзенінің алқабы. Қазіргі кезде өндіріс қалдықтарының құрамындағы зиянды заттардың, атмосферадағы, топырақтағы мөлшері, өсімдіктер мен жануарлар азғасында жинақталуы және ауыр металдардың тірі ағзаларға зиянды әсері туралы зерттеулер жүргізілуде.

Кілттік сөздер: экологиялық жағдай, өндіріс қалдықтары, Жетісу, Қаратал өзен алқабы, Текелі қаласы, қоршаған орта, ауыр металдар.

Қазақстанның көптеген аймақтары мен өлкелерінде экологиялық жағдай сын көтермейді. Солардың бірі – Жетісуда орналасқан Қаратал өзенінің алқабы. Өндіріс ластаушы көздің біріншісі – Қаратал өзені бастауында орналасқан Текелі тау-кен байыту комбинаты. Комбинат 1936 жылдан қорғасын және мырыш өндіру нәтижесінде қоршаған ортаны ауыр металдармен ластауда. Ауыр металдардың топырақта, табиғи суда, ауада, жоғары мөлшерде болуы өсімдіктер мен жануарлар тіршілігіне үлкен қауіп

туғызады. Өңірді ластаушы екінші көз – Қаратал ауданындағы негізгі күріш өндіруші Қаратал суармалы сілемі. Өндіріс қалдықтарының қоршаған орта нысандарына түсуін, жинақталуын және миграциясын зерттеу олардың зиянды әсерін дұрыс бағалауға мүмкіндік береді. Қазіргі кезде өндіріс қалдықтарының құрамындағы зиянды заттардың, атмосферадағы, топырақтағы мөлшері, өсімдіктер мен жануарлар ағзасында жинақталуы және ауыр металдардың тірі ағзаларға зиянды әсері туралы зерттеулер белгілі.

1.Текелі қаласын және соған жақын орындарды қамтитын Қаратал өзені арқылы ұзыннан созылған нұсқа (оң жағасында көбірек) сызамыз. Бұл жағаға қорғасынның түсетін негізгі көзі, Текелі қорғасын-мырыш комбинатының қалдық сақтау орны болып табылады. Топырақтағы қорғасынның сақтаулы 1 кг топыраққа – 160-170 мг, ол ШМК-нан 5 есе артық. Ең таңқаларлығы таудың оңтүстік және солтүстік беткейінде металдың сақталуы бірден төмендейді. Тау беткейінен соққан желдің әсерінен ареалдағы топырақтың ластануы пайда болады.

2.Текелі шығару конусы негізгі шлам жинақталатын (шламонакопитель) ТММК-дан (ТСЦК) 6-8 шақырым Қаратал өзенінің төменгі ағысында жойылады. Қорғасын топырақта ең көп сақталатын элемент, оның мөлшері 1 кг – 140-160 мг, ол ШМК-дан 4-4,5 есе артық. Қаратал өзенінің оң жақ ағысы (Батпақ өзені) және сол жақ ағысы (Қусақ өзені) бойына ауа массасы арқылы қорғасын аэрозолі (кұрғақ түрде) қонатындығы байқалады. ТТКБК жағынан ауа массасы арқылы келетін қорғасыннан күлдің қатпарлары түзіледі. Текелі қаласының солтүстік жел жағында орналасқан орманды саяжайды көлеңкелеп, жинақталған қорғасын мөлшері жоғары екендігін көреміз. Осы ареалдың топырағының ластануына су арқылы келген қорғасында әсер ететіндігі белгілі. Өзеннің батыс жағы Қарабұлақ ауылына дейінгі аралықта қорғасынның мөлшері жоғары. Қант зауыты орналасқан аймақтың солтүстік бөлігіндегі топырағының құрамындағы қорғасынның мөлшері 4,5– 6,4 есе ШМК – дан артық.

3. Қарабұлақ ауылының батыс жағы, қант зауытынан төмен орналасқан қалдық сақтау орны аумағындағы қорғасынның мөлшері (292 мг/кг) ең жоғары кездесетін орын болып есептеледі. Бұл жерде қорғасынның жоғары болуы қалдық заттар жиналатын орынға (отстойникке) байланысты. Тағы бір себебі ТТКБК жағынан соғатын желдің осы Лоба шоқысына келіп баяулайтындығының әсерінен болады. Осы таудың әсерінен Талдықорған қаласының оңтүстік – шығыс бөлігі ластанған аудандар қатарына жатады.

4. Негізгі күрделі конфигурациялы аудан Талдықорған қаласының өндіріс орындары орналасқан бөлігі. Осы жер топырақ құрамындағы қорғасын мөлшерінің жоғары болуына қарай үш аймаққа бөлінеді. Біріншісі - ол өндіріс орындарының батыс жақ бөлігінде, екіншісі – Талдықорған қаласынан батысқа қарай 7- 9 шақырымда орналасқан аккумулятор зауыты маңы, бұндағы топырақтағы қорғасынның мөлшері ШРК – дан артық.

Қалдық сақтау орнындағы жер асты суларының құрамын бақылаумен қатар, жер беті сулары да бақылауға алынды. Жер беті суларының (Қаратал өзені, биокөлшік және су ағатын канал) гидрохимиялық бақылаулары келесі нүктелерде жүргізілді:

- Биокөлшіктер суының су ағатын каналмен қиылысында, биокөлшіктен кейін;
- биокөлшіктен шыққан судың Қаратал өзеніне құйылар жерінен 100 метр жоғары және 100 метр төмен;
- Қаратал өзенінде орналасқан негізгі гидрост, яғни ГЭС плотинасынан 0,2 км-ге жоғары және Қора мен Шажә өзендерінің сағаларының біріккен жерінен 0,9 км төмен.

Қалдық сақтау орны Қаратал өзенінен 600-1000 метр қашықтықта және оң жақ жағалауынан 40-60 метр биіктікте орналасқан. Қалдық сақтау орнында тұнған суды ауыр металдар ионынан қосымша тазалау үшін алты секциялы биологиялық көлшіктен өтеді. Содан кейін ол су қала шетінен 200 метр төменде орналасқан нүктеде Қаратал өзеніне

құйылады. Комбинаттың ластанған суындағы зиянды заттардың табиғи суларға құйылар жердегі шекті мөлшерінің жобасы бекітілген.

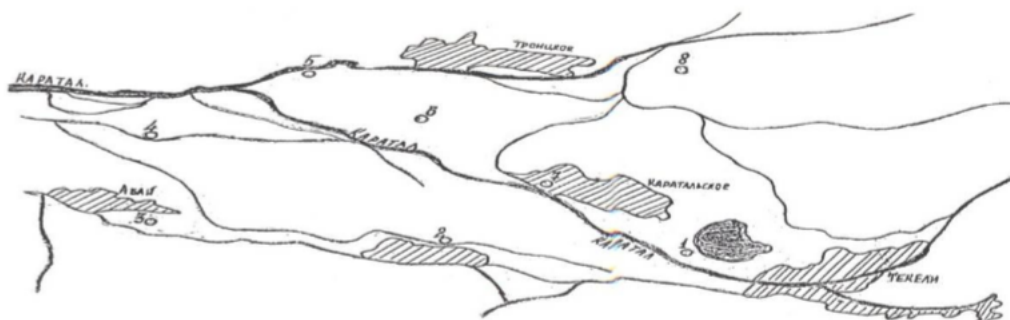
1-кесте. Зиянды заттардың табиғи суларға құйылар жердегі шекті мөлшері

№ рет саны	Ластаушы заттардың аты	Биокөлшіктен өзенге құйылған жердегі зиянды заттар мөлшері, мг/л	Зиянды заттардың табиғи суға түсу мөлшері, мг/л
1	Мыс	0,0102	0,014
2	Қорғасын	0,04	0,1
3	Мырыш	0,016	0,039

Бұл кестеде комбинаттан шыққан ластанған судың химиялық құрамы Қараталға құйылған жерде суға түсетін зиянды заттар мөлшерінен аспайды.

Ауаның ауыр металдармен ластануын зерттеу нәтижелері

Текелі қаласы мен оның маңайындағы атмосфералық ауаның ауыр металдармен ластануы зерттелді. Зерттеулер келесі нүктелерде жүргізілді: 1-ші нүкте – Тау – кен байыту комбинатының қалдық сақтау орны; 2-ші нүкте – Қаладағы бұрынғы «Кристалл» дүкенінің маңы; 3-ші нүкте – Абай ауылы; 4-ші нүкте – бұрынғы «Орленок» балалар демалыс лагерінің маңы; 5-ші нүкте – бұрынғы «Балдырған» балалар демалыс лагерінің маңы; 6-шы нүкте – Теңлік ауылы; 7-ші нүкте – Қаратал ауылы; 8-ші нүкте – Малиновка ауылы.

2-кесте. Текелі қаласы және оның маңайындағы атмосфералық ауадағы ауыр металдардың мөлшері (мг/м³)

Нү ер	Концентрация мг / м ³					
	Cd	Mn	Cu	Ni	Pb	Zn
1	0±0,00	0,00±0,01	0,01±0,00	0,01±0,00	0,01±0,01	0,08±0,07
	0,0±0,00	0,19±0,13	0,27±0,19	0,02±0,01	0,29±0,27	0,33±0,31
2	0±0,0	0,03±0,01	0,22±0,18	0,01±0,00	0,02±0,01	0,07±0,05
	0,00±0,0	0,06±0,02	0,04±0,02	0,01±0,00	0,07±0,05	0,29±0,27
3	0±0,00	0,00±0,01	0,01±0,01	0,02±0,01	0,02±0,01	0,10±0,09
	0,01±0,0	0,06±0,03	0,11±0,09	0,01±0,00	0,04±0,03	0,13±0,11
4	0±0,00	0,02±0,01	0,05±0,03	0,01±0,00	0,02±0,01	0,03±0,01
	0,00±0,0	0,03±0,01	0,18±0,15	0,00±0,01	0,02±0,01	0,03±0,01
5	0±0,00	0,01±0,00	0,03±0,01	0,01±0,00	0,00±0,01	0,02±0,01
	0,1±0,01	0,02±0,01	0,24±0,22	0,02±0,01	0,07±0,05	0,13±0,11
6	0±0,00	0,01±0,00	0,04±0,03	0,01±0,00	0,01±0,01	0,06±0,05
	0,00±0,0	0,07±0,05	0,50±0,48	0,05±0,04	0,06±0,05	0,19±0,17
7	0±0,00	0,01±0,01	0,16±0,15	0,00±0,01	0,03±0,01	0,07±0,05
	0,00±0,0	0,07±0,05	0,02±0,01	0,00±0,01	0,03±0,02	0,05±0,03
8	0±0,00	0,00±0,00	0,01±0,01	0,00±0,00	0,01±0,01	0,05±0,03
	0,00±0,0	0,01±0,01	0,02±0,01	0,00±0,00	0,03±0,01	0,03±0,01

Барлық зерттеу нүктелерінде марганецтің мөлшері ШМК–дан 2-13 есе артық. Тек 4 және 5 нүктелерде ғана ШМК –дан аспайды. Ал, қорғасынның ауадағы мөлшері өте жоғары және ол ШМК-дан $99,01 \pm 0,1$ есе артық. Зерттелген барлық нүктелерде мырыш кездесіп, оның мөлшері ШМК-дан 2-4 есе артық (қалдық сақтау орнының маңында).

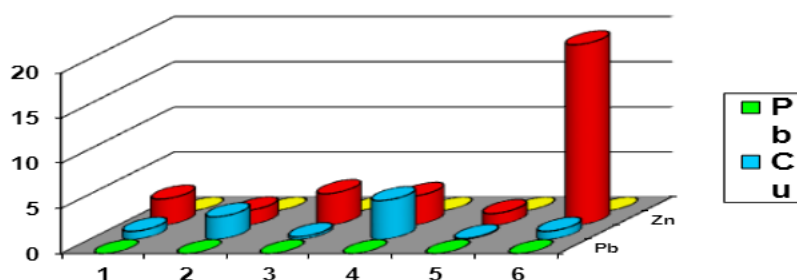
Текелі қаласының ауасындағы ауыр металдың мөлшері 2-кестеде көрсетілген. Текелі қаласының атмосфералық ауасында кадмий кездескен жоқ. Марганецтің мөлшері барлық пункттерде белгіленген мөлшерден 10-20 есе артық (ШМК). Тек 1,3 ж/е 8 пункттерде байқалмайды. Бұл ауданда ерекше көзге түсетінін мыстың мөлшері жоғары. Жеке пункттерде екінші және төртінші пункттерде 50-70 есе асып түседі. (ШМК). Жетінші және сегізінші пункттерден басқасында никельдің концентрациясы 10 есе, ал үшінші пунктте 20 есе ШМК- ден асып түседі.

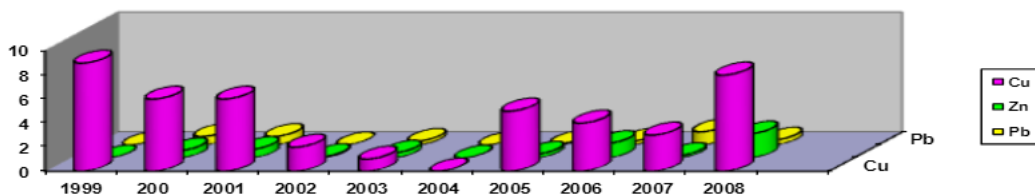
Барлық зерттелген аудандарда, пункттерде ауа құрамындағы марганецтің мөлшері жоғары. Пункттердің барлығында ауадағы мыстың мөлшері белгіленген мөлшерден артып отыр. Әсіресе, демалыс орны (бұрынғы) «Балдырғанның» маңында жоғары көрсетілген. Одан кейінгі кезекте мырыштың мөлшерінің артып отырғанын көреміз. Тек 5-6 пунктте төмендеу, ал қалған пункттерде ШМК- ны 10 есе арттырғанын байқаймыз. Мырыштың ең көп кездесетін жері пионер лагері (бұрынғы) «Орленоктың» айналасы болып отыр. Мырыш және кадмий улылығы жоғарғы элемент. Ауыр металдардың мөлшері ауада көп болғанымен бірге, топырақ құрамындағы мөлшері де жоғары. Мыстың мөлшері барлық пункттерде кездеседі.

Ауыр металдардың зерттеу (территориясында) аумағында таралуы жер бедеріне маңызды әсер етеді. Топырақтың беткі қабатын ластаушы заттар ауа массасы арқылы түседі, оның бір бөлігі топырақта жинақталады, біраз бөлігі қабырғадағы суағар (сток) арқылы бағытталады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Бигалиев А.Б. Генетика и окружающая среда. – Караганда, 1987.
2. Саданов А.К. Экологическая оценка современного состояния экосистем Иле-Балхашского региона. Сборник материалов второго Международного экологического форума «Балхаш-2005». – г. Астана, РГП «Информационно-аналитический центр охраны окружающей среды» МООС. - Астана, 2005.
3. Попов Ю.М., Дейчева В.Г. Богачев В.Б., Павличенко Л.М. Техногенные загрязнения природной среды при добыче и обогащении полиметаллических руд (на примере бассейна р. Каратал). КазНИГМИ.
4. Бессонова В.П. Влияние загрязнения среды тяжелыми металлами и гормональные и трофические факторы в почках кустарниковых растений. Экология, 1993 - №2.
5. Бигалиев А.Б., Кенжебеков А.К., Канагатов Ж.Ж. Экологическая оценка влияния промышленных предприятий на водные ресурсы Талдыкорганского региона Алматинской области. Материалы научно-практической конференции, посвященной 10-летию МКВК. - Алматы, 2002.

Канагатов Ж.Ж., Ринар А.

Экологическое состояние реки каратал

В данной статье говорится, что условия окружающей среды во многих регионах Казахстана не являются критическими. Одна из них - это долина Каратал, которая находится в Жетысу. В настоящее время проводятся исследования по накоплению вредных веществ в отходах производства, количестве атмосферных и почвенных ресурсов, накоплению растений и животных и неблагоприятному воздействию тяжелых металлов на живые организмы.

Ключевые слова: экологические условия, промышленные отходы, Жетысу, река Каратал, город Текели, окружающая среда, тяжелые металлы.

Zh.Zh. Kanagatov, A. Rinar

Environmental sustainability recycling

This article states that environmental conditions in many regions and regions of Kazakhstan are not critical. One of them is the valley of Karatal, which is located in Zhetysu. At present, research on the accumulation of harmful substances in the wastes of production, the amount of atmospheric and soil, the accumulation of plants and animals, and the adverse effects of heavy metals on living organisms.

Key words: ecological conditions, industrial wastes, Zhetysu, Karatal river, Tekeli city, environment, heavy metals

ӘОЖ 504.06

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ НОРМАТИВТЕРДІ ЖҮРГІЗУДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ

Каримова Ш.С., Сейтова Г.А.

*І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықұрған қ.,
guldana-talgat@bk.ru*

Экологиялық нормалаудың мақсаты экологиялық қауіпсіздікті, экологиялық жүйелер мен биологиялық әртүрлілікті сақтауды қамтамасыз ететін қоршаған орта сапасын реттеу және жол беруге болатын әсерді белгілеу болып табылады.

Экологиялық нормалау үрдісі кезінде қоршаған орта сапасының нормативтері, эмиссиялар нормативтері және табиғи ресурстарды пайдалану мен қорғау саласындағы нормативтер белгіленеді.

Кілттік сөздер: экологиялық нормалау, эмиссия, экологиялық қауіпсіздік, экожүйелер, биологиялық әртүрлілік, радиоактивтілік, рекреациялық аймақтар, селебттік аймақтар

Экологиялық нормативтер – адамның өзін қоршаған табиғи ортаға рұқсат етілген шекті әсер етуінің ғылыми негізделіп, заңнамалық тұрғыда белгіленген шамасы. Қоршаған

орта сапасы нормативтерінің мазмұнына қойылатын жалпы талаптар халықтың экология тұрғыдан қауіпсіздігі; тірі табиғаттың да, адамның өзінің де қорын сақтау; тұрғын халықтың қалыпты тіршілік етуінің табиғи жағдайларын ұдайы жаңғыртып отыру және орнықты экономика дамыту. Нормалаудың мақсаты – қоғам дамуының экономика және экология мүдделерін ұштастыру. Экологиялық нормативтердің шекті ұйғарынды шамасы– қоғам дамуының қазіргі технология сатысында экономика және экология басымдықтардың арасындағы ымыра. Сондықтан экологиялық нормативтер қоғамның шешетін міндеттеріне қарай өзгеруі мүмкін. Ол қауіптілік шегімен–қоршаған ортадағы қоспаның құрамында адам денсаулығына зиянды заттардың болуы деңгейімен айқындалады. Елдің үкіметі әлеуметтік-экономика жағдайларға қарай оны уақыт кезеңіне арнап белгілейді, олардың заң күші болады. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы қоршаған орта жай-күйінің гигиеналық өлшемін әзірлеу арқылы оның сапасының стандарттарын нақтылауға мүмкіндік берді. Атап айтқанда, атмосферада болатын қос тотықты күкірттің нормативі жылына орта есеппен 0,06 мг/м³-дан және тәулігіне орта есеппен 0,10 – 0,15 мг/м³-дан аспауға тиіс. Көптеген елдерде жекелеген ластаушы заттардың шығарылуының белгілі бір технологиялар үшін белгіленген қоршаған ортаны ластаудың тұрақты және көшпелі көздерінің Экологиялық нормативтері кеңінен қолданылуда. Қолданыстағы және жаңадан іске қосылатын қуаттардың стандарттары жиі бөлінеді [1].

Экологиялық Кодекс қазіргі және болашақ ұрпақтың сұранысын қанағаттандыру, экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында әлеуметтік-экономикалық міндеттерді теңдестіре шешуді, қоршаған ортаны, биологиялық әртүрлілікті және табиғи экологиялық жүйелерді сақтау мен қалпына келтіруді қамтамасыз ететін қоршаған ортаны қорғау саласындағы мемлекеттік саясаттың құқықтық негіздерін белгілейді.

Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексіне сәйкес экологиялық нормалау мақсатында эмиссияларды нормалау экологиялық қауіпсіздікті, қоршаған орта сапасының нормативтері және оларды белгілеу тәртібі, қоршаған орта сапасының нысаналы көрсеткіштері, эмиссиялар нормативтерін белгілеу тәртібі, табиғат қорғауды жобалау мен нормалау жөніндегі қызметті лицензиялау, экологиялық жүйелерді сақтап қалуды және биологиялық сан алуандықты қамтамасыз ететін қоршаған ортаның сапасын реттеу және оған келтірілетін рауалы шектелген ықпалды анықтау болып табылады. Ластаушы заттардың рауалы шектелген шығарындылары (РШШ) мен тастандыларының (РШТ), өндіріс және тұтыну қалдықтарын орналастырудың нормативтері жалпы алғанда қоршаған ортаның сапасының нормативтеріне қол жеткізуді қамтамасыз етеді деген шартпен, әр тұрақты эмиссиялар көзі мен кәсіпорын бойынша есептеудің негізінде белгіленетін эмиссиялардың шамалары болып табылады. Ластаушы заттардың рауалы шектелген шығарындылары мен тастандыларының нормативтері, өндіріс және тұтыну қалдықтарын орналастыру нормативтері қоршаған ортаға шығарылатын эмиссияларға рұқсат берген кезде пайдаланылады. Қоршаған ортаға шығарылатын эмиссиялардың нормативтері жұмыс істейтін кәсіпорындар үшін бөлек құжаттар түрінде, не болмаса кезделетін шаруашылық және басқа қызметтің қоршаған ортаға ықпалын бағалаудың құрамында негізделеді.

Орындалатын жұмыстардың түрлері:

- Ластайтын заттардың атмосфераға РШШ нормативтері жобаларын әзірлеу;
- Ластайтын заттардың су нысандарына РШШ нормативтері жобаларын әзірлеу;
- Қалдықтарды басқару жобаларын, өндіріс пен тұтыну қалдықтарының түзілуі мен орналастыру шектерінің нормативтері жобаларын әзірлеу;
- Кәсіпорындардың экологиялық төлқұжаттарын әзірлеу;
- Рауалы шектелген физикалық ықпал ету нормативтерін (шуыл, діріл, ион сәулелерін шығару және басқа да физикалық ықпал деңгейі) әзірлеу;
- Күкіртті қоршаған ортада ашық күйінде орналастыру нормативтері.

Экология саласындағы мемлекеттік басқарудың маңызды міндеттерінің бірі қоршаған орта сапасының нормативтерін белгілеу болып табылады. Басқарушылық процесс экологиялық нормативтерді белгілеуге негізделіп, содан басталады деп айтуға болады [2].

Қоршаған ортаның сапасын нормалау адамның қоршаған ортаға рауалы шекті шығарындыларының ықпалдарының нормативтерін белгілеу жөніндегі қызметі болып табылады.

Тәжірибенің қазіргі кезеңінде ғалымдар да мынаны түсініп отыр: адамның табиғатқа шаруашылық қызметімен қалдықтардың зиянды ықпалын толық жоюға болмайды. Бірақ табиғи ортаның ластануы мен оның қалыпты қызмет істеуінің арасындағы белгілі бір тепеңдікті орнату арқылы осы ықпалды біртіндеп төмендетуге қол жеткізуге болады, ол табиғат теңгерімі бұзылуынан аулақ болуға мүмкіндік береді. Бұл міндеттер де экологиялық нормативтерге жүктеледі [3].

Экологиялық нормаларды енгізу мына міндеттерді шешуге мүмкіндік береді:

1. нормативтер адамның қоршаған ортаға ықпалының деңгейін анықтауға мүмкіндік береді. Қоршаған ортаның мониторинг тек табиғатты байқауға ғана құрылмайды. Бұл байқау мәнді болуға тиіс, ол техникалық көрсеткіштер көмегімен ауаның, судың және т.б. ластану деңгейін анықтауға тиіс.

2. нормативтер мемлекеттік органның табиғат пайдалану қызметіне бақылауды жүзеге асыруына мүмкіндік береді. Экологиялық бақылау мынадан көрінеді: ол табиғаттың қалай ластануын анықтауды емес, керісінше оның ластануының белгіленген нормативтерден қандай деңгейде артып кетуін анықтайды.

3. экологиялық нормативтер олардың асып кетуі жағдайында жауапкершілік шараларын қолдану үшін негіз болып табылады. Көбінесе экологиялық нормативтер кінәлы адамды жауапкершілікке тартудың бірден бір өлшемі болады. Мысалы, кәсіпорынның қалдықтардың шығарындысына рұқсаты бар делік, сондықтан табиғатты ластану фактісінің өзі жауапкершілікке тарту үшін негіз болып табылмайды. Егер кәсіпорын қалдықтар бойынша белгіленген нормативті арттырып жіберген жағдайда, оны жауапкершілікке тартуға болады [4].

Мынаны атап көрсету керек: қоршаған органы қорғау нормативтері тәжірибеде дербес сала ретінде экологиялық заңның түбегейлі қалыптасуына дейін-ақ қолданылды. Экологиялық нормативтерді енгізу тәжірибеде өзін ақтап отырғанын ескере отырып, заң шығарушы оларды Экологиялық Кодексіне енгізу жолына барды. 23-бапта экологиялық нормативтердің мынадай түрлері баянды етілген: қоршаған орта жай-күйінің химиялық көрсеткіштеріне сәйкес белгіленген нормативтер; қоршаған орта жай-күйінің физикалық өрсеткіштеріне сәйкес белгіленген нормативтер; қоршаған орта жай-күйінің биологиялық көрсеткіштеріне сәйкес белгіленген нормативтер; қоршаған орта сапасының ҚР заңнамасында көзделген өзге де нормативтері [5].

Қоршаған табиғи ортада зиянды заттардың рауалы шектелген шығарындылары шекті мөлшерде шоғырлану нормативтері адамға және белгілі бір кезеңге орташалануға жататын және мезгіл-мезгіл ықпалы жағдайында немесе бүкіл адам өмірі бойында оған және қоршаған ортаға тұтастай алғанда зиянды ықпал етпейтін зиянды заттардың барынша шоғырлануы ретінде анықталады. Нормативтер Қазақстан Республикасының бүкіл аумағында бірегей болып табылады. Оларды Денсаулық сақтау министрлігі әзірлейді. РІШШ нормативтерін белгілеген кезде табиғаттың ластануының екі түрі – ең көп бір жолғы зиянды заттардың рауалы шектелген шығарындылары және орташа тәуліктік зиянды заттардың рауалы шектелген шығарындылары ескеріледі. Біріншісі, адам организмінің қалыпты жұмыс істеуіне зиянды заттардың қысқа уақыттық ықпалының деңгейін анықтайды. Екіншісі, қоршаған орта ластануының жол берілетін деңгейін анықтайды, ол ұзақ кезең жағдайында адам организміне ықпалы оның денсаулығының жай-күйіндегі өзгерістердің пайда болуын туғызбайды. РІШШ зиянды заттарының нормативтерін топтастыру негізі үшін біздің республикамызда қоршаған

орта ластануының төрт деңгейі ескеріледі – олар ылғалдың болмауы, тітіркену, созылмалы ауру, өткір ауру. Аталған деңгейлерді Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы әзірлеген.

Занда көзделген ережеге сәйкес қажет болған жағдайда кейбір аудандар үшін жеке зиянды заттардың рауалы шектелген шығарындылары неғұрлым қатаң нормативтері белгіленеді. Мұндай нормативтер табиғаттың қолайсыз жағдайларына қарай қоршаған ортаның елеулі түрде ластануы байқалатын немесе бұл аумақ курортты немесе рекреациялық аймақ болып табылатын аудандарға қатысты белгіленеді. Қоршаған ортаға ластағыш зиянды заттардың рауалы шектелген шығарындылары – бұл уақыт бірлігіне шығарылатын зиянды заттардың мөлшері, ол жиынтығында зиянды заттар көздерінің шығарындыларынан белгілі бір өңір немесе елді мекен бойынша белгіленген нормаларынан артып кететін осы заттардың шоғырлануын ОЗШ болдырмайды. РІШШ нормативтерін осы өңірдің қоршаған ортаның зиянды заттармен ластануының жалпы орта деңгейіндегі деректерінің негізінде кәсіпорындар әзірлейді. Зиянды заттың әрбір түрі бойынша орта деңгейін кәсіпорынға сол ауданның ауа райын зерттейтін қызметі хабарлайды, ол қоршаған ортаның мониторингін жүргізеді. РІШШ-ның нормативтерін әзірлеу үшін кәсіпорын ғылыми-зерттеу институттарын тартады. Содан соң бұл нормативтер экология және табиғи ресурстар органдарына хабарланады, олар РІШШ нормативтерінің дұрыс әзірленуін тексереді және кейіннен олардың сақталуына бақылауды жүзеге асырады [6].

Экологиялық нормалау:

- іске қосылған кәсіпорындардың қоршаған ортаға әсерін бағалау;
- әртүрлі кәсіпорындар үшін ластаушы заттардың атмосфераға шығарылу көздеріне түгендеу жасау (есептеу жолымен);

- зиянды заттардың рауалы шығарындылары (РІШШ);

- зиянды заттардың рауалы төгінділері (РІШТ);

- қалдықтарды орналастыру нормативтерінің (ҚОН) жобаларын әзірлеу;

- қалдықтардың қауіптілігі төлқұжаттарын әзірлеу:

1) рұқсат алуға өтінім беру;

2) ескертпе мағлұмдамасы;

3) пайдаланатын технологиялық шешімдердің қысқаша сипаттамасы;

4) қоршаған ортаны қорғау жөніндегі іс-шаралар жоспары;

5) өндірістік экологиялық бақылау бағдарламасының жобасы;

6) ластану көздерінің тізілімдік төлқұжаттары.

Қоршаған орта сапасының нысаналы көрсеткіштері жекелеген өңірлер мен аумақтар үшін қоршаған орта сапасының мақсатты көрсеткіштері белгіленуі мүмкін. Қоршаған орта сапасының мақсатты көрсеткіштері қоршаған орта сапасын жүйелі түрде жақсарту қажеттілігі ескеріле отырып, белгілі бір уақыт кезеңінде қоршаған ортаның нормаланатын өлшемдерінің шекті деңгейін реттейді.

Қоршаған орта сапасының әртүрлі мақсатты көрсеткіштерін:

1) селителік аймақтар үшін;

2) ерекше қорғалатын табиғи аумақтар үшін;

3) рекреациялық аймақтар үшін;

4) өндірістік аймақтар үшін;

5) пайдаланудың әртүрлі нысанындағы су объектілері үшін белгіленуі мүмкін.

Қоршаған орта сапасының мақсатты көрсеткіштері облыстардың (республикалық маңызы бар қалалардың, астананың) атқарушы органдары әзірлейтін және өңірлік деңгейде - жергілікті өкілді органдар, өңіраралық деңгейде және ерекше қорғалатын табиғи аумақтар бойынша Қазақстан Республикасының Үкіметі бекітетін қоршаған ортаны қорғау жөніндегі тиісті өңірлік бағдарламалармен белгіленеді.

Қоршаған орта сапасының мақсатты көрсеткіштерін белгілеу келесідей жүргізіледі:

1) Қазақстан Республикасының бүкіл аумағында қоршаған орта сапасының нормативтеріне кезең-кезеңмен қол жеткізілуін;

2) экологиялық қауіпсіздікті және халық денсаулығы үшін тәуекелдердің азайтылуын;

3) әлеуметтік-экономикалық жағдайлар ескеріле отырып, қоршаған орта сапасын нормалауды, Қазақстан Республикасының және оның өңірлерінің экономикалық дамуының жоспарлары мен бағдарламаларын, сондай-ақ экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, экожүйені, жануарлар мен өсімдіктер дүниесінің тектік қорын сақтау қажеттігін қамтамасыз етуге тиіс.

Қоршаған орта сапасының мақсатты көрсеткіштерін белгілеу тәртібі мен өлшемдерін Қазақстан Республикасының Үкіметі белгілейді.

Эмиссиялар нормативтеріне:

- 1) эмиссиялардың техникалық үлестік нормативтері;
- 2) заттардың жол беруге болатын шекті шығарылу және тасталу нормативтері;
- 3) өндіріс пен тұтыну құқықтарымен жұмыс істеу нормативтері;
- 4) жол беруге болатын физикалық әсер (жылудың, шудың, тербелістің, иондайтын сәулелердің, және өзге де физикалық әсерлердің саны) нормативтері жатады.

Эмиссиялар нормативтері аумақтың және акваторияның табиғи ерекшеліктерін ескере отырып, қоршаған орта сапасы нормативтерінің сақталуын қамтамасыз етуге тиіс және ол жол беруге болатын шекті шоғырлану және қоршаған орта сапасының нысаналы көрсеткіштері негізінде есептеледі.

Эмиссиялар нормативтері тізбесін Қазақстан Республикасының Үкіметі бекітетін лаптаушы заттар мен қалдықтар түрлері үшін белгіленеді.

Эмиссиялар нормативтерінің шамасы шаруашылық және өзге де қызметтің қоршаған ортаға және халықтың денсаулығына теріс әсерін азайту мақсатында экологиялық рұқсаттар беру мен қажетті техникалық іс-шаралар бойынша басқару шешімдерін қабылдауға негіз болып табылады [8].

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақ энциклопедиясы, 10 том;
2. Байдельдинов Д.Л. Қазақстан Республикасының экологиялық құқығы. – Алматы: Интерлигал, 2005. – 395 б.
3. Петров В. Экологиялық құқық. – М.: Норма-Принт. – 1995, 197 б.
4. Қазақстан Республикасы. 2007 ж. 9-қаңтарда қабылданған Заң. – №320-111 ҚР.Экологиялық кодекс. – Астан: Ақорда, 2007. – 163 б.
5. Сулейменов Р.Қ. Экологиялық нормалау мәселелері // Заң газеті. 2006. – №43, 36
6. Донченко В.К., Питулько В.М., Растоскуев В.В. и др. Экологическая экспертиза. М.: Издательский центр «Академия», 2004.
7. Культелеев С.Т. Экологическое право РК. Алматы 2003г. 328 с.
8. Гришин Н.Н. Основные принципы ОВОС и отечественная система подготовки и принятия решений // Экологическая экспертиза и ОВОС.- 1996 . - № 1.

Каримова Ш., Сейтова Г.А.

Организация нормативных правил окружающей среды

Целью экологического нормирования является регулирование качества окружающей среды и обеспечение экологической безопасности, экологических систем и сохранения биоразнообразия.

Процесс нормирования окружающей среды устанавливает нормативы качества окружающей среды, нормативы эмиссии и использование природных ресурсов, а так же в области охраны окружающей среды.

Ключевые слова: экологическое регулирование, эмиссия, экологическая безопасность, экосистемы, биологическое разнообразие, радиоактивность, зоны отдыха, городские районы

Sh. Karimova, G.A. Seitova

Organization of environmental normative regulations

The purpose of environmental regulation is to regulate the quality of the environment and ensure environmental safety, ecological systems and biodiversity conservation.

The process of environmental regulation establishes standards for environmental quality, emission standards and the use of natural resources, as well as in the field of environmental protection.

Key words: *environmental regulation, emission, environmental safety, ecosystems, biological diversity, radioactivity, recreational areas, urban areas*

ӘОЖ 378.02:37.035.3

КӘСІПТІК ОҚЫТУ ҰСТАЗДАРЫНЫҢ КӘСІБИ БІЛІМІ - ШЕБЕРЛІК НЕГІЗІ

Құрманбаев А.А., Құнбасын А.Т., Жумабекова И.Т.

*I.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті. Талдықорған қ.,
1962kaa@mail.ru*

Бұл мақалада нарықтық қатынас жағдайында, кәсіптік оқыту ұстаздарының кәсіби педагогикалық шеберлік жүйесін қалыптастыру қажеттілігі дәлелденді және негізделді

Кілттік сөздер: *кәсіптік шеберлік, кәсіби дайындық, арнайы технология, нарықтық қатынас, шеберлік компоненттер, экономикалық білім, эрудиция, құзыреттілік*

Қазақстан Республикасының егеменді мемлекетке айналуы, экономика бағатының нарықтық модельде құрылуы, ұлттық білім беру жүйесіне енуі білім берудің жанашыл бағыты мен сипатының объективтік факторларымен түсіндіріледі. Қоғамымыздың түбегейлі жаңаруы сол жаңаруға сай мамандар потенциалын дайындамайынша мүмкін емес. Мамандармен қамтамасыз етуде жетекші рольді жоғары мектеп атқарады.

Жоғары мектеп жағдайындағы жаңа қатынас бұрыннан қалыптасқан оқу процесі түбегейлі жаңарған қоғам талаптарына сәйкес келетін, сауатты, шығармашылықпен ойлана алатын маман қалыптастыруда түбегейлі бетбұрысты білдіреді.

Зерттеу жұмысының көкейтестілігі бұл проблемалар ғылыми негізделген, оқыту процесінің мақсаттылығына, нормативтік-әдістемелік қамтамасыз етуде, оның ішінде оқу процесіне, оның мақсаты мен мазмұнына, ұйымдастырудың әдістемесі мен формасына, жоғары мектеп дидактикасының жалпы және оқу процесінің ішінара проблемасына қатысты. Жоғары оқу орындарында оқытудың жаңа жолын ойластыру қажеттілігі қоғамның дайындалған мамандар сапасына қанағаттанбауынан туындауда, ол бірінші кезекте педагогиканың әлеуметтік сұраныс деген категорияны нақтылау қажеттілігімен түсіндіріледі. Жоғары білім беру дидактикасының кейбір аспектілерін қайта құру қажеттілігі қоғамның дамуының, нарықтық экономикаға өту, құқықтық мемлекет құру сияқты тенденцияларды талдау барысында көрінеді. Болашақ мамандарды өмір әрекетінің жаңа жағдайында жаңаша даярлау талабын туғызады [1. 117-119].

Жоғары білім беру жүйесінде негізгі ағым мамандардың дайындық сапасын көтеруге, инновациялық білім беруді дамытуға, ғылыми-зерттеу әрекетімен кіріктірілуге, жоғары оқу орындары зерттеулерінің әлеуметтік және экономикалық сала талаптарымен тығыз байланыста болуына, ақпараттық және білім беру технологиясын жетілдіруге саяды.

Қазіргі жеделдету, демократияландыру жағдайында Қазақстан Республикасында басты міндеттердің бірі - ұлттық ерекшеліктерді есепке алып, жастарға терең білім мен тәрбие беру ісін одан әрі дамыту және жетілдіру.

Еліміздің еркіндік алуы, тіл аясының кеңеюі, қазақ мектептері санының көбеюі бүгінгі талапқа сай кадрларын әзірлеу, жас педагогтарға өзіндік бағыт, бағдары бар түйінді ойларды жинақтап жеткізу қажеттігін туындатып отыр.

Қоғам дамуының жаңа саяси, әлеуметтік-экономикалық шарттарына байланысты болған білім саласындағы түбірлі өзгерістер қазіргі маманның кәсіптік шеберлігінің жоғарғы деңгейде болуын талап етеді. Педагогтың жұмысына қажет маңызды шарттардың бірі - өз ісі үшін жауапкершілік қана емес, оның жұмыстағы бостандығы еркіндігінің болуы. Педагог өзі істеген барлық жұмысына жауап бере алатын, дербес білімді маман болуы керек.

Ғылыми әдебиеттерді талдай отырып, арнайы технология пәнінің проблемалары ғылыми классиктердің зерттеулерінен тыс қалған жоқ. Бұған мына педагог классиктердің еңбектері дәлел.

- болашақ арнайы технология пәнінің мұғалімдерін кәсіби дайындығын сапалы жетілдіру мәселесін ғылыми еңбектерінде қарастырғандар (К.А.Дуйсенбаев, В.В.Егоров, М.Ж.Козыбаков, Б.К.Момынбаев, В.Д.Симоненко, А.П.Сейтешев және т.б.);

- «арнайы технология мұғалімі» мамандығының қалыптасып еңбектерінде жетілуі (В.М.Казакевич, В.Д.Симоненко, Ю.Л.Хатунцев және т.б.), еңбектерінде қарастыруда.

- жалпы еңбек біліктілік пен дағды политехникалық кәсіби тұрғыда (К.К.Кенжеғалиев, А.А.Курманбаев, О.А.Нурманов, Ж.А.Аскарарова, А.Ш.Оралбекова және т.б.), ғылыми еңбектерінде қарастыруда.

Ғылыми әдебиет және кәсіптік бағыт бойынша ғалымдардың еңбектерін талдау барысында, болашақ арнайы технология пәні мұғалімдерінің дидактикалық тұрғыда дайындық мәселесін әлде де жетілдіру жолын қарастыру қажет.

В.П. Шапалов, М.М. Чошанов, Б.Т. Кенжебеков, М.Ж. Жадрин, Ш.Т. Таубаева, К.Ж. Ағанин, А.В. Хуторский және т.б.) [2. 54].

Осы тұрғыда көкейкесті мәселеге байланысты біздің зерттеу тақырыбымыз

«Кәсіптік оқыту ұстаздарының педагогикалық шеберлігін қалыптастыру». таңдауымыз осыдан:

Зерттеудің мақсаты: Болашақ ұстаздардың бойында оқыту мен тәрбиелеудің, өзін-өзі жетілдірудің өнерін үнемі жетілдіріп отырудың қажеттілігін қалыптастыру. Білімгерлердің бойында психологиялық сауаттылықтың, компоненттіліктің, жалпы мәдениет пен педагогикалық қабілеттерін дамуына үлес қосу.

Зерттеу міндеттері:

- кәсіптік оқыту ұстаздарының педагогикалық шеберлік мазмұнын зерттеу;
- педагогикалық қызметтің мазмұнын әдістемесін ашу;
- педагогикалық мамандықтың болашақта мүмкіндіктерін көрсету;
- жаңашыл педагогтар идеясын, оқыту формасын пайдалану.

Ғылыми жаңалығы мен теориялық маңыздылығы педагогикалық шеберліктің методологиялық, теориялық, практикалық негізі, элементтері, оқыту технологиясына бағыт берілді, педагогикалық техника, өзін-өзі басқаруды игеру мәселелері анықталды. Нарықтық қатынас жағдайында арнайы технология пәнінің болашақ мұғалімдерінде кәсіби - педагогикалық шеберліктің біліктілік пен дағдыларын жүйесін қалыптастырудың қажеттілігі дәлелденді және негізделді.

«Педагогикалық шеберлік» ұғымдарының мазмұны, мәні анықталды, педагогикалық шеберліктің біліктілік пен дағдыларын қалыптастырудың теориялық негіздемесі берілді. Педагогикалық процесінде арнайы технология пәнінің болашақ мұғалімдерінің кәсіби-педагогикалық шеберліктің технологиялық біліктілігі мен дағдыларын қалыптастыру әдістемесі негізделді.

Педагогикалық шеберлік

Педагогикалық іс әрекеттің құрылымы

Қазақстанда білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасында мемлекетіміздің білім беру жүйесінде жүргізілетін реформалардың мақсаты - оның нарықтық экономика жағдайында ғаламдық ауқымға ие болуын ескере отырып, саналы өзгерістерін қамтамасыз ету деп көрсетілген [3. 54].

Зерттеу жұмысының бірінші кезеңінде кәсіптік педагогикалық шеберлік компоненттерінің мәні мен мазмұнын зерттеу мәселелері кең түрде қарастырылды. Заман ағысына сай біліммен қаруланған ой-өрісі жоғары, зерделі, жан-жақты дамыған маман - уақыт талабы. Кеше ғана көк туын желбіретіп шаңырақ көтерген егемен елімізді өркениетке жетелейтін білім бастауында мектеп, ал сол мектепте жас ұрпақ бойына білім негізінің мәңгілік іргетасын қалаушы- ұстаз тұрады.

«Мұғалімдер - қоғамның ең білімді, ең отаншыл, білгілеріңіз келсе, «ең сынампаз» бөлігі болып табылады», - деп Елбасы Н. Ә. Назарбаев бекер айтпаса керек. Сондықтан да бүгінгі таңда тәуелсіз елімізге білікті маман, өз ісінің шебері қажет екендігі дәлелденді.

Шеберлік компоненттері және ғылыми әдіснамалық қағидалары толығымен жарияланды. Шебер педагог білімді, тәжірибесі мол, жан-жақты бола отырып, оқушыларды жеке тұлға етіп қалыптастыру мақсатында білім мен тәрбиені ұштастыра алуы қажет. Әр оқушының дарындылығын айқындау, олардың дамуына қолайлы жағдайлар жасау, мектеп, жанұя, мұғалімнің рөлін анықтау, білімгерлер мен мұғалімдер ұжымын қалыптастыру - педагогикалық шеберлікті жетілдіруге негізделеді деп есептейміз.

Мұғалімнің кәсіби білімі - шеберлік негізі екендігі дәлелденді. Білім беруді реформалау осы саладағы жинақталған оң әлеуметті жақтардың негізінде осы процесті тереңдету мен дамыту үшін жаңа құқықтық, әдістемелік, қаржы материалдық жағдайларын жасауды және тиісінше кадрлармен қамтамасыз етуді талап ету мәселелері тарауда кең орын алды.

Педагог мамандығындағы жеке шығармашылық қабілетті іске асыру жолдарына бағыт берілді. Педагогикалық шеберлік компоненттері мен элементтері сызба түрінде жарияланды.

Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаев: "Болашақта еңбек етіп, өмір сүретіндер бүгінгі мектеп оқушылары, мұғалім оларды қалай тәрбиелесе Қазақстан сол деңгейде болады. Сондықтан ұстазға жүктелер міндет ауыр,"- деген болатын.

Қазіргі заман мұғалімінен тек өз пәнінің терең білгірі болуы емес, тарихи танымдық, педагогикалық-психологиялық сауаттылық, саяси экономикалық білімділік және ақпараттық сауаттылық талап етілуде. Ол заман талабына сай білім беруде жаңалыққа жаны құмар, шығармашылықпен жұмыс істеп, оқу мен тәрбие ісіне еніп, оқытудың жаңа технологиясын шебер меңгерген педагог болуы керек екендігі айқындалды.

Сонымен, педагогикалық шеберлік дегеніміз өзінің мамандығына сай игеруі тиіс барлық ерекшеліктердің жоғары деңгейін, тұлғаның кәсіби қызметті өзінше ұйымдастырудың жоғары деңгейін қамтамасыз ететін ерекшеліктерінің жинағын, сондай-ақ кейбір педагогикалық ерекшеліктердің дамуының жоғары деңгейінің салдарын білдіреді, ал педагогтың жалпы мәдениеті, оның теориялық білімі және педагогикалық техниканы меңгеруі осы шеберліктің іргетасы болып табылады.

Қорыта келгенде, бүгінгі талапқа сай мектепте білім берудің жаңа саласына жету-мұғалімнің мейірімділігімен, білімімен, шеберлігімен, тығыз байланысты. Өз мамандығына жан жүрегімен берілген ұстаз ғана ұстаздық этиканы, ұстаздық техниканы да, шеберлікті де жақсы меңгереді деп кезеңінде нақтыланды.

Зерттеу жұмысының екінші кезеңінде шеберлікті шыңдау іс-әрекеті толығымен жарияланды. Кәсіптік педагогикалық қызмет қоғамдық құбылыс ретінде және педагогикалық қызметтің құрылымы және ерекшеліктері айқындалды.

Кәсіптік білім саласындағы педагогикалық қызмет деңгейлері анықталып, шеберліктің басты шарты эрудиция мен құзыреттілігі қажет екендігі дәлелденді. Сызба түрінде педагогикалық іс-әрекет түрлері, атқаратын қызметтері, «Құзыреттілік» ұғымдарына берілген ғалымдардың анықтамаларындағы мәні айқындалды. Іс-әрекет категориясының түсініктері, құрамдас бөліктері, құрылымы толығымен жарияланды.

Педагогтың іс-әрекетіндегі шығармашылық деңгей алдына қойған мақсаттарды шешудегі мүмкіндіктерін пайдалану деңгейі арқылы анықталады.

Сондықтан мұғалім мамандығының басты ерекшеліктерінің бірі шығармашылық сипат болып табылады. Мысалы, басқа да мамандық иелері (ғылым, техника, өнер т.б.) шығармашылық сипатқа ие болғанымен, олар жаңалық ашуға бағытталса, мұғалім мамандығы адамды дамытуға бағытталады.

Мұғалімінің шығармашылық мүмкіндігі жинақталған әлеуметтік тәжірибе, психологиялық-педагогикалық және пәндік білімдері, жаңа идеялар, дағды, іскерліктер арқылы анықтау жолдарына бағыт берілді.

Мұғалім шығармашылығы деп өзгермелі жағдайларда педагогикалық міндеттерді шеше алу процесін атауға болады.

Шығармашыл тұлғаның ерекше жеке іскерлік қасиеттерін ерекшелендіріп тұратын қасиеттерін креативтілік деп атаймыз.

Зерттеушілер Е. С. Громов және В. А. Мोजко креативті іскерліктің ерекшелік, эвристикалық, фантазия, белсенділік, анықтылық-нақтылық, сезімталдық және т.б. сияқты белгілерін көрсетеді[4. 76-82].

Шығармашылық педагогқа бастамашылдық, дербестік, ойлау, сезіну, танымға деген құштарлық сияқты қасиеттерді меңгеруді қажет етеді.

Осыдан шығарар қорытындымыз: әрбір педагог мұғалім мамандығын тандап алған соң, ол жауапкершілігін бірге ала жүруі керек. Ұстаз өз пәнін ғана емес, дүние сырғын, қоғамдағы өзгерістерді, адам мінездерін, өнердің қуат әсерін білетін жан болуы қажет.

Зерттеу жұмысының үшінші кезеңінде Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында білім беру жүйесінің жеке адамды қалыптастыруға, жетілдіруге және кәсіби шыңдауға бағытталған рөлі атап көрсетілген. Демек, зерттеу жұмысымда білім беру саласындағы алға жылжу мен дамудың қозғаушы мәселелерін анықтадым.

- педагогикалық дағдыларды, яғни іскерліктерді қалыптастыру;

- оқу жоспарында және пәндерді оқыту әдістемесінде тұрақты инновацияға талпыну;

- жоғары білім беретін мекемелердің қажетті элементі ретінде кәсіптік оқыту кафедралардың кәсіби деңгейінің өсуі;

Мектеп реформасының талаптарына сәйкес мұғалімнің жеке басын жетілдіру міндеті ерекше маңызды болып отыр, өйткені мектептегі бүкіл оқу-тәрбие процесі тиімділігінің табысты болуы көбінесе соған байланысты [5. 67].

Педагогтың кәсіптік деңгейін арттыру үшін болашақ педагог маманның кәсіби бейімделуін қалыптастыру мәселесі кезек күттірмейтін қоғам талабы. Себебі қазіргі кезеңде еліміздегі нарықтық-экономикалық және ғылым мен білім саласындағы өзгерістерге байланысты оқу орындарындағы қызметке жанаша қарау талап етіледі. Ол өз кезегінде саналы, білімді, дарынды, мәдениетті, белсенді болуды және қандай қиындық болсын төзіп, жұмыс істей алатын жас педагог-мамандарды қажет етеді. Ендеше оларды дайындауда өзі білім алатын жоғарғы оқу орындарында ұстаздарының ролі кезеңде кең түрде жариаланып бағыт берілді.

Зерттеудің ғылыми, теориялық және тәжірибелік ұсынысы.

Жоғарыда баяндалған мәселелердің теориялық және практикалық нәтежесінде мынандай қорытындылар жасауға болады.

Ұсынып отырған зерттеу жұмыс кәсіптік оқыту мамандығында оқитын білімгерлердің педагогикалық шеберліктерін қалыптастырудың оқытудың дамытып оқыту теориясына негізделген әдіс-тәсілдері және қазіргі уақытта оқыту формасында қолданылатынын жеделдету, онда жанаша ақпараттарды пайдалану мүмкіндігіне үлкен назар аудару қажет.

Қазіргі болашақ кәсіптік оқыту ұстаздарының ғылыми тұрғыда дайындығы қандай болу керек мәселесіне бағыт беру болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Абдуллина О. А. Общепедагогическая подготовка учителя в системе высшего педагогического образования. - М.: Просвещение, 2014..

2. Ахметова Г.К., Исаева З. А. Педагогика для магистратуры. - Алматы: Қазақ университеті, 2012.

3. Архангельский С. И. Учебный процесс в высшей школе, его закономерные основы и методы. - М.: Высшая школа, 2010.

4. Зязюн. Основы педагогического мастерства М., 2009

5. Мыңбаева А. К. Основы педагогики Высшей школы; учебное пособие. - А., 2008.
Курманбаев А.А., Кунбасин А.Т., Джумабекова И.Т.

Профессиональные знания – основы мастерства учителей технологии

В этой статье, была доказана и обоснована необходимость формирования профессионально-педагогических умений и навыков у преподавателей технологии в рыночных условиях

Ключевые слова: профессиональное мастерство, профессиональная подготовка, специальная технология, рыночные отношения, компоненты мастерства, экономические знания, эрудиция, компетентность

A.A. Kurmanbayev, A. Kunbasyn, I. Zhumabekova

Professional knowledge - basis of teaching technology teachers

In this article, the need for the formation of professional and pedagogical skills and skills of vocational training teachers was proved and justified, in the market conditions

Key words: professional skills, professional training, special technology, market relations, components of skill, economic knowledge, erudition, competence

ӘОЖ 504

**КӨКСҮ ӨҢІРІНІҢ ОҚУ-ТАНЫМДЫҚ МАҢЫЗЫ БАР ЕРТЕ ОРТА ҒАСЫРЛЫҚ
ШАҒЫН ҚАЛАЛАРЫ**

Қыдырбаева А.Т., Мухитдинова Р.А.

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
ardak_jgu@mail.ru*

Мақалада Қаратал өзені алабының тауалды жазықтарыдағы ерте орта ғасырларда отырықшы мәдениет пен сәулет өнерінің өркендегенін айғақтайтын қарлұқ қазанаты тұсында ірі мәдениет және сауда орталығы болған маңызы зор сакральды ландшафттары қарастырылған.

Кілттік сөздер: сакральды география, киелі орындар, жартастағы суреттер, тарихи-археологиялық ескерткіштер, сакральды туриз.

Қаратал өзені алабының тауалды жазықтарының ерте орта ғасырларда ғасырда отырықшы мәдениет пен сәулет өнерінің өркендегенін айғақтайтын қарлұқ қазанаты тұсында ірі мәдениет және сауда орталығы болған Екіоғыз, Дүнгене, Мұқаншы, Быжы, Талды қалашықтарының маңызы зор сакральды ландшафттардың қатарына жатады. Заттай және жазба деректерге сүйене отырып, оларды зерттеп болашақ ұрпаққа жеткізу, рухани-материалдық мұра ретіндегі өлке тарихын оқып-үйреніп жас ұрпақты отан қорғау рухында тәрбиелеуде ерекше орын алады.

1960 жылдары белгілі ғалым-агроном әрі өлкетанушы Г.М. Милощенко Көксу, Быжы, Мұқыры, Жарлыөзек өзендерінің аңғарындағы жер асты суы жер бетіне жақын жатқан шұраттардағы төрткүлдер мен сақ қорғандарын картаға түсірген.

Көксу, Қаратал аудандарындағы қоғам дамуында ерекше орын алған ерте орта ғасырлардағы қалалардың бірі Қаратал мен Көксу өзендерінің құяр сағасындағы Екіоғыз (қос өзен) қаласы. Жетісу өңіріне қатысты тарихына қатысты жазба деректерде XII ғасырды монғол ханы Мөңкеге келген Француз королі Людовиктің елшісі Плано Карпини және Вильгельм де Рубрук Екіоғыз қаласы арқылы өткенде қаланың бұзылып жатқаны жөнінде жазып, оны «эквиус» деп атағаны жайлы айтылады. Міне осы екі саяхатшының еңбектерінде Жетісу өңірінің қалаларының құрылысы мен халқының тұрмысы, хан

сайлаудың салтанатты рәсімін өткізуі, Қазақстанның оңтүстік-шығысындағы қалаларда христиан дінінің несториандық бағыттағы шіркеуінің болғандығы жайлы мағлұмат беріледі.

Жазба деректерден гөрі Көксу өңірінде ежелгі қалалар мен төрткүлдердің тарихтағы алатын орынын айғақтайтын жергілікті тұрғындар тауып, өлкетану мұражайларында сақталған заттай деректердің қоры мол.

Еуропаны Азиямен байланыстыратын Ұлы Жібек жолының дамуына байланысты Көксу, Қаратал өзендерінің аңғарындағы ежелгі Екіоғыз, Дүнген қалалары мен олардың маңындағы төрткүлдер VII-XIII ғасырлар аралығында өркендеп, гүлденгенін олардың орнындағы мәдени қабаттардан табылған заттай деректер айғақтайды [1].

XIII ғасырдағы монғол-татар шапқыншылығынан кейін Ұлы Жібек жолының біртіндеп маңызын жоғалтуына байланысты Көксу өңіріндегі ерте орта ғасырлардағы қалалардың экономикасы құлдырап, отырықшы мәдениеттің біртіндеп көшпелі мәдениетке ауысуына байланысты жойылды.

Ежелгі отырықшы мәдениеттің сақталуына Ұлы Жібек жолы мен қолайлы табиғат жағдайлары әсер етті. Жетісу Алатауының шындарынан бастау алатын Қаратал, Көксу, Быжы, Құсақ, Мұқыры өзендерінің аңғарларындағы шұрайлы шұратты жазықтарда жергілікті халықтың егіншілікті мал шаруашылығымен ұштастыра отырып, суармалы егіншілікпен айналысқанын ерте заманда қазылып пайдаланылған ескі арықтардың іздері айғақтайды.

1970-1980 жылдардан бастап Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институты қола, сақ қорғандары мен ерте орта ғасырлық Жақсылық, Талапты қалашықтарына қазба жұмыстарын жүргізіп ежелден отырықшы және көшпелі мәдениеттің ірі орталығы болғанын айғақтайтын заттай деректер тапқан. Зерттеу жүргізген тарихшы-археолог ғалымдар Көксу өңіріндегі қала құрылысы мен мәдениетінің дамуын екі кезеңге бөліп қарайды:

- VII-VIII, IX ғ.ғ. Түрік, Қарлұқ және Қараханиттік кезең. Бұл кезеңді қала құрылысы мен сәулет өнерінің баяу дамыған уақыты деп есептеледі. Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым академиясының Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институтының директоры, профессор К.М. Байпақовтың пікірінше Көксу өңіріндегі қалалардың баяу дамуы сауда қатынасы күшті дамыған транзиттік күре жолдардан алыс жатуы болып табылады [2].

- XIII-XIV ғ.ғ. Шыңғыс ханның шапқыншылығынан кейін монғол империясының орталығы Алтайдың шығысындағы Қарақорым қаласына бағытталған сауда жолының күшеюі қала мәдениетінің өркендеп, гүлденуіне өз ықпалын тигізді [3].

Көксу өңіріндегі Ұлы Жібек жолының бойындағы жерасты суының жербетіне жақын жатқан құнарлы шұратты жазықтарда бір-бірімен шамамен 10-15 шақырым қашықтықта орналасқан аумағы 180X180 метрден аспайтын шағын қалашық төрткүлдер кең тараған. Бір ерекшелігі бұл қалашықтар бір ендіктің бойында орналасқан құрылысы ұқсас төрт бұрышты болып келген сыртында биік қорғандардың болғанын айғақтайтын жалдардың іздері бар. Төрткүлдер жол бойындағы керуендердің тоқтап тынығу, жаугершілік заманда қорғаныс, егіншілікпен айналысқан аздаған адамдар мен саудагерлердің қонысы қызметін атқарған. Қалашықтардың сыртында орта ғасырлық қалаларға тән биік қорғанмен қоршалғанын терең ордың іздері мен жалдардың сілемі айғақтайды.

Қалашықтың бұрыштарындағы бақылау мұнараларының ізі әскери мақсатта қолданған бекініс болғандықтан тұрақты түрде әскери күзеттің тұрғанын дәлелдейді. Қаратал, Көксу өзендерінің аңғарындағы тарихи-археологиялық ескерткіштердің екінші бір тобы сақ қорғандары. Олар тау етегін бойлай Жоңғар қақпасына дейін кең тараған. Төбелердің диаметрі 15-20, биіктігі 2-3 метрге жетеді.

Екіоғыз (Эквиус) қаласы. Көксу ауданындағы ерте орта ғасырда гүлденген саяси-әкімшілік әрі ірі сауда орталығы болған қалалардың бірі қазіргі Көксу мен Қаратал өзендерінің бір-біріне құяр сағасында орналасқан Екіоғыз (Эквиус) қаласы. Ол түркі тілінен аударғанда «қос өзен» деген мағынаны білдіреді. Атау Қараталмен Көксу өзендерінің сағасына жақын орналасуына байланысты қойылған деген қорытынды шығаруға болады. Суармалы егіншіліктің қарқынды дамуына байланысты қазір орны тегістеліп, қызылша плантацияларына айналдырылғандықтан нашар сақталған. Қала сырты қорғандарының іздері жал түрінде көкжиектің негізгі бағыттарына бағыттас созылып жатыр. Қала үйлері мен әлеуметтік маңызы бар ғимараттарда егіс алқаптарының арасынан анда-санда кездесетін ортасы шұңқыр, ірілі-ұсақты төбешіктер түрінде кездестіруге болады [4].

Қорғандар ені 2-3 метр, биіктігі 1-2 м жететін жал түрінде сақталған. Сыртында терең қазылған орлардың іздері байқалады. Үйінді төбелер бір-бірінен белгілі бір қашықтықта Көксу өңірінде соғатын басым желдерге бағыттас солтүстік-батыстан оңтүстік-шығысқа бағытталып, белгілі бір математикалық өлшеммен салынған. Вильгельм де Рубруктың деректеріне сүйенсек, Жетісу өңіріндегі Қойлық, Алмалық, Екіоғыз сияқты ірі қоныстарда әрбір 30-45 метр жерде бақылау мұнаралар орнатылған биіктігі 3,5-5 қалыңдығы 4-6 метрге жететін қала сырты қорғандары болған. Қимақ қағанының ұлы Жанақ ибн - Хасан әл-Қимақидың (X-XIIғ.ғ.) жазба деректеріне сүйеніп жазған араб географы әл-Идрисидің “Нузхат әл-Муштак фи-хтирак әл-афак” атты еңбегінде Екіоғыз қаласымен Қарлұқ мемлекеті жайлы жылнамасы мен картасы болған [5].

К.М. Байпақовтың еңбектеріндегі деректерге сәйкес Ұлы Жібек жолының бойында XIII ғасырдың жартысы мен XIV ғасырдың басында Орта Азиядан Жетісу арқылы Алтай мен Монғолияның орталық бөлігін байланыстыратын сауда жолы Көксу өңіріндегі қалалардың сауда-экономикалық маңызын арттырып, одан әрі гүлденуіне өз әсерін тигізді.

Ірі сауда орталықтарының болғанын сол кезеңдегі үш әлемдік діннің қатар дамуы да айғақтайды. Жетісу өңірінен шыққан қазақтың белгілі инженері, әрі тарихшы ғалымы М. Тынышбаевтың “Қазақ халқының тарихы” атты еңбегінде Қазақстан аумағындағы Ұлы Жібек жолының бойындағы гүлденген қалаларға тоқтала келіп, Көксу ауданындағы Екіоғыз, Дүнгене қалаларының көшелері мен маңызды ғимараттары анық көрініп жатқаны жергілікті халық қала орнынан мыстан жасалған қазандар мен қыш құмыралар тапқанын және ауыз сумен қамтамасыз ету үшін тау бөктеріндегі бастаулардан тартылған қыш құбырлар болғаны жөнінде де жазады.

Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым академиясы Ә.Х. Марғұлан атындағы архелогия институтының ғылыми қызметкері М.М. Нүрпейісовтың пікірінше Екіоғыз, Дүнгене сияқты қалаларда 1000 -5000 тарта адам (негізінен ірі саудагерлер мен ұсақ қолөнершілер) тұрған. Олардың сыртындағы берік қорғанмен қоршалып, төрт бұрышында бақылау мұнараларының болуы қорғаныс және кіре тартқан саудагерлер тоқтайтын маңызды бекет ретінде қолданылған шағын елді мекендер болғанын дәлелдейді.

Көксу өңіріндегі ежелгі қалалар егін өсіруге қолайлы жер асты суы жер бетіне жақын топырағы құнарлы шұратты жазықтарда ғана емес, стратегиялық маңызы бар керуен жолдарының бойында орналасуы мен ерекшеленеді. IX-XIII ғасырларда қала құрылысы мен сәулет өнерінің, сауданың жақсы дамығанын Иранда, Қытай мен Монғолияда жасалған шыңылтырланған жасыл түсті қыш ыдыстар мен су құбырлары болғаны туралы деректер айғақтайды. Қазір олар Мәмбет, Мұсабек, Амангелді ауылдарындағы орта мектептеріндегі тарихи-өлкетану мұражайларында сақталуда [5].

Жарлыөзек қалашығы. Көксудың Қараталға құяр сағасындағы Екіоғыз қаласы қарлық қағанаттың әкімшілік -аумақтық құрылымның орталығы болған. Қала маңында қорғаныс, сауда бекеті қызметін атқарған шағын қоныстар төрткүлдер шоғырланған. Солардың ішінде тарих қойнауынан бізге жетіп, жақсы сақталғаны Балпық би кентінің батысындағы 15-20

шақырым қашықтықтағы Бозтоған ауылының солтүстік-шығыс шетіндегі Жарлыөзек төрткүлі. 32400 шаршы метр аумақты алып жатқан қалашықтың сыртқы қорғаны жақсы сақталған. Төрткүлдің ұзындығы мен ені шамамен 190-200 метрге жететін трапеция тәрізді, сырты қалыңдығы 2-3, биіктігі 5-6 метрге жететін қорғандармен қоршалған. Бірнеше жүз жыл бойы сыртқы күштердің әсерінен бұзылуына байланысты қазір оның биіктігі бір метрден аспайды. Төртбұрышында бақылау мұнараларының, ізі, сақталған.

Қорғанның керегесі 20x40 сантиметрлік шикі кірпіштен қаланғанын.. Төрткүлдің ортасында биіктігі 1-1,5 ені 3-4 метрге жететін төртбұрышты екінші дуал бар. Ежелгі Қойлық, басқа да қалаларда жүргізілген қазба жұмыстарының деректерімен салыстыра отырып, аумағы 4900 шаршы метрді алып жатқан бұл құрылыстың керуен сарайы болған деген болжам айтуға болады. Бозтоған ауылының тұрғындары құрылысқа қажетті саз алукезінде төрткүлдің орынынан ерте орта ғасырдағы адамдар қолданған қыш ыдыстар мен ауы 3 су мен қамтамасыз ету мақсатында қолданған қыш құбырлар тапқан.

Жарлыөзектен табылған көзенің бірі Бүгінгі таңда I.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің тарихи-өлкетану мұражайында сақтаулы тұр. Оның биіктігі 75, табанының ені 20 сантиметр, сыйымдылығы 60 литрге жетеді.

Ыдыс жасалған саздың құрамындағы құмыда периттің болуы жергілікті жердегі қолөнер шеберлерінің жасағанын айғақтайды. Құмырада сақталған астық шірімес үшін ауа айналымын тудыратын шағын саңылау бар. Төрткүлдің орнынан табылған қыш құбырлар елді мекендерді таза ауыз сумен қамтамасыз ету мақсатында пайдаланылған.

Аудан аумағында Жарлыөзектен басқа бірнеше шағын төрткүлдер бар солардың бірі Балық би кентінің солтүстік батысындағы 20 шақырым қашықтықтағы Амангелді қалашығы. Ол Амангелді ауылының батыс шетіндегі өзен бойында орналасқан. Аумағы 300x400 метр. Жарлыөзек, қалашығынан айырмашылығы – сыртқы қорғанның ішінде тұрғын үйлер мен әлеуметтік нысандар төмпешік түрінде сақталған. Ауданы басқа қалашықтардан біршама ірі. Мәдени қабаттарынан табылған қыш құмыралар, металл ыдыстар жергілікті өлкетану мұражайында сақталған.

Мұсабек қалашығы. Балық би кентінен 40-45 шақырым қашықтықтағы Мұсабек ауылының солтүстік шетінде орналасқан. Пішіні төртбұрышты, төрт бұрышында бақылау мұнараларының ізі бар. Қала сырты қорғаны анық байқалады. Бозтоған, Амангелді, Мұқаншы, Мұсабек ауылдарының маңындағы төрткүлдерінің мәдени қабаттарынан табылған қыш құмыралар мен құбырларды жазба деректермен салыстыра отырып Көксу ауданының аумағындағы ежелгі елді мекендер IX-XIII ғасырларда бой көтергеніне көзжеткізуге болады.

Амангелді, Жарлыөзек, Мұқаншы, Теркті, Талды қалашықтарының құрылысының ерекшеліктерін белгілі археолог, академик К.М. Байпақовтың еңбектеріндегі деректермен салыстыра отырып Іле, Көксу, Қаратал өзендерінің аңғарындағы елді мекендердің ұқсас белгілері бар екені анық байқалады. Айтар ойымызды XI-XII ғасырлардағы Жетісу өңіріндегі төрткүлдерде шикі кірпіш және күйдірілген қыш кірпішпен қаланған төрт-алты бөлмелі тұрғын үйлер мен қора-қопсыдан тұруы және ішінде мал қоралар мен киіз үй тігетін кең ауланың болуы айғақтайды [6].

Жинақталған заттай және жазба деректерді ғалымдардың ой-пікірлерімен салыстыра отырып, сауда қарым-қатынасының өркендеуіне байланысты ерте орта ғасырлардың өзінде Жетісу жерінде қала құрылысы мен қол өнердің жақсы дамыған деген қорытынды шығаруға болады.

Батыс Еуропаны Оңтүстік шығыс Азиямен байланыстыратын сауда жолының бойында орналасуы Көксу өңіріндегі Екіөгіз, Дүнгене сияқты қалалар сауданың, қала құрылысы мен мәдениеттің дамуына ұйтқы болып қана қоймай, дүниежүзілік өркениеттің дамуына да үлес қосты.

Маңызды сауда орталығы болып халықаралық сауда экономикалық қатынаста жетекші орын алғанын ежелгі қала орнында болашақта қазба жұмыстары жүргізілсе, жас өлке танушылар кенеттен тапқан заттармен шектелмей, керуен сарайлары мен басқа да маңызды

ғимараттар табылар еді. Осы тұрғыдан келгенде Көксу ауданының аумағындағы Екіоғыз қаласы мен Дүнгене, Жарлыөзек, Амангелді, Мұқаншы, Мұсабек, Бьжы, Талды сияқты төрткүлдер көнеден келе жатқан кезайым іспеттес Болашақта Көксу, Қаратал өзендерінің аңғарындағы төрткүлдер мен қалаларда қазба жұмыстары жүрсе бізге әлі талай сырын ашар еді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Абдуллин А.А. Геология Казахстана. – Алма – Ата: Наука, 1981.-256 с.
2. Акишев К.А., Куашев Г.А. Древняя культура саков и уйсунів долины реки Или.- Алма-Ата: Изд-во АН Каз ССР, 1959.-С.89-95.
3. Акпамбетова К.М., Жандаев М.Ж. Краткий курс геоморфологии. Қарағанды: 1994. – 137 с.
4. Александрова М. А. Гражданско-правовой режим культурных ценностей в Российской Федерации. Дисс. на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Спб., 2007.
5. Байпақов К.М. Қазақстанның ежелгі қалалары. Алматы, Аруана, 2007.-384б.
6. Байпақов К. М.Средневековые города Казахстана На Великом Шелковом пути. - Алматы: Ғылым, 1998.-С.16-18.

Қыдырбаева А.Т., Мухитдинова Р.А.

Малые города раннего среднего века с образовательно – познавательным вниманием кукуской области

В статье рассматриваются особенности важных сакральных ландшафтов предгорной равнины бассейна реки Каратал, которые в средневековье во времена карлукского каганата являлись крупным историческим, культурным и архитектурным центром оседлых племен.

Ключевые слова: сакральная география, святые места, наскальные рисунки, историко-археологические памятники, сакральный туризм.

A.T. Kudyrbayeva, R.A. Mukhitdinova

Small cities of the early middle age with educational - cognitive attention of the kuku region

The article considers features of important sacred landscapes of the foothill plain of the Karatal river basin, which in the middle ages during the times of the karluks khaganate were a large historical, cultural and architectural center of sedentary tribes

Key words: sacred places, petroglyphs, cognitive tourism, historical and archeological monuments.

ӨОЖ 372.8:004

АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫҢ КӘСІПТІК ОҚЫТУДАҒЫ ДАМУ ЖОЛДАРЫ

Нурбосынова Г.С., Садуақасова Р.А., Мухашева М.Б.

*І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
mika.m.b@mail.ru*

Кәсіптік оқытуда ақпараттық технология түрлерін пайдаланып оқыту әдістемесінің теориялық негіздері жетілдірілді, зерттеу тақырыбы бойынша оның кезеңдері, деңгейлері ұсынылды, білім беру үдерісінде білімгерлердің ақпараттық технологияны қалыптастырудың ғылыми-теориялық негіздері анықтама беріледі.

- компьютерлік модельдеу бағдарламасының тиімділігі анықталды;
- ақпараттық технологияны қалыптастырудың жүйесі мен білім беруді ақпараттандыру жағдайында білімгердің ақпараттық технологиялық қалыптастырудың ғылыми-әдістемелік негізі жасалды;

- білімгердің ақпараттық технологияны қалыптастыруды кәсіптік оқытуда білім беру үдерісінде жүзеге асырудың педагогикалық шарттары анықталып, құрылымдық моделі жасалынды.

Кілттік сөздер: ақпараттық технологиялар, бағдарлама, кәсіптік білім.

Компьютерлік жүйелерді құру үшін қазіргі заманғы (жаңа) ақпараттық технологиялар жасалуда және ендірілуде. Бұл технологиялар басқару процесінің автоматтандырылуымен тығыз байланысты.

Жаңа ақпараттық технология - ақпараттық жүйелер мен есептеу техникасының құралдарын пайдалану арқылы ақпаратты жинау, жинақтау, іздеу және өңдейдін әдістер мен тәсілдер жиыны.

ЮНЕСКО-ның қабылдаған анықтамасы бойынша, *ақпараттық технология* – ақпаратты өңдеу және сақтаумен айналысатын адамдар еңбегін ұйымдастырудың эффективті әдістерін зерттейтін өзара байланысты ғылыми, технологиялық, инженерлік дисциплиналар кешені; есептеу техникасын, ұйымдастыру әдістерін, адамдармен және өндірістік жабдықпен өзара әрекеттесуін, олардың практикалық қосымшасын, сонымен қатар осылардың барлығымен байланысты әлеуметтік, экономикалық және мәдени проблемалар. Жаңа ақпараттық технологиялар компьютерлер мен телекоммуникациялық техниканы қолдануға негізделген.

Жаңа ақпараттық технология жоғарғы деңгейдегі достық қолданушылық интерфейстің ақпараттық процесіне қолданушылардың активті қатысуымен жүретін техникалық құралдарды қолдануға негізделген. Ол ортақ және проблемалық қолдануға арналған қолданбалы бағдарламалар пакетін, қолданушыға жойылған мәліметтер базасына және ЭЕМ желілері көмегімен бағдарламаларға кіру мүмкіндіктерін кеңінен қолданады.

Жаңа ақпараттық технологияның негізгі қасиеттерін бөліп көрсетуге болады:

- Бұл қағазсыз технология, ол бойынша ақпаратты негізгі тасушы компьютер жадында немесе дискіде құрылатын және монитор экранында көрсетілетін электронды документ болып табылады.

- Жоғарғы мүмкіндікті интерактивті (диалогты) режим арқылы қолданушы кез келген жұмыс шешілуінің барысын оперативті басқара алады.

- Қолданушының компьютермен сұхбаттасу әдісі (достық интерфейс) дайындығы әр түрлі деңгейдегі қолданушыға жүйелік меню, көмектесулерді және анықтамаларды пайдалана отырып, ақпаратпен жұмыс істеуге мүмкіндік береді.

- Ақпарат беру формаларының сәйкестілігі оның өңделуінің барлық кезеңдерінде ақпараттық көмек беруді жүзеге асыруға көмектеседі.

- Барлық қолданушыларға жүйенің кез келген техникалық, бағдарламалық және ақпараттық ресурстарына оперативті кіруді қамтамасыз ететін ақпараттық желілер мен коммуникациялық желілер негізінде есептерді ұжымдық шешу әдістерін пайдалану.

Ақпараттық технологиялардың даму кезеңдері

Бөлудің әртүрлі белгілері бойынша анықталатын компьютерлерді пайдаланатын ақпараттық технологиялар дамуына байланысты бірнеше көзқарас түрлері бар.

Төменде көрсетілгендердің барлығына ортақ болып табылатыны – дербес компьютердің пайда болуымен ақпараттық технология дамуының жаңа кезеңі басталды. Професионалдық және тұрмыстық сфераның басты мақсаты адамдардың дербес ақпараттық қажеттіліктерін қамтамасыз ету болып келеді [1, 64].

Бөлу белгісі – *ақпаратты өңдеу процесі мен есептерінің түрі.*

1-кезең (60-70 жж.) – деректерді ұжымдық қолдану режимінде есептеу орталықтарында өңдеу. Ақпараттық технология дамуының негізгі бағыты адамдардың қиындаған операциялық іс әрекеттерін автоматтандыру болды.

2-кезең (80 жылдардан бастап) – стратегиялық есептерді шешуге бағытталған ақпараттық технологияларды құру.

Бөлу белгісі – *қозғамды ақпараттандыру жолындағы проблемалар.*

1-кезең (60 жылдардың аяғына дейін) ақпараттық құралдар мүмкіндіктерінің шектігі жағдайында деректердің үлкен көлемін өңдеудің қиындығымен сипатталады.

2-кезең (70 жылдардың аяғына дейін) IBM/360 сериялы ЭЕМ-дердің таралуы. Бұл кезеңге проблема – бағдарламалық қамтамасыз етудің аппараттық құралдардың даму деңгейінен қалып қоюы.

3-кезең (80 жылдардың басынан бастап) – компьютер профессионалды емес қолданушының құралына, ал ақпараттық жүйелер оның шешім қабылдауын қолдайтын құралға айналды. Проблемалар - қолданушының қажеттіліктерін максималды қанағаттандыру және компьютерлік ортада сәйкес жұмыс интерфейсін құру.

4-кезең (90 жылдардың басынан бастап) – ұйымаралық байланыстар мен ақпараттық жүйелердің қазіргі уақыттағы технологияларын құрылуы. Бұл кезеңнің проблемалары айтарлықтай көп. Солардың тоқталарлықтайлары:

- Келісімдерді қалыптастыру және компьютерлік желілерге арналған стандарттар мен протоколдарды бекіту.

- Стратегиялық ақпаратқа кіруді ұйымдастыру

- Ақпаратты қорғау мен қауіпсіздігін ұйымдастыру

1-кезең (60 жылдардың басынан бастап) есептеу орталықтарының ресурстарын орталықтандырылған ұжымдық пайдалануға бағытталған қиындаған операцияларды орындаудағы ақпаратты айтарлықтай эффективті өңдеумен сипатталады. Құрылып жатқан ақпараттық жүйелердің эффективтілігі бағасының негізгі критеріі жасалуға кеткен шығындар мен өндірілу нәтижесінде үнемделген қаражаттар арасындағы айырма болды. Осы кезеңдегі негізгі проблема психологиялық болды: көзқарастары мен шешіліп жатқан проблемаларды ұғынуларының сәйкессіздігінен туындаған қолданушыларға арнап ақпараттық жүйелерді жасаған құрастырушылар мен қолданушылар арасындағы өзара әрекеттесудің нашарлығы.

Осы проблемалар салдарынан, қолданушылар жаман қабылдаған және өздерінің үлкен мүмкіндіктеріне қарамастан қуаты толық пайдаланылмаған ақпараттық жүйелер құрылып жатты.

2-кезең (70-жылдардың ортасынан бастап) дербес компьютерлердің пайда болуымен байланысты. Ақпараттық жүйелерді құруға басқа қырынан келдік, бағыт дербес қолданушының қабылдайтын шешімдерін қолдау үшін соның жағына ауысады. Қолданушы құрастырылып жатқан жұмыстарына қызуғышылық танытады, құрастырушылармен қарым-қатынас жөнделеді, мамандардың екі тобының арасында өзара түсіністік пайда болады. Бұл кезеңде бірінші кезеңге тән мәліметтерді орталықтандырылған және локальдық есептерді шешу мен қолданушының жұмыс орнындағы локальдық мәліметтер қорымен жұмыс істеуіне негізделген деорталықтандырылған өңдеу қолданылады.

3-кезең (90-жылдардың басынан бастап) бизнестегі стратегиялық артықшылықтардың анализі түсінігімен байланысты және ақпаратты таратушылық өңдеудің телекоммуникациялық жетістіктеріне негізделген.

Ақпараттық жүйелердің мақсаты тек деректерді өңдеудің эффективтілігін арттыру мен басқарушыға көмектесу ғана емес. Сәйкесінше ақпараттық технологиялар ұйымға бәсекелестік күреске шыдай алып, артықшылықты иемденуге көмектесу керек [2,78-96].

Electronics Workbench компьютерлік модельдеу қолданбалы бағдарламасы

Interactive Image Technologies (Канада) фирмасының Electronics Workbench (EWB) бағдарламасы радиоэлектрониканың аналогтық және сандық құрылғыларын жүйетехникалық

модельдеу үшін қолданылады. Сұлбаны жинаудың қарапайымдылығы және өлшеуді жүргізу сұлбалардың эксперименттік оптимизациясын жүргізу мүмкіндігін, сонымен қатар сұлба есептеулерін тексеру үшін аспап көрсеткіштерін қолдану мүмкіндігін береді.

Басқа да электрондық сұлбаларды талдайтын әйгілі бағдарламалармен салыстырып қарағанда, EWB бағдарламасының ерекшелігі – бақылаушы-өлшеуші аспаптың бар болуы, сыртқы түрі және сипаттамасы бойынша өнеркәсіптік аналогтардың аса жақын болуы. Оның көмегімен әр түрлі функциялық қызмет атқаратын радиоэлектрондық құрылғыларды “тәжірибелік” тұрғыдан зерттеуге және аса қарапайым тәсілмен жинауға болады. Сұлбаның практикалық элементін дұрыс модельдеу үшін оның параметрлерін бағдарламаның сұхбаттық терезесінде беру керек. Бұл EWB пакетінде жүзеге асырылатын элементті алмастыру сұлбасын білуді талап етеді.

Electronics Workbench схематехникалық модельдеуі жүйелерді модельдеуге және 4-сурет көрсетілген электрлік жүйені сараптауға арналған.

Electronics Workbench бағдарламасы аналогтық, цифрлық және цифрлы-аналогтық жүйені жоғары дәрежелі қиындықпен модельдеуге мүмкіндік береді. Бағдарламаның кітапханасында кең ауқымдағы электрондық компоненттерден құралған. Қосылуға және жаңа электрондық компонентті құруға мүмкіндігі бар.

Компоненттердің көрсеткішін кең диапазонда өзгертуге болады. Жәй компоненттер көрсеткіштер жиынтығымен сипатталады, мәнін пернетақтаның көмегі арқылы өзгертуге болады. Белсенді элементті- модельдеу көрсеткіштер жиынтығын ұсынады және белгілі бір элементті сипаттайтын немесе оның мінсіз өкіл етеді.

Модельдеу кітапхана компонентінен тандап алынады, модельдеудің көрсеткіші пайдаланушы арқылы өзгерте алады. Кең ауқымды құрылғылар жиынтығы әр түрлі ауқымдағы өлшеулер жүргізуге, кіріс әсерін жүргізуге, сұлбалар салуға мүмкіндік туғызады. Барлық құрылғылар нақтыға максималды түрде жақындатылған күйде көрсетіледі, сондықтан жұмыс істеу жеңіл және ыңғайлы.

Импорттық сұлбасын және өзгеріс нәтижелерін әр түрлі болжамдарда болған өзгерістерін өлшеуге болады.

4-сурет. Electronics Workbench бағдарламасын схематехникалық модельдеу жүйелері

Модельдеудің нәтижелерін принтер арқылы шығаруға болады немесе мәтіндік яки графикалық редактор арқылы ары қарай өңдеу үшін импорттауға болады. Electronics Workbench бағдарламасы P-SPICE бағдарламасы қызметімен қоса атқара алады, ол деген экспорттау мүмкіндігін туғызады. Импорттық сұлбасын және өзгеріс нәтижелерін әр түрлі болжамдарда болған өзгерістерін өлшеуге болады.

Бағдарламаның негізгі артықшылықтары.

Жұмыс уақытын қысқартуға мүмкіндік береді, нағыз зертханаларда уақытты көп талап етеді. Ендігі уақытта Electronics Workbench бағдарламасы болғалы, электронды зертхана әрдайым қолымыздан табылады, бұл электрондық сұлбаларды меңгеру мүмкіншілігі ашыла түседі.

Өлшеулердің туралығы және нақтылығы

Табиғатта екі бірдей элемент кездеспейді. Барлық элементтердің мағынасы жағынан әр түрлі, бұл зертхана жүргізу барысында қателіктерге әкеп соғады. Electronics

Workbench бағдарламасында барлық элементтер қатал түрде орнықтырылған көрсеткішпен сипатталады, сондықтан зертхана жүргізу барысында әр кезең сайын нәтижесі көрсетіліп тұрады, элементтер көрсеткіші мен алгоритм есебін анықтайды. Өлшеулер кезінде қателіксіз өткізу мүмкін емес, ал нағыз зертханада қателік жіберу, эксперимент жасаушы үшін қымбатқа түседі. Electronics Workbench - пен жұмыс істеу кезінде, эксперимент жасаушы кездейсоқ ток тартулардан өзін сақтайды, сұлба құру барысында құрылғылар істен шығу қауіпі болмайды. Осы бағдарлама арқылы қолданушы кең түрде құрылғылар жиынтығын қолдануға мүмкіншілігі бар, бұндай құрылғыларды нағыз өмірде қолдану мүмкіншілігі өте аз [3, 120-125].

Сонымен қатар, сіздің жоспарлауға, электрондық сұлбаларды кең ауқымды зерттеу және спекторында жүргізу минималды уақыт жұмсау арқылы қол жеткізуге бірден- бір мүмкіншілігіңіз бар. Күрделі сұлбаларды құрастыру кезінде графикалық мүмкіншілігі шектеусіз. Суреттерді тығыз етіп салуға тырысу, көбінесе элементтер жүйесінің қосылу өткізгішін қателікке әкеп соғады. Electronics Workbench - те сұлбаны құрастыру кезінде қосылған элементтердің анық қосылуы және сұлбаның жалпы көрініп тұруы қажет деген шартпен орындалады.

Интерфейстің интуициялылығы және қарапайымдылығы бағдарламаны Windows негізгі қолдануымен таныс адамдардың барлығына қол жетімді етеді. Electronics Workbench бағдарламасы SPICE бағдарламасымен үйлесімділігі SPICE бағдарламасының стандартты элементтері негізінде болады. SPICE бағдарламасын әртүрлі қосымша мүмкіншіліктер жүргізу арқылы бұл элементтерді әр түрлі үлгілерде экспорттауға және нәтижелерді өзгертуге рұқсат береді.

Құрамдас бөліктері және эксперименттерді жүргізу

Бағдарламаның құрамдас бөліктеріне кітапханада пассивті элементтер, транзисторлар, басқарылатын көздер, басқарылатын кілттер, буданды(гибридті) элементтер, көрсеткіштер, логикалық элементтер, триггер құрылғылары, цифрлы және аналогты элементтер, арнаулы комбинациялық және дәйекті сұлбалар кіреді. Активті элементтер нақты да, мінсіз элементтері үлгісі бола алады. Элементтердің өзін үлгілерін жасау және элементтерді кітапханада қосымша етіп қосуға мүмкіншілік бар. Бағдарламада өлшеулерді жүргізу үшін құралдарды үлкен жиынтығын пайдаланады: амперметр, вольтметр, осциллограф, мультиметр, боде- плоттер (жиілік сипаттамалар сұлбасын сызба құрастырушысы), функционалдық өндіргіш(генератор), сөз генераторы, логикалық талдағыш және логикалық түрлендіргіш [4, 130-145].

Electronics Workbench сұлбаларды талдау тұрақтыжәне айнымалы токтерде жүргізе алады. Тұрақты токте талдау жұмыс режимінің орныққан сұлбасының жұмыс нүктесімен анықталады. Бұл талдаудың нәтижелері құралдарда көрсетілмейді, одан әрі сұлбаларды талдау үшін пайдаланады. Айнымалы токтегі талдау құрамдастарды түзетілген сызықты емес үлгілерді алу үшін тұрақты токтегі талдау нәтижелерді пайдаланады.

АС режиміндегі сұлбаларды уақытша және жиілік ауқымында талдау жүргізілуі мүмкін. Бағдарлама да цифрлық-аналогты және цифрлық сұлбаларды анализ жасауға рұқсат береді. Electronics Workbench - те өтпелі процестер әр түрлі пішінде кіретін дабылдарын сұлбада әсерін зерттеуге болады.

Талдау кезінде атқарылатын операциялар

Electronics Workbench келесі операциялар көмегімен әр түрлі күрделілік дәрежесіндегі сұлбаны салуға рұқсат береді:

- кітапханадан элементтерді және құрылғылады таңдау;
- элементтерді ауысу және сұлбаның кез-келген орнына орын ауыстыра алуы;
- элементтерді бұрылысы және элементтердің топтар бұрышы 90 градусқа еселі;
- көшіру, қыстырма немесе элементтерді өшіру, элементтер топтары, сұлбалардың фрагменттері және бүтін сұлбалар;
- өткізгіштердің түсінің өзгеруі;

- қабылдау үшін сұлбалардың кескіндерін түспен бөлу өте ыңғайлы;
- бірнеше өлшегіш аспаптарды бір уақыттағы қосу және монитор көмегімен олардың көрсетулерін бақылау пердеде;
- шартты белгілеме элементін иелену;
- элементтердің параметрлерін кең диапазонда өзгерісі.

Операцияның бәрі тышқанның және пернетақтаның көмегімен іске асады. Тек қана пернетақта арқылы басқару мүмкін емес.

Аспапты баптау келесі жолымен мүмкін:

- өлшеу ауқымына байланысты аспап шкаласты өзгерту;
- құралға жұмыс режимін тапсыру;
- сұлбаға кіретін әсерлер түрін тапсыру (тұрақты және гармониялық токтар және кернеулер, үшбұрыштық және тік төртбұрышты импульстер).

Бағдарламаның графикалық түрдегі мүмкіндігін келесідегілерге рұқсат береді
Бағдарламаның графикалық түрдегі мүмкіндігін келесідегілерге рұқсат береді:

- бірнеше қисықтардың кестесінде бір мезгілде бақылау;
- кестелердегі қисықтарды әр түрлі түстермен бейнелеу;
- кестедегі нүктенің координаттарын өлшеу;
- қажетті суреттің өзгертулерін жасауға рұқсат берген графикалық редакторға деректі импорттау, және қорытындыны принтер арқылы алу.

P - SPICE, PCB бағдарламалары арқылы алынған нәтижелерді Electronics Workbench бағдарламасы пайдалануға рұқсат береді, сонымен бірге Electronics Workbench бағдарламасының нәтижелерін осы бағдарламаға беру мүмкіндігі. Сұлбаны немесе мәтіндік редакторға оның фрагментін қойып, оның ішіне түсініктеме немесе сұлбаның жұмысы жөніндегі ескертулер енгізуге болады.

Electronics Workbench - пен жұмыс

Electronics Workbench бағдарламасы модельдеуге және электрондық сызбанұсқаларды талдауға арналған. Electronics Workbench v.5 бағдарламасының мүмкіншілігі MicroCap бағдарламасына шамамен эквивалентті мүмкіндіктеріне сәйкес және ең қарапайым эксперименттерден статистикалық модельдеу эксперименттеріне дейін жұмысты орындауға рұқсат береді.

Electronics Workbench сұлбасын жасау кезінде келесідегілерге рұқсат береді:

- кітапханадан элементтерді және құралдарды таңдауға;
- элементтерді және сұлбаларды жұмыс орнының кез-келген жеріне орын ауыстыруға;
- элементтерді және элементтердің топтар бұрышын 90 градусқа бұру;
- көшіріп алу, қою немесе элементтер өшіріп тастау, сұлбалар фрагменттері;
- өткізгіштердің түстерін өзгерту;
- сұлбаларды кескіннің түсімен ерекшелену;
- бірнеше өлшегіш аспаптар бір мезгілде қосып және монитор арқылы олардың көрсетулерін бақылау;
- шартты белгілеме элементі берілу;
- элементтердің параметрлер өзгерту.

Аспаптың баптауын өзгерту арқылы:

- өлшеу ауқымына байланысты аспап шкаласын өзгерту;
- құралға жұмыс режимін белгілеу;
- сұлбаға кіретін әсерлер түрін тапсыру (тұрақты және гармониялық токтар және кернеулер, үшбұрыштық және тік төртбұрышты импульстер);
- сұлбаны немесе мәтіндік редакторға оның фрагментін қойып, оның ішіне түсініктеме немесе сұлбаның жұмысы кезіндегі анықтамаларды енгізу [5, 145-168].

Басқа да электрондық сұлбаларды талдайтын әйгілі бағдарламалармен салыстырып қарағанда, EWB бағдарламасының ерекшелігі – бақылаушы-өлшеуші аспаптың бар болуы,

сыртқы түрі және сипаттамасы бойынша өнеркәсіптік аналогтардың аса жақын болуы. Оның көмегімен әр түрлі функциялық қызмет атқаратын радиоэлектрондық құрылғыларды “тәжірибелік” тұрғыдан зерттеуге және аса қарапайым тәсілмен жинауға болады. Сұлбаның практикалық элементін дұрыс модельдеу үшін оның параметрлерін бағдарламаның сұхбаттық терезесінде беру керек. Бұл EWB пакетінде жүзеге асырылатын элементті алмастыру сұлбасын білуді талап етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Мұхамбетжанова С.Т., Мелдебекова М.Т. Педагогтардың ақпараттық – коммуникациялық технологияларды қолдану бойынша құзырлылықтарын қалыптастыру әдістемесі. Алматы: ЖШС «Дайыр Баспа», 2015 ж.
2. Бойко, В.И. Схемотехника электронных систем. Т.1 : учебник для студентов ВУЗов. / В.И. Бойко. - С.-Петербург, 2011.
3. Берёзкина, Т.Ф. Задачник по общей электротехнике с основами электроники / Т.Ф. Берёзкина, Н.Г. Гусев, В.В. Масленников. – М.: Высшая школа, 2011. – 380 с.
4. Роберт И.В. Уч. курс «Современные информационные и коммуникационные технологии в образовании»\\ информатика и образование. – 2014. -№8.
5. “Ақпараттық-коммуникация технологиялар білім беру кеңістігінде”//Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің Хабаршысы. Қызылорда, 2012 Қосымша авторлары Қалиева Ә.Ж., Ақзуллақызы Л.

Нурбосынова Г.С., Садуакасова Р.А., Мухашева М.Б.

Пути развития информационных технологий в профессиональном обучении

Усовершенствованы теоретические основы методики профессионального обучения с использованием информационных технологий, по теме исследования предоставлены его этапы и уровни, в процессе образования для формирования студентами информационной технологии предоставляется определение научно-теоретических основ.

- определена эффективность программы компьютерного моделирования;
- созданы научно-методические основы информационной технологии формирования студентами в условиях системы формирования информационных технологий и информирования образования.
- определены педагогические условия реализации информационных технологий в обучении формирования студента в процессе профессионального образования, разработаны структурные модели.

Ключевые слова: *информационные технологии, программа, профессиональное образование.*

G. Nurbosynova, R. Saduakasova, M. Mukasheva

Ways of development of information technologies are in vocational training

Improved theoretical basis for the technique of a vocational education using information technology, on the research topic given its stages and levels in the education process for the formation of students information technology is the definition of scientific-theoretical bases.

- determined the effectiveness of the program of computer simulation;
- created scientific-methodical bases of information technology in the formation of students in the conditions of formation of information technology and communication education.
- identified pedagogical conditions of realization of information technologies in education formation of the student in the process of professional education, developed by the structural model.

Key words: *information technologies, program, vocational education.*

ӘОЖ 612.14

ГИПОДИНАМИЯ КЕЗІНДЕГІ ОРГАНИЗМНІҢ АРТЕРИЯЛЫҚ ҚАН ҚЫСЫМЫНЫҢ ДИНАМИКАСЫ

Оксикбаев Б.К., Елтаева А.А., Әбіләкім Г.Ә.

*I.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
alua_eltaeva@mail.ru*

Сауалнама арқылы дене белсенділігі шектеулі адамдар анықталды. Дене белсенділігі шектеулі адамдарда жоғары қан қысымы анықталды. Жоғары қан қысымы гипертониялық ауруға әкелетіні белгілі. Сондықтан, осы адамдар үшін гипертониялық жағдайды алдын-алу үшін модификацияланған сауықтыру жаттығулары ұсынылады.

Кілттік сөздер: гиподинамия, здоровый образ жизни, кровяное давление, нагрузка, гипертония.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Қазіргі кезде ғылыми-техникалық прогресс кезеңіндегі адамдардың өмір сүру салтының өзгеруі организмнің төзімділігі мен стресс факторларға төзімділігін төмендетеді. Гиподинамия немесе гиподинамия – организмнің жалпы қимыл-қозғалыс әсерінің азаюы – организмнің дене және ой еңбегінің төмендеуіне алып келетін факторлардың бірі. Гиподинамия адамның өмір сүру салтының ерекшелігіне, ғарыш жағдайында салмақсыздық күйіне, кәсіби еңбегіне байланысты жиі кездеседі. Ол тек бір мүшені ғана зақымдап қоймайды, оның салдарынан организмде патологиялық өзгерістердің тізбегі туындайды. Дене қимылын шектеу қан айналым мен тыныс алуды бұзады, ал ол өз кезегінде бұлшық еттің қызметін қиындатып, орталық жүйке жүйесін зақымдайды, организмнің жалпы күйін өзгертеді [1].

Тіршіліктегі мәні зор физиологиялық және биохимиялық процестердің барлығы негізінен биологиялық мембрана қызметіне байланысты жүзеге асады. Биомембрана қызметінің зақымдалуы салдарынан организмде тізбекті патологиялық процестер туындайды. Қандай да болмасын зиянды әсері бар агенттерге жасуша мембранасы сезімтал келеді, олардың құрылымдық және метаболиттік өзгерістері организмнің функционалды жағдайын бағалау үшін қолданылуы мүмкін. Иммобилизациялық стрестің зақымдаушы әсері жасушалық және молекулалық деңгейде көрінеді. Ол жасуша мембранасының қызметі мен құрылымының бұзылуынан, ферменттердің басытқылануынан, нуклеин қышқылдары мен белоктардың қайтымсыз өзгерістерінен байқалады [2].

Әлем бойынша әрбір үшінші ересек адамда гипертония дамиды. Гипертонияға шалдыққан адамдардың үлесі жас ұлғайған сайын артып, 20 және 40 жас аралығындағы бес адамның біреуінде болса, 50 және 60 жас аралығындағы он адамның бесеуінде дамиды.

Гиподинамия адам денсаулығына, әсіресе жүрек-қан айналу жүйесіне зиянды әсер етеді. Қазіргі заманда өндірістің ауыл шаруашылығының техникандыруына, өзін-өзі басқаратын жүйелердің қолданылуына байланысты, адамдардың көбісі аз қозғалатын тұрмыс кешуде. Дәл қазіргі таңдағы цивилизациялы қоғам дене еңбегін азайтуда орасан зор табыстарға ие болуда. Мұның өзі транспорттың дамуына, өндіріс процестерінің автоматтандырылуына байланысты. Біздің елімізде сан мыңдаған миллиондаған адамдар жыл сайын лифтілері, кір-коқыстарын сыртқа өзі тартып шығаратын құбырларды пайдалануда. Барлық тұрмыстық-коммуналдық жағдайлары жеткілікті өмір сүруде. Соңғы кездегі адамдардың жүрек пен қан айналу жүйелеріндегі аурулардың көбейіп кетуінің бірден-бір себебі осы гиподинамияға байланысты. Гиподинамияның салдарынан адам қажиды да кез келген органында ауру қозады. [3]

Денсаулықтың кепілі, адамның еңбекке деген қабілеті, қандай жаста болса да, дамылсыз соғып тұрған жүрекке байланысты. Барлық қимыл-қозғалыс денеде өтіп жатқан мындаған құбылыстар тек сау жүректің арқасы. Жүрек бұлшық еті ретпен жиырылып-жазылып, қанды қолқа тамырға итеріп шығарады, ол ары қарай тарамдалып, кішкене тамыршалар арқылы бүкіл денені жуып шығады.

Сол арқылы денедегі әрбір жасуша, ең шеткері орналасқан жүйелер, оттегі, су, тұз қажетті заттармен қамтамасыз етіледі. Содан соң бұлшық ет босаңсыған шақта, керісінше көк тамыр арқылы көмірқышқылына және тағы басқа заттарға толы қан қайтадан жүрекке келеді [4].

Гиподинамия салдарынан көп ауруларға шалдығатынымыз белгілі. Әрине оған ықпал жасайтын да адамның өзі. Көбіне бірқалыпты отырып қызмет ету, әсіресе, толық адамдардың буындарға еш қимыл түсірмей, қозғалыссыз отыруы жүрекке айтарлықтай күш түсіреді. Ал қимыл-қозғалыс тапшы болса, организмде тұрып қалған зиянды заттар да сыртқа шықпай, жасушаларды жалпы адамды тез қартайтады [5]. *Зерттеу жұмысының мақсаты.* Жүрек-қан тамыр жүйесі қызметіне гиподинамияның әсерін анықтау.

Зерттеу нысаны мен әдістері. Зерттелушілер бақылау және тәжірибелік топтарға бөлінді. 20,30 және 40 жастағы ерлер мен әйелдер топтары зерттелді. Омгон электронды тонометрімен қан қысымы өлшенді.

Зерттеу нәтижелері. Арнайы анкеталық сұрақтар нәтижесінде қалыпты қозғалыстағы және гиподинамияға шалдыққан адамдар топтары анықталып алынды. Оның ішінде 20 жастағы ерлерден 5 адам, әйелдерден 5 адам, 30 жастағы ерлерден 5 адам әйелдерден 5 адам, 40 жастағы ерлерден 5 адам әйелдерден 5 адам болды. Олардың жасына байланысты дене жүктемелері де әр түрлі болды. Зерттеу мерзімі 3 айға созылды. Зерттеуге алынған адамдардың қан қысымын әрбір 4 апта сайын тексеріп отырдық (кесте 1).

Кесте 1. Бақылау және гиподинамияға шалдыққан адамдардың артериялық қан қысымының динамикасы с.б бойынша, мм

Көрсеткіштер	20 жастағы адамдар		30 жастағы адамдар		40 жастағы адамдар	
	ерлер	әйелдер	ерлер	әйелдер	ерлер	әйелдер
Саны (n)	(n=5)	(n=5)	(n=5)	(n=5)	(n=5)	(n=5)
1	2	3	4	5	6	7
Бақылау	120/80	118/78	122/80	120/80	124/82	120/78
Бақылау Жүктемеден кейін	135/85	137/86	142/85	140/55	140/85	142/86

1-кестенің жалғасы

1	2	3	4	5	6	7
Гиподинамия	122/80	120/80/	125/80	122/82	128/83	130/85
Гиподинамия Жүктемеден кейін	145/92	142/95	150/95	152/93	163/95	168/96

Жүктемеге дейін бақылау топ пен гиподинамияға ұшыраған адамдардың қан қысымы көрсеткіштері қалыпты және деңгейлес болды. Гиподимияға шалдыққан адамдарда жүктемеден кейін бақылау тобымен салыстырғанда қан қысымының едәуір көтерілгені байқалды. Мұндай өзгеріс ер адамдарда да, әйел адамдарда да көрініс тапты.

Гиподинамия адам денсаулығына, әсіресе жүрек-қан айналу жүйесіне зиянды әсер етеді. Қазіргі заманда өндірістің ауыл шаруашылығының техникаландыруына, өзін-өзі басқаратын жүйелердің қолданылуына байланысты, адамдардың көбісі аз қозғалатын тұрмыс

кешуде. Дәл қазіргі таңдағы цивилизациялы қоғам дене еңбегін азайтуда орасан зор табыстарға ие болуда. Мұның өзі транспорттың дамуына, өндіріс процестерінің автоматтандырылуына байланысты. Біздің елімізде сан мыңдаған миллиондаған адамдар жыл сайын лифтілері, кір-қоқыстарын сыртқа өзі тартып шығаратын құбырларды пайдалануда. Барлық тұрмыстық-коммуналдық жағдайлары жеткілікті өмір сүруде. Соңғы кездегі адамдардың жүрек пен қан айналу жүйелеріндегі аурулардың көбейіп кетуінің бірден-бір себебі осы гиподинамияға байланысты. Гиподинамияның салдарынан адам қажиды да кез келген органында ауру қозады.

Адамдардың дене белсенділігінің деңгейі, олардың тек жұмыс қабілетіне ғана емес, денсаулық жағдайына да әсер етеді. Көптеген зерттеуші ғалымдар, гиподинамия жүрек-тамыр ауруларының этиологиясында семіздік пен тірек-қимыл аппаратының бұзылуында едәуір орын алатынын дәлелдеген. Жүректің ишемиялық ауруларында миокард қан айналымының бұзылуы себебінен қажетті мөлшерде оттегі және қоректік заттардың жеткізілуі кемиді. Миокард инфаркті – өте қауіпті кең таралған жүрек ауруы. Ел ішіндегі екі өлімнің негізгі себебі миокард инфаркты және мидағы қан айналымының бұзылуы болып табылады [6].

Дене белсенділігі жоғары адамдарда бұл аурулар жоққа тән. Осы бағытта көптеген зерттеулер жүргізілген және де жүргізілуде. Авторлардың басым көпшілігі жүрек-тамыр жүйесі ауруларынан қайтыс болатындардың саны, дене белсенділігінің төмен адамдарда 2 немесе 3 есе жиі кездесетіндігіне тоқталған. Белсенді қозғалыс режимдерін ұстанған адамдар бірінші инфарктен кейін өмір сүре алады. Бұл жерде өмір сүру кезеңдеріндегі әр уақытта дене қозғалысының белсенділігі өте қажет екенін атап айтқан жән және де балалық жасөспірімдік кезеңдеріндегі жүрек-тамыр жүйесіндегі ауытқулар жойылып кетеді.

Гиподинамия (қимылдың кемдігі) ең алдымен ми қыртысын зақымдайды. Оның себебі, әрбір қимыл-қозғалыстан бастап, өте күрделі гимнастикалық жаттығуларға дейін, барлығы тек жоғары реттеуші орталықтың бақылауымен ғана орындалады. Сондықтан ми және бұлшық еттер, буындардың қимыл-қозғалысы бір-бірімен тығыз байланыста.

Орталық нерв жүйесінен түскен бұйрық арқылы қатты екпінді қозғауға, не ақырын қимылдауға болады. Ал қозғалысқа түскен бұлшық ет керісінше миға қарай нерв талшықтары арқылы орындалған жұмыстың қорытындысын жібергендей хабар береді.

Сонымен жоғары нерв жүйесі бір жағынан бұлшық ет, буындарының, ішкі ағзалардың қызметін қадағаласа (қан айналым, өкпе, жүрек, бауыр, ішкі секреция бездерінің жұмыстарын) екінші жағынан, өзі осы мүшелердің толық ықпалында болады.

Денсаулықтың кепілі, адамның еңбекке деген қабілеті, қандай жаста болса да, дамылсыз соғып тұрған жүрекке байланысты. Барлық қимыл-қозғалыс денеде өтіп жатқан мыңдаған құбылыстар тек сау жүректің арқасы. Жүрек бұлшық еті ретпен жиырылып-жазылып, қанды қолқа тамырға итеріп шығарады, ол ары қарай тарамдалып, кішкене тамыршалар арқылы бүкіл денені жуып шығады.

Сол арқылы денедегі әрбір жасуша, ең шеткері орналасқан жүйелер, оттегі, су, тұз қажетті заттармен қамтамасыз етіледі. Содан соң бұлшық ет босаңсыған шақта, керісінше көк тамыр арқылы көмірқышқылына және тағы басқа заттарға толы қан қайтадан жүрекке келеді [7].

Осылайша, гиподинамияға шалдыққан адамдарда гипертония байқалады. Сондықтан, бұл адамдар үшін гипертониямен ауыратын адамдарға арналған модификацияланған сауықтыру жаттығуларын ұсынуға болады. Ол 3 бөлімнен тұрады:

I. Кіріспе бөлім

1. Саусақты иыққа қояды. Шынтақты екі жаққа көтеріп терең тыныс аламыз, шынтақты түсіріп тыныс шығарамыз (3 рет).

2. Саусақты ашып жұмамыз. Аяқты бірде өкшемен бірде ұшымен кезек-кезек басамыз (12 рет).

3. Қолды көтеріп тыныс аламыз, қолды төмен түсіріп тыныс шығарамыз (3 рет).

4. Қолды екі жаққа көтеріп терең тыныс алып, жайлап тізеге түсіргенде тыныс шығарамыз (3 - 5 рет).

5. Жартылай жатып қол мен аяқты екі жаққа жазып тыныс аламыз, қайтадан жинағанда тыныс шығарамыз (3-5рет).

6. Қолды екі жаққа жазып тыныс аламыз да, тізені кеудеге қолмен тартып тыныс шығарамыз (әрбір тізені 2 реттен кеудеге тартамыз).

7. Аяқты бірге қойып, ұшына тұрып, жүрелеп отырамыз, содан кейін жәйлап тұрып, қолды жоғары көтеріп керілеміз (4–6 рет).

II.Негізгі бөлім

1. Орындықтың арқасынан ұстап тұрып, аяқтың ұшына көтеріліп тыныс аламыз, өкшеге түсіріп тыныс шығарамыз (8–10 рет).

2. Қолды белге қойып терең тыныс аламыз, оңға-солға иіліп, тыныс шығарамыз (4 - брет).

3. Еркін тыныс ала отырып денені оңға-солға бұрамыз (4-5рет).

4. Қолды жоғары көтеріп тыныс алып, қолды төмен түсіріп, денені алдыға еңкейтіп тыныс шығарамыз (4 – 6 рет).

5. Қолды белге қойып, белді айналдырамыз (8-10 рет).

6. Еркін тыныс ала отырып, қолды екі жаққа көтеріп алдыға және артқа айналдырамыз (4рет).

7. Қолды жоғары көтеріп тыныс алып, жаймен төменге түсіріп сілкіміз де тыныс шығарамыз (2 - 3рет).

8. Қолды белге қойып шынтақты артқа тартып, тыныс аламыз, шынтақты кеудені қыса отырып тартып тыныс шығарамыз (2-3 рет).

III.Қорытынды бөлім

1.Қолды иыққа қойып алдыға төрт рет және артқа төрт рет айналдырамыз.

2. Басты алдыға еңкейтіп, артқа шалқайтамыз, басты оңға және солға иеміз, еркін тыныс аламыз (2-3 рет).

3. Аяқты жерден көтермей айналдырамыз, еркін тыныс аламыз (3 рет).

4. Қолды көтеріп тыныс аламыз. Иықты, шынтақты, саусақты еркін ұстап төмен түсіреміз де тыныс шығарамыз (3 рет).

Жаттығулар мерзімі 10- 0 минут. Жаттығулар кешені күніне екі уақыт таңертең және түс ауғанда жасалады. Жаттығулардың орындалу тәртібін бұзбаған дұрыс [8; 9].

Қорыта келе, гиподинамия салдарынан туындаған артериялық гипертонияны дәрі-дәрмексіз профилактика шарасы ретінде модификациялық модификацияланған комплексті жаттығулар жасау ұсынылады. Ол үшін дене белсенділігін арттырып, сауықтыру жаттығуларын жасап, тамақтың жеңілдетілген тәртібін ұстану қажет. Алдағы уақытта ұсынылған жаттығулар жасағаннан кейінгі өзгерістерді зерттеуді өзімізге мақсат етеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Саенко Д.Г., Саенко И.В., Шестаков М.Р.и др. Эффект 120-дневной антиортостатической гипокинезии на статус системы регуляции позы // Авиакосм. эколог. мед. – 2000.- Т.34, № 5. - С.6-10.

2. Zorbas Y.G., Petrov V.L., Yarullin V.L. Effect of fluid and salt supplementation on body hydration of athletes during prolonged hypokinesia // Acta astronaut. - 2002. -Vol.50, №10. - P.641-651.

3. Крепс Е.М. Биохимия и функция нервной системы. - М.: Наука, 2010. – С. 134.

4. Коваленко Е.А., Туровский Н.Н. Гиподинамия. М., 1980.-416 с.

5. Оганов Р.Г., Шальнова С.А., Деев А.Д., Жуковский Г.С., Шестов Д.Б. Артериальная гипертония и ее вклад в смертность от сердечно-сосудистых заболеваний//Профилактика заболеваний и укрепление здоровья. – 2001.- №4. –934—939.

6. Laragh J. Laragh's lessons in pathophysiology and clinical pearls for treating hypertension. Am. J. Hypert. 2001.- Vol.14, №2. –P. 186—194.

7. В.Б. Мычка, В.В. Гоностаев, Н.Ю. Шикина, И.Е. Чазова.-Артериальная гипертония и ожирение // Consilium medicum. 2001. -№ 2.-С. 17-22.

8. Beckett NS, Peters R, Fletcher AE, et al; the HYVET Study Group. Treatment of Hypertension in Patients 80 Years of Age or Older. N Engl J Med 2008; 358(18): 1887-98.

9. Евсеев Ю.И. Физическая культура: учеб. пособие. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2003. – 384 с.

Оксикбаев Б.К., Елтаева А.А., Абилаким Г.А.

Динамика артериального кровяного давления при гиподинамии

С помощью анкетирования выделены категория людей с ограниченной физической активностью. У людей с ограниченной физической активностью обнаружено повышенное артериальное давление. Известно, что повышенное артериальное давление приводит к гипертоническому заболеванию. Поэтому, для этих людей представлены модифицированные оздоровительные упражнения для профилактики гипертонического состояния.

Ключевые слова: гиподинамия, салауатты өмір салты, қан қысымы, жүктеме, гипертония.

V. Oxikbayev, A. Eltaeva, G. Abylakim

Dynamics of blood arteriotony at hypodynamia

By means of questionnaire people are distinguished with a limit physical activity. For people with a limit physical activity found out an enhanceable arteriotony. It is known that over an enhanceable arteriotony brings to the hypertensive disease. Therefore, for these people modified health improvement exercises for the prevention of hypertension.

Key words: hypodynamia, healthy way of life, piosis, loading, high blood pressure.

УДК 612.14

ИЗУЧЕНИЕ АДАПТАЦИОННЫХ РЕЗЕРВОВ ОРГАНИЗМА СТУДЕНТОВ

Оксикбаев Б.К., Укушева Т.К., Кереева А.Р.

Жетysуский государственный университет им.И. Жансугурова, г. Талдыкорган, berikjan-kil@mail.ru

Управление адаптационным процессом является реальной основой для целенаправленной активации резервных возможностей человека, его творческих способностей, а также определения психофизиологических барьеров, возникающих в процессе учебной деятельности. В этой связи особую значимость приобретает изучение проблемы адаптации студентов в период обучения в Вузе.

Ключевые слова: адаптационный потенциал, индекс массы тела, мониторинг, студенты, уровень здоровья, функциональное состояние.

Актуальность. Сегодня существует настоятельная необходимость оценки уровня состояния здоровья и адаптации студентов с более широких позиций, с учётом не только количественных, но и качественных характеристик.

Основными критериями адаптации студентов служат: показатели здоровья, физического развития - как показатели физического статуса организма; умственной

работоспособности во время учебных занятий, экзаменов, а также их успеваемости в зависимости от занятий различными двигательными режимами.

Проблема адаптации студентов в вузе - очень важное условие успешной педагогической деятельности. Согласно современным требованиям, при подготовке специалистов высшей школы должна быть такая организация труда студентов, когда необходимо более глубоко учитывать их восприимчивость новой информации, средства и методы повышения умственной работоспособности. Научная организация учебной работы студентов определяет оптимальное взаимодействие умственной и физической нагрузок, обеспечивающих высокий уровень познавательной деятельности. Учебный процесс требует такого подхода к использованию физической культуры, при котором необходимо знать и применять наиболее эффективные виды спортивных упражнений как для активации умственной деятельности, так и для создания условий скорейшей адаптации студентов к учебному процессу в вузе [1-3].

Снижение уровня здоровья студентов в последние время приобрело устойчивый характер. Количество студентов с отклонениями в состоянии здоровья увеличилось с 10% до 25%, в некоторых вузах страны до 40 %. Занятия физической культурой является сильным средством изменения физического и психического состояния человека. Бесконтрольное и бессистемное использование средств физической культуры может нанести непоправимый вред здоровью. Исключить отрицательное воздействие занятий физическими упражнениями, призваны мероприятия контроля и самоконтроля занимающихся, а так же мониторинга функционального состояния студентов [4].

Цель данного исследования – определение функционального состояния студентов.

Объекты и методы исследования: студенты 1-4-го курсов Жетысуского государственного университета им И.Жансугурова.

Результаты исследования и их обсуждение.

Мониторинг проводился в 4 этапа:

1 этап – Измерение показателей сердечно-сосудистой системы (запястным тонометром).

2 этап – Измерение жизненной емкости легких посредством «сухой» спирометрии.

3 этап – Измерение антропометрических показателей: роста – с помощью ростомера, веса – посредством механических весов.

4 этап – Выполнение пробы Штанге: сделать обычный вдох, после этого задержать дыхание. Задержка дыхания продолжается максимально возможное время (по секундомеру).

Комплексная оценка функционального состояния проводилась у 100 студентов 1-4-го курсов (17-18 лет).

Данная оценка проводилась по ключевым интегральным критериям функционального состояния вычисляемых по измеренным на мониторинге показателям:

- Индекс массы тела (оценка физического развития);

- Адаптационный потенциал по Баевскому (состояние функциональных резервов и адаптации организма).

Выборки для статистического анализа были стандартизованы по количеству, n=100 в каждой группе, результаты мониторинга представлены в таблице 1.

Таблица 1 Результаты мониторинга студентов 1 курса

Результаты и трактовка показателей	Количество студентов	% от общего числа принявших участие в мониторинге (n=2950)
1. Индекс массы тела		
Дефицит массы тела	295	10

Норма	2213	75
Избыток массы тела	442	15
2. Адаптационный потенциал по Баевскому		
Срыв адаптации	59	2
Удовлетворительная адаптация	974	33
Хорошая адаптация	1140	39
Отличная адаптация	777	26

Нами были выявлены следующие уровни физического развития и здоровья студентов 1-го курса.

Высокий уровень физического здоровья показали юноши, находящиеся на расширенном двигательном режиме: 3 курс - 100 %; первый - 94,12 %; 4 - 73,75 % и 2 - 13,34 %, а студенты, находящиеся на обычном двигательном режиме, соответственно на 1 - 4-ом курсах - 0 %.

Выше среднего уровень физического здоровья показали юноши, находящиеся на расширенном двигательном режиме: 2 курс - 86,66 %; 4 - 5,25 %; 1 - 5,88 % и 3 - 0 %, а студенты, находящиеся на обычном двигательном режиме: 2 курс - 100 %; 3 - 82,35 %; 1 - 72,2 % и 4 - 64,7 %.

Средний уровень физического здоровья показали юноши, находящиеся на расширенном двигательном режиме: 1 - 4-й курсы - 0 %, а студенты, находящиеся на обычном двигательном режиме, соответственно: 4 курс - 35,3 %; 1 - 27,8 %; 3 - 17,65 % и 2 - 0 %.

Высокий уровень физического здоровья показали девушки, находящиеся на расширенном двигательном режиме: 1 курс - 9,1 %; 3 - 6,06 %; 4 - 3,7 % и 2 - 0 %, а студентки, находящиеся на обычном двигательном режиме на 1 - 4-ом курсах - 0 %.

Выше среднего уровень физического здоровья показали девушки, находящиеся на расширенном двигательном режиме: 2 курс - 93,94 %; 4 - 92,6 %; 3 - 87,88 % и 1 - 78,78 %, а студентки, находящиеся на обычном двигательном режиме, соответственно: 90,9 %; 6,66 %; 6,06 % и 12,9 %.

Средний уровень физического здоровья показали девушки, находящиеся на расширенном двигательном режиме: 1 курс - 12,12 %; 2, 3 - 6,06 % и 4 - 3,7 %. Студентки, находящиеся на обычном двигательном режиме, соответственно: 87,1 %; 9,1 %; 84,85 % и 90 %.

Кроме того, девушки, находящиеся на обычном двигательном режиме на 3-ем и 4-ом курсах показали уровень физического здоровья ниже среднего, соответственно: 9,09 % и 3,34 %.

В ходе исследований получены новые научные сведения, которые позволят разработать, апробировать и внедрить в Университете методику комплексной оценки и контроля здоровья студентов. Внедрить результаты научно-исследовательской работы в высшие и средние учебные заведения методику комплексной оценки и контроля функционального здоровья молодежи с целью ранней диагностики и своевременной профилактики развития психофизиологических и функциональных изменений в период обучения.

Проведены исследования по оценке уровня здоровья для повышения адаптационных резервов и общей резистентности организма студентов проживающих в г. Талдыкорган.

Выявлено, что для студентов 1-2 курса, которым характерно сниженное функциональное состояние организма и центральной нервной системы, требуется проведения коррекционных мероприятий направленных на снижение функционального напряжения систем организма спортсменов, эмоциональной напряженности; на

повышение работоспособности и ее сохранение на оптимальном уровне, на снижение нервно-психической напряженности студентов, уровня личностной и ситуативной тревожности. Для студентов 3-4 курса характерен средний уровень ситуативной и личностной тревожности. Изучение структуры тревожности необходимо для проведения эффективной коррекции психоэмоционального состояния студентов, что, в итоге, будет способствовать снижению нервно-психического перенапряжения в учебной деятельности.

Вегетативный коэффициент отдельных студентов с низкими оценочными показателями соответствовал хроническому переутомлению, незначительному уровню непродуктивной нервно-психической напряженности. Необходима установка на активное действие в экстремальной ситуации, которое будет обеспечивать наиболее вероятную высокую скорость ориентировки и принятия решений, целесообразность и успешность действий. Студенты 1-2-го курса подвержены дезадаптации и в социальном плане подвержены воздействию негативных факторов общественной жизни, что сказывается на структурно-функциональном состоянии мембран эритроцитов. Отмечена низкая устойчивость мембран эритроцитов и повышение проницаемости мембран эритроцитов, увеличение гемолиза и низкая активность каталазы по сравнению со студентами 3-4-курса.

Результаты изучения характера двигательной активности у студентов, обучающихся в педагогическом университете, свидетельствуют о малоподвижном образе жизни значительной части молодежи. В иерархической структуре двигательной активности студентов было выделено три относительно самостоятельных уровня, отличающихся друг от друга характером двигательных режимов. Самым оптимальным и полезным для здоровья студентов признан третий уровень двигательной активности, заключающийся в процессе самостоятельных занятий физическими упражнениями в спортивных секциях, мероприятиях выходного дня и пр. упражнениями.

На основании полученных результатов можно сделать **следующие выводы** о контингенте студентов:

Установлено, что существует определенная связь между функциональными возможностями и показателями физического здоровья студентов. Поэтому, регулярные и систематические занятия в спортивных секциях положительно сказываются на ослаблении степени напряжения адаптивных механизмов студентов, этому способствует высокий уровень развития адаптационных резервов сердечно-сосудистой и дыхательной систем и физические возможности организма. Поэтому уровень адаптационных возможностей студентов может служить в качестве одного из критериев оценки состояния их здоровья.

1. Физическое развитие у подавляющего большинства контингента студентов в норме.

2. Состояние систем адаптации и функциональных резервов организма студентов, согласно анализу данных по адаптационному потенциалу, студенты способны выполнять физическую нагрузку в рамках программы по физической культуре и спорту.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бароненко, В.А. Здоровье и физическая культура студента: Учеб. пособие /В.А. Бароненко, Л.А. Рапопорт. – М.: Альфа-М: ИНФРА-М, 2010. – 336 с.

2. Иорданская Ф.А., Юдинцева М.С. Мониторинг здоровья и функциональная подготовленность высококвалифицированных спортсменов в процессе учебно-тренировочной работы и соревновательной деятельности. М.: Советский спорт, 2007. – 184 с.

3. Токарева А.В. Подходы к формированию специальных медицинских групп в вузах России. В кн.: Психология и педагогика: методика и проблемы практического применения, Новосибирск, 2012: материалы 27 Международной научно-практической конференции. Новосибирск, 2012.

4. Токарева А.В. Мониторинг функционального состояния студентов как средство контроля в физической культуре // Психология, социология и педагогика. 2013. № 9 [Электронный ресурс]. URL: <http://psychology.snauka.ru/2013/09/2416> (дата обращения: 29.09.2017).

Өксікбаев Б.Қ., Укушева Т.К., Кереева А.Р.

Студенттер ағзасының бейімделу резервтерін зерттеу

Бейімделу үдерісін басқару адамның резервтік мүмкіндіктерін мақсатты түрде белсендіру, оның шығармашылық қабілеттерін, сондай-ақ оқу іс-әрекетінің барысында туындайтын психофизиологиялық кедергілерді анықтау үшін нақты негіз болып табылады. Осыған байланысты, Университетте оқу кезеңінде оқушыларды бейімдеу мәселесін зерттеу ерекше маңызға ие.

Кілттік сөздер: адаптивті потенциал, дене салмағының индексі, мониторинг, студенттер, денсаулық деңгейі, функционалдық жағдайы.

B. Oxikbaev, T. Ukusheva, A. Kereeva

Studies of student's adaptation reserves

Management of the adaptation process is the real basis for the purposeful activation of the person's reserve capabilities, his creative abilities, and also the definition of the psychophysiological barriers that arise in the process of learning activity. In this regard, the study of the problem of the adaptation of students in the period of study in the University acquires particular importance.

Key words: adaptive potential, body mass index, monitoring, students, health level, functional state.

УДК 14.85.09

СЕНСОРЫ НА ОСНОВЕ СУПЕРИОНИКОВ

Рахымбеков А. Ж., Исаева Г. Г., Адилбай П., Кабдылдаев С.М.

*Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова, г.Талдыкорган,
rahim_tal@mail.ru*

Получены результаты исследования твердых оксидных суперионных проводников (ТОСП) на основе диоксида циркония. Показаны, что кислород является глубокой донорной примесью и отрицательно влияет на характеристики полупроводников, применяемых в электротехнике, радиоэлектронике и голографии.

Ключевые слова: суперионик, электрический ток, спектроскопия, вакуум, цирконий, твердый, раствор, решетка.

Исследованы новые уникальные свойства твердых оксидных суперионных проводников (ТОСП) на основе диоксида циркония, обладающие исключительно кислородноионной проводимостью при высоких температурах под влиянием электрического поля постоянного тока. Эта возможность удачно применена для дозирования концентрации кислорода в расплавах цветных металлов и полупроводников [1].

В полупроводниках кислород присутствует либо как неконтролируемая примесь, либо как легирующая добавка, либо, в случае оксидов, входит в состав соединения. Кислород влияет на свойства полупроводников: в первых двух случаях это влияние определяется количеством и состоянием примесей, в третьем - составом, или стехиометрией оксидного соединения.

Так например, в кремний кислород попадает из кварцевого тигля при выращивании. Он является электронейтральной примесью, но участвует в образовании термодоноров. Поэтому свойства кремния зависят от условий термообработки. В GaAs кислород является глубокой донорной примесью и отрицательно влияет на характеристики. Однако при выращивании GaAs в камеру добавляют некоторое количество кислорода, чтобы подавить диссоциацию материала кварцевой ампулы и избежать загрязнения GaAs кремнием.

По отношению к оксидным полупроводникам понятие «содержание кислорода» связано с существованием нескольких оксидов у металлов переменной валентности, а также с отклонением от стехиометрии, которое сильно влияет на свойства. Синтез таких материалов особенно чувствителен к содержанию кислорода в атмосфере технологической камеры. В тугоплавких оксидных полупроводниках кислород определяют методом вакуумного плавления, который обладает невысокой чувствительностью. В элементарных и бинарных полупроводниках концентрацию кислорода определяют методом ИК – спектроскопии, чувствительность которого составляет $3 \cdot 10^{16} - 3 \cdot 10^{17} \text{ см}^{-3}$. Литиевый метод на порядок чувствительнее ИК – метод чувствителен к оптически активному кислороду, литиевый метод к кислороду, участвующему в реакции с литием. Чувствительность более современного активационного метода $8 \cdot 10^{15} - 1,4 \cdot 10^{18} \text{ см}^{-3}$. Эти методы сложны [2].

Уровень существующих методов определения кислорода в полупроводниках не удовлетворяет требованиям современной полупроводниковой технологии. Поэтому актуальны поиски новых методов дозирования и определения содержания кислорода в полупроводниковых материалах.

В этом отношении перспективны материалы на основе оксидов IV В – примесные твердые оксидные суперионные проводники (ТОСП), называемые также высокотемпературными или твердыми оксидными электролитами. Они отличаются исключительно кислородноионным переносом в широком диапазоне температур T , и парциальных давлений кислорода P . Высокотемпературную кубическую с решеткой флюорита модификацию диоксида циркония ZrO_2 стабилизируют во всем диапазоне температур добавлением катионов меньшей валентности. Недостаток заряда компенсируется анионными вакансиями, по ним осуществляется перенос анионов кислорода O^{2-} .

Твердый раствор $ZrO_2 + 12 \text{ мол. \% CaO}$ при $T = 1000^\circ\text{C}$ имеет удельную электропроводность $\sigma = 5,5 \cdot 10^{-2} (\text{Ом см})^{-1}$ и сохраняет ионную долю электропроводности $t_u \geq 0,99$ вплоть до парциального давления кислорода $P = 10^{-20} \text{ атм}$. При меньших давлений P , часть кислорода покидает решетку, заряд компенсируется электронами, растет электронная составляющая проводимости, материал электролита деградирует «восстанавливается» [3].

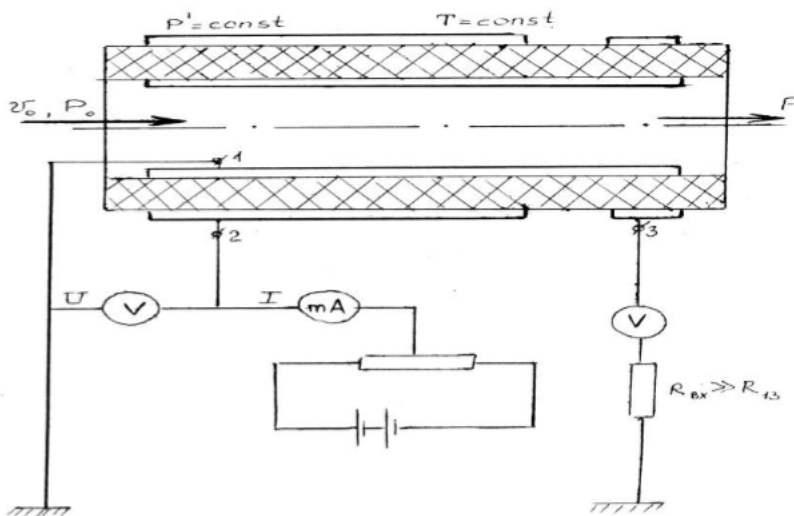

Рис .1 Принципиальная схема кислородного насоса на основе суперионика

На электродах перегородки из такого материала рис.1., разделяющий объемы с $P^1 > P_x$, существует электродвижущая сила (ЭДС) E :

$$E = \frac{RT}{4F} \ln \frac{P^1}{P_x} \quad (1)$$

(здесь R - универсальная газовая постоянная, F – число Фарадея, T -тем. градуса окружающей среды, P^1 -парциальное давление кислорода в окружающей атмосфере равное $0.21 \cdot 10^5$ Па, P_x –искомое давление кислорода). Это явление используют в топливных элементах, термодинамических исследованиях, газовом анализе [4].

Пропуская через такую перегородку ток от внешнего источника, дозируют кислород в одном из объемов. В этом состоит принцип кислородного насоса. В случае дозирования кислорода в газовом потоке перегородкой служит стенка трубки, которая с одной парой электродов образует качающую КС, с другой – измерительную секцию (КС и ИС). По трубке со скоростью Q пропускают инертный газ с концентрацией кислорода P_0 . Значение P на выходе кислородного насоса (КН) зависит от величины тока I в цепи КС:

$$I = \frac{RT}{r4F} \cdot \ln \frac{P^1_{O_2}}{P_{O_2}} \quad (2)$$

где r – сопротивление перегородки или стенки трубки кислородного насоса.

Определяют P_{O_2} по величине E , измеряемой на электродах измерительной секции ИС:

$$P_{O_2} = P^1 \exp \left(\frac{-4FE}{RT} \right) \quad (3)$$

(здесь P^1 – концентрация, или парциальное давление кислорода вне трубки равное $0.21 \cdot 10^5$ Па) [3].

Создание на основе твердых оксидных суперионных проводников или твердоэлектролитных датчиков (первичных преобразователей) и систем контроля и автоматизации – одно из интенсивно развивающихся направлений прикладной физики твердого тела. Именно в этом направлении на сегодняшний день нами достигнуты наиболее осязаемые практические результаты [5-6].

ЛИТЕРАТУРА:

1. Чеботин В.Н., Перфильев М.В. Электрохимия твердых электролитов. М:Химия, 1978г. стр.312.
2. Etsell T.H., Eleugas S.N. The electrical propertic of solid oxide electrolytes. – Chem. Rev., 1970, v.70, N3, p.339-376.
3. А.Ж. Рахимбеков, Н.Е. Тимошенко «Входная характеристика кислородного насоса в области глубокой откачки», ЖТФ, т.54, стр.600, вып.3, 1984 г.
4. Рахымбеков А.Ж., Абдухаирова А.Т. Experimental characteristics of the superionic oxygen pump, Science and world.2015, №2 (18), Vol.1, p.18-21.
5. Рахымбеков А.Ж., У.И.Уразалиев, А.Т.Абдухаирова., Супериониктің көмегімен кристалл алу жолдары, г.Талдықорган 2016 г, стр. 58.
6. Рахымбеков А.Ж., Oxyden pump from a hard electrolyte, Global Science and innovation, March 12-13th, 2015, Chicago, p.296-298

Рахымбеков А.Ж., Исаева Г. Г., Адилбай П., Кабдылдаев С.М.

Супериониктер негізіндегі сенсорлар

Цирконийдің екі тотықты негізіндегі қатты суперионды өткізгіштердің зерттеу нәтижелері келтірілген. Электротехника, радиоэлектроника және голографияда жиі қолданылатын жартылай өткізгіштердің құрамындағы оттегі, олардың электрофизикалық қасиеттеріне теріс әсерін көрсететіні келтірілген.

Кілттік сөздер: *суперионик, электрический ток, спектроскопия, вакуум, цирконий, твердый, раствор, решетка.*

A. Rakhymbekov, G. Isaeva, P. Adilbai, S. Kambyldaev

Sensors based on superionics

The results of investigation of solid oxide superionic conductors (TOSP) based on zirconia are obtained. It is shown that oxygen is a deep donor impurity and adversely affects the characteristics of semiconductors used in electrical engineering, radio electronics and holography.

Key words: *superionics, electric current, spectroscopy, vacuum, zirconium, solid, solution, lattice.*

УДК 504.55 (574)

СОВРЕМЕННОЕ ГЕОЭКОЛОГИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ ПРИРОДНЫХ КОМПОНЕНТОВ

Саурамбекова А.Б., Канагатова А.У.

*Жетысуский государственный университет им. И Жансугурова, г. Талдыкорган
saurambekova@bk.ru*

В работе обобщен и систематизирован материал по геоэкологическому состоянию природных компонентов окружающей среды. Это связано с развитием сельского хозяйства, промышленности, транспорта, что приводит к ухудшению состояния почвенного покрова, развитию нежелательных процессов минерализации гумуса, повышению кислотности или щелочности, усилению процессов соленакопления и т.д. Другими проблемами, связанными с антропогенным воздействием являются изменение газового состава атмосферного воздуха, ухудшение состояния растительного покрова, связанное с изменением формы и цвета листовой пластины.

Ключевые слова: *геоэкологическое состояние, природные компоненты, антропогенное воздействие, почвенный покров, кислотность, щелочность, гумус, геоэкосистемы, геоэкологическое исследование, геоэкологическая оценка, горные породы.*

Республика Казахстан располагает огромными земельными богатствами. Единый государственный земельный фонд насчитывает 272,5 млн. гектаров. Рациональное использование всех земельных ресурсов, и, прежде всего сельскохозяйственного назначения, регулирование земельных отношений, связанных с этим, представляет собой весьма сложную проблему. Её решение требует максимального вовлечения земель в народнохозяйственный оборот; повышения интенсивности использования продуктивных угодий и культуры земледелия; активной борьбы с эрозией почв во всех её проявлениях, а также с другими отрицательными воздействиями на землю, её порчей и загрязнением [1].

В отечественной географической науке наиболее детально разработана теоретическая и методологическая база в изучении карьерно-отвальных комплексов образующихся при добыче железной руды. Развитие экономики, науки и культуры

страны, осуществление научно-технического прогресса во всем народном хозяйстве, в первую очередь в его агропромышленном комплексе, тесно связано с рациональным использованием земли - важнейшего средства производства и природного ресурса.

Геоэкологическая оценка территории - это процесс систематического анализа и оценки экологических и связанных с ними социальных и иных последствий намечаемой деятельности, а также учет результатов этого анализа до принятия решения об осуществлении данной деятельности [2].

При геоэкологических исследованиях используются методические приемы различных отраслей науки, в частности геологии, горного дела, географии, биологии, экологии, экономики. Это с одной стороны, способствует всестороннему изучению объектов исследования, а с другой - позволяет находить нестандартные пути решения геоэкологических задач. Геоэкология использует трансформированные ранее географией и экологией сравнительный, системный, временной подходы, восприятие действительности как гетерогенной целостности. Однако традиционные, например геологические методы эффективные во многих случаях, требуют существенной доработки при исследовании таких сложных объектов, как техногенные и техногенно-преобразованные грунты. Таким образом, возникает необходимость рационального комплексирования различных методов в зависимости от характера решаемых задач, природных особенностей и специфики техногенных изменений: моделирование, районирование, системный анализ и др [3].

Для определения геоэкологической оценки компонентов природной среды области, были определены ключевые точки, к которым относятся физико-химические свойства почвы, а именно: общий гумус, кислотность почв, азотный режим почв и подвижные соединения фосфора и калия.

Органическое вещество почвы представлено органическими остатками живых организмов, продуктами их метаболизма, а так же специфическими органическими соединениями, носящими название почвенного гумуса. По современным представлениям все органические вещества, находящиеся в почвенной массе генетических горизонтов, делятся на две группы [4].

Моделирование является методологической основой геоэкологии. Оно необходимо для поиска оптимального режима функционирования природных и технических систем, уменьшения риска вызвать необратимые изменения в геосистемах [5].

Моделирование дает количественное описание связей и функционирования сложных природных систем в условиях, когда многие факты недоступны наблюдению, кроме того, моделирование - основной способ прогнозирования и проектирования экологического будущего. Геоэкологические обстановки делятся по:

- ✓ происхождению (природные, антропогенные, техногенные, социогенные);
- ✓ последствиям, отражающимся на собственной структуре (природной, социальной, техногенной, информационной)
- ✓ пространству влияния (локальное, региональное, глобальное);
- ✓ продолжительности влияния (краткосрочное, среднесрочное, затяжное);
- ✓ периодичности проявления (разовое, периодические, постоянно возобновляемые);
- ✓ вызывающие их источники (стихийные, обусловленные деятельностью человека, смешанные);
- ✓ способу преодоления (естественно преодолеваемые, организованно преодолеваемые и т.д.).

Названные выше признаки важны для геоэкологических оценок. Применительно к оценке устойчивости геологической среды к техногенному воздействию считаются основополагающими принципами районирования следующие:

- принцип пространственно-временной неоднородности среды, обусловленной последовательной сменой по площади типов геологической среды;

➤ принцип цели районирования, от которой зависит объем и содержание информации, собираемой, анализируемой и обобщаемой в процессе районирования;

➤ принцип систематики элементов районирования, позволяющий представить множество геоэкологических объектов и явлений в упорядоченной и удобной для практического использования форме параметров.

При оценке значимости различных факторов, определяющих геоэкологическую оценку территорий, применяется также экспертный метод. При современном уровне развития геоэкологических исследований данный метод наиболее распространен. Экспертные оценки используются и при сравнительном геоэкологическом анализе отдельных участков городских земель.

Для определения геоэкологической оценки компонентов природной среды Алматинской области были определены следующие ключевые точки.

Физико-химические свойства почвы - это совокупность свойств, характеризующих физико-химическое состояние почвы. К ним относятся:

➤ определение общего гумуса, кислотность почв,
➤ оценка азотного режима почв и содержание подвижных соединений фосфора и калия.

Органическое вещество почвы представлено органическими остатками живых организмов, продуктами их метаболизма, а так же специфическими органическими соединениями, носящими название почвенного гумуса. По современным представлениям все органические вещества, находящиеся в почвенной массе генетических горизонтов, делятся на две группы [6].

Метод основан на окислении органического вещества раствором двуххромовокислого калия (дихромат калия) в серной кислоте и последующем определении трехвалентного хрома, эквивалентного содержанию органического вещества, на фотоэлектроколориметре.

Пробы почвы или породы взвешивают с погрешностью не более 1 мг и помещают в пробирки, установленные в штативы. К пробам приливают по 10 см³ хромовой смеси и тщательно перемешивают пробу стеклянной палочкой. Затем опускают в кипящую водяную баню (продолжительностью 1 ч.) с момента закипания воды в бане после погружения в нее пробирок. Содержимое пробирок перемешивают каждые 20 мин. Затем тщательно перемешивают суспензии барбатацией воздуха и оставляют для оседания твердых частиц.

Среди материальных ценностей, которыми располагает человечество, особое место занимает земля. Земля, будучи вовлеченной в общественное производство, выступает как средство производства. Если она правильно используется, то ее качество повышается, что находит свое отражение в улучшении состава и структуры почвенного покрова, а именно в рациональном использовании земельного фонда РК.

Осуществление мер, связанных с рациональным и эффективным использованием и охраной земельных ресурсов республики, обуславливает необходимость всестороннего изучения земель и получения соответствующей информации в масштабе республики. Важно иметь не только сведения о количестве, состоянии и качестве земельных ресурсов страны, но и о их потенциальных возможностях.

Таким образом, в рамках геоэко-социоэкономического подхода предусматривается усиление экологического аспекта, в связи с чем, разработан методический инструментарий геоэкологической оценки территории, основанный на оценке устойчивости геосистем (экосистем) к антропогенным воздействиям и позволяющий осуществлять прогнозирование и контроль техногенной нагрузки, а также детализацию возможных экологических последствий при осуществлении многокритериального выбора управленческого решения.

В результате исследования сформулирован алгоритм выполнения геоэкологической оценки территории Алматинской области по комплексному критерию устойчивости к антропогенному воздействию [7].

В целях оценки устойчивости экосистемы территории и степени ее трансформации вследствие воздействия природных и антропогенных факторов использовались показатели, характеризующие процессы образования органического вещества и его ежегодной продукции, которые оцениваются через показатель биомассы и ее продуктивности (или фитомассы). При этом они оцениваются через показатель запаса фитомассы (т/га) и продукции (т/га в год). Велико значение горной растительности как участника процессов выветривания. Бактерии, водоросли, грибы участвуют в выветривании горных пород. Лишайники, разрушая поверхностный слой, аккумулируют мелкозем.

Геоэкологическая оценка территории представляет собой процесс систематического анализа и оценки экологических и связанных с ними социальных и иных последствий намечаемой деятельности, а также учет результатов этого анализа до принятия решения об осуществлении данной деятельности. Она осуществляется на основе историко-динамического, генетического, эколого-географического и структурно-географического подхода.

Важное значение в современном обществе, играет изучение природной среды и сохранение ее разнообразия, т.к. антропогенное воздействие на ее компоненты достаточно велики. Природная среда Алматинской области также подвержена интенсивному влиянию человеческой деятельности. Поступление в атмосферный воздух вредных веществ в результате работы автотранспорта, промышленных и сельскохозяйственных предприятий приводят к изменению состояния почвенного и растительного покровов. Так в почвах увеличивается содержание подвижных форм фосфора и калия, а у растений к уменьшению роста листьев, появлению пятнистости листьев и т.д.

Для сохранения и улучшения качества компонентов природной среды Алматинской области необходимо проведение ряда мероприятий, среди которых снижение объема выбросов от автотранспорта, проведение постоянного и тщательного мониторинга за состоянием атмосферы, почвы и гидросферы и предупреждение негативных изменений и другие.

ЛИТЕРАТУРА:

1. «Земельный кодекс РК» - Алматы: «Жетижаргы», 2003. – 255с.
2. Ананьев Н.С. Коренево. Очерки истории, развития хозяйства и культуры. Курск, 2008. - 216с.
3. Закарин Э.А., Спивак Л.Ф., Архипкин О.П., Муратова Н.Р., Терехов А.Г. Методы дистанционного зондирования в сельском хозяйстве Казахстана. Алматы: Гылым, 1999. – 176с.
4. Белозерский Г.И., Вуглинский В.С. и др. Основы геоэкологии. СПб., 1994.-152 с.
5. Боголюбов С.А., Беленков Е.М., Геталова М.А. Экология. М.: Знание, 1997. - 288с.
6. Сейфуллин Ж.Т. Земельный кадастр: Управление земельными ресурсами Казахстана в рыночных условиях. - Алматы: КазНИИЭОАПК, 2001.- 216г.
7. Государственный (национальный) доклад «О состоянии и использовании земель Республики Казахстан на 1 ноября 2009 года» - Астана: Государственное Агентство по управлению земельными ресурсами, 2010г.

Саурамбекова А.Б., Қанағатова А.У.

Табиға компоненттердің қазіргі кездегі геоэкологиялық жағдайы

Қоршаған ортаның табиғи компоненттерінің геоэкологиялық күйі туралы материалды жинақтайды және жүйелейді. Бұл ауыл шаруашылығының, өнеркәсіптің, көліктің дамуымен байланысты, бұл топырақ қабатының жай-күйінің нашарлауына, гумустың минералдануының жазымсыз процестерін жасауға, қышқылдықты немесе сілтілікті арттыруды, тұзды жинақтау үдерістерін күшейтуді анықтайды. Антропогендік әсерге байланысты басқа да мәселелер атмосфералық ауаның құрамында

өзгерістер болып табылады, жатырақ тақтайшасының пішіні мен түсі өзгеруімен байланысты өсімдік жамылғысының жай-күйінің нашарлауы.

Кілттік сөздер: геоэкологиялық жағдай, табиғи компоненттер, антропогендік әсер, топырақ жамылғысы, қышқылдық, сілтілік, гумус, геоэкожүйелер, геоэкологиялық зерттеулер, геоэкологиялық бағалау, жыныстар

A.B. Saurambekova, A.U. Kanagatova

Modern geo-ecological state of natural components

The paper summarizes and systematizes the material on the geoecological state of the natural components of the environment. This is associated with the development of agriculture, industry, transport, which leads to a deterioration in the state of the soil cover, the development of undesirable processes of mineralization of humus, the increase of acidity or alkalinity, the intensification of salt accumulation processes, etc. Other problems associated with anthropogenic impact are changes in the gas composition of atmospheric air, deterioration of the state of the vegetation cover, associated with changes in the shape and color of the leaf plate.

Key words: *geoecological state, natural components, anthropogenic impact, soil cover, acidity, alkalinity, humus, geoecosystems, geoecological research, geoecological assessment, rocks*

УДК 001.624.151.

**ТЕХНИКАЛЫҚ МАМАНДАРДЫ ДАЙЫНДАУДА - ДУАЛДЫҚ ОҚЫТУ ЖҮЙЕСІН
ЕНГІЗУ-ЗАМАН ТАЛАБЫ**

Узденбаева Ж.К., Сейтова Г.А.

*І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
zhanat.uzdenbaeva@mail.ru.*

Мақалада экологиялық және техникалық мамандарды тәжірибе мен теорияны ұштастырып білім беріп, дуалды оқыту элементтері келтірілген. Өндіріс пен оқу үрдісін үйлестіріп оқыту сапалы білім беріп, білікті маман дайындаудың негізгі шарттары көрсетілген. Экология және төтенше жағдай департаментінің мамандарының көмегімен заманауи технология талаптарын игеру мүмкіндігі көрсетілген. Дуалды оқыту элементтерін қолдану оқу үрдісіндегі іс шаралар мысалында келтірілген.

Кілттік сөздер: *дуалдық оқыту, қоршаған орта, біліктілік, мамандарға сұраныс, өндіріс, палигон, экскүрсия, өндірістік іс-тәжірибе, келісімшарт, келіссөз.*

Дуалдық жүйе маман даярлауда өндіріс, білім алушының және мемлекеттің мүдделерін біріктіруге бағытталған техникалық білім берудің түрі. Бұл өндіріс орны үшін экономикалық жағынан тиімді. Маманды қайта даярлауға, жұмыс орнына бейімдеуге уақыт кетпейді. Білім алушы жастар үшін өмірдегі өз орнын табуға мүмкіндік туады, жұмысқа ерте араласып, бейімделеді.

Қазіргі кезде, әлемде оқытудың дуальды жүйесі техникалық кадрлар даярлаудың ең тиімді жолдарының бірі. Оның ерекшелігі оқыту үдерісінің басым бөлігі оқу орнында емес, кәсіпорындарда технологиялық тәжірибелерде өндірісте өтеді. Шаруашылықтың қай саласын да өздері таңдаған мамандықтарын кәсіби тұрғыдан жан-жақты игеріп, озық технология мен заманауи техника тілін меңгергендер ғана дамыта алады. Сондықтан еліміздегі өндіріске қажетті мамандар әзірлеу деңгейін көтеру міндетін әлеуметтік серіктестік, теория мен тәжірибенің үйлесімділігі атқарады. Бұл үйлесімділік дуальды білім беру жүйесінде жан-жақты өрістей алады.

Дуальды оқыту – кәсіпорынның, оқу орнының және білім алушының жауапкершіліктері тең болған кезде білім беру ұйымындағы оқытуды кәсіпорында білім алушыларға жұмыс орындарын бере отырып және өтемақы төлемін төлей отырып оқыту мен практиканың міндетті кезендерімен ұштастыратын кадрлар даярлау нысаны.

Дуалды жүйемен оқытудың жетістігі көп.

- бітіруші түлектердің жұмысқа орналасу көрсеткіші жоғары болады, себебі оқу барысында өндіріспен тығыз байланыста болған білімгер жұмыс берушінің барлық талаптарын игеріп, білікті маман болады.

- жақсы білімді, болашақ маман психологиялық жағынан жаңа ортаға бейімделген дайын болып шығады. Өндірісте өздігінен шешім қабылдай алады. Теория мен тәжірибені меңгеріп, бекітілген жұмысқа деген жауапкершілік сезімі жоғарылайды. Өндірісте болғандықтан ұжыммен жұмыс жүргізеді және өндірістегі жұмыстарға бейімделеді.

– «тәжірибеден теорияға» принципімен жұмыс жүреді, білімгер теориялық, яғни текстпен айтудан гөрі, өндірістегі жағдаяттарға сәйкес жұмыс жүргізеді. Теориядағы қиындық келетін терминдер мен есептерді тәжірибе жүзінде шешеді.

– жұмыс берушінің білімгерге берген бағасы дайындалған маманның біліктілігімен байқалады. Алғашқы күннен бастап өндірісте болған білімгер, өзінің білім мен ынтасын көрсетеді.

– оқытушы тек қана теорияны ғана меңгермей, өндірістегі соңғы жаңалықтарды біліп, заманауи талаптарды меңгереді.

– бюджеттік шығын азаяды, себебі оқуға кеткен шығынның біраз бөлігі өндірісте болғандықтан оқушы оны күнделікті көріп, игереді[1].

Жоғарыда аталған мәселелердің барлығы дуалды оқыту технологиясы енгізіліп, жүзеге асқан кезде қол жеткізетін нәтижелер. Еліміздегі техникалық білім беру жүйесі ең бірінші кезекте ұлттық экономиканың мамандарға деген қазіргі және келешектегі сұранысын барынша өтеуге бағдар ұстауы керек. Өйткені, экономиканың қарқынды дамуымен техникалық маман иелеріне сұраныс та күн санап артуда. Соған орай, теориядан гөрі тәжірибеге басымдық берілетін дуальды жүйені енгізу халықты жұмыспен қамту проблемасын шешудің бірден-бір тиімді жолы екендігі анық. Дуалды оқыту жүйесі дегеніміз - теорияны өндіріспен ұштастыра оқыту технологиясы. Ол алғаш Германияда пайда болып, негізі қаланды. Дуалды оқыту жүйесінің техникалық мамандар даярлауда тиімділігі мен нәтижелілігі зор екендігі тәжірибеде дәлелденген. Оның жарқын мысалдарының бірі - Германиядағы кәсіптік-техникалық білім берудегі даярлаудың дуальды жүйесі. Мұнда оқушылар уақытының үштен екі бөлігінде еңбек ете жүріп өндірістен қол үзбей оқиды, тек уақытының үшінші бөлігін теориялық оқуға, білімді ұйымдастыруға арнайды[2].

Бүгінгі таңда еңбек нарығында жоғары білікті техникалық мамандар тапшылығы ерекше орын алуда. Қалыптасқан жағдайдың негізгі себепшісі білім беру үрдісін ұйымдастыру және жүйедегі мәселелер, яғни жас маманның бойынан табылуға тиісті тәжірибелік дағды, білім мен тәжірибені талап ететін нақты өндірістік жағдайлардан теориялық білім берудің алшақтап кетуі болып табылады. Қалыптасқан жағдайда теория мен тәжірибенің арасындағы алшақтықты жою мәселесімен жұмыс берушіге күресуге тура келеді, себебі білікті мамандармен қамтамасыз ету – бұл жетістікке қол жеткізудің кепілі. Мұндай жағдайда жас мамандардың оқу үрдісінде алған білімдерін жүзеге асыру жоспарланатын кәсіпорын қызметінің ерекшелігін ескере отырып, қосымша оқу, тәжірибеден өту, қайта даярлау қажеттілігі туындайды.

Оқу үрдісіне дуалды білім беру жүйесін сәтті енгізу келесі мәселелерді шешуге мүмкіншілік береді:

- оқу мекемесінің беделінің артуы, оқушылар контингентінің жоғарылауы;

- оқушылардың қызығушылығы мен әлеуметтік серіктестердің сұраныстарына қарай бағдарламалар, арнайы курстар әзірлеу қажеттілігі;

- мамандықты тереңірек ойланып таңдауға, тапқырлық пен шығармашылыққа бейімдейтін біліктіліктің дамуы;

- оқушының біліктілік пен еңбек дағдыларына, кәсіби білімге ие болып, еңбек нарығында сұраныс деңгейінің жоғарылуы;

- бітірушілердің жұмысқа орналасуы және әлеуметтік бейімделуі;

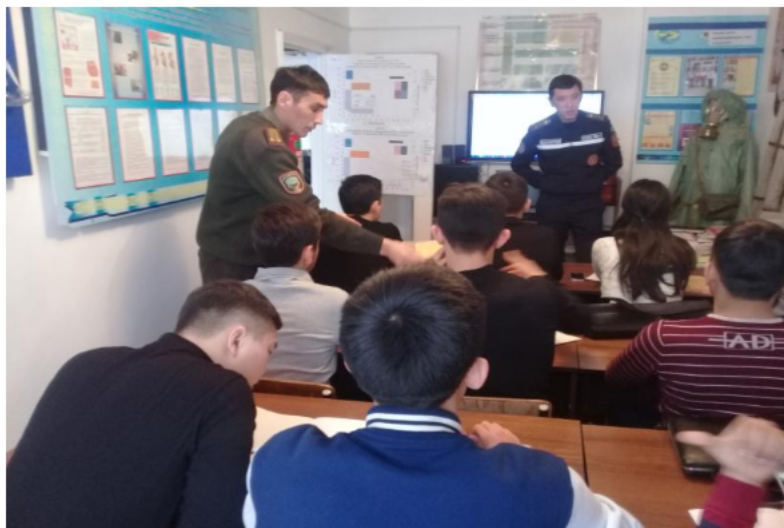
- білім беру мекемелерінің кәсіпорындармен өзара әрекеттесу аясының кеңейуі;

- білім беру мекемелерінің бәсекеге қабілеттілігінің артуы.

Осы жүйе бойынша кәсіптік оқу орындарының студенттері бір мезгілде өндірісте шәкірт ретінде жұмыс істей алады. Кәсіптік шеберлікті қамтамасыз етудің нақты жолы – жас мамандарды оқытып үйрету, жаңа мамандыққа бейімдеу. Озық индустриялы елдерде – Германияда, Англияда, АҚШ-та, Оңтүстік Кореяда, Сингапурда мамандарды даярлаудың дуалдық жүйесі өзін жақсы жағынан көрсете білді. Мысалы, I.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетіндегі география және экология кафедрасының аға оқытушысы, осы мақаланың авторларының бірі, магистр Сеитова Г.А. 2015 жылы 25 қараша - 4 желтоқсан аралығында «Өрлеу» біліктілікті арттыру ұлттық орталығы» АҚ аясында Германия Федеративтік Республикасындағы, Дюссельдорф қаласындағы Менеджмент және технология халықаралық академиясында біліктілікті арттыру курсына оқып келді. Бұл оқу орнының жұмыс тәжірибесі бізге үлгі боларлықтай. Қоғам мен үкіметтің, өндіріс пен өскелең ұрпақтың қажеттілігін қанағаттандыру ұранын алға қойған Менеджмент және технология халықаралық академия ұжымы 20 жылдың көлемінде кәсіптік және техникалық мамандар даярлауда әлемдік деңгейге көтеріле білді. Өндірістің қажеттілігін алдыңғы 3 жылға жоспарлай отырып, оқу жоспары мен бағдарламасын жасауда ғана емес, оқу орнын басқару құрамына да әлеуметтік серіктестерін кіргізетін оқу орны өндіріспен тығыз байланыста жұмыс атқарады.

Дуалды жүйенің еуропалық түріне Германияның дуалды білім жүйесін жатқызуға болады. Бұл жүйе немістерде бұрыннан бар, қалыптасқан. Балабақша, мектеп, кәсіптік колледждер мен жоғары оқу орындары бір-бірімен тығыз байланыста жұмыс істейді. Мектепте балаға мамандық таңдау жұмыстары жақсы жолға қойылған. Бала бастауыш сыныпты бітіремін дегенше бейіміне қарап бөле бастайды. Өзінің бейімі бар салаға бет бұрып, мектептегі ашылған штаттардан кәсіби бағдар алады. Жұмыс берушілер де өздеріне қанша маман керек екенін анықтап, оқу орнына сұраныс жібереді. Зауыттар мен фабрика басшылары оқу орнының білім беру бағдарламасына тікелей араласады. Оқу орнының оқу бағдарламасын жасауға, материалдық техникалық базасын нығайтуға, құрал-жабдықтармен қамтамасыз етуге ат салысып, баланың оқу үлгеріміне, емтиханына, ғылыми жобаларына қатысып, бітіруші маманды бағалауға тікелей араласады. Өйткені, бітіруші маман сол кәсіпорынға барып жұмыс істейді[3].

«Қоршаған ортаны қорғау өмір тіршілігін сақтау» мамандығының оқу бағдарламасындағы техникалық пәндерді сапалы игеру мүмкіндігі төтенше жағдай департамент мамандарының көмегіне тікелей байланысты. Білімгерлер өндірістік іс – тәжірибеден өтіп жаттығуы, өндіріс орнында өтетін экскурсиялары алған теориялық дәрістерін тереңдетіп жан – жақты игеруіне мүмкіндік береді.

Жоғарыда көрсетілген суретте 5B073100 «Қоршаған ортаны қорғау және өмір тіршілік қаіпсіздігі» мамандығының білімгерлері төтенше жағдай департаментінде тәжірибелік сабақ өтуде. Жалпы алғанда, дуалдық оқыту жүйесі Қазақстанда тек кейбір элементтері ғана қалыптасқан. Басты ерекшелігі – болашақта білімгер білім алу оқу орындарын емес, жұмыс атқаратын мекемелерді таңдауында. Өзінің оқуын аяқтаған соң, міндетті түрде жұмыспен қамтылуында. Қазіргі кезде әлемде оқытудың дуалды жүйесі – техникалық кадрлар даярлаудың ең тиімді жолдарының бірі. Оның ерекшелігі сол, оқыту үдерісінің басым бөлігі оқу орнында емес, кәсіпорындарда немесе арнайы жабдықталған оқу орталықтарының зертханаларында өтуінде. Ол біздің мемлекет үшін де тиімді болар еді. Дуалды оқыту жүйесі дегеніміз – қосалқы оқыту. Дуалды жүйе бойынша оқу стандартының алдында кәсіби өндіріс орнында оқыту стандарты жасалуы керек. Өндірістік кәсіби стандарт – жұмыс берушілер тарапынан қойылатын талаптар жиынтығы.

Сондай – ақ, Алматы облысы бойынша Экология департаменті аясында география және экология кафедрасының келешек эколог мамандарымыз дуалды жүйе бойынша VII семестрден бастап өндірістік іс-тәжірибені бір семестр бойы өтіп, білімгерлердің мамандыққа деген түсінігі артып, оқу барысында жаңа бір серпіліс пайда болғандай әсер қалдыруда. Жыл сайын 5B060800-Экология мамандығы бойынша жұмыс беруші серіктестермен келіссөздер жүргізіліп, келісімшарт негізінде іс-тәжірибелер, зертханалық жұмыстарды ұйымдастырылу жағдайында кафедра ұжымы одан әрі дамытуда.

Білімгерлер университет тарапынан көлікпен және өндірістегі жетекшімен қамтамасыз етілсе, серіктестер тарапынан маман жетекшілермен, арнайы киіммен, қамтамасыз етіледі. Кафедра білімгерлері жайлы серіктесіміз де жоғары бағасын беруде. Жоғары білімді, өндірістегі тәжірибелері мол білікті мамандар дәріс беріп, таңдаған мамандықтарының қыр-сырын үйретіп, білімгерлердің өз мамандығына деген қызығушылығын арттыруда.

Қорыта айтқанда, кадр мәселесін шешуде, маман тапшылығын жоюда дуалды жүйенің пайдасы зор. Бұл жүйе жұмыссыздықты азайтып, халықтың әлеуметтік тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Бұл, шын мәнінде, заман талабынан туындаған онтайлы шешім.

Өндіріс пен оқу үрдісінің байланысын нығайту мақсатында 5B073100 – «Қоршаған ортаны қорғау және өмір тіршілігінің қауіпсіздігі» мамандығының білімгерлері 2017 жылы 16 ақпан – 16 наурызға дейін өрт қауіпсіздігі бойынша әртүрлі іс-шаралар жоспарлап, атап айтсақ; 2 – 6 ақпан күндері 1,2,3,4 курс білімгерлерімен Азаматтық қорғаныс және техника қауіпсіздігі бойынша Төтенше жағдайлар департаментінің қызметкерлері – Төтенше жағдайлар мамандарымен дәріс өткізілді. Бұл істің мақсаты дәрістерді тек қана университет ұстаздары ғана емес, өндірісте тәжірибелері мол офицерлердің – Төтенше жағдайлар мамандарымен бірге өткізу. Дәрістердің нәтижесі ақпараттық жүктемесі мол, тәжірибеде болған мысалдармен дәлелді сапасы терең. ақпаратты ұтымды қабылдауында. Төмендегі суретте бейнеленгендей білімгерлердің зейіні терең, сұрақтары нақты, сабақ тартымды. Төтенше жағдай мамандарынан алған дәріс білімгерлерге сенімдірек әсер етеді. Төтенше жағдай мамандарының әскери тәртіпті ұстанымы, киім кию үлгілері, жүріс-тұрыстары білімгерлердің оқуға деген ынталарын арттырып, мамандықтарына қызығушылығын арттырады.

Өткізілген теориялық дәрістерден кейін Алматы облысының Төтенше жағдай Департаментіне экскурсия өткізілді. Экскурсияда көрген өрт техникасы, жеке қорғаныс құрал-жабдықтарын көзбен көріп, қолмен ұстау есте жақсы сақталады. Экскурсия кезінде теориялық дәрістерде айтылмай оқу бағдарламасының көлеңке жағында қалып қоятын, білім сапасын төмендететін жағдайлар, экскурсия кезінде айқындалып, өз дәрежесіне жетеді. Теориялық сабақ кезінде білімгерлердің зейіні тек оқытушыда ғана болады, ал экскурсия кезінде білімгер ақпаратты жан-жақтан көзбен көру арқылы толықтырады. Теория мен тәжірибені ары қарай ұштастыру өрт полигонында жалғасын тапты Жаттығу өрт психокамерасында, өрттен өту кедергілерден өту жағдайында өтті. Арнайы өрттен сақтау киімі киілді, басқа да есте қалатын сәттер көп болды. Бұндай пайдалы іс шаралар жалғасын табатынына білімгерлердің сенімі артты.

Бүгінгі таңда еңбек нарығында жоғары білікті мамандар тапшылығы ерекше орын алуда. Қалыптасқан жағдайдың негізгі себепшісі білім беру үрдісін ұйымдастыру және жүйедегі мәселелер, яғни жас маманның бойынан табылуға тиісті тәжірибелік дағды, білім мен тәжірибені талап ететін нақты өндірістік жағдайлардан теориялық білім берудің алшақтап кетуі болып табылады. Қалыптасқан жағдайда теория мен практиканың арасындағы алшақтықты жою мәселесімен жұмыс берушіге күресуге тура келеді, себебі білікті мамандармен қамтамасыз ету – бұл жетістікке қол жеткізудің кепілі. Мұндай жағдайда жас мамандардың оқу үрдісінде алған білімдерін жүзеге асыру жоспарланатын кәсіпорын қызметінің ерекшелігін ескере отырып, қосымша оқу, тәжірибеден өту, қайта даярлау қажеттілігі туындайды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан республикасының «Білім туралы» Заңы, (27.07.2007, №319)
2. Ералы Ж. М., Дуалдық оқыту жүйесін енгізу – заман талабы, 2015ж.
3. Корнетов Г.Б. ГФР дуалды кәсіби білім беру жүйесінде білім алушы персоналды дайындау мен оқытудың педагогикалық ерекшеліктері. — Екатеринбург: Академия, 2001. – 210-б.

Узденбаева Ж.К., Сеитова Г.А.

Введение дуальной системы образования – в подготовке технических специалистов современности

В статье приведены элементы дуального обучения - умелого сочетания теории и практики при подготовке экологов и технических кадров. Возможность освоения требований современных технологий достигается с помощью специалиста департаментов экологии и чрезвычайных ситуаций. Приведены примеры применения элементов дуального обучения в учебном процессе.

Ключевые слова: двойное обучение, окружающая среда, квалификация, спрос на профессионалов, производство, полигон, экскурсия, производственная практика, контракт, переговоры.

Zh.K. Uzdenbayeva, G.A. Seitova

Technical specialists - introduction of wellness education system

The article contains elements of dual training - a skilful combination of theory and practice in the training of ecologists and technical personnel. The possibility of mastering the requirements of modern technologies is achieved with the help of specialist departments of ecology and emergency situations. Examples are given of the use of elements of dual training in the educational process.

Key words: dual training, environment, qualifications, demand for professionals, production, polygon, excursion, production practice, contract, negotiation

ӘОЖ 612.14

ЖҮРЕКТІҢ ТУА БІТКЕН ДАМУ АҚАУЛАРЫНЫҢ МОНИТОРИНГІ

Хани А., Атабаева А.М., Балхашева Д.А.

*І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
aimur_atabaeva@bk.ru*

Жүректің туа біткен даму ақауының ерте жастағы балалар арасында таралуы мен құрылымы, олардың туындауына әкелетін қауіп-қатер факторлары және өлім себептері туралы алынған мәліметтер педиатриялы. және кардиохирургиялық көмек көрсетуді жақсартуға бағытталған аймақты. бағдарламаны құрастыруға негіз бола алады.

Кілттік сөздер: жүрек, туа біткен даму ақаулары, мониторинг

Зерттеу жұмысының өзектілігі: Жүректің туа біткен даму ақауларының мониторингі – бұл даму ақауларының таралуын, құрылымдық ерекшеліктерін және олардың дамуына сырттай бақылау жасайтын, бағалайтын, сыртқы орта жағдайының қауіп факторларының әсер ету нәтижесін дер кезінде анықтауға мүмкіндік беретін және алдын алуға бағытталған әдістер мен жүйелік іс-шаралардың жиынтығын жүректің туа біткен даму ақауы мониторингі ерте жастағы балаларға хирургиялық көмек көрсетудің жақсарту жолдарының алғашқы қадамы болып

табылады. Оның көмегімен жүректің туа біткен даму ақауы болатын өлім көрсеткішінің деңгейін төмендетіп, ауыр асқынулардың алдын алуға мүмкіндік туады [1].

Мониторингтік бағдарламаның негізгі мақсаты-жүректің туа біткен даму ақауы таралу жиілігі мен құрылымдық өзгерістерін анықтау, сол арқылы жаңа тератогенді фактордың немесе негізгі қауіп-қатер факторларының концентрациясының артуы туралы мәлімет беру [2].

Ерте жастағы балалар мен нәрестелерге кардиохирургиялық және педиатриялық көмек көрсетуді ұйымдастыру мен жақсарту жолдарының Негізі жүректің туа біткен даму ақауы таралуы мен құрылымын анықтау болып табылады. Осыған орай жүректің туа біткен даму ақауларының мониторингі негізінде, аталған патологияның таралуы мен құрылымын зерттеу, ерте диагностикалау тиімділігін бағалау және жүректің туа біткен даму ақауы бар ерте жастағы балалар мен нәрестелерге хирургиялық көмек көрсету жолдарын жақсарту мен жетілдіру өзекті мәселе болып табылады [3].

Қазақстан Республикасы бойынша нәрестелер мен ерте жастағы балалар арасында жүрек ауруларының таралуы. Зерттеу кезеңінде республикалық бойынша жүректің туа біткен даму ақаулары бар 1 жасқа дейінгі тіркелген балалардың саны – 6712 құрады. Олардың – 3239 (48,2%) 2015 жылы, ал 3473 (51,8%) 2016 жылы тіркелген. Облыстар мен республикалық маңызды қалалар бойынша жүректің туа біткен даму ақауы экстенсивті таралу көрсеткіштері бойынша: ең төменгі деңгей Шығыс Қазақстан (3,0 %), Атырау (3,1%) және Батыс Қазақстан Облыстарында (3,3%) анықталса, ең жоғарғы деңгейлер Оңтүстік Қазақстан (28,1%), Жамбыл (7,6%) және Маңғыстау Облыстарында (7,4%) байқалған (кесте 6).

Кесте 1 – Қазақстан Республикасы мен облыстары (маңызды қалаларды қоса есептегенде) бойынша 2015-2016 жылдары алғаш рет тіркелген 1 жасқа дейінгі балалардағы жүректің туа біткен даму ақауларының көрсеткіштері

Облыс/ қалалардың атаулары	2015 жыл		2016 жыл		Барлығы	
	абсолютті саны	%	абсолютті саны	%	абсолютті саны	%
1	2	3	4	5	6	7
Ақмола	126	3,9	178	5,2	304	4,5
Ақтөбе	110	3,4	120	3,4	230	3,4
Алматы	222	6,8	232	6,7	454	6,8
Атырау	83	2,6	129	3,8	212	3,1
Батыс Қазақстан	113	3,5	109	3,1	222	3,3
Жамбыл	304	9,4	206	5,9	510	7,6
Қарағанды	154	4,7	108	3,1	262	3,9
Қостанай	127	3,9	105	3,0	232	3,5
Қызылорда	140	4,4	102	2,9	242	3,6
Маңғыстау	188	5,8	312	9,0	500	7,4
Оңтүстік Қазақстан	817	25,2	1068	30,7	1885	28,1
Павлодар	183	5,6	194	5,6	377	5,6
Солтүстік Қазақстан	145	4,5	101	2,9	246	3,7
Шығыс Қазақстан	113	3,5	91	2,6	204	3,0
Алматы облысы	225	6,9	247	7,2	472	7,1
Республика бойынша	3239	100,0	3473	100,0	6712	100,0

Бала туудың өсуіне бала туа алатын жастағы және баланы жиі туатын жастағы әйелдер санының артуы да себеп болуда (20-29 жас). Қазіргі кезде фертильді жастағы (15-49 жас) әйелдер саны облыстағы барлық әйелдер санының 49,5. құрайды. Ересек жастағы әйелдердің бала тууы артуда.

Жүректің туа біткен даму ақаулары кең тараған аномалиялардың бірі және статистикалық мәліметтер бойынша 1000 нәрестеге шаққанда 6-8 жағдайдағы жиілікпен кездеседі. Сондықтан жүректің туа біткен даму ақаулары бар балаларға кардиохирургиялық көмек көрсетудің негізгі стратегиялық бағыттарының негізі аталған патологияның эпидемиологиялық ерекшеліктерін білу заманауи медицинаның өзекті міндеттерінің бірі болып табылады.

Жүргізілген зерттеу нәтижесінде, 2015 жылы 7695 дүниеге келген балалардың 84-де (1,09%) жүректің даму ақаулары кездескен, оның 33 (39,3%) ер бала, 51(60,7%) қыз бала. 2016 жылғы қорытындысы бойынша 7748 нәресте тіркелген, соның арасында 92 (1,26%) нәрестелерде даму ақаулары табылды, оның 48 (52,2%) ер бала, 44(47,8%) қыз бала.

Жүректің туа біткен даму ақауы таралу жиілігінің ерекшеліктерін анықтау мақсатында интенсивті көрсеткіштермен есептеп және анықталған көрсеткіштерді популяция бойынша таралу жиілігі мен нәтижелерін өзара салыстыру жүргізу қажет. Интенсивті көрсеткіш бойынша ЖТБА 1000 тірі туылған нәрестелерге есептегендегі нәтижемен тұжырымдалады (кесте 2).

Кесте 2 - Жүректің туа біткен даму ақауы жеке нозологиялық түрлерінің 1000 тірі туылған нәрестеге есептегендегі таралу жиілігі (интенсивті көрсеткіш)

АХЖ- 10	ЖТДА фенотиптік түрлері	Зерттеу тобындағы таралуы	Популяциядағы таралуы
Q21.0	Қарынша аралық қалқа кемістігі	4,9±0,05	1,68±0,03
Q25.0	Туа біткен ашық артериалды өзекше	2,4±0,01	0,38±0,08
Q21.1	Жүрекше аралық қалқа кемістігі	0,7±0,03	0,34±0,19
Q21.2	Жүрекше-қарынша аралық қалқа кемістігі	0,32±0,03	0,25±0,12
Q22.0	Өкпе артериясы қақпашасының туа біткен атрезиясы	0,06±0,07	0,07±0,04
Q25.8	Ірі артериялардың туа біткен даму ақаулары (Д- МТТ)	0,64±0,07	0,33±0,01
Q21.3	Фалло тетрадасы	0,45±0,01	0,36±0,02
Q23.0	Қолқа қақпашасының туа біткен стенозы	0,32±0,03	0,22±0,06
Q23.4	Жүректің сол жақты гипоплазия Синдромы	0,32±0,03	0,28±0,04
Q20.8	Жүрек қуыстары мен қосылыстарының басқа да туа біткен даму ақаулары	0,12±0,09	0,1±0,01
Q20.1	Туа біткен оң жүрекше кіреберіс тесікшесінің косарлануы	0,19±0,04	0,06±0,04
Q22.6	Жүректің оң жақты гипоплазия синдромы	0,19±0,04	0,08±0,02
Q20.0	Жалпы артериалды баған	0,06±0,01	0,06±0,12
Q25.4	Туа біткен қолқаның басқа да даму ақаулары (Үзілісті қолқа доғасы)	0,06±0,01	0,06±0,17
Q26.2	Өкпе көктамырының тоталды аномалды дренажы (ӨКТАД)	0,19±0,04	0,07±0,04
Q22.5	Эбштейн аномалиясы	0,06±0,01	0,01±0,01
Q25.1	Туа біткен қолқа коарктациясы	0,19±0,04	0,31±0,02

Жүректің туа біткен даму ақауы таралу құрылымы мен жиілігі экстенсивті және интенсивті көрсеткіштер бойынша **салыстырмалы талдаулар** жүргізілді. Бұл көрсеткіштер бойынша жиі кездесетін жүректің туа біткен даму ақауының жеке нозологиялық түрлерін – қарынша аралық қалқа кемістігі, туа біткен ашық артериалды өзекше, ірі артериялардың туа біткен даму ақаулары (Д-МТТ) құрады.

Жүректің туа біткен даму ақауы туындатуы мүмкін қауіп факторларына талдаулар жүргізу үшін негізгі топтағы 176 нәрестелерді салыстыру мақсатында, бақылау тобына дені сау 50 нәрестенің амбулаториялық картасы таңдалынып алынды және талдау жасалынды.

Сонымен қатар, жүректің туа біткен кардиоваскулярлы аурулары бар балаларға хирургиялық көмекті жақсарту барысында таңдап алынған 176 нәрестелердің ішінен, туа біткен ашық артериалды өзекшесі бар 37 (21%) шала туылған нәрестелер таңдап алынды. Шала туылған нәрестелерді кешенді (комплекс): клинико-анамнездік, электрокардиографиялық, кеуде сарайының рентгенографиясы, эхокардиография, қанның газдың құрамы мен қышқыл-сілтілік статустық талдау зерттеулерге сүйене отырып, гестациялық жасы, салмағы, ашық артериалды өзекшенің ерекшеліктеріне байланысты топқа бөлінді. Әр топтағы шала туылған нәрестелерге жүргізілген консервативті-медикаментозды және хирургиялық емдеу шараларының нәтижесі сарапталып, нәтижелері анықталды. Ашық артериалды өзекшені хирургиялық жолмен «лигирлеу» операциясы арқылы емдеу тәсілдерінің артықшылықтары мен тиімділіктері, хирургиялық түзетуден кейінгі асқынулар мен өлім деңгейінің төмендетуге маңыздылығы толығымен сипатталады.

Тұжырым. Демографиялық факторлардан: тұрмыстық жағдайы төмен, отбасылық жағдайы толық емес, ата-аналарының білім деңгейлерінің төмендігі және анасының жасы балаларда жүректің туа біткен даму ақауы туындататын қауіп-қатері жоғары факторлар ретінде зерттеу барысында анықталды. Медико-биологиялық қауіп-қатер факторлары өте жоғары деңгейде жүректің туа біткен даму ақауы туындауына, әсіресе анасының жүктілігімен байланысты (жүктілік анемиясы, ЖРВИ, токсикоздар, жүктіліктің үзілу қаупі) өзгерістер өз әсерін тигізді.

Зерттеу жұмысымыздың міндеті – шала туылған нәрестелерге хирургиялық «лигирлеу» тәсілін қолдана отырып көмек көрсету шараларын жақсарту. Шала туылған нәрестелерді кешенді (комплекс): клинико-анамнездік, электрокардиографиялық, кеуде клеткасының рентгенографиясы, эхокардиография, қанның газдың құрамы мен қышқыл-сілтілік статустық талдау зерттеулерге сүйене отырып, гестациялық жасы, салмағы, ашық артериалды өзекшенің ерекшеліктеріне байланысты топқа бөлінді. Бірінші топтағы нәрестелердің, екінші топпен салыстырғанда гестациялық жасы, бойы және салмағы кіші болып келді.

Тәжірибелік ұсыныстар. Жүректің туа біткен даму ақауының ерте жастағы балалар арасында таралуы мен құрылымы, олардың туындауына әкелетін қауіп-қатер факторлары және өлім себептері туралы алынған мәліметтер педиатриялы және кардиохирургиялық көмек көрсетуді жақсартуға бағытталған аймақты бағдарламаны құрастыруға негіз бола алады.

Сонымен қатар, зерттеу нәтижесінде алынған мәліметтерді Жамбыл облысындағы кез-келген деңгейдегі денсаулы сақтау және емдеу-сауықтыру мекемелеріне медициналы көмек көрсетуді жақсарту мақсатында жүректің туа біткен даму ақауы бар балаларды бірінғай тіркеуге алуға және мониторинг жүргізіп отыруға ұсынылуға болады.

Шала туылған нәрестелердегі айқын гемодинамикалық патологиясын өз уақытында ота жасау жолымен «лигирлеу» арқылы емдеу тәсілі отаға дейінгі және отадан кейінгі асқынулар мен өлім көрсеткішіні төмендеуіне алып келе отырып, хирургиялық көмек көрсету шараларын жақсартуға негіз болады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Материнская группа поддержки грудного вскармливания г. Самары. Грудное вскармливание самые важные вопросы – 2014.
2. Павлова Н. В.. Госпитальная педиатрия. Конспект лекций – 2012.
3. Методическая разработка. Синдромная диагностика детских болезней – 2012.

Хани А., Атабаева А.М., Балхашева Д.А.

Мониторинг врожденных пороков развития раннего детства

Распределение и структура кардиальных врожденных пороков развития раннего детства, факторы риска их возникновения и причины смерти являются педиатрическими. и может служить основой для разработки региональной программы, направленной на улучшение кардиологической помощи.

Ключевые слова: *сердце, врожденные пороки развития, мониторинг*

A. Hani, A.M.Atabaeva, D.A. Balhasheva

Monitoring congenital malformations of early childhood

Distribution and structure of cardiac congenital malformations of early childhood, risk factors for their occurrence and causes of death are pediatric. and can serve as a basis for the development of a regional program aimed at improving cardiac care.

Key words: *heart, congenital malformations, monitoring*

**МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ**

**ҚҰҚЫҚТАНУ
ЮРИСПРУДЕНЦИЯ**

Амирова Б.К., Дарибаев Ғ.С. МҮТЕДЕКТЕРДІ ӘЛЕУМЕТТІК ҚОЛДАУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	4
Ашимова Д.И., Ерубеков С. ЭКСТРЕМИЗМ: СУЩНОСТЬ И ВИДЫ.....	8
Байжуманова А. М. СОВРЕМЕННЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ПРАВОВОГО РАЗВИТИЯ АССАМБЛЕИ НАРОДА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....	14
Байжуманова А. М. РЕСПУБЛИКАЛЫҚ РЕФЕРЕНДУМ ҰЙЫМДАСТЫРУ МЕН ӨТКІЗУ КЕЗІНДЕ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ЗАҢДЫЛЫҚТЫ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	20
Жумагулов Т.Б., Бабатай А.С. МЕМЛЕКЕТ МҰҚТАЖДЫҚТАРЫ ҮШІН ЖЕРДІ АЛЫП ҚОЮ.....	25
Нұрмағанбет Е.Т., Асқарбекұлы Ж. ҚҰҚЫҚ ТУРАЛЫ ҰҒЫМНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫ.....	29
Нұрмағанбет Е.Т., Жолдоғұтов Қ.А. ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІЛІГІНІҢ ӘДЕТТІК ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ КЕЗЕҢДЕРІ.....	33
Нұрмағанбет Е.Т., Сураншы Д.Д. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ АТҚАРУШЫ БИЛІКТІҢ ЖҮЗЕГЕ АСЫРЫЛУЫ МЕН ҚАЗІРГІ РЕФОРМАЛАР.....	37
Озенбаева А.Т., Қайыркенов Ж.Қ. ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚТА ЖЕР КАДАСТРЫ ҚҰҚЫҚ НОРМАЛАРЫНЫҢ АЛАТЫН ОРНЫ МЕН АТҚАРАТЫН ҚЫЗМЕТІ.....	41
Озенбаева А.Т., Тойболдинов Р.А. АТМОСФЕРАЛЫҚ АУАНЫ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚОРҒАУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	45
Тинистановна С.С., Имангельдинов А.С. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА СОТ ТӨРЕЛІГІН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДАҒЫ СОТ РЕФОРМАЛАРЫНЫҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ.....	52
Тинистановна С.С., Майкынов А.А. ВОЗНИКНОВЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ТЕОРИИ РАЗДЕЛЕНИЯ	

ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ.....	57
Тинистанова С.С., Оралханова Г.Б. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ РЕФОРМАЛАРДЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК БИЛІКТЕГІ РӨЛІ.....	61
Тинистанова С.С., Рыскалова С.А. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ОМБУДСМЕН ИНСТИТУТЫ: ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫ, ҚЫЗМЕТІ.....	65
Уразымбетов Т.Е. ҚЫЛЫМСТЫЛЫҚ ЖҮЙЕ – ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ҚҰБЫЛЫС РЕТІНДЕ.....	69
Чукмаитов Д.С., Әбілдаев Ә.Б ЯДРОЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДЕГІ БІРІККЕН ҰЛТТАР ҰЙЫМЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕЛУІ.....	73

**ЭКОНОМИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ**

Габдуллина Р.Ж. Об АДМИНИСТРАТИВНЫХ БАРЬЕРАХ В РАЗВИТИИ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В РК.....	79
Калдыкулова А.С. ҚЫЗМЕТ КӨРСЕТУ СФЕРАСЫ КӘСПОРЫНДАРЫНЫҢ БАСҚАРУ ҚҰРЫЛЫМЫ ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕСІ.....	84
Лухманова Г.К. БАНК СЕКТОРЫН ҚАРЖЫЛЫҚ САУЫҚТЫРУДЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ: АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ МЕН КЕМШІЛІКТЕРІ.....	87
Оразбекұлы Б., Ерекешова Н.С. НЕГІЗГІ ҚҰРАЛДАРДЫ ТИІМДІ ПАЙДАЛАНУ ШАРАЛАРЫ.....	93
Тулешова Г.Б., Кенжебаева Э.Ш. АЛМАТЫ, КАК УНИКАЛЬНЫЙ ТУРИСТИЧЕСКИЙ, КУЛЬТУРНЫЙ И ДЕЛОВОЙ ЦЕНТР КАЗАХСТАНА.....	96

**ПСИХОЛОГИЯ ЖӘНЕ ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ**

А.Е. Tastemirova, G.K. Turabay PROFESSIONAL COMPETENCE AS A THE BASIS FOR SUCCESS AND EFFECTIVENESS FOR PROFESSIONAL ACTIVITY.....	101
Қурманбаев А.А., Турганова М.М., Койбасова А.К. ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МЕНЕДЖМЕНТ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ ЖӘНЕ БІЛІМ МЕКЕМЕЛЕРІНДЕ ІСКЕ АСЫРУ ТӘЖІРИБЕСІ.....	106
Шенгельбаева Қ.Б., Байсадықова А.А. БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТІН ДАМУЫҒА	

БАҒЫТТАЛҒАН ЖҰМЫСТАР.....	111
МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ КУЛЬТУРА И СПОРТ	

Ыбраев Н.Н. БОЛАШАҚ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШЕБЕРЛІГІН АРТЫРУДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК –МАҢЫЗЫ.....	116
--	-----

**ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ**

К.N. Alikanova, D.A.Idigova SCIENCE OF EDUCATION THROUGH PHILOSOPHY.....	132
--	-----

Аликенова К., Косулина О. О ФИЛОСОФИИ БИОЛОГИИ	135
--	-----

Аликенова К.Н., Нұрбекова А.Қ. АҚПАРАТТЫҚ ҚОҒАМ ФИЛОСОФИЯСЫ.....	141
--	-----

Ансабаев Д. С. М.МАҚАТАЕВ «РЕКВИЕМІНДЕГІ» КҮРЕСКЕРЛІК РУХ.....	145
--	-----

Ашимова М.Г., Әбдіғазизұлы Б. ӘНГІМЕНІҢ АУЫЗША-ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ДӘСТҮРІ.....	149
---	-----

Байгабатова Н.К., Бахытжанқызы Ж. МЕЖЭТНИЧЕСКИЕ БРАКИ В ПОЛИЭТНИЧНОМ КАЗАХСТАНЕ (К ПОСТАНОВКЕ ПРОБЛЕМЫ).....	156
---	-----

Әлікенова К.Н., Нүсіпбай Қ., Сикымбаева М. МАТЕМАТИКА - ОЙДЫҢ ГИМНАСТИКАСЫ.....	160
---	-----

Қуанған Ө., Түмен А.Б. РУХАНИ ЖАҢҒЫРУДЫҢ ҚАЙНАР КӨЗІ ҚАЗАҚ ТАРИХЫНДАҒЫ АҚПАРАТТАР ҚОРИН КЕҢЕЙТУ МӘСЕЛЕСІ.....	165
--	-----

Рахипова С.К., Берикова А.К. МЕНТАЛИТЕТ ҰҒЫМЫНЫҢ ҚОҒАМ БОЛМЫСЫНДАҒЫ ОРНЫ.....	169
---	-----

Рыскиева А.Ә., Молдабекова Ш.С. ТҮРКІ МӘДЕНИЕТІ ЖАЗБА ДӘСТҮРІНІҢ ТАРИХИ НЕГІЗДЕРІ.....	172
--	-----

МАТЕМАТИКА

S.R. Sakibayev, B.R. Sakibayeva EFFECTIVE USAGE OF MOBILE DEVICES FOR TEACHING DISCIPLINES FROM COMPUTER SCIENCE CURRICULUM.....	179
---	-----

Sakibayev S.R., Yakimchuk N.V. PEDAGOGICAL BENEFITS OF USING MOBILE ENVIROMENTS IN EDUCATIONAL PROCCSS.....	183
Байдильдинов Т.Ж., Хаймулданов Е.С. МЕТОДИЧЕСКАЯ ПОДГОТОВКА УЧИТЕЛЕЙ ИНФОРМАТИКИ С УЧЕТОМ ОСОБЕННОСТЕЙ ФУНДАМЕНТАЛИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ...	189
Оразбек Б.Р., Уалиев Н.С., Сергазинова Э.С. НЕКОТОРЫЕ ПОДХОДЫ К ПРОЕКТИРОВАНИЮ ИНФОРМАЦИОННЫХ СИСТЕМ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ.....	195
Сахипов А.А., Сеитбаев М.Ж. АНАЛИЗ ВОЗМОЖНОСТЕЙ КОНЦЕПЦИИ WEB 3.0 В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ.....	200
Тасболатова Р. Б., Нүсіпбай Қ. МОДУЛЬДІК ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ТИІМДІЛІГІ.....	206
Шалтабаев А.А., Теберикова Д.Б. ANDROID МОБИЛЬДІ ҚОСЫМШАЛАРЫН ТЕСТІЛЕУ.....	209
Шаяхметов Б.Ш., Кулманбетов А.М. ПРИМЕНЕНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИИ В ПРОВЕДЕНИИ ЗАНЯТИЙ ПО ВОЕННОЙ ТОПОГРАФИИ.....	214
ЖАРАТЫЛЫСТАНУ-ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР ЕСТЕСТВЕННО ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ	
Акмуллаева А.С., Омарова М.А. ЖЫЛЫЖАЙДАҒЫ ҚИЯР ДАҚЫЛЫ ТҰҚЫМЫНЫҢ ӨНГІШТІГІ МЕН ӨСІП ДАМУЫНА ӨСІМДІК РЕТТЕУШІНІҢ ӘСЕРІН БАҒАЛАУ.....	220
Аликенова К.Н., Токанбаев А.Е. ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ТӘРБИЕ	224
Алимбеков Ж.С., Канагатов Ж.Ж., Бутобаева А.А. ҚАРАТАЛ ӨңІРІ ОРТАЛЫҚ ҚАЛАСЫНЫҢ АТМОСФЕРАЛЫҚ АУАСЫН БАҒАЛАУ.....	229
Андасбаев Е.С., Джетимов М.А. ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЕ ОПРЕДЕЛЕНИЕ АДСОРБЦИОННЫХ ХАРАКТЕРИСТИК МОДИФИЦИРОВАННОГО КОМПЛЕКСА ИЗ ЦЕОЛИТА И БЕНТОНИТА.....	236
Баймырзаев Қ.М., Токпанов Е.А., Мухитдинова Р.А. АЛТЫНЕМЕЛ ТАУЫНЫҢ ЕТЕГІНДЕГІ "НАЙЗАТАПҚАН" АРАСАНЫНЫҢ ЕМДІК-САУЫҚТЫРУ ЖӘНЕ САКРАЛЬДЫ ТУРИЗМДІ ДАМУЫ МҮМКІНДІКТЕРІ	243

Бахтаулова А.С., Канагатов Ж.Ж., Оксикбаев Б.К., Жакупжанова М.Ф. ПУТИ ОБЕСПЕЧЕНИЯ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ЕСТЕСТВЕННЫХ ПОПУЛЯЦИЙ MALUS SIEVERSII НА ТЕРРИТОРИИ ЖОНГАР- АЛАТАУСКОГО ПРИРОДНОГО ПАРКА В КАЗАХСТАНЕ.....	249
Букенова Э.А., Канагатова А.У. ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА СОВРЕМЕННЫХ ТЕНДЕНЦИЙ РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТИ В МЕГАПОЛИСЕ.....	257
Джанкулдукова А.Д., Галымжанова С.Б., Шалабаева К.Ж. ИЗУЧЕНИЕ ФУНКЦИОНАЛЬНОГО СОСТОЯНИЯ СОТРУДНИКОВ СЛУЖБЫ ПОЖАРОТУШЕНИЯ И АВАРИЙНО-СПАСАТЕЛЬНЫХ РАБОТ...	263
Джанкулдукова А.Д., Глеукабыл М.Т., Сапаргалиева К.Б. ОЦЕНКА И КОНТРОЛЬ МОРФОФУНКЦИОНАЛЬНОГО СОСТОЯНИЯ ШКОЛЬНИКОВ В ПЕРИОД ОБУЧЕНИЯ	268
Джетимов М.А., Бутенова А.К., Мукашева Д.М., Маманова С.А. «АМАНБАСТАУ» МИНЕРАЛДЫ БҰЛАҚ СУЫНЫҢ ХИМИЯЛЫҚ ҚҰРАМЫ.....	273
Канагатов Ж.Ж., Ринар А. ҚАРАТАЛ ӨЗЕНІ АЛҚАБЫНЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ.....	281
Каримова Ш.С., Сеитова Г.А. ЭКОЛОГИЯЛЫҚ НОРМАТИВТЕРДІ ЖҮРГІЗУДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ.....	285
Қурманбаев А.А., Қунбасын А.Т., Жумабекова И.Т. КӘСІПТІК ОҚЫТУ ҰСТАЗДАРЫНЫҢ КӘСІБИ БІЛІМІ – ШЕБЕРЛІК НЕГІЗІ.....	290
Қыдырбаева А.Т., Мухитдинова Р.А. КӨКСҮ ӨҢІРІНІҢ ОҚУ-ТАНЫМДЫҚ МАҢЫЗЫ БАР ЕРТЕ ОРТА ҒАСЫРЛЫҚ ШАҒЫН ҚАЛАЛАРЫ.....	295
Нурбосынова Г.С., Садуақасова Р.А., Мұхашева М.Б. АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫҢ КӘСІПТІК ОҚЫТУДАҒЫ ДАМУ ЖОЛДАРЫ.....	299
Оксикбаев Б.К., Елтаева А.А., Әбіләкім Г.Ә. ГИПОДИНАМИЯ КЕЗІНДЕГІ ОРГАНИЗМНІҢ АРТЕРИЯЛЫҚ ҚАН ҚЫСЫМЫНЫҢ ДИНАМИКАСЫ.....	306
Оксикбаев Б.К., Укушева Т.К., Кереева А.Р. ИЗУЧЕНИЕ АДАПТАЦИОННЫХ РЕЗЕРВОВ ОРГАНИЗМА СТУДЕНТОВ....	310
Рахымбеков А. Ж., Исаева Г. Г., Адилбай П., Кабдылдаев С.М. СЕНСОРЫ НА ОСНОВЕ СУПЕРИОНИКОВ.....	314

Саурамбекова А.Б., Канагатова А.У. СОВРЕМЕННОЕ ГЕОЭКОЛОГИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ ПРИРОДНЫХ КОМПОНЕНТОВ	317
Узденбаева Ж.К., Сеитова Г.А. ТЕХНИКАЛЫҚ МАМАНДАРДЫ ДАЙЫНДАУДА - ДУАЛДЫҚ ОҚЫТУ ЖҮЙЕСІН ЕНГІЗУ-ЗАМАН ТАЛАБЫ.....	321
Хани А., Атабаева А.М., Балхашева Д.А. ЖҮРЕКТІҢ ТҮА БІТКЕН ДАМУ АҚАУЛАРЫНЫҢ МОНИТОРИНГІ.....	326

<p style="text-align: center;">ЖМУ ХАБАРШЫСЫ</p> <p style="text-align: center;">Ғылыми журнал 1997 ж. шыға бастады.</p> <p>Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім Министрлігінде жаңадан тіркеліп, 2003 ж. 12 қыркүйегінде № 4188-Ж куәлігі берілген.</p> <p>ISSN 1813-1123</p>	<p style="text-align: center;">ВЕСТНИК ЖГУ</p> <p style="text-align: center;">Научный журнал Издается с 1997 г.</p> <p>Перерегистрирован Министерством информации и общественного согласия Республики Казахстан. Свидетельство № 4188-Ж от 12 сентября 2003 г.</p> <p>ISSN 1813-1123</p>
<p>ВНИМАНИЮ АВТОРОВ!</p> <p>➤ Электронные версии статей доступны на сайте zhgu.edu.kz Мақалалардың электронды нұсқалары zhgu.edu.kz сайтында орналастырылған</p> <p>➤ Electronic versions of the articles are available on the web page zhgu.edu.kz ➤ Редакция не несет ответственность за достоверность информации, приводимой авторами</p>	
<p>Общие положения</p> <p>Журнал "Вестник Жетысуского государственного университета" принимает к публикации материалы, содержащие результаты оригинальных исследований, оформленных в виде полных статей, кратких сообщений, а также обзоры (по согласованию с редакцией). Опубликованные материалы, а также материалы, представленные для публикации в других журналах, к рассмотрению не принимаются.</p> <p>Для публикации статьи авторам необходимо представить в редакцию следующие материалы и документы:</p> <ol style="list-style-type: none">1) Текст статьи с УДК, подписанный всеми авторами;2) Резюме, размещенное после текста публикуемого материала, которое должно кратко излагать предмет статьи и основные содержащиеся в ней результаты (3-5 предложений). Резюме публикуется на других языках, отличающихся от языка текста публикуемого материала;3) ключевые слова (5-10);4) файлы всех представляемых материалов на электронном носителе;5) сведения об авторах: должность, ученое звание, ученую степень, место работы (наименование учреждения или организации, населенного пункта), телефоны и адреса электронной почты. <p>Статьи могут быть представлены на казахском, русском и английском языках.</p> <p><i>Редакция не несет ответственность за достоверность информации, приводимой авторами.</i></p>	

Требования к оформлению

Текст статьи должен быть представлен на бумажном и электронном носителе в редакторе Microsoft Word 6.0/95 или в редакторах, совместимых с ним). Гарнитура - Times New Roman, кегль 12, одинарный интервал, для казахских текстов шрифт - KZ Times New Roman. Поля со всех сторон 2 см.

Общий объем статьи должен составлять не менее 5 страниц.

Статья должна быть тщательно отредактирована и аккуратно оформлена.

Библиографические ссылки в тексте статьи следует давать в квадратных скобках в соответствии с нумерацией в списке литературы.

Список литературы должен быть оформлен в соответствии с ГОСТ 7.0.

Список литературы для статьи не менее 5 наименований.

Страницы рукописи должны быть пронумерованы, включая листы с рисунками.

Все буквенные и цифровые обозначения, приведенные в рисунках, необходимо пояснить в основном подрисуночном тексте;

Все сокращения и условные величины должны быть расшифрованы в тексте. Размерности физических величин следует давать в системе СИ.

Названия иностранных фирм и организаций – в транскрипции первоисточников с указанием страны.

Рукописи статей, не соответствующие требованиям, не рассматриваются. Присланные рукописи обратно не возвращаются. Не допускается направление в редакцию работ, которые посланы в другие издания или напечатаны в них.

Пример оформления доклада

УДК 541.124

СИСТЕМА СОВРЕМЕННОГО БИЗНЕС-ОБРАЗОВАНИЯ

Шатырбаева Г.Ж., Молдабаева М.М.

*Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова, г.
Талдықорған, Arginbay@mail.ru*

Резюме на русском языке

Ключевые слова:

Текст доклада

ЛИТЕРАТУРА:

Резюме на казахском языке

Кілттік сөздер:

Резюме на английском языке

Key words:

Корректоры: А.А. Сейдахметова
А. Саурамбекова

Компьютерная верстка, изготовление
оригинал-макета Абилямжинова А.К.

Подписано в печать 25.12.2017 г.
Гарнитура Таймс. Формат 200x280. Бумага офсетная.
Печать офсетная. Тираж 70 экз. Усл.п.л.42.2.

Отпечатано в издательском центре ЖГУ
им. И. Жансугурова
Заказ № 0093

040009. Талдықорған, І. Жансүгіров атындағы Жетісу
мемлекеттік университеті, Жансүгіров көшесі, 187а.